

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XLV

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XLV

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

FARBAKY PÉTER

GÉRA ELEONÓRA

GYÁNI GÁBOR

NÉPESSY NOÉMI

PERÉNYI ROLAND

RÓKA ENIKŐ

ROSTÁS PÉTER

SIPOS ANDRÁS

B. SZABÓ JÁNOS

DOMÁNSZKY GABRIELLA

*TANULMÁNYOK BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL
XLV*

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, BUDAPEST, 2020

SZERKESZTETTE
DOMÁNSZKY GABRIELLA

LEKTOR
SIPOS ANDRÁS, GÉRA ELEONÓRA

MINDEN JOG FENNTARTVA

© *BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2019*

FELELŐS KIADÓ: NÉPESSY NOÉMI FŐIGAZGATÓ

ISSN 0238-5597

TARTALOMJEGYZÉK

BENDA JUDIT

PATIKUSOK A KÖZÉPKORI BUDÁN

PHARMACISTS AND PHARMACIES IN LATE MEDIEVAL BUDA

7

BENDA JUDIT

ÖTVÖSÖK ÉS ÖTVÖSMŰHELYEK A KÖZÉPKORI BUDÁN

TRACING CROCKETS. FINDS OF GOLDSMITH WORKSHOPS IN BUDA AND A 15TH CENTURY WORKSHOP

39

GÉRA ELEONORA

A TÖRÖKTŐL VISSZAFOGLALT BUDA FÜRDŐKULTÚRÁJA

ATH CULTURE IN THE RECAPTURED BUDA

65

FABÓ BEÁTA

BUDAPEST ÉPÍTÉSI SZABÁLYZATAI 1805–1945-IG.

OVERVIEW OF BUDAPEST BUILDING REGULATIONS BEFORE 1945

83

KONDOROSSY SZABOLCS

A MÚZEUMKERT PIPÁI — DOHÁNYZÁS A REFORMKORI PESTEN

PIPES OF THE MUSEUM GARDEN - SMOKING IN THE 19TH CENTURY IN PEST

131

HERÉDI ATTILA

REND A PERIFÉRIÁN. A MEZEI RENDŐRSÉG KÖBÁNYÁN, KERESZTES KÁROLY IRÁNYÍTÁSA ALATT (1840–1870)

ORDER AT THE PERIPHERY.

THE FIELD POLICE IN KÖBÁNYA, UNDER KÁROLY KERESZTES' CONTROL (1840-1870)

151

JENEY ANDRÁS
*HISTORIZÁLÓ VÁROSKÉPI EGYÜTTES A BUDAPESTI OPERAPALOTÁNÁL. AZ
ANDRÁSSY ÚT EGYIK KÜLÖNLEGES TERÉRŐL*
HISTORICIST BUILDING ENSEMBLE IN FRONT OF THE OPERA PALACE IN BUDAPEST
A SPECTACULAR SQUARE OF THE ANDRÁSSY AVENUE

183

GÖRBE MÁRK
A PÁRIZSI NAGY ÁRUHÁZ LOTZ TERME.
A TERÉZVÁROSI KASZINÓ FESZTY FALKÉPEI
THE LOTZ HALL OF THE PARISI DEPARTMENT STORE

199

HIDVÉGI VIOLETTA
A FESZL-PAVILON. A GRUBER- ÉS A KOLEGERSZKY-KIOSZK 1860–1939
THE FESZL-PAVILION, THE GRUBER– AND KOLEGERSZKY-KIOSK, 1860–1939

253

BECZ VIKTÓRIA
A ZACHÁR CSALÁD MINDENNAPJAI'
ÉLETKÉPEK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI CSEPELRŐL
LIFE IN CSEPEL DURING THE SECOND WORLD WA
THE ZACHÁR FAMILY'S EVERYDAYLIFE

305

NAGY ÁGNES
„BUDAPEST A ROSSZ BÉRHÁZAK ÉS ROSSZ LAKÁSOK VÁROSA.”
A LAKÁSALAPRAJZI REFORM KÍSÉRLETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI
BUDAPESTEN
„BUDAPEST IS THE CITY OF THE DEFICIENT APARTMENT BUILDINGS AND FLATS.”
AN ATTEMPT AT THE REFORM OF THE GROUND PLANS BETWEEN
THE TWO WORLD WARS IN BUDAPEST

333

PATIKUSOK ÉS PATIKÁK A KÉSŐKÖZÉPKORI BUDÁN

„Teuere Arznei hilft immer, wenn nicht dem Kranken, so doch dem Apotheker.”

Az emberi test gyógyítása nagy múltra tekint vissza, tulajdonképpen ez is a legősibb mesterségek közé tartozik. A gyógyulás egyik feltételeként, korszaktól függetlenül, jelen volt az Isten – az istenek – gyógyító erejébe vetett erős hit is. A gyógyulás ugyanis nem biztos, hogy bekövetkezik, még akkor sem, ha minden előírt feltételt teljesítünk. Ezért az „ismeretlen tényezőt” részben a transzcendens segítségével, részben a változatlansággal próbálták kiegyensúlyozni. Lehetséges, hogy részben ennek köszönhető a patikus mesterség és a gyógyszertárak belső elrendezésének máig tartó erős hagyománytisztelete.¹

A későközépkori magyar városokban kevés adatot találunk arra, hogy orvos tevékenykedett volna benne. Egy egyetemet végzett orvos munkáját, a magas honorárium miatt ugyanis csak a királyi és nemesi udvarokban engedhették meg maguknak.² A gyógyítás mesterségét ezért a városokban nagyrészt a gyógyszerészek, vagy korabeli nevükön apotecariusok végezték. A budai orvosokról, patikusokról, borbélyokról és fürdősökrol valamint szerzetesközösségek ispotályaiban folyó gyógyító tevékenységről szóló forrásokat korábban többen feldolgozták, tanulmányunkban az általuk összegyűjtött adatokat közöljük.³

EGY KIS RECEPTOLÓGIA: A NEDVKÓRTANTÓL A FARMAKOLÓGIÁIG

Az ó-, és az újszövetségi és a középkori keresztény hagyományok szerint a betegség Isten büntetése az elkövetett bűnök miatt. Ebből egyenesen adódik, hogy a gyógyulás a bűnök megbánásával és imádsággal következik be.⁴ A keresztények a legfőbb „orvosnak” Jézust tekintették, aki életében is sokakat meggyógyított (*1. kép*). Az antik görög- és római örökség „hivatásos” orvosainak (Hippokratész, Galenus, Plinius,⁵ Dioszküridész) lejegyzett szóbeli és írásbeli módszerei, bár jelentősen megfogyatkozva, de fennmaradtak. A 11–12. századi európai nagyvárosokban alapított egyetemeken az antik orvoslást és gyógynövényismeretet némileg módosult formában továbbra is tanították és a 8–11. századi arab medicina mélyreható ismereteivel (Avicenna) gazdagították. A középkori egyetemeket azonban nem volt könnyű elvégezni, akik pedig orvoslást is akartak tanulni, azoknak gyakran tíz évet kellett a padokban eltölteni.⁶ Ez mind szellemileg, mind anyagilag igen megterhelő volt, nem csoda, hogy csak keveseknek sikerült. Betegben azonban nem volt hiány és a gyógyításra így igen nagy kereslet volt. A városi polgárok gyógyellátása ezért

nagyrészt az orvostudomány határán mozgó, céhes rendszerben dolgozó patikusokra hárult.

Az antik görög gyógyászat nedvkórtani rendszere (humorálpatólógia), amelyet a hagyományos kínai orvoslásban még ma is használnak, abból a tantételből indult ki, hogy ha az ember testnedveinek egyensúlya megváltozik, „rothadás” következik be és a szervezet megbetegszik.⁷ A gyógyító feladata a nedvek (vér, sárga epe, fekete epe,⁸ nyirok) egyensúlyának helyreállítása különféle módszerek segítségével. A gyógyítás az érvágást,⁹ piócázást,¹⁰ köpölyözést,¹¹ beöntést,¹² fürdést,¹³ füstölést¹⁴ és gyógynövények használatát¹⁵ jelentette. A gyógynövényeket és a gyógyhatású anyagokat aszerint kell tehát alkalmazni, amely „tulajdonságára” (hideg, meleg, száraz, nedves) a beteg szervezetnek éppen szüksége volt.¹⁶ Az idők múltával a nedvkórtan és az isteni gyógyítás hatalma lassan háttérbe szorult és egyre jobban megerősödött a gyógyhatású anyagok hatóanyagtartalmának figyelembevétele. Bár nem szembeötlő, de úgy tűnik, hogy az olcsóság és az elérhetőség mindig fontos szempont volt az alapanyagok beszerzése (gyógynövények, fűszerek, fémek és ásványok) során. Az ismeretlen növények és az elérhetetlen anyagok hiánya pedig biztosíték volt a patikusoknak a gyógyulás esetleges eredménytelenségéért. A receptkönyvek vizsgálatából úgy tűnik, hogy a betegségek „adottak” voltak, mintegy harminc-negyvenféle kórral találkozhatunk bennük.¹⁷ Egy-egy bajra ismereteik szerint viszont több gyógyszer is hatott, így, ha az egyik nem vált be, meg lehetett próbálkozni egy másikkal, vagy harmadikkal. Ha nyomatékosítani akarták a recept hatékonyságát, a végére odaírták, hogy „probiert”, vagyis „próbáltam, bevált”. Nem túlzás azt mondani, hogy a jó patikus legfontosabb „szerszáma” a receptkönyve, a herbárium volt.

A gyógyszerkészítési receptkönyvek szerint a patikusok különféle jól bevált módszerekkel állították elő a termékeiket.¹⁸ Ezáltal a gyógyszer lehetett szárított és porított (pulvis), áztatott (aqua), préselt (pasztilla, pilula,¹⁹ confectus), kivonatolt (tinctura), forrázott és főzött (decoctum), erjesztett (spiritus); vagy segédanyagok használatával készített ecetes (aceto) és alkoholos párlat (destillata),²⁰ cukros oldat (sirup, eleuctarium), lekvárszerű főzet (elixir), kenőcs (unguentum) és tapasz (emplastrum).²¹ A tartósítószer általában maga az oldóanyag: alkohol, ecet, cukor, méz, zsír és olaj; a sűrítőanyag a liszt volt. A simlipiciák egyszerű orvosságok, az antidotik, vagy compositák összetett keverékek voltak, a feldolgozott anyagokat galenicumnak nevezték. Az aqua vitae, a köztudatban levő jelentésével ellentétben nem égetett szeszt, hanem gyógynövényes szeszpárlatot jelentett a középkorban.²² A serapium kenőcs,²³ a panacea,²⁴ a mithridatum²⁵ és a theriac²⁶ pedig száz-százötven összetevőből álló csodakeverékek voltak. És itt már lassan át is térnénk a népi varázslás,²⁷ az alkímia és a bölcsek köve (lapis philosophorum) keresésének világába. A gyógyszerek alapanyagai gyakran változtak. A szakirodalom olvasása során a 11–17. század közötti időszakban, a receptkönyvekre vonatkozóan, három főbb korszakot lehet elkülöníteni.

A 11.–14. században még a klasszikus ókori gyógyítás szabályai szerint dolgoztak az orvos-gyógyszerészek. A receptkönyvek (Kräuterbuch, antidotarium, pharmacopia, herbarium) az antik gyógyászati kötetek folyamatos másolásával és a korszakra jellemző átdolgozásával, bővítésével készültek. Hildegard von Bingen német apátnő a 12. század közepén jegyezte le két orvosi-gyógyszerészeti témájú könyvét, a Physica-t és a Causae

1. Riomfalvi (Richiş, Romania) betegvizsgáló stallum (fotó: Benda Judit)

et curae-t. Tudományát állítólag látomásokból, a valóságban azonban valószínűleg herbáriumokból és egyetemet járt orvos ismerőseitől szerezhette.²⁸ Könyvében a betegségek leírásai és a gyógyszerek összetétele is szigorúan a nedvkórtan rendszerét követték, ám a szerző a biztonság kedvéért hozzáfűzte: „Az itt említett betegségekre javallott, Isten által felfedett orvosságoktól meggyógyul az ember, ám ha Isten nem akarja megmenteni, meghal.” Hildegard gyógyszereinek alapanyaga elsősorban a gyógyhatású növények (zsálya, pemetefű, mályva, farkasalma, tárkony, pityang, üröm, verbéna, szentjánoskenyér, lestyán, kapor, paréjgyökér, turbolya, lenmag, ruta, pimpinella, csalánlevél, ezerjófű, borsikafű); zöldségek (torma, póréhagyma, saláta, zeller) és a korszakban használt fűszerek (babérbogyó, oregánó, fahéj, köménymag, gyömbér, édeskömény, szerecsendió, bors, ánizs) voltak. Segédanyagokat (olívaolaj, méz, ecet, forralt bor, sör, liszt, cukor, tojásfehérje, tehéntej, vaj, kén, kámfor, fecskeürülék, ló vére), valamint bibliai luxustermékeket (tömjén, mirha, aloé, pézsmá, rózsavíz) is használt. Mindemellett olyan kezeléseket is alkalmazott, amelyek ma is megállnák a helyüket, például az éhgyomorra itatott gyógyitalal és a tűző nap tisztító erejével való gyógyítás. Az első ismert magyar gyógyászati feljegyzés, az 1192–1195 között keletkezett Pray kódexben található érvágó naptár.²⁹ A naptár a későbbi Csíziókhoz³⁰ hasonlóan közli, hogy melyik hónapban, milyen napszakban érdemes eret vágatni, fürdeni, mit szabad inni és milyen orvosságokat ajánlatos fogyasztani. Ebben az esetben a gyógyszer (decoctum, eleuctarium, potio) nem betegséget gyógyított, hanem egészségmegőrző szerepe volt. A 14. század végéről származik az a valószínűleg I. Lajos magyar király számára írt hashajtó, fejfájás elleni és alvást elősegítő recept, amelyet Jan Radlica krakkói püspöknek tulajdonítanak.³¹ A receptekben már növekedett a felhasznált fűszerek száma, de még egyértelműen a gyógynövények domináltak.

A 15. század számított a patikusmesterség virágkorának a középkori városokban. Céhes keretek között dolgoztak, munkájukat a városi tanács felügyelte, sikeres gyógyításaikból származó bevételeik révén a módos polgárok közé emelkedtek. Úgy tűnik, hogy távolsági kereskedőktől és kalmároktól szereztek be a nyersanyagok jó részét, mert egyre több keleti fűszerrel találkozunk a receptkönyvekben. A legkorábról ismert, már magyar szavakat is tartalmazó recept 1416-ból származik.³² Három gyógyszerárszabás maradt fenn Bécsben a 15. század közepéről.³³ Az 1443-as árszabás az alapanyagok mellett felsorolta a forgalmazott gyógyszerkészítmények típusait is: species, conserve, eleuctarium, loch, trocisci, pillule, syrupus, oleum, emplastrum, unguenta, anxugia, succus, vinum, cera, pulvis, radices, semen, stercus, aqua. Heinrich Breyell terjedelmes kéziratot gyűjteménye a Hortus, amelyet számos antik és középkori szerző műveinek felhasználásával állított össze, 1511-ben készült.³⁴ A kötet, amely igen részletesen közli korának ismert gyógyszereit és elkészítésük módszereit, négy fő részből áll: gyógynövény-könyv, receptgyűjtemény, desztillálókönyv és borkönyv. Az elkészítendő gyógyszerek összetevői között még domináltak a gyógynövények és a fűszerek, de már egzotikus anyagok is találhatóak benne (2. kép), mint például terra sigillata,³⁵ elefántcsont, szarvas-szarv,³⁶ mézeskalács,³⁷ lazúrkő, korall,³⁸ bitumen, arany, ezüst, vitriol és múmiapor.³⁹ A terra sigillata medicinae-hez hasonlóan használták Szűz Mária és más szentek apró méretű kerámia szobrai, de ilyen szerepe volt a bezoárkőnek és a rákszemnek is.⁴⁰ Gredius Zsigmond 1541-ben

2. Gyógyszerek (szentfigura, szarv, kutyaiürülék) és illatszeres fiola budai ásatásokból
(fotó: Kádár Dávid)

kapott bizonyítványt Estrella Konstantin bécsi gyógyszerésznél, majd három év múlva saját patikát működtetett Pozsonyban és később már két segédet is tartott.⁴¹ Betegsége miatt Mauritz György patikus vehette át üzletét, és úgy tűnik, hogy a sajátjából hitelezte a patika alapanyagait és üzemeltetését, valamint Zsigmond gyógykezelését. Zsigmond halálakor György benyújtotta követelésjegyzékét az örökösökhöz. A számlák között találunk porokat (pulveres), gyógyszeres golyócskákat (pillulae), édességeket (confecta), gyógynövényes zsákocskákat, tapaszokat (emplastrum), gyógyitalokat (potiones), kenőcsöket (unguenta), kanalas orvosságokat (electuaria), gyógyszeszeket (spiritus), beöntéseket (clistir), gyógyszeres olajokat (olea) és forrásvizet (aqua fontana). Az alapanyagok kevés kivétellel gyógynövények voltak, árultak emellett édességeket, gyertyákat, mécseseket és füstölőket is.

Nem szabad megfelejtkeznünk egy másik korabeli módszerről a ganajpatikáról (kopro-, szkato-, uroterápia), amely bizonyára olcsósága miatt is kedvelt volt.⁴² Emberi és állati ürüléket és vizeletet, valamint más nedveket (nyál, sperma) kentek a beteg testrészekre, illetve használták fel őket gyógykeverékekben.⁴³ Árpád-házi Szent Margit szentté avatási perének tanúkihallgatási jegyzőkönyvében hasonló módszerekkel történt gyógyulásokat is lejegyezték.⁴⁴ A szigeti kolostorban végzett gyógyítások azért is megdöbbentőek, mert Marcellus, domonkos-rendi szerzetes, Margit gyóntatóatyja és Károly budai bíró tanúvallomásában olvasható, hogy Budán a castrumban és a király személye körül legalább négy orvos működött, akik a királylányt is kezelhették volna.⁴⁵ Úgy tűnik, hogy a kolostorban kezdetben csak az imádság erejével gyógyítottak, pedig a tanúvallomások szerint többféle vizsgálati és gyógyítási módszert is ismertek. Például egy apáca vak szemekre gyógyport kapott, a királyi orvosok vizeletet vizsgáltak, sérv miatt egy beteg vasövet hordott és a fertőző betegeket is számontartották a

kolostorban.⁴⁶ Újra hangsúlyozzuk, hogy a középkori gyógyászat nem az alapanyagok hatóanyagtartalmának hatásmechanizmusán, hanem az ókori nedvkórtan egyensúlyrendszerén alapult.

Az orvoslás és a gyógyszerkészítés hagyományos rendszerét a 15–16. század fordulóján élt Paracelsus változtatta meg, aki a nedvkórtan helyébe a farmakoterápiát és a szignatúra-tant vezette be.⁴⁷ Elmélete szerint a betegségek helyi elváltozások a testben, amelyeket három tényező határoz meg: a forróság, a nedvesség és a szilárdság. Orvoselméletileg öt betegségokozó körülményt (entia) különböztetett meg: a csillagállás, a mérgek hatása, a természetes állapotunk, a szellemi erő és Isten akarata. Szerinte a kémiai jellegű elváltozásokat vegyi anyagokkal (ásványi anyagok, fémvegyületek, savak) lehet helyreállítani. A receptekben ezért megjelentek a nehézfémek, az ásványok, az agyag, a fémsók, a színes- és nemesfémek, a korall, az igazgyöngy, a drága- és féldrágakövek és a fent említett ganajok. A 16–17. századra végül olyan mértékben „elfajultak” a gyógyszerek, hogy a használatukkal már komolyan veszélyeztethették a betegek életét.⁴⁸ Váradi Vásárhelyi István receptes könyvét – saját bevallása szerint – a Szentföldről hozta.⁴⁹ A szokásos fűszerek, zöldségek, gyógynövények és segédanyagok mellett cserebogár, szarvas szarva, kecskefej, hangyatojás, földigiliszta, folyami rák, kígyóbőr, egérhús, kakas gégeje, jávorszarvas körme, nyúláször, ló heréje, skorpióolaj, borzháj, medveháj, embercsont, mágneskő, rézpor, arany, korallkő, kénkő, timsó, salétrom és arany találhatóak benne. Részben a nedvkórtan elveinek figyelembevételével, részben az új korszak tudományosságának igényességével készült Melius Juhász Péter Herbárium, amelyet 1578-ban nyomtattak ki Kolozsváron.⁵⁰ A kötetben nemcsak a növények és gyógyhatásuk, hanem néhány recept leírása is található; bár úgy tűnik, hogy nála bármely növény főzete mindenféle külső- és belső bajra jó. Különleges, hogy a Herbáriumban tiltott magzatelhajtó recepteket is közölt.

A PATIKUS SZAKMÁRÓL

A szakirodalomban elterjedt nézet szerint a kalmárbolt és a patika szót szinonimaként használták.⁵¹ Úgy tűnik azonban, hogy ez csak a 17–18. századi kisvárosi boltokra igaz, a középkori állapotokra nem, bár a patikaszerke alapanyagainak egy része valóban azonos volt a fűszerüzletek kínálatával.⁵² A budai Jogkönyvben (talán emiatt) keresztbe tettek tiltást a kalmároknak és a patikusoknak, a „nem profiljukba illő” termékek forgalmazására.⁵³ A probléma abból adódhatott, hogy mind a kalmárok, mind a patikusok egyik beszerzési forrása a távolsági kereskedőtől származott.⁵⁴ Emellett a patikusok sokszor gyógyszer- és fűszer-kereskedelemmel is foglalkoztak, hiszen a nagytételű megrendelések jó árakat eredményeztek.⁵⁵ A gyógyszerész és a beteg közötti bizalmi viszony, valamint a jóhír megtartása feltétlenül fontos volt az üzletmenethez. A receptek összeállítása bár természetesen a gyógyításra törekedett, sokszor mégis az „ártani nem használ” elvet követte. A patikusok a nagyobb városokban vélhetően céhes, vagy céhszerű keretek között dolgoztak.⁵⁶ Munkájukat, termékeiket, boltjukat, műhelyüket, berendezésüket és felszerelésüket a városi tanács felügyelte.⁵⁷ Amennyiben a szigorú követelményeknek nem feleltek meg, üzletüket a bíró bezáráthatta. A

mesterek irányítói a faktorok – orvosokból, patikusokból és tanácsurakból álló testület volt. A patikusok, a kereskedőkhöz hasonlóan, csak a város által hitelesített súlyokkal és mérőeszközökkel dolgozhattak.⁵⁸ A gyógyszerért kiszámlázott árba nemcsak az alapanyagok, a gyógyszerkeverés, hanem a kiszolgálás, és ha szükség volt rá, a vizsgálat is beleszámított. Patikus inasnak (knappe, puer) vélhetően csak plébániai, ún. latin iskolát végzett fiatalok állhattak, hiszen a munka során írni, olvasni és számolni tudniuk kellett.⁵⁹ A szakmát többnyire egy működő patikában tanulták ki legényként (knecht, servitor), a város más céhes műhelyeihez hasonlóan. A képzés során elsősorban a gyógyhatású növények, állati és ásványi alapanyagok ismeretét sajátították el, utána következett a gyógyszerkészítési módszerek begyakorlása receptek segítségével. A harmadik lépcsőfok a betegségek felismerése és a gyógymód megállapítása volt. A gyakornoki, vagyis az legényidő 3–5 évig tartott, ennek leteltével lehetőség volt más országok patikáiban tanulni (wanderzeit, peregrinatio).⁶⁰ Végső letelepedésük után tették le a mestervizsgát a céhmester és a kijelölt városi tisztviselők előtt. A vizsga után saját jogú üzletet nyitottak egy polgárház földszinti, utcára vagy térre nyíló helyiségében. „Városi patikát”, vagyis a tanács által működtetett, a patikusnak állandó jövedelmet biztosító gyógyszertárt csak olyan városokban alakítottak ki, ahol eredendően nem akart gyógyszerész letelepedni és boltot nyitni. Az előreláthatóan deficites üzletet ezért állandó fizetéssel próbálták elősegíteni.⁶¹ Ilyen esetekben a patika helyiségei a város tulajdonában voltak, amelyet bérbe kellett venni a városi tanácstól és esküt tenni a helyes működtetésről.

Európában valószínűleg részben az egyetemek, részben az egyház nyomására, a 12–13. században sorra keletkeztek a papok gyógyító tevékenységét tiltó rendeletek.⁶² Ezzel egyidejűleg a patikusokra vonatkozó törvények és jogszabályok egyre sokasodtak és differenciálódtak. 1241-ben II. Frigyes német-római császár rendeletet adott ki a gyógyszerkészítés szabályairól és előírta, hogy a patikusok tudását meg kell vizsgálni.⁶³ A gyógyszerészek mindig a városi tanácstól kapták az üzletnyitási kiváltságot (privilegiumot). Baselben, a 15. század első felében előírták, hogy a patikus kötelessége a növények begyűjtése, szárítása, feldolgozása és tartósítása. Egy 1360-as évekből származó nürnbergi törvény szerint a patikákban vásárolt árukat szegényeknek és gazdagoknak egyforma áron kellett árusítani. V. Károly császár „gondos rendszabálya” kimondta, hogy a patikákban a készítmények mellett a mérleget, súlyokat és mércéket is vizsgálni kellett. Városi patikusrendeletek szabályozták, hogy a gyógyszertárakat évente kell vizitálni a látómester (Beschau), egy orvos és egy tanácsúr részvételével. A frankfurtiban arra is kitértek, hogy avas gyógyszereket nem szabad árusítani és a szereket védeni kell a macskák, patkányok és egerek mocskától.

Bécs városának három patikus-rendelete (Apothekerordnung) maradt fenn a középkorból.⁶⁴ A bécsi egyetem orvosi fakultásának 1399-as megalapítása után hat évvel született az első, 1405-ben. Tizenkét pontját, esetleges budai érvényessége miatt leírjuk, mivel feltételezhető, hogy egyes cikkelyei nálunk is érvényben voltak. Tehát a patikákat évente kétszer kell vizitálni. A patikusnak a városi tanács és az egyetemi fakultás képviselői előtt esküt kell tennie. Terjedelmes receptekből gyógyszereket csak orvos jelenlétében szabad elkészíteni. Ezekhez orvos megkérdezése nélkül pótlólagos anyagot nem lehet hozzáadni. Orvos hozzájárulása nélkül mérgező anyagot nem szabad

eladni senkinek. A patikus nem gyakorolhat orvosi praxist. Nem adhat el olyan hashajtót, amelynek elnevezése nincs ráírva a tégelyre. Nem nyithat patikát az, aki nem képes önmaga is orvosságot készíteni. A gyógyszereket előre be kell árazni és nem szabad önkényes áron árulni. Az üzletben található gyógyszereket évente újra ki kell keverni. Ezen rendelet megszegőit a tanács bünteti meg. A fakultás engedélye nélkül senki sem gyakorolhatja a patikus mesterséget. A következő két rendelet (1457; 1465) a patikusok és az egyre növekvő befolyású fakultás közötti harcok eredményeképpen született meg.⁶⁵ Többek között már csak orvos írhatta a patikusok által készített gyógyszerek receptjeit, ami lényegében feleslegessé tette a gyógyszerkönyvek használatát. A kereskedőknek tilos volt gyógyszereket árulniuk és kontárok (céhen kívüliek, vagyis a tanács előtt esküt nem tett mesterek) nem dolgozhattak a városban patikusként. A gyógyszereket csak fehér cukorral (nem pedig mézzel) volt szabad elkészíteni. Az erős gyógyszereket és a mérgeket csak orvos tudtával volt szabad árulni.

A patikusok nem voltak mind szentek, így előfordult, hogy a szakmai bűn útjára léptek.⁶⁶ Igen tanulságos az a gyóntatóatyáknak készült füzet, amelyet Velencében nyomtattak 1520–1530 körül. Az orvosok által elkövethető vétkek hosszas taglalása után következtek a gyógyszerészeké, amelyek az előbb említett rendeleteket idézik vissza. *„Ha borsot adott el fahéj helyett vagy kútvizet desztillált helyett és más hasonlót, h. b. – Ha az eladásban túllépte az árat. – Ha valakinek abból a célből kölcsönzött pénzt, hogy ez kénytelen legyen illendőségből az ő patikájában vásárolni, uzsorát követett el. – Ha valamit adott vagy eladott vagy tanított, hogy abortus indíttassék meg. – Ha olyanoknak adott el mérgeket, akiket a mérgekkel visszaélőknek tartott, h. b. – Ha ünnepnapokon különbség nélkül eladott vagy árusított, mert nem szabad, csak nagy szükség idején.”*

PATIKUS BOLTOK, FELSZERELÉSEK

A patikusok utcái és a patikanegyedek többnyire a városok központjában, széles főutцákon vagy főtereken, a plébániatemplomok közvetlen környezetében feküdtek. Templom közelében található Apothekergasse többek között Ulmban, Heidelbergben, Ellwangenben, Görlitzben, Baselben és Dortmundban is volt. Lübeckben a dóm közelében lévő patikusnegyedet Apothekerwiete-nek nevezték, legrégebb ismert patikája (Löwen Apotheke) még ma is áll. Bécsben is kialakult egy patikusnegyed a város központja mellett, amely a középkor végére több utcára is kiterjedt.⁶⁷ Házaik a Graben keleti végében, a Szent István dómtól nyugatra fekvő utcában (Stock im Eisen) álltak. A bécsi gyógyszerészek módos polgárok voltak, lakóházat és szőlőt birtokoltak, borral és fűszerekkel kereskedtek.

A középkori városokban a gyógyszertárat mindig polgárházak földszinti utcai helyiségeiben rendezték be. A patikák helyiségeit és a bennük használt eszközöket korabeli leltárak és ábrázolások segítségével tudjuk rekonstruálni.⁶⁸ Az egyik legbeszédesebb fennmaradt kép Val d’Aosta-ban, Issogne várának udvari árkádjai alatt, a boltokat és műhelyeket ábrázoló freskók között található.⁶⁹ A 15. század második felében készült festményen egy patika belsejét láthatjuk, amely szinte fényképszerűen

rögzítette a helyszínt. A patikus mester orvosi ruhában receptet ír; kereskedő legénye divatos ruhába öltözve éppen kiszolgál egy hölgyet és kezében kézimérleget tart; a patikai személyzet (szolga) szegényes ruhában kisegítő munkát végez, mozsárban törli az alapanyagot. Hátuk mögött a polcokon háncsból készült dobozok, felírtos tárolóedények, kiöntőcsöves kancsók, kerámiapalackok láthatók. Felakasztva fehér faggyú- és sárga viaszgyertyák, mosdószivacsok, szépiacsontok(?), offerek,⁷⁰ és pecsétviaszok⁷¹ lógnak; a nagyméretű pulton színes dobozokban ömlesztett áruk vannak. És egy más jellegű példa: a katalán Francesc Torra manresai patikus elhunytá után 1386-ban, leltárba vették teljes vagyónát.⁷² A leltár rendkívül részletes, ezért nagyon jó forrásként szolgál számunkra a középkori patikákról. Torra módosabb polgárnak számított, két háza, három szőlője és egy gyümölcsöskertje volt a városban és környékén. Gyógyszertárának berendezéséhez asztalok, padok, polcok, szekrények és székek tartoztak. Volt benne két fontmérleg, nagy vasmérleg súlyokkal, somada, font, uncia és quintar (súlymértékek); sester (folyadékmérce); ulna (hosszmérték). Voltak még különféle szerszámok: rézmozsarak, kések, ollók, metszőolló, sarló, ostyasütő, szűrő, 4 alembicum (lepárlóedény), gyertyamártó edény és tűzhely. Rengeteg főző- és tárolóedényt is feljegyeztek: serpenyők, tálak, zsákok, kosarak, kancsók, 206 (!) főző fazék, bödönök, vödörök, ládikák, 128 gyógyszerartó tégely, 56 kerámia palack, 12 üveg palack, 97 kicsi palack, 12 nagy tárolóedény, 23 szirupos kanna, 10 kancsó, 3 éjjeli edény. Az üzletben ezen kívül még papírt, tintát, 2 herbáriumot (antidotarium), két naptárt, orvosi és receptes könyveket találtak. A patikában gyógynövények, állati eredetű és ásványi alapanyagokon kívül fűszerek és néhány zöldség is készleten volt. A polcokon főzetek, párlatok, kenőcsök, balzsamok, teriák (itt: triaga), porok, pilulák, gyógyolajok, flastromok, szirupok, cukorkák, mézeskalácsok, tinták, gyertyák, mécsesek és füstölők képezték az áru kínálatot.

A „patika-műhelyeknek” komplex helyiségsor igénye volt: üzlet, laboratórium, anyagkamra, víztároló pince, növény szárító padlás.⁷³ Sajnos középkori magyar példát nem ismerünk, de két 17. századi inventárium megőrizte II. Rákóczi György gyulafehérvári és a Batthyány család rohonci patikájának erről szóló leírását.⁷⁴ A boltban volt hosszú asztal, pad, székek, fiókos szekrény,⁷⁵ polcok, tárolóedények, mérleg, gyógyszerkönyvek és laboratóriumi felszerelések (lombikok, lepárlók, serpenyők, üstök, fazekak, hordócskák, medencék, ollók, mozsarak, mércék, ostyasütők). A pozsonyi Arany Griff patika 1785. évi szemléje (vizitációja) során a következőket látták.⁷⁶ A boltban a patikuson kívül két segéd és egy inas dolgozott. Úgynevezett hiánykönyvet nem, de négy gyógyszerkönyvet találtak a jegyzőkönyv szerint. Az üzlethelyiségben felírtos fiókokban, fadóbozokban és az üvegedényekben tárolták gyógyszereket. A laboratóriumban tűzhely volt kéménybekötéssel, az asztalon rézüstök, réz-, kerámia- és üveg lepárlóedények sorakoztak. Az anyagkamrában, külön szekrényekben tárolták az erős szagú párlatokat, bár előírt mérlegszekrényt sem talált a bizottság. A szellős növény padlásán a gyógynövényeket szárították és tárolták, a vízpincében a szeszeket és az eladásra szánt ásványvizet tárolták.

A középkorból sajnos bútorok és berendezési tárgyak nem, de edények és szerszámok maradtak ránk történeti gyűjteményekben és kerültek elő régészeti feltárások során. A majolikatechnikával készített patikaedények (albarellók) a 15. század elejétől jelentek

3. Patikaedények budai ásításokból (fotó: Kádár Dávid)

4. Feliratos patikaedény töredékei (fotó: Kádár Dávid)

meg Európában (3–4. képek).⁷⁷ A nagyobb méretű vázákat, palackokat és kiöntőcsöves korsókat főzetek, liktáriumok, ecetek, szeszek tárolására használták, a kiöntőcsöves kannákban szirupot tartottak, a pohárkákban kenőcsöt tároltak. Külső felületükön korábban csak díszítőfestés, a későbbi időkben felirat is volt. Ezek a díszedények

5. Letört kifolyócsövű
lepárlóedény budai ásatásokból.
(fotó: Tihanyi Bence)

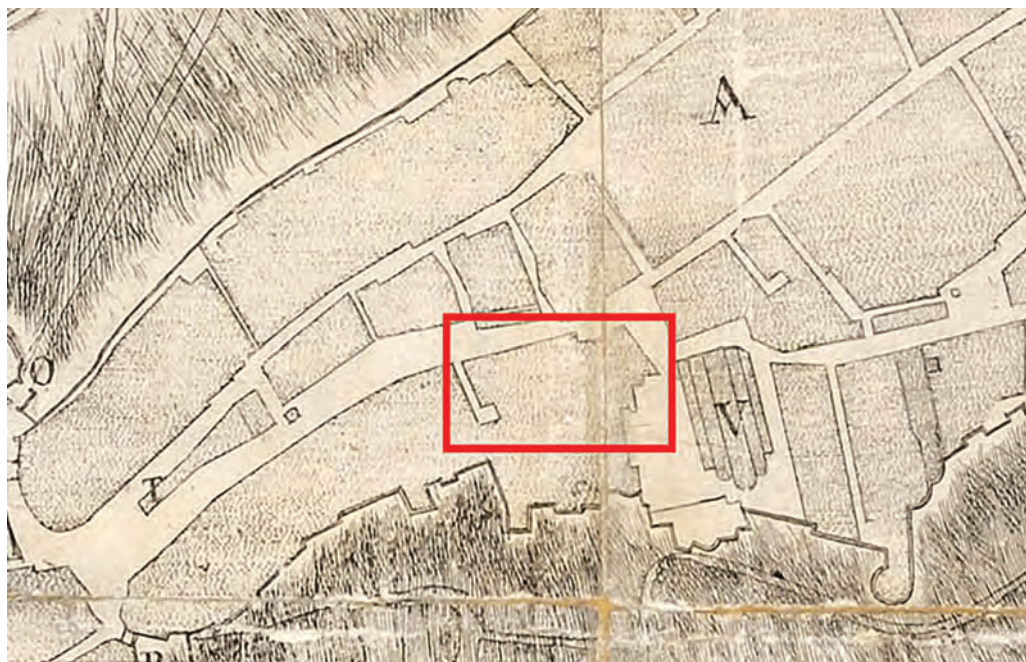
valójában többet értek, mint amit beletettek. Valószínűleg gyógyszerekkel együtt ajándékozták őket és nem vásárlás útján kerültek az országba. A keményfából készült, hengeres testű, fedővel ellátott tégelyek esztergálással készültek.⁷⁸ Felületükre a benne tárolt gyógyszer jelét vagy nevét festették. Ezeken kívül kisebb méretű üvegpalackokat, ón- és fahordócskákat használtak gyógyitalok tárolására.⁷⁹ A fazekakban és üstökben főztek, a tálból és csöves kútból álló lepárlókkal (alembicum) gyógypárlatokat és gyógyszeszeket készítettek (5. kép). A kovácsoltvas ostyasütőkkel, kicsi, vékony ostyákat sütöttek, amibe bele lehetett göngyölíteni a lenyelésre készített porokat.⁸⁰ A nürnbergi és itáliai öntött bronzmozsarak természetes használati tárgyai voltak a patikáknak.⁸¹ Kő- és famozsarakat valószínűleg a nagyobb növényi részek (szárak, gyökerek) morzsolására használták (6. kép). A daraboláshoz késeket, az adagoláshoz kanalakat használtak. Eladáskor a városi tanács által hitelesített mérlegekkel és súlyokkal mérték.⁸²

BUDAI PATIKÁK

A budai Patikus utca a tanácsháza közelében, a Nagyboldogasszony plébániatemplom és temetője szomszédságában, a mai Tárnok utca keleti oldalának északi házsorában feküdt.⁸³ Az utca neve Patikusok sora, Patikusok utcája (*platea Apothecariorum, serie Apothecariorum, ordine domorum Apothecariorum*) azt sugallja, hogy a patikák épületei egymás mellett álltak. A budai Jogkönyv (1421-ben készült kötete) a piaci kofák letelepedési helyének és munkájának szabályozásánál említette a patikákat.⁸⁴ A leírás szerint a sor az utca északi sarkán kezdődött (an dem Egkhaus der apoteken), elhaladt Konrad Gündelwein patikus, Paul Hase, Heinrich Rechberger, Niklas orvos háza előtt és végül egy sarokpatikánál, amely a kenyérszékek mellett volt (dy apoteken an dem egk, pey den prot pengken), ért véget. A patikasor a legjobban a Nicolaus Marcus de La Vigne hadmérnök 1686-os térképén és Joseph Haüy 1687-es felmérésén követhető: a Nagyboldogasszony plébániatemplom temetője melletti köznél kezdődött és a kenyérszékek mellett húzódó sikátorig tartott. Eredetileg hat telekből állhatott, de a telekaprózódások miatt és a két utcasaroknál beforduló közök mentén később felépült kisebb házak (patikák?) miatt jóval többel számolhatunk (7. kép).⁸⁵ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a sor házai közül négynek a homlokzatát is ismerjük még a klasszicista átépítések előtti időszakból. A mai Tárnok utca 7. számú ház földszintjének mindkét oldalán egy boltablak látszik, a 9. számú épület mellette (véleményem szerint) a kenyérszékek háza volt.⁸⁶ A 11. és a 13. számú házakról 1758-ban készült kéziratos vázlat öt boltablakot és egy boltajtót mutat.⁸⁷ A 13. számú épület 1947-évi falkutatásakor a ház északi tömbjének homlokzatán fel lehet ismerni a

6. Kőmozsár töredéke és rézmozsár törője budai ásatásokból (fotó: Kádár Dávid)

7. A Patikusok utcája, vagyis a patikák házsora N. M. de La Vigne térképén.

nagyméretű, szegmensíves patika kiszolgáló ablakot és a kisméretű szolgálati bejáratot, amelyen a dolgozók közlekedtek (8. kép). Az épület belsejében egyébként csodálatosan kialakított későközépkori ülőfülke-boltajtó kombinációkat találhatunk a korábbi építési periódusok mellett.⁸⁸ A háztömb déli végét Zolnay László tárta fel 1969–1970-ben.⁸⁹ Ásatásán a sikátor kavicsos járósíntje, pincék, alapfalak és patikatörténetileg is fontos leletek kerültek elő: arany és ezüst pénzek, könyvveret, mérlegserpenyők, mérlegsúlyok, posztóplombák, olvasztótégely és szarvtöredék (gyógyszer ?).

A budai patikusok a közepesen módos polgárok közé tartoztak.⁹⁰ Városi polgárként házuk után adóztak a városi tanács felé, II. Lajos király 1522. évi decretuma alapján pedig áruik értékének huszadrésze is adóköteles volt.⁹¹ Buda város szintén 1522-ből fennmaradt árszabásának leírása alapján feltételezzük, hogy a patikusok (apotecariis), az illatszerészek (aromaticis), a könyvkészítők (librariis) és a könyvkereskedők (librum venditione) egy céhbe, vagy céhszerű csoportba tartoztak.⁹² A budai Jogkönyv az aranyművesek és a kalmárok között tárgyalja a patikusok (Aputekär) munkájára vonatkozó városi szabályokat, ami mutatja kiemelt helyüket a város kereskedői és kézművesei között.⁹³ A 102. és a 298. cikkely szól a patikák vasárnap- és ünnepnap nyitvatartási idejéről és a kínálható áruk köréről. Sajnos a munkanapokról nem tudunk meg többet, emiatt csak vélhető, hogy ez a korszakban szokásos időbeosztáshoz igazodott: nyári félévben 6 órától 19-ig, téli félévben 8 órától 17-ig, vagyis napkelte napnyugtáig tartott.⁹⁴ A munkaidő mégsem volt ilyen hosszú, mivel mindig megszakították napi másfél-kétórás ebédszünettel és gyakran reggeli szünettel is. A vasárnapi és éjjel-nappali nyitvatartási idő azt sugallja, hogy ügyeleti kötelezettségük

8. A Tárnok utca 13. számú épület északi részének homlokzata boltablakkal és boltajtóval.
(Petrás István 1947.)

volt, amit csak úgy tudtak csak teljesíteni, hogy a mester maga is a házban lakott. A szabályt később módosították a vasárnapi késő délutáni (vecsernye) nyitásra, nyilván azért, hogy a vasárnapi misén mindenkinek módjában legyen részt venni.

A patikákat a Jogkönyv „nyitott boltként” említi, ami az építészeti jellegzetességek ismeretében azt jelenti, hogy annak a polgárháznak, amelyben patika működött, széles boltablaka volt az utca felé, amelyen keresztül közvetlenül is meg lehetett kapni a kívánt árut anélkül, hogy a helyiségbe beléptek volna.⁹⁵ A boltba egyébként a beteg a kapualjban kialakított bejáraton keresztül tudott bejutni, a homlokzaton megjelenő keskeny ajtókat valószínűleg csak a személyzet használta. A fenti példák alapján nagyon valószínűnek tűnik, hogy az üzlethelyiségen kívül minden patikának volt laboratóriuma (kamra tűzhellyel, kéménnyel), pincéje (tároló helyiségnek) és padlásrésze (a növények szárítására). A budai polgárházak kéttengelyes beosztásai alapján úgy gondoljuk, hogy egy épületben két üzlethelyiség volt az ülőfülkés kapualj két oldalán. A témához tartozik, hogy két megtévesztő elnevezés is fennmaradt Budán, a zsemlye apotéka és a könyv apotéka.⁹⁶ A zsemlye apotéka egyértelműen a házsorban álló kenyérszékek házát jelentette, a könyvapotéka pedig valószínűleg egy olyan könyvesboltot, amely a patikák közvetlen közelében állt.

A Jogkönyv 103. cikkelye eredetileg a seborvosokról (Wuntärzten) szólt volna, de sajnos a szövegét nem dolgozták ki.⁹⁷ Úgy tűnik, hogy a borbélyokat nevezték így, akik, ha nem is nagy számban, de dolgoztak Budán.⁹⁸ A borbélyok egyszerűbb, sebészeti jellegű beavatkozásokat végeztek (sebkötözés, foghúzás, ficamok helyretétele), eret

vágtak, piócáztak és köpölyöztek a borotváláson és a hajvágáson kívül.⁹⁹ Bálint borbély a Szombat-piacon; István a Zsidó utcában; Miklós a Mindszent utcában; egy másik Miklós és fia Lénárt a Patikus utca déli végében; Ottó, János és Benedek mesterek a Nyíró utca közepe táján a Halszeren; Ragusai István királyi borbély pedig a Szent Zsigmond utca északi részén lakott. Lakóhelyük és valószínűleg műhelyük is főleg a piacterek környékére koncentrált. Sebald Hairschneider, neve alapján hajvágó volt, vagyis szintén a borbély mesterséget gyakorolta.

BUDAI PATIKUSOK

Az oklevelekben felbukkanó gyógyszerésznevek halmozódása azt sugallja, hogy a patikusok összetartottak, tehát ez mindenképpen céhes vagy céhszerű testület léteire utal.¹⁰⁰ Házaikra is mindig akadt vevő vagy bérlő, vélhetően jó elhelyezkedésű üzlethelyiség, a laboratórium és a vásárlói kör átvétele miatt. Néhány esetben a mesterség apáról fiúra öröklődését és beházasodást is nyomon lehet követni. A budai német mészárosok céhénél a 16. század elején feltűnő mesternékről, vagyis az üzletet megöröklő és tovább folytató özvegyekről nem tudunk, de újraraházasodásokról olvashatunk az oklevelekben. Néhány esetben a patikasor háztulajdonosainak csak a neve maradt ránk. Ugyan feltételezhető róluk, hogy gyógyszerészként dolgoztak, de ezt sajnos nem jegyezték le az okiratokban.

A legelső adat, Péter patikusról maradt fent 1303-ból, „Petrus physicus et apothecarius Budensis” orvos és gyógyszerész is volt egyben.¹⁰¹ Gekmin mester 1343-ban tűnt fel a fennmaradt oklevelekben egy birtokcserével kapcsolatban, mint I. Lajos király patikusa.¹⁰² Gekmin I. Károly király közelében kezdte a pályafutását, akitől fiúörökös hiánya miatt kérte és kapta Gervasius fia János, hét falura kiterjedő birtokát. A történet nem sokkal később megismétlődött, mivel Gekmin fia Lászlónak szintén utódiáhiány miatt, Szerecsen Jakab padovai származású királyi patikus, (szerémi és pécsi kamaraispán), 1352-ben adományul kérte és kapta I. Lajos királytól Gekmin királyi patikus fiának Lászlónak minden vagyonát, köztük egy budai házat is.¹⁰³ Jakab valószínűleg a patikusbolttal és műhellyel felszerelt házat „nézte ki magának” a városban. 1375-ben Lando patikus tanúskodott Baranch mester özvegyének végrendelezése alkalmával.¹⁰⁴ Ilona első férjétől örökölt házat, – amely a Boldogasszony templom mellett állt – fele részben lányára, fele részben második férjére hagyta. Az épület szomszédjaként Mátyás és Synoth patikusok lettek megnevezve. A ház birtokjoga végül az óbudai klarissza apácáké lett, mivel a két fél eladományozta, illetve eladta házrészét a rendnek. A kenyérszékektől délre is lehettek olyan polgárházak, amelyekben patika működött. Zsigmond patikus 1392-ben kibérelte az esztergomi Szent István káptalan házát, amely a Szent György kápolna szentélyével szemben állt.¹⁰⁵ Zsigmond halála után özvegye lakott itt évi 33 forint bért fizetve. Valószínűleg ugyanebben a házban lakott 1411-ben Simon patikus is.¹⁰⁶ 1397-ben Gothfrid patikus (később tanácsúr és budai bíró) Kozma győri polgárral kötött egyezséget egy győri telek ügyében.¹⁰⁷ 1397-ben Budai János barsi főesperes, a Krisztus Teste kollégiumot négy ház után járó bérleti díj összegével adományozta meg, az egyik ház a Patikusok során, a tanácsházával szemben állt.¹⁰⁸ 1415

Jakab budai patikus fia, Jeromos beiratkozott a bécsi egyetemre, nevét feljegyezték az egyetem anyakönyvébe.¹⁰⁹

1423-ban Zsigmond király elé került a következő hatalmaskodási ügy, amely mögött rossz-szomszédsági vita sejthető.¹¹⁰ Benedek budai patikus Eben-i (ma Törökbálint) birtokán Chapi András familiárisai trombitáltak és más módon is zavarták az ott lakókat. A felbujtókat (Chapit és feleségét) akiknek egyébként a szomszédos Diód faluban volt birtokuk, eltiltották az ebeni földek jogtalan használatától. István patikus a Mindenszentek utcában, a kápolna szomszédságában lakott 1426-ban.¹¹¹ 1448-ban János kereskedő kibérelte az örményesi pálos kolostor tulajdonában levő házat a budai Nagy utcában, vagyis a piactéren. Az épület István patikus és Mihály patikus házának szomszédságában állt.¹¹² A bérleti szerződés az épület részleges felújítását is magába foglalta: tetőfedés cseréppel, pincebővítés, pincelejáró lefedése tetővel, a ház előtti utcarész lekövezése. Konrad Gundelwein budai patikus neve 1419-ben tűnt fel először egy okirat tanújaként.¹¹³ 1462-ben a Konstanzból származó Gundelwein hosszan tartó örökösödési perében újra felbukkant a Patikus utcában álló ház említése, amikor házat Kamarás Mátyás és testvére Borbála örökölte.¹¹⁴ A perben János patikus „fogott bíróként” vett részt az ítélethozatalban. 1452-ben Jakab patikus budai esküdt többedmagával beiktatott egy Farkas nevű zsidó polgárt, adósság elengedése fejében egy Szombat-piaci ház birtokába.¹¹⁵ 1474-ben meghalt Gross vagy Magnus István budai patikus.¹¹⁶ 1475-ből egy bonyolult gyógyszervásárlási történet maradt fenn a bártfai levéltár középkori iratai között.¹¹⁷ Engelhart budai patikus ősszel Bécsbe ment üzleti ügyeket intézni. Közben megérkezett Bertalan kassai patikus levele, amelyet a bártfai jegyző hozott el neki Budára. A levél tartalma a következő: Bertalan, Bernátra bízta a vásárlás és a fizetés lebonyolítását. Bernát, Simon budai patikusnál vásárolt teriákot, de koriandert sajnos nem kapott. Kámfort sem, de azt Engelhard fog hozni neki Bécsből. Pál úr hozott közben egy levelet, amelyben az áll, hogy jó lenne, ha tudna még küldeni neki cukrot, holort,¹¹⁸ kámfort, zednatumot,¹¹⁹ mert ezeket Pesten felejtette, így tehát a csomag elveszett. 1476-ban Ernuszt János (királyi kincstartó, szlavón bán) kétszer végrendekezett. Az elsőben megemlékezett barátjáról és üzlettársáról, a fent említett Engelhard Wild budai patikusról, akinek megengedte, hogy Ernuszt egyik házat élete végéig szabadon birtokolhassa.¹²⁰ Második végrendeletében 4700 forintot hagyott rá, vélhetően egy lekötött tőkét, amelynek kamataiból évente misét kellett mondatnia Ernuszt lelki üdvéért. Engelhart Wild de Herspurgk egyébként 1458-ban iratkozott be a bécsi egyetemre, de nem tudjuk, hogy hány évet végzett el. Fia Gál is ugyanezt a szakmát űzte a családi ház földszintjének patikájában.¹²¹ A patikasor alsó végén, a kenyérszékektől északra állt Miklós borbély fiának, Lénártnak a háza.¹²² Szomszédját, a fentebb említett, anconai származású Simon patikust, 1475-ben meggyilkolta Lénárt és elszökött. Mátyás király ítélete szerint Simon özvegye és gyermekei kapták meg házat, amelyben fűthető szobák, kamrák, bolthelyiségek, pincék és az egyik pincében kút voltak. 1476 körüli időpontból maradt fenn a Magyi János formuláskönyvében egy említés István budai patikus özvegyéről Katalin asszonyról.¹²³ 1483-ban István budai patikus nemesi származású özvegye, sápi birtokukért és visegrádi házukért pereskedett.¹²⁴ Igazán nagyszabású terv volt még a saját korában is Mátyás király budai egyetemalapítási terve. Az egyetem a királyi palota alatt, a Duna partján állt

volna. Alapfalai részben megépültek, de a király halála miatt félbemaradt épületeket tárháznak és istállónak használták.¹²⁵ Heltai Gáspár krónikájában az orvosi fakultásról így olvashatunk.¹²⁶ „... az éjszaki oldalon szép boltok, szép szobák, és szép kamorák lőnnének, hogy az elsőben az orvosdoktorok lagnának, az másodikban az patikárosok és az borbélyok, az harmadikban vólnának az betegek...” Felesége Beatrix királyné, itáliai hazájából hozatott a budai udvarba orvosokat, patikusokat és gyógyszereket.¹²⁷ Nagyon valószínű, hogy a budai palota ásatásain a gyógyszerek „csomagolóanyagát”, vagyis a finom díszítésű, reneszánsz majolika edényeket tárták fel az ásatások során.¹²⁸ Johannes de Ruta francia patikus Budán tanúskodott egy francia hölgy végrendelezésekor.¹²⁹ 1495-ben bizonyos tartozás miatt Iváncsi Sebestyén deák elzálogosította a Patikus utcában álló házat Pápai András esztergomi kanonoknak.¹³⁰ A ház szomszédjában Bajoni Lőrinc deák, Angelth István kereskedő és Ottó borbély lakott ekkor.

Zsigmond herceg számadáskönyveiben olvasható, hogy rendszeresen vásároltak egy budai patikában a herceg számára papírt, tintát (tintához való port, gallust és gumit), pecsétnek való viaszt, mécseseket,¹³¹ kis és nagy gyertyákat, zöld és vörös festéket, füstölőt (a szoba első őszi befűtéséhez és fürdéshez) és néha gyógyszert, kenőcsöt (unguentum).¹³² A herceg kancellárja egy „kettős asztrológiai naptárt” is vett, amely bizonyára egy Csízio volt.¹³³ Nagyon beszédes emellett, hogy Wyrzbyatha törött lábát és Thurek szolgájának sebeit egy Felcser nevű borbély kötötte be és a részeg udvari bolondot is ő gyógyította.¹³⁴ Ez megerősíti azt a feltételezést, hogy a budai borbélyok seborvosként (Wundtarzten) dolgoztak. A számadásban megjelenik a rendszeres szombati fürdőlátogatás, az érvágás és a korszakban elterjedt járványos betegségek is. A budai bortized-jegyzékekben öt patikus neve bukkant fel az 1505, 1510 és 1531-es években.¹³⁵ Bálint, Mihály, egy másik Mihály, Péter és Smleczer János. Bálintnak és Mihálynak vélhetően a castrumban volt lakóháza a Patikus utcában, Smleczer János pedig valószínűleg a Váralján, a Szentpéter városrészben lakott, mivel az ottlakók között tett bevallást. Péter patikus két évben (1518, 1520) a Krisztus Teste céh előljárója is volt.¹³⁶ Mihály budai patikus fia Boldizsár 1508-ban beiratkozott a bécsi egyetemen a magyar bursába (kollégiumba).¹³⁷ 1507-ben talán ugyanennek a Bálint királyi patikusnak kifizették az egri püspökség számára küldött különféle gyógyszereket, lámpásokat és kis gyertyákat.¹³⁸ 1516-ban, II. Ulászló király temetésének napján botrányos jelenetre került sor a budai piactéren.¹³⁹ Somlyói Báthory István egy meg nem nevezett sértés megtorlásaként embereivel fegyveresen üldözni kezdte Bódi Boldizsárt. Bódi ijedtében György patikus (aromatarius) boltjába menekült, ahol a bent dolgozók elreteszelték az ajtót. A továbbiakkal kapcsolatban érdemes „meghallgatnunk” György mester vallomását. „... amikor Ulászló király testét kivitték [a városból], ő [maga is] a temetési menetben volt, amikor hirtelen két familiárisa, névszerint Varasdi Gáspár és Wenczoni András jöttek hozzá azzal a hírral, hogy sok ember fegyverrel a kézben az ő apotékájában akarja megölni Bódi Boldizsárt és csaknem összetörték az apotékát, hogy kivonszolják onnét Bódit.” A történet több tanulságot is tartalmaz: a patikusmesternek kettőnél több legénye volt, mert nyilván nem hagyták egyedül Bódit a boltban. A patika bejárata vagy az utcáról, vagy a kapualjból nyílt, de nem lehetett könnyen feltörni. A király temetésének időpontjában is nyitva levő patika azt jelenti, hogy „ügyelet” ekkor is működött benne. Ezen kívül a patikusmester személyesen részt vett a temetési menetben, ami kiemelt

társadalmi voltáról tanúskodik. 1520-ból maradt fenn Valter budai patikus pénzügyi tranzakcióiról szóló német nyelvű missilise.¹⁴⁰ 1523-ban Belez Mihály fia Jeromos átengedte többek között Buda piacterén álló házát Bernát öccsének.¹⁴¹ A házban ekkor a fentemlített Patikárius György lakott. A mohácsi csata és a német polgárok 1529. évi elmenekülése után jócskán megváltoztak a tulajdonviszonyok a castrumban. Az üresen maradt házakat és a hűtlenségbe esett tulajdonosoktól elkobzott ingatlanokat a király bizalmi embereinek adományozta. 1538-ban például Meznerizsky János étékfogó mester, János királytól szolgálatai jutalmául kapott házát eladta Péter patikus fiának Angelus királyi patikusnak.¹⁴² A ház a Patikus utcában, Bálint patikus és Dayka István háza között állt. Angelus másnap végrendelezett a háztulajdonáról és azt feleségére Katalinra hagyta. 1539-ben Kassay János királyi kamarás kapta meg azt a város piacán álló házat János királytól szolgálatai jutalmául, amelyet korábbi tulajdonosától a „német párthoz” csatlakozásuk miatt kobzott el.¹⁴³ A ház korábbi gazdája a már ismert Bálint patikus gyermeke Gál patikus és testvérei voltak. A szomszéd ház tulajdonosa továbbra is a fentebb említett Angelus patikus volt.

A forrásokból úgy tűnik, hogy Óbudán a királynéi városrészben, a klarissza kolostor bejáratával szemben álló polgárházak egy része a rend birtokában volt. A patikasornak nevezett épületek közül bizonyára volt, amely ténylegesen ekként működött, ám volt amelyiket nem hivatalos „ispotály és idősek otthona” céljára használtak, elsősorban nemesek számára. Egyébként a patikasortól nagyjából száz méterre feküdt a királyi-királynéi vár ugyanebben az utcában, ezért itt a nemesek felbukkanása nem meglepő. A kolostoralapító Erzsébet királyné 1369-ben, egy eredetileg patikának épült kőházat (mansione apotecariorum edificatam) adományozott az apácáknak.¹⁴⁴ 1394-ben Pukuri Klára nemes hölgy eladta a kolostor közelében, a patikák mellett álló házának felét Domonkos bán fia Miklós özvegyének.¹⁴⁵ 1439-ben Péter mester özvegye a klarissza apácák Patikaházában (in domo nostra apotecali) végrendelezett és halt meg.¹⁴⁶ A végrendeletben kedvezményezettként felbukkanó Patika Miklós lehetséges, hogy a betegápoló ház(ak) gondnoka volt. 1475-ben Ágnes apátnő megengedte, hogy a kolostorral szemben lévő patikasor (in ordine sessionum seu domorum nostrarum apotecarium) egyik házában éljen Széchényi Benedek és neje élete végéig.¹⁴⁷ Valószínűleg a káptalani városrészben, a Szűz Mária prépostság közelében is álltak patikák, de erről nem maradt fenn forrás. Bizonyára Pesten is voltak patikák, valószínűleg a Nagyboldogasszony plébániatemplom közelében, de csak egy közvetett adatot ismerünk, a már említett 1475-ös bártfai gyógyszerbevásárlással kapcsolatban.

JEGYZETEK

1. <http://www.gyogyszeresztortenet.hu/muzeum/patikamuzeumok/> (letöltés ideje: 2020.06.21.)
2. *Kubinyi 1970.* 64–69.
3. *Czagány 1974. Kubinyi 1970. Kubinyi 1985. Végh 2006.* 185–189. *Demkó 1890.* 106–109.
4. Az esszénusok, Jézus „mozgalma”, idősebb Szt. Jakab gyűlekezete, Szt. Pál követői és az egyiptomi terapeuták egyaránt nagyon fontosnak tartották a betegek gyógyítását. *Vermes 2001.* 127; 150–151; 172–178; 250.
5. *Hoffmann 2012.*

6. A trivium három és a quadrivium négy éve után lehetett csak elkezdni az orvosi karon (artes medicinae) tanulni, ami újabb három évig tartott.
7. A galenusi nedvkortán a négyesség elvét követi: a négy őselem (föld, levegő, víz, tűz, víz), a négy testnedv (vér, sárga és fekete epe, nyák), a négy emberi vérmérséklet (kolerikus, melankolikus, szangvinikus, flegmatikus) és a négy minőség (hideg, meleg, száraz, nedves) egyensúlyán alapul. *Magyar 2004.* 11-55. *Chen 2012.* 9–29. *Magyar 2004.* 11–12. és *Hildegard von Bingen 77–90.* A betegségek rothadással történő kialakulásáról: *Szlatky 1983.* 34–95.
8. Valójában fekete epe nem létezik. *Hajdi 2011.* 1; *Magyar 2009.* 47. A vénákban folyó vért tekinthették annak: „a vér sűrűbb és szárazabb része”. A témához: *Benkő 1791.*
9. *Magyar 2010.* 43–45. Az elméletileg érvágásra használt „vértalak” valószínűleg inkább kézmosó tálak voltak.
10. *Magyar 2008a.* 426–427.
11. *Bencze 1960.* 46–50.
12. *Magyar 2012a.* 392–393.
13. *Magyar 2009.* 107–109. *Bencze 1959.* 7–16.
14. *Bencze 1959.* 16–21.
15. *Grynaeus-Papp 1977.* *Gyrynaeus-Papp 1978.*
16. Az emberben lévő nedvek helyes gyakorlati alkalmazásáról: *Magyar 2009.* 105–109.
17. *Mollay 1995.* 23–24.
18. *Bartók 2010.* 223–227. *Bartók 2009.* 172–177. *Ádám 1979.* 144–149. *Grabarits 2005.* 229–234. *Nékám 1964.* 6.
19. A Medici család neve és címerében található öt pilula a család címerszerző ősenek orvos végzettségére utal.
20. A desztillálás korabeli leírása: *Magyar 2009.* 177–179.
21. Három flastrom receptje: *Szlatky 1983.* 47. Hasonló volt a zsákocskához (sacculus medicamentosus). *Tóth 2016.* 157.
22. Aqua vitae receptje olvasható: *Mollay 1995.* 87–88; Magyar fordításban: *Források 1998.* 517–519. Egy másik recept: *Szentgyörgyi 2012.* 26. (97. sz.). Mai szemmel nézve leginkább a svédkeserűre hasonlít. Érdekesség, hogy receptjében még ma is szerepel teriák gyógynövény-keverék. A középkori pálinka készítéséről: *Ernyey 1940.* 10–11.
23. Egy serapium kenőcs készítési módja olvasható: *Szlatky 1983.* 103–119.
24. Egy panacea recept olvasható: *Magyar 2008b.* 8–9.
25. A mithridatumokról: *Tóth 2016.* 156.
26. A mérges állatok elleni szert (theriace) Plinius is ismerte. *Hoffmann 2012.* 56. Középkori teriák-keverék receptje olvasható: *Magyar 2009.* 172–174. A teriák sokszor ópiumot is tartalmazott. *Tóth 2016.* 156.
27. *Gellén 2017.* 108. (564. sz.)
28. *Magyar 2004.* 8–12. *Hildegard von Bingen 2004.* 39–55; 64–68; (a tűz, a levegő, a víz és a föld „tulajdonságai”); 104–110; 123–126. (férfi és női alkatok); A középkorban a betegek vizsgálata során a nyelv, a szem, az arcszín, a pulzus és a vizelet elváltozásait figyelték.
29. *Szmodits 1984.* 67–78.
30. *Jobst 2000.* 29–47. Regiomontanus 1474-ben kiadott Temporal című nürnbergi kiadású kötetének átdolgozott változata: *Csizió 1986;* *Sárdi 2017.* 74–81. (Gellén Gergely Orvosságok könyvébe bemásolva, 1680.) A Csiziókban a népi gyógyászati és életmódi jótanácsok, az egyházi ünnepek naptára és az antik hagyományok (horoszkóp, tenyérvjósítás, arcelemezés, karácsonyi jóslás) egyaránt megtalálhatóak.
31. *Sroka 1993.* 43–48. MNL DL 66402.

32. *Sárdi 2014.* 5–7; 146–147.; *Szmodits 1984.* 71.
33. 1443; 1457; 1459. *Schwarz 1917.* 170–196.
34. *Bessler 1952.* 194–266.
35. A pecsét alakú kerámiadarab, a terra sigillata medicinae állítólagos méregtelenítő ereje miatt már az ókorban is kedvelt volt, istenek alakját vagy fejbábrázolását pecsételték a korongba. A középkorban a készítés helyét a város címerének pecsétjével jelölték. *Stafski 1956.* 21; *Abb. 37. Grabarits 2008.* 234–235. *Bartók 2009.* 181.
36. A szarvasagancsot por vagy olaj formában, az egyszarvú (monoceros, unicornus) szarvából, vagyis a narválfogból örölt port ellenméregnek használták. *Magyar 1989–1990.* 49–64.
37. A mézeskalács és a mézeskalács por univerzális gyógyszernek és fűszernek számított. Fűszerei (szerecsendió, fahéj, szegfűszeg, gyömbér) a legtöbb későközépkori gyógyszer összetevői között megtalálhatóak. Véleményem szerint a városi környezetben könnyen beszerezhető fűszerek valójában nem a gyógyszer gyógyhatását, hanem a pénzbeli értékét növelték.
38. A korall a tüdőbetegség ellen védett.
39. A múmiadarabkákat és porrá tört változatát vérzés-és lázcsillapításra használták.
40. Köszönöm Kovács Eszternek a hasznos információt. A szobrocskát eltörték és késsel kapargattak le róla némi port, amit az italukba kevertek. Általában mérgezés ellen használták. A rákszem, a rákok gyomrában felhalmozódott meszes lapított golyócska volt, amelyet szemgyógyításra használtak. Gyakran hamisították ezeket fehér agyagból. *Sztankai 1935.* 42. A bezoárkö zergék szőréből, mézgából és agyagból gyúrt gömböcske volt és pestis ellen, vagy ellenméregként használták őket. *Magyary-Kossa 1931.* 444–445.
41. *Duka Zólyomi 1978.* 102–104.
42. *Magyar 2007.* 350–351; *Magyar 2012b.* 148–149.
43. Egy ebszar kenőcs receptje orbánc ellen olvasható: *Szlatky 1983.* 62. A fejfájást péppé rágott és a fejre tett körtével kezelték. *Hildegard von Bingen 2004.* 222; Orrvérzés ellen orrba tömött disznó ganéja jó. *Sárdi 2017.* 15. A szablyával átszúrt embert pedig már csak a következő recept gyógyíthatja meg: múmia, sperma és terra sigillata keveréke borban áztatva. *Sárdi 2017.* 46. Főtt varangyosbékával köszvényt, aszalt gilisztával inszakadást. *Sárdi 2017.* 29; 36. Gombamérgezésre tyúkszart. *Sárdi 2013.* 25.
44. Árpád-házi Szent Margit 1999. A torokfájást és kelést tehéntrágyával (179); súlyos, lázas betegségen fekvőt vízben vagy borban mosott haj levével (78; 108; 120; 130; 143; 145.); vagy szájba tett nyállal próbálták gyógyítani.
45. Árpád-házi Szent Margit 1999. 216. (50. sz.); 219. (52. sz.).
46. Árpád-házi Szent Margit 1999. 2014. 214. (48. sz.); 216. 50. sz.); 208. (44. sz.); 190. (38. sz.).
47. *Grabarits 2008.* 225–240. *Szónyi 1994.* 700–708. Egy erősen ironikus, de lényeglátó leírás a 16. századi orvosok munkájáról: *Magyar 2009.* 114–119.
48. *Magyar 2009.* 138–141; 175–176; 180–182; 183–185; 186–190.
49. *Sárdi 2014.* 14–45.
50. *Melius 1978.* 125–336.
51. *Fügedi 1959.* 44–46. Az apo-techa kifejezés eredeti jelentése: egyik tárolóedény a másik felett. *Nékám 1964.* 5.
52. *Magyary-Kossa 1929.* 74, 78–79. *Stafski 1956.* 15–16.
53. Jogkönyv 368–369. (102. és 104. cikkelyek.)
54. *Nagybákay 1984.* 179–180.
55. *Friedrich 1977.* 239–240. Egyes kassai patikusok is fűszer (nagy)kereskedőnek álltak a 15. században. *Ernyey 1940.* 17.

56. Bécsben az egyetem orvosi fakultása irányította a patikusok életét, céhes szerveződés nem mutatható ki. *Schwarz 1917*. 116.
57. *Sztankai 1935*. 28–29; 38–43. *Magyary-Kossa 1929*. 92–94. *Halmi 1963*. 236.
58. *Rádóczy 1979*. 229–239.
59. *Kubinyi 1985*. 71; 76. *Kubinyi 1970*. 77. 22. j; *Stafski 1956*. 26. *Rádóczy 1987*. 39–42.
60. *Friedrich 1977*. 234–239.
61. *Demkó 1890*. 106. *Kubinyi 1985*. 70; 75. *Spielmann – Maior 1979*. 177–181. Eskümintá fennmaradt 1423–1426-ból Bázelen, 1428-ból Nördlingenben, 1442-ben Nürnbergben és 1447-ben Bécsben is.
62. *Fedeles 2005*. 188–189. *Demkó 1890*. 105–106. *Stafski 1956*. 5–10. Apothekerordnugok volt érvényben 1426-tól Ulmban, 1442-től Nürnbergben, 1461-től Frankfurtban.
63. A rendelet szövege olvasható: http://www.baderbuch.de/ethik/Tafeln/3_Konstitution/3_konstitution.html (letöltés ideje: 2020.06.21.)
64. *Schwarz 1917*. 6;
65. *Schwarz 1917*. 15-16; 30-31.
66. Ismeretlen 1925. 83-84.
67. *Schwarz 1917*. 117–121. Abb. XII.
68. *Welsch 2005*. címlap; 154–159; 210. *Ernyey 1940*. 7. *Stafski 1956*. 7; 13; 23; 49, 50.
69. https://www.wga.hu/frames-e.html?/html/m/master/xunk_it/xunk_it3a/index.html (letöltés ideje: 2020.06.21.)
70. A sikeres gyógyulás öröme hálából, a templom oltárának ajándékozott viasz figura. Általában a beteg testrészt mintázták meg rajta.
71. Valójában ezek előre színezett és mintázott méhviasz tömbök voltak, amelyeket oklevelek pecsételéséhez lehetett használni.
72. *Battle I–II*. A publikációban sajnos nem választották szét a patika és a háztartás tárgyait, itt most igyekeztünk csak a patikába tartozó edényeket és szerszámokat ismertetni.
73. A krakkói Múzeum Farmacji, a Jagelló Egyetem Orvosi Karának Gyógyszerészettörténeti Múzeumának csodálatosan gazdag gyűjteménye szó szerint a pincétől a padlásig bemutatja a patikák belső tereit, berendezéseit, eszközeit, áruit, alapanyagait. <https://muzeumfarmacji.uj.edu.pl/> (letöltés ideje: 2020.06.21.)
74. *Nékám 1971*. 13–14.
75. A fiókos szekrény használata a 16. században kezdett elterjedni, a „százfiókos” pedig a 18. században.
76. *Sztankai 1935*. 38–43. Hasonló volt a Király utca 12. alatti Szentlélek gyógyszertár elrendezése is. *Voit 1939*. 45–47. 17, 18. kép. A patika az épület jobb sarkának egybenyíló helyiségeit foglalta el.
77. *Nékám 1964*. 7. *Brestyánszky 1967*. 15–25. *Grabowski; Ciaroni 2004*. 29; 63; 139, 149; 150; *Balla 2008*. 61; 62; 65; 84, 85. Az albarello (al baroni) szó eredetileg fűszertartót jelentett. Majolikatechnikával készült edényeket pedig már a 14. század közepétől készítettek Itáliában és Hispániában.
78. *Szlatky 2003*. 7–8; 5–13.
79. *Stafski 1956*. 18, *Nékám 1971*. 10.
80. *Nékám 1971*. 14; *Szilágyi 1988 a*. 41. (Kat. 52–53.). Szép középkori ostyasütő rostélyok Franciaországból: *D’Allemagne 1968*. 352–353.
81. *Nékám 1971*. 27. *Szilágyi 1988 b*. 40–41. (Kat. 46; 47, 49, 50.). *Stafski 1956*. 16.
82. A patikákban használt mértékegységekről: *Felsmann 1900*. 532–545.

83. *Végh 2006.* 82–83; 185–186. *Kubinyi 1970.* 72–73. A Tárnok utca 18. számú épületben berendezett Arany Sas Patikamúzeum épülete eredetileg a szomszéd házzal együtt a budai német mészáros cég mészárszékeinek háza volt. A patikamúzeum épületének történetéről és a műemléki kutatásáról: *Czagány 1967.* 173–179; *Czagány 1968a.* 53–82. A mészárszékek házáról: *Benda 2012.* 8–16.
84. Jogkönyv 391. (154. cikkely). *Stadtrecht* 113–114.
85. *Zolnay 1973.* 246–247. (2, 3. kép)
86. *Benda 2012.* 19–23.
87. *Farbaky 2004.* 147–150; 160. 7. kép. A parapetfalas boltbejáratokat a 18. században alakították ki, a középkorban a nagyméretű boltablak és a keskeny ajtónyílás használata volt a szokás.
88. A falkutatást Czagány István végezte. *Czagány 1968b.* 123–137.
89. *Zolnay 1973,* 245–254.
90. *Kubinyi 1985.* 75–76.
91. CJH I. 791. (II. Lajos 1522-évi budai decretuma; 6. cikkely).
92. *Kemény 1889.* 383; *Kubinyi 1970.* 73.
93. Jogkönyv 368; 470. (102; 103, 298. cikkelyek). *Stadtrecht* 99–100; 158.
94. Egy16-17. századi kolostorpatika nyitva tartása: *Braun 1950.* 23–24. Árulerakatok nyitva tartása: *Benda 2018.* 394; 397; 399; 400.
95. Jogkönyv 368; 407. (102; 298. cikkelyek). *Benda 2019.* 25–26. *Farbaky 2004.* 147–150; 160. 7. kép.
96. *Kubinyi 1970.* 72. *Végh 2006.* 144; 167.
97. Jogkönyv 368. (103. cikkely). *Stadtrecht* 44, 100. A Wuntarzt-Wundarzt kifejezés jelentése bizonyára nem állt távol az irónikus Wunderdoktor (csodadoktor) fogalmától sem.
98. *Végh 2006.* 151; 185–186; 193–194; 222; 281,
99. *Vita 1966.* 272–273. *Dóka 1984.* 147–153.
100. A patikusok izgalmas történeteiről és kapcsolatairól szóló okiratok további tanulmányozást kívánnak.
101. *Magyary-Kossa 1931.* 47. *Baradlai-Bársony 1930.* 56. *Sztankai 1935.* 27. (lásd Demkó 110; 150.). *Voit 1939.* 42–43. *Czagány 1974.* 55.
102. MNL DL 69225; 69228; 69232;
103. *Végh 2006.* 227–231; 62.b kép. *Végh 2008.* 45. (45. sz.).
104. *Végh 2008.* 36–37. (64; 65; 66. sz.). *Czagány 1974.* 58–59.
105. *Végh 2006.* 162, 164–165. *Végh 2008* 44; 49. (96; 128. sz.)
106. *Végh 2006.* 162.
107. *Kubinyi 1970.* 73–74. *Czagány 1974.* 59.
108. *Végh 2008.* 49. (126. sz.)
109. *Czagány 1974.* 59.
110. MNL DL 106820.
111. *Végh 2006.* 214.
112. *Czagány 1974.* 59. *Ernyey 1940.* 8. *Végh 2008.* 84. (261.sz.)
113. Konrad Gündelwein módos polgár, patikus, tanácsúr és budai bíró volt. *Magyary-Kossa 1931.* 83. *Végh 2006.* 181–182.
114. *Végh 2006.* 162. *Végh 2008.* 95, (312. sz.)
115. *Végh 2008.* 87. (275. sz.)
116. *Ernyei 1940.* 16.
117. *Ernyey 1940.* 16–18. *Magyary-Kossa 1931.* 100. (389. sz.)
118. Talán olort, vagyis illatosítót, jelen esetben füstölőt értettek rajta.

119. Ez talán a varjúháj (Sedum) nevű gyógynövényből készült szert jelentette.
120. *Ernyey 1940.* 3; 16–18. *Kubinyi 1985.* 73; 75–76. *Kubinyi 1970.* 65–66. *Kubinyi 1967.* 252.
121. *Végh 2008.* 199. (758. sz.).
122. *Végh 2008.* 102–103. (344; 348. sz.). *Ernyey 1940.* 17–18. *Magyary-Kossa 1931.* 100.
123. *Magyary-Kossa 1931.* 101.
124. *Kubinyi 1970.* 74.
125. *Feuerné 1973.* 373–385. *Benda – Anderkó – Tóth Farkas 2014.* 51–52.
126. *Heltai 1981.* 394.
127. *Magyary-Kossa 1931.* 104–105.
128. *Bertalanné 1994.* 378–390.
129. *Czagány 1974.* 64. *Kubinyi 1970.* 74.
130. *Végh 2008.* 129, 131; 134–135. (452; 453; 459; 473, 474. sz.)
131. A lucina és a lucernae szó mécesst jelent, egy kisméretű kerámia tégelyt, amiből olíva olajjal, vagy marhafaggyú gyertyával világítottak, amely olcsóbb volt, mint a viaszgyertya.
132. *Rábai 2005.* 18; 23; 24, 29, 30; 34; 45, 66; 69, 84. *Rábai 2007.* 134. Hasonló áruk (gyertyák, fáklyák, papír, festék, füstölők, cukros csemegék, befőttek, égetett szesz) vásárlásáról maradtak fenn számlák a 17. század elejéről Nagyszombatból. *Halmi 1963.* 235–237.
133. Magát a számadáskönyvet is egy Csízio szerint datálták.
134. *Rábai 2005.* 27; 30, 34. *Rábai 2007.* 135.
135. *Szakály – Szűcs 2005;* 40; 46; 57, 66, 86; 90, 100. *Kubinyi 1970.* 73.
136. *Kubinyi 1970.* 74.
137. *Magyary-Kossa 1931.* 134.
138. *Kubinyi 1985.* 76.
139. *Végh 2006.* 186–187. *Végh 2008.* 163–165. (589, 590. sz.)
140. MNL DF 247652.
141. *Végh 2008.* 178. (649. sz.)
142. *Végh 2008.* 198. (753; 754. sz.). *Kubinyi 1970.* 74.
143. *Végh 2008*199. (758. sz.). *Kubinyi 1970.* 73–74.
144. *Fügedi 1959.* 13; 38. Fügedi Erik apotecarius szó értelmezésével nem értünk egyet.
145. *Bártfai 1935.* 95. (102. sz.)
146. *Bártfai 1935.* 104. (131. sz.)
147. *Bártfai 1935.* 109. (147. sz.)

IRODALOM

Ádám 1979

Ádám Júlia: Aromás vizek a XVI–XVII. században. *Gyógyszerészet* 23. 1979/4. 144–149.

Árpád-házi Szent Margit

Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szenttéavatási pere. Ford: *Bellus Ibolya és Szabó Zsuzsanna.* Budapest, 1999.

Balla 2008

Beatrix hozománya. Az itáliai majolikaművészet és Mátyás király udvara. Szerk: *Balla Gabriella.* Budapest, 2008.

Baradlai – Bársony 1930

Baradlai János – Bársony Elemér: A magyarországi gyógyszerészet története az őskortól a mai napig. Budapest, 1930.

Bartók 2009

Bartók Adrienn: Adagolt és formázott gyógyszerkészítmények a tablettázás előtti időkből. Orvostörténeti Közlemények 206–209. sz., 2009, 171–182.

Bartók 2010

Bartók Adrienn: A bölcsek köve és más folyékony gyógyszerformák. Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből. Szerk: Vámos Éva, Vámosné Vigyázó Lilly. Budapest, 2010.

Baillie

Baillie, Josep: Inventari post mortem de Francesc Torra, apotecari Manresá, any 1386. (kézirat), é.n. https://www.academia.edu/41915142/Un_apotecari_manres%C3%A0_del_XIV_inventari_post-mortem letöltve 020.05.11.

Bencze 1959

Bencze József: A magyar nép mesterséges gyógyfürdőiről, a füstölésről és gőzölésről. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 12. sz., 1959. 5–45. (a továbbiakban: *OOKK*)

Bencze 1960

Bencze József: A magyar paraszti köpölyözésről és érvágásról. OOKK, 18. 1960. 44–55.

Benda – Anderkó – Tóth Farkas 2014

Benda Judit – Anderkó Krisztián – Tóth Farkas Márton: Régészeti kutatások a budai Várhegy előterében. (Budapest, I. ker., Fő utca 2., Hrsz.: 14337.) Aquincumi Füzetek 20. 2014. 50–60.

Benda 2012

Benda Judit: A kereskedelem épületei a középkori Budán II. Mészárszékek háza, zsemleszékek háza, árucarnok. TBM, 37, 2012, 7–43.

Benda 2018

Benda Judit: „Yn dystat zu Ofen. Ind y nyder lag”. A középkori budai árulerakat története és régészete európai kitekintésben. In: Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Magyar történelmi emlékek – Értekezések. Szerk: Kádas István, Skorka Renáta, Weisz Boglárka. Budapest, 2018. 379–403.

Benda 2019

Benda Judit: A kereskedelem épületei a középkori Budán III. Távolsági kereskedők házai, posztósboltok, patikák. TBM, 44, 2019, 7–34.

Benkő 1791

Benkő Sámuel: A fekete epés mértékletnek és az alatt el-rejtezett számtalan tündéres betegségeknek ... leírása. Pest, 1791.

Bertalanné 1994

Bertalan Vilmosné: Majolikaművészet Mátyás király udvarában. (Import tárgyak és a budai műhely). In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai. Kiállítási katalógus. Szerk: *Mikó Árpád, Takács Imre*. 1994. 378–390.

Bessler 1952

Bessler Otto: Das deutsche Hortus-Manuskript des Heinrichus Breyell. *Nova Acta Leopoldina* 107. Band 15. Leipzig 1952, 193–266.

von Bingen, Hildegard

von Bingen Hildegard: Okok és gyógymódok. Fordította és az előszót írta: *Magyar László András*. Budapest, 2004.

Braun 1950

Braun, Paul: Zur Geschichte der Klosterapotheke in Weingarten/Württ. Beiträge zur württembergischen Apothekengeschichte Heft. 1, 1950, 21–26.

Brestyánszky 1967

Brestyánszky, Ilona P.: Italienische Majolikakunst. Italienische Majolika in ungarischen Sammlungen. Budapest, 1967.

Chen 2012

Chen Zhen: Gyógynövények a hagyományos kínai orvoslásban. Budapest, 2012.

Ciaroni 2004

Ciaroni, Andrea: Maioloche del Quattrocento a Pasero. Frammenti di Storia dell'arte ceramica della bottega dei Fedeli. Firenze, 2004.

CJH

Corpus Juris Hungarici I. 1000–526. évi törvénycikkek. Magyar Törvénytár. I. Budapest, 1899.

Czagány 1967

Czagány István: A gyógyszerészet történetéből. A budavári „Arany Sas” gyógyszertár. *Gyógyszerészet* 12, 1967: 2, 56–61.

Czagány 1968a

Czagány István: A budavári „Arany Sas” gyógyszertár. *Műemlékvédelem* 1967: 3, 173–179.

Czagány 1968b

Czagány István: Komplex kutatási módszer az építészettörténeti és helytörténeti tudomány szolgálatában. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, 12: 1–2, 1968. 63–47.

Czagány 1974

Czagány István: A budai orvosok és gyógyszerészek a feudalizmus korában. *Orvostörténeti Közlemények* 71–72 sz, 1974, 49–69.

Czagány 1976

Czagány István: Az európai orvos- és gyógyszerésztudomány feudalizmus-kori befolyása a magyarországi orvoslásra II. XIV. sz. – 1526. *Orvostörténeti Közlemények* 78–79. sz, 1976, 150–166.

Csízio 1986

Csízio vagyis a csillagászati tudománynak rövid és értelmes leírása. Szerk: *Borsa Gedeon*. Budapest, 1986. (reprint 1909.)

D'Allemagne 1968

D'Allemagne, Henry René: Decorative Antique Ironwork. A pictorial Treasury. New York, 1968.

Demkó 1890

Demkó Kálmán: A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században. Budapest, 1890.

Dóka 1984

Dóka Klára: A pesti sebészek céhlevele. *Orvostörténeti Közlemények* 105–106 sz, 1984. 147–158.

Duka Zólyomi 1978

Duka Zólyomi Norbert: Egy pozsonyi gyógyszertár gyógyszereszkolgáltatása a 16. században. *Gyógyszerészet* 22, 1978/3, 102–104.

Ernyey 1940

Ernyey József: Egy német gyógyszerész Budán Mátyás és II. Ulászló idejében. *Magyar Gyógyszerésztudományi Társaság Értesítője* 4, 1940, 1–27.

Farbaky 2004

Farbaky, Péter: Die Esterházy-Gebäude in der Budader (Ofner) Burg. Hausbau und Bauforschung in Ungarn. *Jahrbuch für Hausforschung*, Band 47, Red: *Klein, Ulrich und Feld, István*. Marburg, 2004, 147–181.

Fedeles 2005

Fedeles Tamás: Egy németalföldi orvosdoktor a középkori Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények* 190–193 sz, 2005, 185–196.

Felsmann 1900

Felsmann József: Középkori német orvosi könyv a Nemzeti Múzeum könyvtárában. *Egyetemes Filológiai Közöny*, 1900, 532–545.

Feuerné 19973

Feuerné Tóth Rózsa: A budai „Schola”: Mátyás király és Chmenti Camicia reneszánsz ideálváros-negyed terve. *Építés – Építészettudomány* 5, 1973, 373–385.

Források 1998

Források Magyarország Levéltáraiból 1000– 686. Levéltárak – Kincstárak. Szerk: *Blazovich László, Érszegi Géza, Turbuly Éva*. Budapest – Szeged, 1998.

Friedrich 1997

Friedrich, Christoph: Der mittelalterliche Apotheker unterwegs. In: Fremdheit und Reisen im Mittelalter. Mittelalterzentrum Greifswald. Hrsg. *Erfen, Irene*. Stuttgart, 1997, 235–241.

Fügedi 1959

Fügedi Erik: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. TBM, 13, 1959, 7–56.

Gellén 2017

Gellén Gergely Orvosságos könyve 1680. Szerk: *S. Sárdi Margit*, Máriabesnyő, 2017.

Grabarits 2005

Grabarits István: A szőlő és a bor előfordulása a régi gyógyszerkincsben. *Orvostörténeti Közlemények* 190–193 sz., 2005, 229–234.

Grabarits 2008

Grabarits István: Ásványok a gyógyszerkincsben. *A Miskolci Egyetem Közleménye*, A sorozat, Bányászat, 74. kötet, 2008, 225–240.

Grabowski

The Grabowski Collection in the Kraków Museum of Pharmacy. Kraków, é.n.

Grynaeus – Papp 1977

Grynaeus Tamás – Papp József: Régi magyar (gyógy)növénynevek, 15–17. század. *Orvostörténeti Közlemények* 9–10. sz. 1977, 32–49.

Grynaeus – Papp 1978

Grynaeus Tamás – Papp József: Régi magyar (gyógy)növénynevek mutatója, 15–17. század. *Orvostörténeti Közlemények* 86 sz., 1978, 131–137.

Hajdi 2011

Hajdi György: A modern orvostudomány előzményei. A görög-római antikvitás és az arab középkor orvoslásának legjelesebb képviselői. Gerlóczy Zsigmond emlékelőadás. A Magyar Infektológiai és Klinikai Mikrobiológiai Társaság 39. Kongresszusán Pécsen, 2011.09.23-án elhangzott előadás. http://www.infektologia.hu/upload/infektologia/document/hajdi_orvostort_gerloczy1.pdf?web_id=

Halmai 1963

Halmai János: Egy gyógyszerész végrendeletei a XVII. századból. *OOKK*. 29. 1963. 235–251.

Heltai 1981

Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. Szerk: *Kulcsár Margit*, Budapest, 1981.

Hoffmann 2012

Hoffmann Zsuzsanna: Idősebb Plinius a növényi eredetű orvosságokról: XX–XXVII. könyv. In: C. Plinius Secundus: *Naturalis Historia*, Természettörténet, XX–XXVII. könyv. Római Medicina és Farmakológia, Szeged, 2012, 295–311.

Ismeretlen 1925

Ismeretlen: Orvostörténelmi jegyzetek VI. Orvosok és patikusok bűnei a XV. században. *Orvosi Hetilap* 1925/9, 83–84.

Jobst 2000

Jobst Ágnes: Tizenhatodik századi kalendáriumaink egészségügyi előírásai. *Orvostörténelmi Közlemények* 170–173. sz, 2000, 29–50.

Kemény 1889

Kemény Lajos: Buda város árszabása II. Lajos korában. (1522.). *Magyar Történelmi Tár* 1889, 372–384.

Jogkönyv

Buda város jogkönyve I–II. Szegedi Középkortörténelmi Könyvtár 17. Közreadja: *Blazovich László – Schmidt József*, Szeged, 2001.

Kubinyi 1970

Kubinyi András: Az egészségügyi foglalkozásúak társadalmi és gazdasági helyzete Budán a XV–XVI. század fordulóján. *Orvostörténelmi Közlemények* 54–56. sz, 1970. 63–81.

Kubinyi 1985

Kubinyi András: A magyarországi orvos- és gyógyszerész-társadalom a Mohácsot megelőző évtizedekben. *Orvostörténelmi Közlemények* 109–112. sz, 1985. 69–76.

MNL DF

Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény

Magyar 1989-1990

Magyar László András: Az egyszarvú csodálatos szarva. *Orvostörténelmi Közlemények* 25–32. sz, 1989–1990. 49–64.

Magyar 2007

Magyar László András: Ürülékterápia. *Lege Artis Medicinae* 2007/7, 350, 351.

Magyar 2008a

Magyar László András: Nadályterápia. *Lege Artis Medicinae* 2008/5, 426–427.

Magyar 2008b

Magyar László András: Panacea. *Lege Artis Medicinae* 2008/1, 8–9.

Magyar 2009

Medicina renata. Reneszánsz orvostörténelmi szöveggyűjtemény. Szerk: *Magyar László András*. Budapest, 2009.

Magyar 2012a

Magyar László András: Csöre és allövet – a klistély rövid története. *Lege Artis Medicinae* 2012, 5, 392, 393.

Magyar 2012b

Magyar László András: Ruland ürülékpatikája. *Lege Artis Medicinae*. 2012/2, 148–149.

Melius 1978

Melius Péter: Herbárium. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól 1578. Szerk: *Szabó Attila*, Bukarest, 1978.

Mollay 1995

Hans Seyfridt házipatikája és eceteskönyvecskéje (1609–1633). Sopron város történeti forrásai B/ sorozat, 2. kötet, Sopron 1995.

Nagybákay 1984

Nagybákay Antal Zelmos: Egy anyag- és fűszerkereskedés orvosi és gyógyszerügyi vonatkozásai a XVIII. század végén. *Orvostörténeti Közlemények* 1984. sz., 177–180.

Nékám 1964

Nékám Lajosné: Magyar patikaedények. Budapest, 1964.

Nékám 1969

Nékám Lívia: Alte ungarische Apotheken. Budapest, 1969.

Nékám 1971

Nékám Lajosné: Régi magyar patikák. Budapest, 1971.

Rábai 2005

Szemelvények Zsigmond lengyel herceg budai számadásaiból. *Documenta Historica* 67. Ford: *Horogszegi Zoltán és Rábai Krisztina*, 2005, 9–89.

Rábai 2007

Rábai Krisztina: Jagelló Zsigmond herceg számadásainak orvostörténeti tanulságai. Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai. Szeged, 2007, 133–140.

Rádóczy 1979

Rádóczy Gyula: Régi gyógyszerészeti mértékegységek és kialakulásuk története. *Orvostörténeti Közlemények* 87–88. sz., 1979, 229–241.

Rádóczy 1987

Rádóczy Gyula: A magyarországi gyógyszerészképzés fejlődése. *Orvostörténeti Közlemények* 117–120. sz., 1987, 39–68.

Sárdi 2013

Mindenféle orvosságoknak rend szedése. XVII. századi gyógyító receptes kézirat. *Intra Hungariam* 8. Szerk: *S. Sárdi Margit*, Máriabesnyő, 2013.

Sárdi 2014

Próbált orvosságok leírva. Válogatás XV–XVII. századi gyógyító receptes kéziratokból. Intra Hungariam... 9. Szerk: *S. Sárdi Margit, Máriabesnyő, 2014.*

Sárdi 2017

Gellén Gergely orvosságok könyve 1680. Intra Hungariam 11. Szerk: *S. Sárdi Margit, Máriabesnyő, 2017.*

Schwarz 1917

Schwarz, Ignaz: Geschichte der Apotheken und des Apothekerwesens in Wien von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Wien, 1917.

Spielmann – Maior 1979

Spielmann József – Maior, Ovidiu: Régi erdélyi gyógyszerészi eszközök. *Gyógyszerészet* 23, 1979, 177–181.

Sroka 1993

Sroka, Stanislaw: Egy recept a középkorból. A fejfájás csillapítására. *Aetas* 1993/1, 43–48.

Stadtrecht

Das Ofner Stadtrecht. Herausgegeben: *Mollay, Karl*, Budapest, 1959.

Stafski 1956

Stafski, Heinz: Aus alten Apotheken. München, 1956.

Szakály – Szűcs 2005

Szakály Ferenc – Szűcs Jenő: Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából. História Könyvtár – Okmánytárak 4. Budapest, 2005.

Szentgyörgyi 2012

Szentgyörgyi János: Testi orvosságok könyve. Szerk: *S. Sárdi Margit, Máriabesnyő, 2012.*

Szilágyi 1988 a

Szilágyi András: Ostyasütő-fogó. In: Reneszánsz és manierizmus. Az európai iparművészet stíluskorszakai. Kiállítás az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből. Budapest, 1988, 41, kat. 52; kat. 53.

Szilágyi 1988 b

Szilágyi András: Mozsár. In: Reneszánsz és manierizmus. Az európai iparművészet stíluskorszakai. Kiállítás az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből. Budapest, 1988, 40–41. kat. 46; kat. 47, kat. 49, kat. 50.

Szlatky 1983

„Minden doktorságot csak ebből készítek”. Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből. *Magyar Hirmondó*, Szerk: *Szlatky Mária*, Budapest, 1983.

Szlatky 2003

Szlatki Mária: Patikai emlékek. Fatégelyek. Tudomány, hagyomány, olvasmány. Budapest, 2003.

Szmodits 1984

Szmodits László: A Pray-kódex növényeinek gyógyszerészettörténeti elemzése. *Orvostörténeti Közlemények* 107–108. sz., 1984, 67–78.

Sztankai 1935

Sztankai István: A gyógyszerészetre és a budapesti gyógyszertárakra vonatkozó adatok. Budapest, 1935.

Szőnyi 1994

Szőnyi György Endre: A hermetizmus kultúrtörténeti szerepe Paracelsus alkímista-teozófikus természetbölcseletében, *Holmi* 1994/5, 698–709.

Tóth 2016

Tóth Mária: Patikaszerrek, gyógymódok és áraik a Batthyány család inventáriumának irataiból 1650–1654. *Orvostörténeti Közlemények* 234–237, 2016, 155–184.

Végh 2006

Végh András: Buda város középkori helyrajza I. Monumenta Historica Budapestinensia 15, Budapest, 2006.

Végh 2008

Végh András: Buda város középkori helyrajza II. Monumenta Historica Budapestinensia 16, Budapest, 2008.

Vermes 2001

Vermes Géza: Jézus változó arcai. Budapest, 2001.

Vita 1966

Vita Zsigmond: A kolozsvári borbélyok munkáinak hivatalosan megszabott árai 1813-ban, *OOKK*, 40. 1966, 272–273.

Voit 1939

Voit Pál: Egy régi pesti patika. *TBM* 7, 1939, 41–69.

Zolnay 1973

Zolnay László: Kutatások a Tárnok utca 9–13. számú telkeken. *BudRég*, 23, 1973, 245–254.

JUDIT BENDA

PHARMACISTS AND PHARMACIES IN LATE MEDIEVAL BUDA

ABSTRACT

In late medieval Hungarian towns, we find little evidence of the presence of doctors; medicine was primarily managed and performed by pharmacists. In the 11-14th centuries, they worked according to the rules of classical ancient healing (humorism, or the study of the balance of bodily fluids). Their

prescription books were created by continuously copying, reworking, and expanding antique medical volumes. The 15th century was the heyday of apothecary in medieval towns. Pharmacists worked within the framework of guilds, their work was supervised by the city council, and through their income from their successful medical endeavours, they rose to a considerable status. Pharmacists not only sold but also made the drugs in their workshop. The composition of medicines varied through the ages. Methods of pharmaceutical preparation included drying and pulverization (*pulvis*), soaking (*aqua*), pressing (*lozenge*, *pill*, *confectus*), extraction (*tinctura*), brewing and cooking (*decoctum*), fermentation (*spiritus*); but recipes for vinegar-based (*aceto*) and alcoholic distillates (*destillata*), sugar solutions (*syrup*, *eleuctarium*), jam-like decoctions (*elixir*), ointments (*unguentum*) and patches (*emplastrum*) were also common. The preservative was usually the solvent itself: alcohol, vinegar, sugar, honey, fat and oil, and the thickener was flour. *Simplipicias* were simple remedies, while *antidotes* or *composites* were complex mixtures. The processed materials were called *galenicum*. Contrary to its well-known meaning, *aqua vitae* did not mean hard liquor, rather herbal spirits in the Middle Ages. *Serapium* ointment, *panacea*, *mithridatum* and *theriac* were “miracle mixtures” of one hundred or even more ingredients.

Patikus (Pharmacist) Street in Buda used to lay near the town council house, next to the Parish Church of the Assumption and its cemetery, where the northern row of houses on the eastern side of Tárnok Street can be found today. Numerous diplomas commemorate both the houses and their owners. Pharmacies are referred to in the Buda Law Book as “open shops”, which means that the house in which the pharmacy operated had a wide shop window on the street facade, through which the desired goods could be obtained directly without entering. The patient was able to enter the shop through the entrance in the gateway, while the staff used the narrow doors that opened to the street. In addition to the shop, each pharmacy had a laboratory (a chamber with a stove and chimney), a cellar (for storage) and an attic (for drying and storing plants). In the shop there was a counter, benches, storage containers on a racked shelf, while in the workshop (the laboratory) a stove, cooking utensils and various tools aided the pharmacist. 14th-century sources from Buda mention a doctor and pharmacist named Petus, royal pharmacists Gekmin and Jakab Szerecsen, as well as masters Matthias, Sigismund and Gothfrid. In 15th-century documents, one can find references to various matters involving pharmacists: Benedek’s estate in Eben was sacked, Master Bertalan from Košice bought medicines and raw materials in Buda, and Master Engelhart from Buda bought them in Vienna. The son of Miklós the barber, Lénárt killed the pharmacist Simon, so the victim’s family received the murderer’s property. At the beginning of the 16th century King Ulászló II’s younger brother, Prince Sigismund of Poland, regularly bought medicine from pharmacies in Buda, and a serious brawl took place in front of György’s pharmacy at the marketplace. Before the Ottoman occupation of the city in 1541, pharmacies were overtaken by new owners due to the political shifts. In Óbuda, on the queen’s estate, on the street in front of the entrance to the Clarisse nuns’ monastery, a so-called row of pharmacies was formed from the residential houses standing there, in which elderly nobles lived.

benda.judit@btm.hu

A KÚSZÓLEVÉL NYOMÁBAN. BUDAI ÖTVÖSMŰHELYEK ÉS EGY 15. SZÁZADI MŰHELY LELETEI¹

„Der Goldschmied kennt das Gold, auch wenn es unter Messing liegt.“

Leggyakrabban Szent Eligius püspök életéről szóló festményeken, táblaképeken láthatunk középkori ötvösműhely ábrázolásokat. A műhelyben fatöngön álló áll, ezen kalapálnak, a háttérben fűjtatóval izzított kemencében tűz lángol, itt forralják az olvasztótégelyekben a nyersanyagot és a segédanyagokat, az előtérben álló munkaasztalon szerszámok (fogó, reszelő, kalapács, előrajzoló kéziszerszámok, lemezvágó olló, lepárlóedény, mérleg), félkész és eladásra váró tárgyak, nyersanyagok (drágakövek, nemesfém pogácsák és rudak, hegyikristályok) láthatóak. A műhelyben ábrázolt mester szinte soha sincs egyedül, inasok (apródok) és legények (szolgák) együtt dolgoznak benne. Az aranyművesség és a 16. században divatba jött aranycsinálás (alkímia) „mestersége” annyira rokon szakmának számított, hogy ez utóbbiak ábrázolásain is mindig ötvösműhelyben folyó munkát látunk.

A szakirodalom az aranyműveseket ötvösnek nevezi, míg a rézműves szakmáról kissé elfelejtkezni látszik. Az aranyművesek elsősorban aranyozott ezüst, másodsorban színarany remekműveket (dísztárgyak, ékszerek, liturgikus tárgyak) készítettek. A mesterek az alapanyagot (ezüst) többnyire a megrendelőtől kapták, az aranyozásért és a munkadíjért kértek csak fizetséget.² A rézművesek főleg hétköznapi használati tárgyak (főző- és tálalóedények, gyertyatartók, csillárok, könyv-, ruha- és lószerszámveretek) gyártásával és értékesítésével foglalkoztak. A régészeti leletek tanúsága szerint az ötvösmesterek a rontott és a megrongálódott termékeket felvásárolták újra olvasható anyaguk miatt. Mindkét céh jelen volt Budán a középkorban, tevékenységükről és műhelyeikről fennmaradtak írott források és régészeti leletek. A következőkben megkíséreljük munkásságukat és életmódjukat a fellelhető adatokból felvázolni.

A BUDAI ÖTVÖS CÉHEKRŐL

Zsigmond király a városokról szóló 1405. évi dekrétumának 21. cikkelyében rendelkezett az országban bányászott nemesfémek kiviteli tilalmáról³ Két kivételt tett azonban a pénzzé vagy ötvösmunkává (díszedények, díszövek veretei) alakított tárgyak esetében, mert ezeknek engedélyezte az exportját. Ugyancsak megtiltotta, hogy ötvösszerszámokat, olvasztótégelyeket és választóvíz előállítására alkalmas edényeket az aranyműveseken kívül bárki magánál tartson, illetve használjon. A rendelet persze valószínűleg igen keveseket tartott vissza a nemesfém-kereskedelemtől. Matteo

di Stefano Scolari, Ozorai Pipo fivérének firenzei inventáriuma és Andrea Scolari levelezése nagy volumenű, a Magyar Királyság bányáiból származó arany, ezüst és réz kivitelről tanúskodik.⁴ A délnémet területekre szállított nyersanyagból készült kézműves termékek pedig „nürnbergi rézárú” néven kerültek vissza az országba évszázadokon keresztül.⁵

A középkori Budán két ötvöscéh működött, az aranyművesek céhe és a rézműves céh. Az aranyműves céhhez kapcsolatban a budai Jogkönyv három szakmát sorol fel: aranyműves (goltsmid), aranyfestő (maler) és aranyverő (goltslaher)⁶, de ez utóbbi két művesség szabályait nem említi. Az aranyművesek két fő céhmesterének, akik esküt tettek a város tanácsa előtt, hetente ellenőrizniük kellett a céhbe tartozó ötvösök munkáit.⁷ Ez az alapanyag minőségére és a kidolgozás művességére vonatkozhatott. A megfelelő termékekre valószínűleg a két fő céhmester (Zechmaister) ütötte rá a céh és a város jegyét. Buda város 1522-évi árszabásában az aranyművesek munkái közül a nemes ezüstanyagú, az aranyozott ezüst; a rézzel ötvözött anyagú ezüst és az egyszerű réz munkákat árazták be.⁸ A munkákat a már említett két céhet vezető mester ellenőrizte és vetette próba alá. Amelyik mester pedig a megszabott mértéknél több rezet kevert az ezüstbe (és ezt tagadta), ki kellett állania a tüzes-vas próbát, különben minden javát elkobozták.

A rézműves céhbe tartoztak a harangöntők (glockengiesser), a kannakészítők (kandler), az ónpalack készítőik (flaschner)⁹, a lakatkészítők (schlosser), a sarkantyúkészítők (sparer), a dróthúzóik (eysenzieher) és a tűkészítők (nadler), vagyis a rézzel, ónnal és vassal dolgozó kézművesek.¹⁰ A Jogkönyv által a továbbiakban említett patkolókovácsok, késesek, karciszárok és páncélkészítők valószínűleg a vasműves céhnek voltak tagjai. A rézműves céh mestereinek elővásárlási joga volt a hetipiacokon azokra a rézműves árukra, amelyeket céhen kívüli kézművesek készítettek, vagy kereskedelmi úton kerültek Budára. Ez a rendelkezés szinte monopóliumot biztosított számukra a réztermékek árusítására vonatkozóan az egész városon belül. Az 1522-es budai árszabás a rézműves céhet külön csak egyszer említette a záró rendelkezésben: „cupripari, rezmÿwessek” néven.¹¹ A Jogkönyv 1421. évi kiegészítésének 423. cikkelye (vagyis a bemásolt 1421. évi árszabása) szerint a helyi mestereknek a városba hozott bádoghordócskákat darabonként, az önt pedig mázsánként kellett eladniuk az idegen kereskedőknek.¹² A 441. cikkely a városi közvetítők bérét rendezte, miszerint egy mázsa réz, vas és ólom eladása után egy denár, egy mázsa ólom eladása után pedig két denár díjat kap a közvetítő kereskedő.¹³ A kanna-készítők (onkorsogyartha, zingieser, cantriffussoum) árszabása a száz font (egy mázsa)¹⁴ fehér ólom (ón), fekete budai ólom¹⁵ (ólom), vas és réz nyersanyagok árát különböztette meg.¹⁶ A sarkantyúgyártóknál a rézből művészien kialakítottak, az egyszerűbb réz darabok, a jó vasból és az egyszerűbb vasból készült darabok, valamint a zabla és a kengyel árát határozta meg. Az árszabás azt is hozzátette, hogy rézből készült sarkantyút csak nemesek és az ország határára kívül harcoló katonák hordhatnak.

Az aranyműves szakma fortélyairól először Rómer Flóris közölt forrásokat 1877-ben. A 16. század közepéről származó magyar nyelvű irat 56 fejezeten keresztül ismertette a korabeli ötvös recepteket.¹⁷ Kecskeméti W. Péter Ötvöskönyvét 1884-ben Ballagi Aladár tette közzé.¹⁸ Péter mester 1660-ban jegyezte le mesterségének főbb

tudnivalóit a drágakövek megmunkálásáról és gyógyító képességeiről, az ezüst- és aranymegmunkálásról, valamint a zománcozás fortélyait. Néhány érdekességet is leír, mint például az aranycsinálás, a pénzfőzés és a tojás meglágyításának módját, hogy egy gyűrűn is át lehessen húzni.¹⁹ Péter egyébként végigjárta a céhes vándorlegények kalandos életét, feltételezett kecskeméti szülővárosa után Nagyszebenben, Brassóban, Gyulafehérváron, Kolozsváron, Nagyváradon, és végül Kassán élt és dolgozott.

Mind a budai aranyműves, mind a rézműves céh valószínűleg a 14. század közepén – második felében alakult, a többi budai céhhez hasonlóan.²⁰ Az aranyműves céh céhlevele (privilégiuma) nem maradt fenn, de mivel más városok céhei átvették a formuláját, ezért rekonstruálható a tartalma. A budai céh leánycéhe a zágrábi és a kolozsvári, a pesti céhé a trencsényi, a győri, az esztergomi, a komáromi és az érsekújvári voltak.²¹ A kolozsvári ötvös céh 1473-ból (több átiratban) fennmaradt szabályzata szerint, vitás ügyekben első fokon a szebeni, felső fokon a budai céh mestereihez kellett fellebbezniük.²² Védőszentjük valószínűleg Szent Eligius volt, mint a legtöbb magyar ötvös céhnek.²³ A céh hivatalos iratait céhpecsételével pecsételték meg, amely szintén nem maradt ránk csak más magyar városokban. A céhes pecséten szintén Szent Eligius püspök alakja szerepelhetett.²⁴ Korabeli szokás szerint a céhek mindig felvonultak a királykoronázások alkalmával és Úrnapiján Budán, bár erről nem szólnak konkrétan a források.²⁵ A pesti Boldogasszony plébániatemplomhoz hasonlóan valószínűleg céhes alapítású oltárt is emelhettek, illetve oltáralapítványt is tehettek a budai Nagyboldogasszony templomban, ám erre sem maradt fenn adat.²⁶

A zágrábi céh 1519-ben, II. Lajos királytól kapott céhlevele, a budai céh privilégiumának átirata, amely Rómer Flóris fordításában és összefoglalásában a következőképpen olvasható.²⁷ „Minden mester tartozik jó és tiszta ezüsből dolgozni. A ki mester akar lenni, elégséges irományokkal tartozzék bebizonyítani melyik mesternél töltötte tanulmányi éveit [...]. Volt-e engedelmes és hű; valjon törvényes születésű-e [...] Ily bizonyítványokkal bírjanak az apródok (pueri) is, kik e mesterségbe fel akarnak avattatni. A ki remekelni akar, a kijelelendő műhelyben szükséges, hogy egy kelyhet minden részeivel saját kezével készítsen; továbbá, készítsen egy pecsétet és abba véssen egy paizsot sisakkal. Még ezenkívül készítsen egy arany gyűrűt jó drága kövel és ékesítse köröskörül vésett virágokkal. A ki remekelni akar, adjon a czéh oltárának fentartására egy márka ezüstöt; a mestertársaknak és nejeiknek [...] tartozik egy uzsonnával (merenda). Ha valamelyik legény (servitor) remekelni akar, egy mesternél két évig tartozik szolgálni, és csak úgy lehet mesterré. Az ötvös-mester semmiféle kereskedést nem űzhet, kivéven a maga műveivel; de azért másoktól vehet és szerezhethet tárgyakat.”

A kolozsvári ötvösök céhlevelének 1561. évi megújított változata is fennmaradt, amelynek eredetije szintén a budai privilégium alapján íródott.²⁸ A következőkben röviden összefoglalom a legfontosabb pontjait. A céh élén két választott, a tanácsnál esküt tett főmester áll, az egyik szász, a másik magyar.²⁹ Ők havonta minden mester munkáit megvizsgálták, hogy megfelelő minőségűek-e. Tizenegy latosnál rosszabb ezüsttel – büntetés terhe mellett – nem volt szabad dolgozni. A legényeknek egy évig egy mesternél kellett szolgálniuk és utána mesterremeket készíteniük, csak így válhattak maguk is mesterré. A mesterremek legyen egy kupa, egy vésett címeres pecsét (helymes)

és egy köves aranygyűrű. A munkák elfogadása után az új mester ünnepi vacsorával vendégelje meg a többi mestert. Minden mesternek saját próba-pecsétlője („beleg” vagyis bélyeg) legyen, amit minden művére rá kell ütnie. A szombati gyűléseken minden mesternek meg kell jelennie. Vásár idején az idegen mesterek is árulhatnak, de a műveiket próba alá kell vetni és ha hamisnak találják el kell tőlük kobozni. Ha egy mester meghal, özvegye egy évig és három napig végezheti a mesterséget szabadon egy legény segítségével. Több artikulusz szabályozza a mesterek, a legények és az inasok (apródok) munkáját, munkakörülményeit, munkaidejét, bérezését, és a nyersanyaggal való pontos elszámolást. A két fő céhmester szavának mindenkinek engedelmességre kell, nekik pedig tisztességes életet kell élniük. Az ötvös céhnek egy városfalon levő tornyot kell fenntartaniuk, illetve védelmezniük kell háborús idők esetén.

Néhány bekezdést érdemes idézni a trencsényi céh (1529-es pesti céhleveléről másolt) privilégiumából is, amely szabályok eredetileg a budai céhlevelében is meglehettek.³⁰ A céhmestert Szent György ünnepe utáni vasárnap kell megválasztani. A céhmester fő feladata, hogy kéthetenként megvizsgálja a műhelyekben készült munkák anyagát és minőségét, majd az elfogadott munkákba két mester jelenlétében beütötte a város kezdőbetűjének pecsétjét. Sárgarézet aranyozni, drágakő helyett üveget használni és pecsétet (próbabélyeget) hamisítani tilos. Fél felvételi díjat fizetett az a mester a céhbe lépéskor, aki mester lányát vagy özvegyét vette feleségül, ha ezt egy mester fia tette, semmit sem kellett fizetnie. Mindezekhez hozzátehetjük az I. Lajos király rendeletére, az erdélyi szászok számára írt általános céhszabályokat.³¹ „Csak czéhbbeliek árulhatják míveiket a piacon és házaiknál, tarthatnak legényt és inast.” Olykor kontárok is felbukkantak; egy 15. századi végi (keltezetlen) német nyelvű feljegyzésben a budai ötvöscéh értesíti a kolozsvárit, hogy van közöttük egy Lőrinc nevű mester, aki egy pesti szerzetestől tanulta a mesterséget, ami miatt belépésekor a budai céh megbírságolta.³² A kolostorok falai között különféle mesterségek művelői dolgoztak „házi használatra”, de ezek a klerikus és laikus testvérek nem tartoztak a városi céhek mesterei közé.³³

AZ ARANYMŰVES CÉH MŰHELYEI AZ ÍROTT- ÉS A RÉGÉSZETI FORRÁSOKBAN

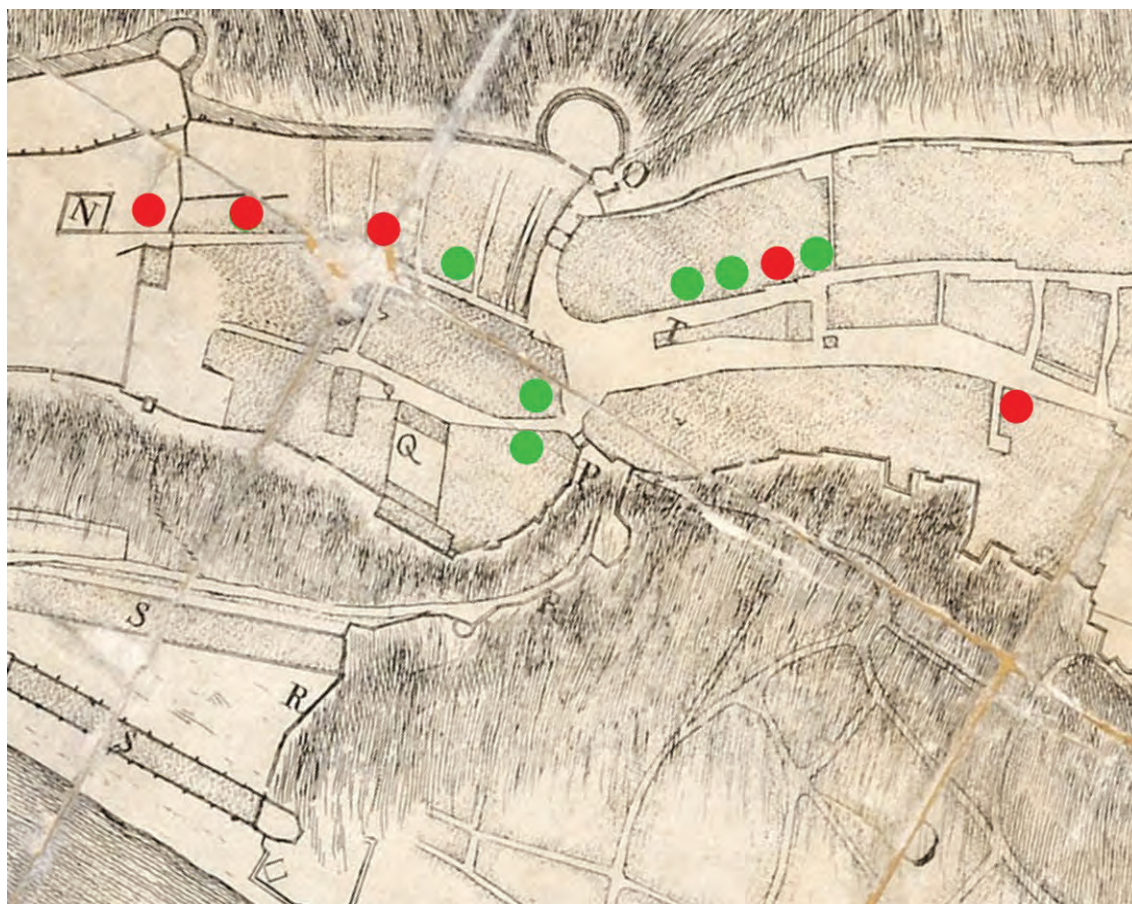
Az Aranyművesek utcája (in platea Aurifabrorum) valójában egy a 14. század során kialakult utcaszakaszt jelentett, amely a Szent Pál utca (ma Fortuna utca) legdélebbi részén húzódott.³⁴ Keleti házsora a Nagyboldogasszony templomtól északra, nyugati házsora azzal szemben feküdt. A keleti házsort egy, a várfal felé tartó kis köz szakította meg, amelyben szintén ötvösműhelyek sorakoztak. Az utcát a 16. század elején már magyar nevén is említették: in platea Ethwes, Ötvesutca. Itt állt a késő-középkorban a Pénzverőház (Münzgescháft, Penzwerzhaz), amelynek a 16. század elején már lakói is voltak. Neve, a többi budai utcanévhez hasonlóan egy ideig fennmaradt, Ötvösutca mahalle-ként találkozunk vele az 1559. évi török adóösszeírásban. Lakói a nevük után ítélve többnyire magyarok, de közülük csak Ötvös Istvánt gondolhatjuk a szakma itt maradt képviselőjének.³⁵ A 17. század végén – a 18. század legelején az utca mindkét házsorát lebontották. A plébániatemplom és a tanácssháza közelsége miatt

úgy gondolom, hogy tudatos telepítés következménye az ötvösmesterek műhelyeinek a város központjában történt felépítése.

Budán a legkorábról fennmaradt adat szerint János mester a Szombatpiacon vásárolt lakóházat magának 1378-ban.³⁶ Már az Aranyműves utcában, pontosabban a „Boldogasszony egyházzal szemben” lakott Magyar Mihály ötvös, aki 1388-ban eladta a házat Onofrio Zenobii firenzei származású budai polgárnak.³⁷ Ugyancsak ötvös lakott ebben a házban az 1392 utáni időszakban is. Magyar Miklós ötvös 1411-ből, majd 1427-ből fennmaradt iratok szerint, az óbudai klarissza kolostortól bérelt házat a plébánia közelében, a Szent Miklós utcában.³⁸ 1417-ben Borbála királyné elfogatóparancsot adatott ki János budai aranyműves és társai ellen, akik a Velencébe utazó, ékszereket vásárolni szándékozó Bernát Gáspár harmincadispán és Marioth nevű olasz, budai lakosok 1300 forintját elrabolták a Balaton tó mellett.³⁹ Lehetséges, hogy elszámolási vita állhatott az ügy hátterében. 1421-ben Tamás budai aranyműves özvegye Erzsébet, Balázs budai szabóval keveredett peres ügybe.⁴⁰ 1425-ben Péter ezüstolvasztó eladta Mindszent utcai házat András és Mátyás pálos perjeleknek 440 forintért.⁴¹ Az Aranyműves utcában, szintén a templomhoz közel állt a budai német polgárok egyesülete, a Krisztus Teste konfraternitás háza.⁴² Az épület bérlője 1427-ben Hans Österreicher ötvös volt. A vele szomszédos ház ugyanebben az időszakban ifjabb Stibornak, Stiborci Stibor erdélyi vajda fiának tulajdonában volt, ebben is lakott egy ismeretlen nevű ötvös. 1437-ben Mihály aranyműves budai polgár és testvére Patrohi Balázs pereskedett Sokrodi Györggyel.⁴³ Váci Simon, Miklós ötvös fia a Zsidó kapu melletti üres telkét és sarokházát elcserélte Miklós préposttal 1454-ben, a prépost váci házára.⁴⁴ Lendvai Balassa László és özvegye Fruzsina asszony, 1477-ben írott végrendeletében az ingatlan és ingó (köztük figyelemreméltó ötvöstárgyak) javaik felosztása között megemlítette, hogy Simon királyi ötvösnél vannak bizonyos sárkánynyelvek (linguas drachonum) Budán.⁴⁵ Barbara Bogner, Ruprecht ötvös felesége, anyjával és fiútestvéreivel együtt megörökölték apjuk Georg Bogner házat a Szent György kápolna előtt, de csak pereskedés után jutottak 1481-ben a házrészükhöz.⁴⁶ 1490-ben a ház egy másik részét is megvásárolták. A házfelosztásban megemlítették, hogy az ötvösműhely a kapualjtól északra levő házrész utcai frontján volt és az előtte levő földterület is hozzá tartozott. Egy másik oklevélből pedig tudjuk, hogy a műhely mennyezete boltozott volt. Lehetséges, hogy ugyanezt a műhelyt használta 1511-től Orbán ónkorsógyártó mester is. Stephan Kremnitzer ötvösmester az Ötvös utcában lakott 1489 és 1505 között.⁴⁷ A szomszédos ház Karai László budai préposté volt, aki Hess András nyomdásznak és feleségének Borbálának ajándékozta az épület felét, majd végrendeletében a másik felét is. A végrendeletet Márton ötvösmester megtámadta, mert évekkel ezelőtt ő akarta megvenni az egész házat, de ebben Imre ötvösmester megakadályozta. A tanács az épületet végül Borbálának ítélte meg 1492-ben, de évekkel később az esztergomi káptalan birtokába jutott. A testülettől bérelte Pietro de Belanis aranyműves mester a plébániával szemben álló házat 1505-től.⁴⁸ A szomszédos Imre mesternél lakott Fekete János ötvösmester 1505-ben.

Estei Hippolit ezüst lószerszámaikat Fülöp mester készítette el Budán 1490-ben, majd a következő évben is tartoztak neki egy elmaradt kifizetéssel.⁴⁹ Két kupát vettek Imre és Mihály budai aranyművesektől 1490-ben.⁵⁰ Beatrix királyné számára

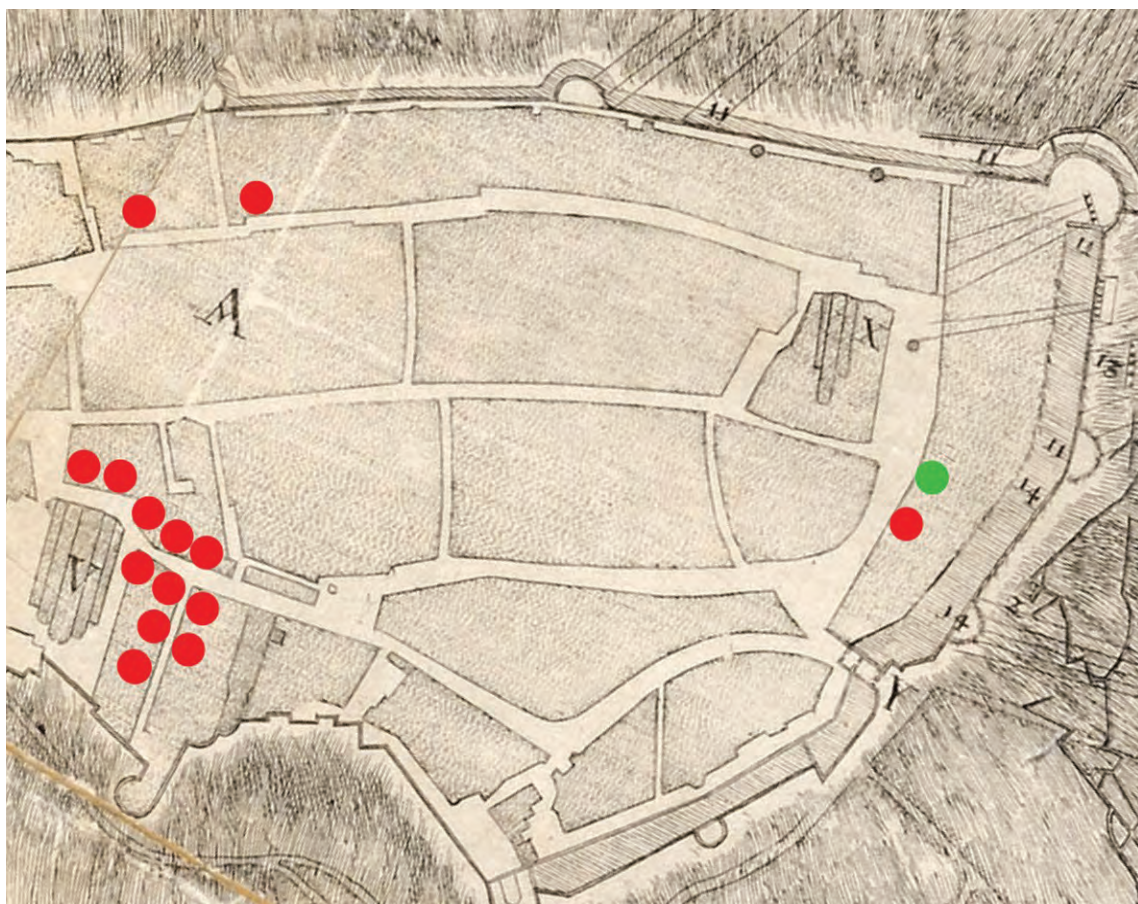
Budán készült ékszereket vettek ki az érseki kincstárból.⁵¹ A tanácsháza közelében, a Nyíró utcában állt Bernhard ötvös háza 1491-ben.⁵² Jagelló Zsigmond lengyel herceg, a későbbi Öreg Zsigmond lengyel király, 1500–1502. évi budai tartózkodása alatt többször is dolgoztatott ötvösökkel, magyarokkal, németekkel és olaszokkal egyaránt.⁵³ Egy nagyméretű, aranyozott ezüstedény javításáért (amiben az asztalkészletet szokták a lakomához kihordani), összesen (anyagárban, aranyozással és munkadíjjal együtt) 141 és fél forintot fizettek ki egy olasz ötvösnek. Aranyozott zabla javításáért 2 forintot, ezüsttel díszített kantárért, kengyelért és sarkantyúért 84 forintot, más ezüsttel kivert kantárért 62 denárt fizettek ki. Más lószerszámok alapanyagához (aranyozott ezüst) és a munkadíjra a herceg kancellárja 23 forintot adott a mesternek. Ezen kívül egy nagyszabású kenyértartóért, gyűrűk átalakításáért, zabla újra aranyozásáért könyveltek el összegeket. Jurek királyi aranyművesnek egy aranykehely javításáért 2 és fél forintot adtak. Egy fürdővíz hordáshoz használt rézkorsó javításáért is fizettek 4 denárt, a hercegi ház kincstárszobája (thesaurus) ajtózáranak javításáért és lakatjának

*1. Ötvösműhelyek elhelyezkedése a későközépkori Budán.
N. M. De la Vigne térképére vetítve (szerkesztette: Benda Judit)*

kicsereléséért szinte havonta adtak ki pénzt. Harber Mátyás királyi aranyművesnek, tekintélyes kereskedőnek (később budai bírónak) Mátyás király malmot adományozott Budafelhévizen 1481-ben.⁵⁴ Harbernek egyébként 1501-ben, a Szent György téren állt háza, amelyet Édeskútnak, vagy Édesluknak neveztek a mellette álló közkút miatt.⁵⁵ Leinach Jakab budai ötvös hagyatékát halála után, 1505-ben írták össze.⁵⁶ A leltárban szerepel 500 aranydukát, 773 aprópénz (ezüstpénz), 14 drágaköves aranygyűrű, 72 pár aranyozott ezüst díszkapocs, 2 ezüstveretes öv, vésett drágakövek négy különböző színben, 8 gyöngy vagy nagy gemma, 6 ezüst lánc, 35 ezüst pecsétgyűrű, 16 aranyozotte ezüst gyűrű, 1 aranykereszt drágakövekkel, 4 gyöngy, 46 ezüst fülesgomb, 75 aranyozott ezüst fülesgomb, 24 gyöngyös fülesgomb, 11 ornamentum kámszájára való veret, 1 selyem öv.

A budai bortizedjegyzékekben (1505, 1510, 1532) is fennmaradt az Ötvös utca neve (in platea Ewthwes, in platea aurifabrorum), amely sok mester nevét megőrizte.⁵⁷ Szőlőtulajdona volt Ötvös vezetéknevű Imrének, ifjabb és idősebb Istvánnak, három

Jánosnak, Konrádnak, Rafaelnek és Tamásnak. Szintén ötvösmester volt Budai Mátyás, Fekete János, Lukács mester, Márton mester, Péter mester és Taor János. A selmecebányai városi számadáskönyvben az 1508-as évnél jegyezték fel, hogy a városi tanács fizetett Ruprecht budai ötvösnek 160 forintot.⁵⁸ Fennmaradt Pap János budai könyvkereskedő végrendelete 1509-ből⁵⁹ János felesége Helena Mayr aranyműves családból származott és a végrendelet tanúi, illetve kedvezményezettjei között is szerepel két aranyműves, a sógora Georg Mayr és Hans Weler mesterek. 1513-ból maradt fenn Bernát, budai aranyműves szerződése, amelyben kötelezi magát, hogy 145 aranyforint értékben aranyozott ezüst kupát és más ötvösműveket fog készíteni Imre nevű legényével.⁶⁰ Perényi Gábor királyi kamarás szerződést kötött 1514-ben Nicolo milánói kőművessel, Perényi budai házának átalakításáról.⁶¹ A szerződésben, a 375 forintba kerülő felújítási munkálatokért Ferenc, itáliai származású ötvös vállalt kezességet. volt. 1520-ban bukkant fel az Ötvös utcában lakó Ötvös Lénárt neve.⁶² Wibel Mihály budai aranyműves német nyelven írt magánlevelet Frankfurter Bertalan selmeci jegyzőhöz 1523-ban Budáról, amelyben többek között közli, hogy házbértartozását még nem fizette meg.⁶³ 1523-ban Lienhart Schuster, aki valószínűleg ötvösmester volt, szintén már jó ideje nem fizetett bért a budai német mészároscéhtől bérelt házáért.⁶⁴ Ezért a mesterek összegyűltek Szent Miklós nap előtt Schuster házában és fizetésre kötelezték. A behajtott összeg 25 aranyforint, 78 forintnyi ezüstpénz és értéktárgyak: ötvösezüst, ezüst páternoszter (olvasó), két pohár, egy aranygyűrű, hat kanál, egy gránátköves gyűrű és egy ezüstkereszt voltak. Az Ötvös utca keleti házsorában, a kis közben állhatott János ötvös háza 1523-ban, amelyet a Nagyboldogasszony templom temetőjében álló házként írtak le.⁶⁵ Márk ötvösmester 1526-ban kalandos körülmények között menekült Budáról Kőrmöcbányára.⁶⁶ Bernát, budai származású aranyműves végrendelete 1537-ben került a krakkói városi tanács elé.⁶⁷ 1541-ben, a török foglalás elől menekült Krakkóba Pesti Ötvös György és Budáról Kreiten Mátyás.⁶⁸ Buda suburbiumában is találkozunk a mesterség képviselőivel, hiszen Márton ötvös a Tóthfaluban lakott 1406-ban, a Boldogasszony plébánia egyik háza szomszédságában.⁶⁹ A Szentpétermártír külvárosban pedig, a plébánia közelében, a Pap utcában volt háza Ötvös Tamás özvegyének.⁷⁰

Az elmúlt hetven év során sikerült feltárni néhány középkori aranyműves műhely tárgyait Budán. A királyi palota északi előudvarának „E” telkén talált leleteket lejjebb mutatom be. Az egykori királyi istállók területén (ma Szent György tér) folyt ásatáson Magyar Károly feltárt egy szemégtödröt, amelyből sok, 14. századi olvasztótégely került elő.⁷¹ A Teleki palota tömbje (Szent György tér 4.) számú telken, az ún. 8. számú kútban, egy aranyműves mester műhelyének eszközeit (izzító- és olvasztótégelyek, lepárlók) találta meg az ásatáson B. Nyékhelyi Dorottya.⁷² A tégelyekben arany, higany és kén több-kevesebb nyomát mutatta ki a kémiai vizsgálat. A műhely leleteit a Vármúzeum állandó kiállításán ma is meg lehet tekinteni.⁷³ Az Úri utca 40. számú épület előtt az utcán, talajszint egyengetés során találtak olvasztótégely töredékeket. A források szerint egy ezüstműves lakott a Mindszent utcában. Persze lehet, hogy csak kátyú feltöltésre hoztak máshonnan anyagot.⁷⁴ A Tárnok utca 9. számú telek hátsó felében alant, a ház középkori pincéjében végzett kisebb leletmentésen Zolnay László 12 olvasztótégelyt talált.⁷⁵ Végül elértünk a középkori Aranyműves utca környékére. A Nagyboldogasszony templomtól

északra egy leletmentés alkalmával, számos háztartási lelet mellett, ötvösműhelyre utaló olvasztótégelyeket és egy üvegből készült lepárlóedényt találtak egy 15 méter mély sziklapincébe vezető akna feltárásakor.⁷⁶ A telek (Haüy 288. sz.) az utca keleti hátsorában, a várfal felé vezető kis köz végén terült el. A rajta álló ház központi épület külső mérete 7,2 x 9,2 méter, belső mérete 5,3 x 8,3 méter nagyságú, falainak vastagsága 0,9 méter volt. Építésének korát a 13. századra határozta meg a kutató. A közből nyíló ajtójú, kisméretű épület kelet és nyugat felől is melléképületekkel toldották meg, a keleti kis ház alatt sziklapince, mellette akna mélyült a márgába. B. Nyékhelyi Dorottya a Nagyboldogasszony templommal szemben és attól északra is végzett leletmentést.⁷⁷ A Haüy-térképen 180; 181; 291; 292; 293. számmal jelölt telkeken kerültek elő kőfalú épületeknek, boltozott pincéknek, pincelépcsőknek részletei.

Budán, a 13. századra utaló források és műhelyhulladékok eddig még nem kerültek elő. Ez tulajdonítható a relatíve szegényes tárgykultúrának, valamint annak a ténynek, hogy a 13. század végén, a 14. század elején itt lakó polgárok még nagyobb mértékben támaszkodtak az importált ötvöstermékekre. A 14. század második fele és a 15. század első felére úgy tűnik, hogy a város déli felén helyezkedtek el a műhelyek. Műhelyeikből származó olvasztótégelyek elsősorban szemégtödrök és kutak betöltéséből kerültek elő. Az Aranyművesek utcáját 1460 és 1505 között a Nagyboldogasszony templommal szemben és attól északra említik az oklevelekben. Eredetileg, a város 13. századi telekosztásakor ezt a területet valószínűleg még szabadon hagyták a plébániatemplom előtti egyházi térnek. A 15–16. század során épülhetett be azokkal a kisméretű, kalmárbolt típusú házakkal, amelyekben a műhelyek működtek. Itt laktak, itt dolgoztak és árulták termékeiket. Holl Imre „műhelyboltházaknak” nevezte ezeket a kisméretű épületeket, amely kifejezéssel jómagam is egyet értek.⁷⁸ A módosabb ötvösmesterek gyakran szőlőbirtokkal is rendelkeztek a közeli dombokon, amint az a bortizedjegyzékekben olvasható. Holl Imre összevetette a budai írott forrásokat az ásatási leletekkel és az eredményt térképre vetítve is publikálta.⁷⁹ Kutatási eredményeit és a publikáció óta eltelt, időközben feltárt újabb műhelyeket, illetve okleveles emlékeket felhasználva igyekszem teljesebb képet adni a budai aranyműves és rézműves céh emlékeiről. *(1. kép)*

A RÉZMŰVES CÉH MŰHELYEI AZ ÍROTT ÉS A RÉGÉSZETI FORRÁSOKBAN

A rézműves céhbe tartoztak tehát a budai Jogkönyv szerint a harangöntők, a kannakészítők, az ónpalack készítőik, a lakatkészítők, a sarkantyúkészítők, a dróthúzóik és a tükészítők. A sárgarézrel dolgozó ötvösök általában vörösrézhez adagolt cinkből és ónból készített ötvözetekkel dolgoztak. A sárgaréz jól kalapálható, alakítható, ezért alkalmas edények (tál, tányér, korsó, kancsó) evőeszközök, könyv-veretek, ruha-veretek, apróbb tárgyak, díszítő betétek, csörgők, drótok létrehozására. A bronz jól olvasztható és önthető, de kemény, rideg anyagú, ezért inkább nagyméretű tárgyak harang, mozsár, ágyú, szobrok, feliratos táblák megalkotására alkalmas. Az ónművesek olyan ónból és ólomból készített ötvözeteket gyártottak, amelyeket formába öntéssel és utólagos megmunkálással (kalapálás, esztergálás, forrasztás) lehetett elkészíteni. A termékeik

között elsősorban asztali edények szerepeltek: kannának nevezett kiöntőcsöves kancsó (kandel), szintén kannának nevezett fedeles kupa (schenkkanne), tányér (teller), csésze (schüssel), palack (flasche) és pince – pincetok (kellerflasche); majd a puska elterjedésével egyidejűleg a golyóöntés (bleyhugel) is a feladatukká vált.⁸⁰ A vas melegen jól alakítható, kihűlve viszont igen tartós anyag. A dróthúzóok és szegkovácsok, a lakatkészítők és a sarkantyúgyártók kisméretű vastárgyakat gyártottak műhelyeikben. Nem valószínű, hogy a rézművesek céhébe tartoztak, de rokonszakmának számított a Jogkönyv által is megemlített három mesterség: a patkolókovács⁸¹ (hufschmid), a késkovács (messerschmid) és a kardkészítő (schwertfeger).⁸² Közülük a késgyártók bukkannak fel a városban nagyobb számban, méghozzá az ónkorsógyártók közelében, ezért a róluk szóló adatokat is leírom.⁸³

A rézműves céh tagjainak munka- és árusítási helyét nem szabályozták, így többnyire lakóhelyükön, polgárházakban kialakított műhelyekben végezték mesterségüket. Az oklevelek arról tudósítanak, hogy a 15. század második felében és a 16. század első felében a rézműves céh kötelékébe tartozó ónkorsógyártó mesterek a Szent György tér (ma Dísz tér) nyugati oldalának házsorában laktak.⁸⁴ Műhelyeik az épületek földszintjén, az utcai, vagy az udvari helyiségek egyikében voltak, de bizonyára sokszor dolgoztak az udvaron is. Mivel tűzveszélyes mesterséget űztek, valószínűsíthető, hogy az izzítókemencék be voltak kötve a kéménybe és a téglalobozattal fedték a műhelyek mennyezetét. A termékeiket a műhelyekben és éves vásárok alkalmával lehetett megvásárolni.

Orbán ónkorsógyártó a Szent György kápolna bejáratával szemben vett az esztergomi Szent István protomártír káptalantól bérleti jogot egy házra (ma Dísz tér 14.) 1511-ben, amelyet 1523-ban eladott Domonkos festőnek.⁸⁵ A szomszéd ház ugyancsak a káptalané volt (ma Dísz tér 13.), amelyben 1464-ben Prokop és fia János, 1481-ben Péter pedig ónkorsógyártó-késgyártó éltek.⁸⁶ A háza 1519 és 1525 között a pesti Vasáros Lőrinc özvegye tulajdonában volt. A kettővel északabbi szomszéd házban (Dísz tér 11.) Rozsnyói Lukács ónkorsógyártó lakott 1521 és 1526 között, aki az udvarnak is szállított árukat.⁸⁷ A mellette álló házban (Dísz tér 10.) pedig Ulrich ónkorsógyártó élt 1479-ben. Rajtuk kívül még egy késkovácsot (faber cultellorum) ismerünk a városban.⁸⁸ János mester 1341-ben adta el szombatpiaci házát Zsámboki Miklós és János mestereknek (illetve nemeseknek). Örmény Márton olasz kereskedő 1415-ben vásárolt házat Budán a Posztómető utcában.⁸⁹ Egy évvel később Zsigmond királytól kapott vámmentességet rézedények szállítására. Zsigmond lengyel herceg számadáskönyveiben gyakran előfordul a lakatvásárlás, zár-, rézkorsó-, és lószerszám javítás.⁹⁰ Zsigmond a magyar ötvösnél ezüsttel és lánccal díszített kötőféket, kengyeleket és sarkantyúkat készíttetett.⁹¹ A budai bortizedjegyzékek is felsorolnak mestereket: két Jakab és egy Orbán ónkorsógyártót, egy Bálint és egy János sarkantyúgyártót, egy Máté és egy Miklós tügyártót ismerünk meg belőle.⁹²

A Dísz tér 10. számú ház középkori kútjában feltárt leletek között egy ötvösműhely szerszámai és egy terméke (olvasztótégelyek, fűjtató, aranyozott ónkanna) is előkerült.⁹³ Bencze Zoltán a Dísz tér 17. számú telken, egy középkori pincébe mélyülő kút legalsó, iszapos rétegében, a 14. század második felére datálható leletanyag között, egy Agnus Dei ábrázolással díszített ónpoharat tárt fel.⁹⁴ Papp Adrienn a Színház utcában egy

középkori telek szemétdödrében egy díszes réz és két egyszerű vas sarkantyú töredéket talált.⁹⁵ A lelőhely érdekessége, hogy valószínűleg a telken álló házban laktak a 15. század végén Balázs, illetve Pál sarkantyúkészítő mesterek.⁹⁶ András sarkantyúgyártó mester háza pedig a szomszédban (ma Dísz tér 16.) emelkedett 1454-ben.⁹⁷ Marienwerder-i Jakab, II. Ulászló király ágyúsmestere és Porosz Márton, II. Ulászló, majd II. Lajos ágyúsmestere a középkori Szent Zsigmond utcában (ma Szent György utca) laktak és dolgoztak.⁹⁸ A régészeti feltárás során előkerült a műhelyeknek maradványai (műhelyhulladékok, öntőformák, öntögödrök, olvasztókemencék). Jakab mester házát 1489-ben említik először, néhány évvel korábban költözhetett Budára. Utódja és örököse 1505-ben vette át a műhely irányítását és 1518-ig vezette a munkát. Márton mester öntötte egyébként II. Ulászló sírjának bronzabláját is. A castrum és a váralja (Várnegyed és Viziváros) ásataisain kiemelkedően nagyszámú lakatot, kést és szeget szoktunk találni. Nagyon valószínű, hogy mindhárom mesterség mesterei dolgoztak a városban, ami nem meglepetés, hiszen ebben az esetben hétköznapi használati tárgyak előállításáról volt szó. Egy szegkovács (és talán egyben patkolókovács) műhelyének maradványai kerültek elő a Corvin tér ásataisán.⁹⁹

A BUDAI ARANYMŰVES CÉH PRÓBABÉLYEGÉNEK VERŐTÖVE

Valószínűleg a budai aranyműves, esetleg a rézműves céh próbabélyegzőjét találtuk meg 2017-ben, a Budai Vigadó felújításakor végzett régészeti ásataison (2. kép). A bélyeget a céhmester ütötte be a munka minőségvizsgálata után. A próbabélyeg (prägestempel, schlagstempel, zeichen), magyarul bélyeg (beleg) vagy pecsét egy kis, hatszögletű bronzrúd, amelynek kiszélesedő végén a hitelesítő pecsét vésete, elkeskenyedő végén pedig a kalapács ütőhelye található. Hossza 70 mm, a rúd átmérője 5 mm, a pecsétkép átmérője 12 mm. A pecsételőn Buda városának címerképe látható: háromszög alakú pajzsban hét vágás vagy pólya. A vágások egyikét heraldikai színnel is jelölték: XXX jellel, ami a vöröset jelenti. A „sisakdísz” két ívben felkanyarodó leveles ág, esetleg szőlőinda. Kora a pecsétkép alapján a 14. századra, használatának elterjedtsége alapján pedig a 14. század 70-es éveire tehető.¹⁰⁰ Egyelőre nem tudjuk egyértelműen kizárni, hogy esetleg nem egy besztercebányai vagy esztergomi verőtövet találtunk, mivel az Árpádok pólyás címerét királyi kegyből kifolyólag ez a két város is használhatta.¹⁰¹ A két szőlőinda alapján azonban úgy gondolom, hogy egy budai verőtövet találtunk az ásataison.

Buda városának 1292-ből fennmaradt kettőspecstjének előlapján az Árpádok hétszer vágott pajzsának tetején látható hasonló fürtös szőlő ábrázolás, sisakdísz pozícióban.¹⁰² A vágásos pajzsot ábrázoló kisebb pecsét szintén a 13. században készült, de ezen a szőlő helyett két kis vártorony látható sisakdíszként. A város későbbi időkből származó pecsét- és címerképei már minden esetben a várábrázolást helyezik a pajzsra, olykor a címerrel kombinálva. A pecsétnyomót 1292-ben már és 1337-ben még használták, de emellett megjelent egy másik pecsét is (egy 1402. datálású iraton), amelyen a két torony helyét már csak két kis oszlop jelzi. A kisméretű titkos pecsét vésetén, amelynek lenyomata egy 1479-évi oklevélen maradt fenn, a háromszögletcimer feletti sisakdíszon

2. Budai ötvös próbabélyegző
(fotó: Tihanyi Bence)

már két kis torony látszik a korábbi indák helyén. A szőlőinda eredetileg valószínűleg a budai polgárok szőlőműves kultúrájára utalt.

A próbajegyek első írásos említése Franciaországból (1275) származik, amikor városi címet használtak; a legkorábbi ismert bélyegzett tárgy a 14. századi Itáliából jön, ahol a város nevének első betűjét ütötték a termékbe.¹⁰³ A Magyar Királyságban a szepesi szászok az 1370-es években már használtak beütött mesterjegyet, hiszen törvénykönyvük a Zipszer Wilkür előírta, hogy ennek hiányában, hamisítóként kell kezelni a mestert, „Darüber soll ein iglicher goltschmidt sein czeychen auff seyn werck schlochen”, vagyis valamennyi aranyműves tárgynál a jegyét be kell ütnie a művébe.¹⁰⁴ A szokás a középkortól lényegében a 20. század elejéig fennmaradt. A próbajel képe három féle volt (a város címere, a város nevének kezdőbetűje és a mester saját mesterjegye), amit három különböző személy használt. A 15. századra az a gyakorlat terjedt el, hogy először a tárgyat elkészítő mester ütötte bele a mesterjegyét, majd a céhmester, vagy céhmesterek elé került a munka „zsűrítésre”. A vizsgálat során szemrevételezésen, tűpróbán és égetési próbán esett át a tárgy, és ha megfelelőnek bizonyult, a céhmester beleütötte a város címerének és a város nevének kezdőbetűjét formázó próbabélyegget.

Nürnbergben a 15. században, a „Schau” nevű procedúra alá kellett vetni az elkészült ötvösműveket.¹⁰⁵ Először a két esküt tett céhmester vizsgálta meg a terméket, majd egy látómester (Wardein), két tanácsstag és az írnök kísérte figyelemmel a folyamatot. A látómester ütötte rá végül a város betűjét (N), az egyik tanácsúr pedig a város címerét. A kolozsvári ötvös céh 1561. évben megújított céhlevelének 3. bekezdése rendelkezik a mesterjegy beütéséről.¹⁰⁶ „Mýnden meßternek saiat es twlaidon Belege leg'en es azt ki ki mýnd az ó miere felwßße eg' lot ezwßt bwntetes alat, az ew belýeget arra az mel fel gianal tewb lezen.”

A középkori aranyműves céh által készített, hitelesített ötvösmunka eddig nem került elő a városban. A Szent Miklós domonkos kolostor ásatásán talált, egy unciányi bronz mérlegsúlyba ütött, (háromtornyú várat ábrázoló) jegy nem próbabélyeg, hanem a városi tanács által beütött súly-hitelesítő jegy.¹⁰⁷ A rézműves céh kötelékébe tartozó mesterek művei közül viszont szerencsés módon többet is ismerünk.¹⁰⁸ Mivel teljes biztonsággal csak akkor tudjuk megmondani, hogy egy tárgy Budán készült, ha próbabélyeggel is megjelölték, ezért csak ezt a négy darabot említem. Vajszkán (ma Szerbia) 1916-ban három darab, 16. század elejére datálható készítésű öntányér került elő, mindegyiken három-három próbajegy található: a város címere, az Ofen nevet jelző O betű és a kannás mester mesterjegye (CI betűk és korona, MV betűk, és egy fordított Y betű).¹⁰⁹ A Magyar Nemzeti Múzeum őrzi azt a 16. századi fedeles ónkannát, aminek fülén szintén három próbabélyeg látható: egy mesterjegy (két kalapács felett korona), a városcímer és az O betű.¹¹⁰

EGY BUDAI ÖTVÖSMŰHELY TÁRGYI EMLÉKEI

A budavári Királyi Palota Északi Előudvarának „E” jelű telkén 1981-ben, egy 4,7–5 méter mély, 1,8 méter széles, négyzetes keresztmetszetű kút, vagy ciszterna betöltésnek mélyítésekor 15. század közepére datálható ötvösműhely szerszámai és késztermékei kerültek elő, amelynek leletanyagát régészeti szakdolgozatomban feldolgoztam.¹¹¹ A polgárház mögött ásott akna megszüntetésének ideje az előudvar kialakításának idejére (15. század közepe) tehető, amikor a korábban itt állt épületeket lebontották, a kutakat és a pincéket törmelékkel betöltötték. Ekkor kerülhetett bele a műhelyhulladék is a nagy mennyiségű házikeramíával együtt. A kútban Zsigmond király két verete került elő.¹¹² A leletanyag több részre osztható: munkaeszközök, mintadarabok, nyersanyagok, ékszerek és hétköznapi műhelymunkák voltak közöttük. A vésett réz mintadarabokat I. Melis Katalin, a faragott kő formákat Zolnay László rövid ismertetésben már közölte.¹¹³ A Zolnay által említett „tények” azonban erősen kifogásolhatók, mivel a kút, amelyben a műhelyhulladékot találták nem volt 6 méter mély és sajnos nem kerültek elő belőle ötvös-szerszámok: „fogók, vésők, ötvöskalapácsok”.¹¹⁴

A műhely leletanyaga tehát három részből áll: munkaeszközök (nyersanyagok és mintadarabok), értékes műhelymunkák és egyszerű tárgyak képezik. A műhely munkaeszközei között található egy nagyméretű fenékö és egy kis bronzsúly (3. kép).¹¹⁵ A két hosszúkás rézrúd nyersanyagként került a műhelybe, a félgömb alakú tál pedig egy félbehagyott domborítású edény. Egyedülálló leletek a mintadarabok,

3. Szerszámok és műhelymunkák (fotó: Tihanyi Bence)

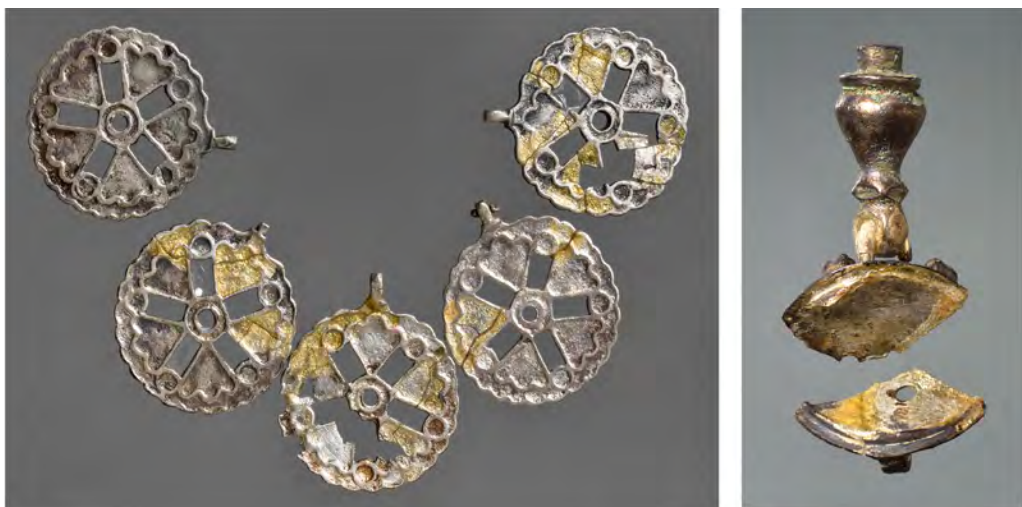
4. Faragott kő minták (fotó: Tihanyi Bence)

amiket finom anyagú, fehér kőből faragtak: az egyik négyzetes alakú, felső részén plasztikus keresztrózsát ábrázol, a másik egy csonkolt faág köré csavarodó levelet (4. kép). Véleményem szerint ezek nem bronzöntő negatívok pozitív formái, hanem olyan makettek, amelyek az ötvös mintatervezéseihez nyújtottak segítséget, a róluk vett méret alapján lehetett különböző méretű levélmintákat előrajzolni a tárgyakra. Ugyancsak mintaként használhatták a vésett bronzlemezeket (5. kép). Az egyik darab

5. Vésett mintalemezek (fotó: Tihanyi Bence)

6a, b. Levéldíszítésű műhelymunkák (fotó: Tihanyi Bence)

7. Aranyozott ezüst ékszerek (fotó: Tihanyi Bence)

közepén kanyargó levelek vannak, a négy sarkában egy-egy margaréta, a virágok között a szegélyszélen gótikus minuszkulákkal leírt betűsor: *abcdefghijklmnopqrstvx*. A másik darabon ugyanez a betűsor és az imádság idézete olvasható: *ave maria gratia plena dominus tecum*. A harmadik darabon két S alakban kanyarodó levelet mintáztak, a negyedikre levéltestű sárkányt véstek, az ötödiken egy csonkolt faág köré csavarodó levelet láthatunk, a hatodikon egy S alakban csavarodó levelet (6. kép). Öntött technikával készült a hetedik lemez, amelyen hét kör alakban csavarodó indát látunk, mindegyik körben egy virág rajzával. Ezeken kívül két önöntvény is része a kollekciónak, az egyik szintén egy csavarodó levelet, a másik egy virágbimbót ábrázol. A mintadarabokon semmiféle felerősítési nyom nem található egy kivételével, egy rézlemez, amelyre K betűt véstek, négy sarkát apró lyukakkal ütötték át. Finom mives darab az ezüsből készült, kúp alakú csüngő (?) töredéke, egy vékony ezüsthuzalból fonott lánc rövidke töredéke és az öt darab áttört, rozetta mintás, aranyozott ezüst nyaklánc medálsor (7. kép). A másik értékes lelet egy ezüst késnyélborító lemez, amelynek oldalfalán niellós technikájú indás díszítés látható. Vannak egyszerű, a mindennapi életben használatos tárgyak is: egy réz sarkantyú hatágú csillag alakú forgója, két réz övcsat, egy gyertyatartó töredéke, egy kis harangocska peremtöredéke, egy könyvkapocs (?) forgópántja, egy ecset (?) borítólemeze és egy csonkakúp alakú, öntött rézdarab. Egyedülálló lelet Budán egy lapos, bordázott hátoldalú, kerek alakú öntárgy, ami sajnos nagyon rossz állapotban maradt fenn. Valószínűleg egy tükör több darabra tört és elkorrodálódott maradványa lehet.

Úgy vélem, hogy ez a hiányosan fennmaradt ötvösműhely egy olyan aranyművesé volt, aki elsősorban egyházi, főúri vagy udvari használatra készített tárgyakat. A mintadarabokból az a következtetés vonható le, hogy elsősorban könyvvereteket, övvereteket, ruhadíszeket, de emellett ékszereket is gyártott. A királyi udvar közelsége miatt feltételezhető, hogy nagyobb volumenű ezüstáru megrendelése is lehettek, ám ilyen tárgyak sajnos nem kerültek elő az ásatáson.

JEGYZETEK

1. A tanulmány a Magyar Nemzeti Múzeumban (2018. november 14–15-én), a VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottság által szervezett, „A nemes- és színesfémek régészete, története és néprajza a Kárpát-medencében.” című konferencián tartott előadás írott változata.
2. *Balogh 1948*, 26.
3. *Blazovich – Érszegi – Turbuly 1998*, 123–301. (123. sz., 21. cikkely). Zsigmond király 1405. évi I. dekrétuma. (1405.04.15.)
4. *Prajda 2014*, 48. 50–56.
5. *Holl 2011*, 417.
6. Jogkönyv 367. (99; 100; 101. cikkelyek).
7. A budai Jogkönyv többes számban használja a céhmester szót. A kolozsvári céh privilégiumából (ami a budai céhlevél átirata) tudjuk, hogy két vezető mestere volt a céhnek, egy német és egy magyar (lásd lentebb). Habár ezt a Jogkönyv nem említi, a város lakosságának megoszlása igen valószínűvé teszi, hogy Budán is így irányították a céh munkáját. *Szádeczky 1913*, 56.
8. *Kemény 1889*, 382. Köszönöm Kelényi Borbálának a szöveg értelmezésében nyújtott segítségét.
9. A Jogkönyvben bádogosoknak fordították a szót.
10. Jogkönyv 376. (116. cikkely)
11. *Kemény 1889*, 384.
12. Jogkönyv 533. (423. cikkely)
13. Jogkönyv 542. (441. cikkely)
14. A mázsza középkori Budán 54–59 kg körüli értéket jelentett. *Bogdán 1991*, 455–456.
15. *Ballagi 1884*, 346. Plinius után az ónt fehér ónnak (stannum, zinn), a fekete ónt (plumbum) ólomnak nevezték. Az árszabás fehér ólomnak (plombi albi) és fekete ólomnak (plombi nigri) nevezi a két anyagot, ami nem kétséges, hogy ugyanazt jelenti.
16. *Kemény 1889*, 381.
17. *Rómer 1877*, 226–235.
18. *Ballagi 1884*.
19. *Ballagi 1884*, 110; 113.
20. *Kubinyi 2008*, 15–16. *Zolnay 1969*, 38.
21. *Kőszeghy 1936*, 108; 120; 173; 363. *Gerevich 1943b*, 336. A budai királyi udvar és a szerzetesrendek kincstáraiban őrzött ötvös-kincsekről szintén Gerevich László tanulmányában olvashatunk részletesebben.
22. *Kőszeghy 1936*, 54. *Bunta 1970*, 155.
23. *Ballagi 1884*, 344. *Kőszeghy 1912*, 268–294. *Mihalik 1930*, 20–29. *Rayman 1995–96*, 75–83.
24. *Bunta 1970*, 151–155. A fennmaradt céhes pecsétek képeit lásd: *Kőszeghy 1936*, a különböző városokról szóló fejezetekben.
25. *Balanyi 1953*, 295. *Fedeles 2007*, 65; 70; 76.
26. *Spekner 2015*, 57.
27. *Rómer 1877*, 795–796.
28. *Szádeczky 1913*, 53–70. (13. sz.) *Kőszeghy 1936*, 54; 162–165. A pesti aranyműves céhről sem maradt fenn több adat. 1526-ból származó céhlevelük átirata a komáromi ötvösök céhlevelében maradt fenn. *Kőszeghy 1936*, 65.; *Rómer 1877*, 409; 796.
29. Valószínű, hogy a budai céhben is német és magyar céhmester állt a céh élén a 15. század második felében.

30. *Rómer 1877*, 796–798.
31. *Mihalik 1900*, 8–9.
32. *Szabó 1890*, 335.
33. *Kubinyi 1975*, 163.
34. *Végh 2006*, 82; 260–262; 267; 332.
35. *Káldy-Nagy, 1977*. 37.
36. *Kelényi 1943a*, 324–325.
37. *Végh 2006*, 249.
38. *Végh 2006*, 250.
39. *Házi 1923*, 124. (136. sz.)
40. *Borsa 2003*, 389. (1294. sz.)
41. *Végh 2006*, 213.
42. *Végh 2006*, 250.
43. MNL DF 2682016.
44. *Végh 2006*, 173.
45. MNL DL 65957. A sárkánynyelv (Drachenzunge) a középkorban az őszalattok csontjait jelentette, amelyet a rossz elijesztésére és gyógyászati célra használtak. <https://allscienceglobe.com/4264-cyclops-and-dragon-tongues-how-real-fossils-inspired-giant-myths.html> (letöltés ideje: 2019.03.23.)
46. *Végh 2006*, 174–176.; *Kelényi 1943*, 477–478.; *Végh 2008*, 122. (422. sz.)
47. *Végh 2006*, 251–252.; *Gárdonyi 1941*, 339–340.
48. *Végh 2006*, 252–253.
49. *Kuffart 2018*, 95–96; 107;
50. *Kuffart 2018*, 142.
51. *Kuffart 2018*, 41.
52. *Végh 2006*, 205–206. *Kelényi 1943a*. 324–325.
53. *Rábai 2005*, 9; 25; 29; 31–33; 36; 42; 62; 65;
54. *Kubinyi 2009*, 719.
55. *Végh 2006*, 168.
56. *Konstantin 1897*, 454–456.
57. *Szakály – Szűcs 2000*, 136.
58. *Zsámbéky 1983*, 121.
59. *Borsa 1957*, 360–364.
60. MNL DL 82380.
61. *Végh 2006*, 285.
62. *Végh 2006*, 253.
63. MNL DL 47530.
64. *Végh 2006*, 118.
65. *Végh 2006* 211.
66. *Kelényi 1943*, 324–325.
67. *Divéky 1955*, 53.
68. *Gerevich 1945a*, 102–103.
69. *Végh 2006*, 95.
70. *Végh 2006*, 120.
71. Publikálatlan. Magyar Károly szíves szóbeli közlése.

72. B. Nyékhelyi 2003, 27–31; 36–37. Tóth Mária (MTA Geokémiai Kutató Intézet) vizsgálata.
73. „Fény és árnyék, a főváros 1000 éves története” című állandó kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeumában (megnyílt 2012-ben).
74. Holl 1991, 82.
75. Zolnay 1973, 249; Holl 1991, 82.
76. H. Gyürky 1982, 177–211. Gyürky Katalin egy kisméretű, budai telek végén álló épületként határozta meg.
77. B. Nyékhelyi Dorottya szíves szóbeli közlése. 2005–2006-ban a templom felújításához kapcsolódó földmunkák, 2012-ben a gázvezeték nyomvonalán, 2013-ban pedig a „Nagyboldogasszony barlang” födém-megerősítési munkálatai kapcsán nyílt alkalma megfigyelés tenni.
78. Holl Imre (Pataky Vidor kutatásai alapján) az Aranyművesek utcáját és egyes műhelyek elhelyezkedését némileg tévesen határozta meg a domonkos kolostorral szemben álló épületekbe helyezve. Végh András az utca elhelyezkedését ettől délre, a Nagyboldogasszony templomtól nyugatra és északra álló házakra lokalizálta. Holl 1989, 66; Holl 1991, 88.
79. Holl 1989, 66–67.
80. Holl 1996, 76–84.
81. A patkolókovácsokra vonatkozó szabályozást lásd: Jogkönyv 375. (113. cikkely).
82. Jogkönyv 375. (113; 114; 115. cikkelyek)
83. A késes mesterségről bővebben: Holl 1994–1995.
84. Holl 1987, 314; Végh 2006, 174–179; Bencze 2017, 159–162.
85. Végh 2006, 175–176.
86. Végh 2006, 176–177.
87. Végh 2006, 179.
88. Végh 2006, 292.
89. Végh 2006, 197.
90. Rábai 2005, 36; 76; 21; 22; 29; 40; 41.
91. Rábai 2005, 33.
92. Szakály – Szűcs 2005, 136; 139; 146.
93. Holl 1966, 26; 40; 48; Holl 1991, 81; Holl 1987, 315. Az ónkannát sajnos 1967-ben ellopták.
94. Bencze 2017, 160–161.
95. Papp – Szigeti – Horváth 2017. 192; 197–200. A leleteket Horváth Viktória dolgozta fel.
96. Végh 2006, 145.
97. Végh 2006, 173.
98. Végh 2006, 152; Belényesy 2008, 348–350.
99. Végh András ásatása 1998; Benda 2018, 390.
100. Kőszeghy 1936, XVI–XXI. A Magyar Királyság legkorábbi fennmaradt írásos forrásai és bélyegzett ötvöstárgyai a 14. század második feléből, az 1370-es évekből származnak. Ez pontosan az az időszak, amelyben a városi céhek is megalakultak.
101. A két város 17–19. századi próbabélyegét lásd: Kőszeghy 1936, 13–14; 110–111.
102. Kubinyi 1961, 109–118; Bertényi 2004, 203–207; Thallóczy 1878, 210–211.
103. Kőszeghy 1936, XVI–XXI.
104. Demkó 1896, 81. (79. cikkely); Kőszeghy 1936, 156; 197. Mihalik 1900, 6.
105. Mihalik 1900, 45.
106. Szádeczky 1913, 57. (III. cikkely).

107. H. Gyürky 1981, 39. Tafel 2/20; *Holl* 1992, 48.
108. *Bencze* 1997, 161.
109. *Mihalik* 1939, 112; *Holl* 1987, 320–322; *Bencze* 2017, 161. Ma már csak az egyik tárgy van meg a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében.
110. *Holl* 1987, 325–326; *Bencze* 2017, 161.
111. *Benda* 2001; *Zolnay* 1984, 206.
112. *Bodor* 1999, 90; 92. Egy parvus (1387–1427) és egy quaring (1430–37).
113. *Melis* 1987, 417–418. (Kat. Ö. 10. a-b.); *Zolnay* 1982, 41.
114. Középkori ötvösszerszámokról bővebben: *Vattai* 1953, 151–158.
115. *Tóth* 2016, 247

IRODALOM

Balanyi 1953

Balanyi György: Középkori magyar Úrnapok. *Vigilia* 18. 1953, 6. 292–299.

Ballagi 1884

Ballagi Aladár: Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve. Budapest, 1884.

Balogh 1948

Balogh Jolán: Mátyás-kori, illetve későközépkori hagyományok továbbélése műveltségünkben. *Ethnographia* 59. 1948. 14–28.

Belényesy 2008

Belényesy Károly: A 15–16. század fordulóján Budán működött királyi ágyúöntő műhely régészeti hagyatéka. In: Hunyadi Mátyás a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk: *Farbaky Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András*. Budapest, 2008. 348–350.

Bencze 2017

Bencze Zoltán: Ópohár a budai várnegyed egyik középkori kútjából (Dísz tér 17.) *Budapest Régiségei* 50, 2017. 159–171.

B. Nyékhelyi 2003

B. Nyékhelyi Dorottya: Középkori küttelek a budavári Szent György téren. *Monumenta Historica Budapestinensia* 12. Budapest, 2003. 9

Benda 2018

Benda Judit: „*Yn dy stat zu ofen. In dy nyderlag.*” A középkori budai árulerakat története és régészete – európai kitekintésben. In: Veretek, utak és katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: *Kádas István, Skorka Renáta*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2018. 379–404.

Benkő – Barkóczy 2017

Benkő Elek – Barkóczy Péter: A könyv régészete. Középkori könyvveretek és -kapcsok a pilisi ciszterci monostorból. In: Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkor Magyarországon. Tanulmányok Hol Imre emlékére. Szerk.: *Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Orosz Krisztina*. Budapest, 2017. 165–191.

Bertényi 2004

Bertényi Iván: Címerpajzson szereplő és pajzson kívüli ábrázolások: Buda város középkori címerpajzsa és annak külső díszei. In: Változatok a történelemre. Szerk.: *Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs*. Tanulmányok Székely György tiszteletére. *Monumenta Historica Budapestinensia XIV*. Budapest, 2004. 203–208.

Blazovich – Érszegi – Turbuly 1998

Levéltárak – Kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686). Közreadja: *Blazovich László – Érszegi Géza – Turbuly Éva*. Budapest – Szeged, 1998.

Bodor 1999

Bodor Imre: Az 1974-ben feltárt budavári szoborleletet kísérő pénzletek. *Budapest Régiségei* 33. 1999. 89–92.

Bogdán 1991

Bogdán István: Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Budapest, 1991. A *Magyar Országos Levéltár kiadványai IV*. Levéltártan és történeti forrástudományok 7.

Borsa 1957

Borsa Gedeon: Egy budai könyvkereskedő végrendelete 1509-ből. *Magyar Könyvszemle* 37. 1957, 1–4. 360–364.

Borsa 2003

Borsa Iván: Zsigmondkori oklevéltár VIII. (1421.) *Magyar Országos Levéltár kiadványai II*. Forráskiadványok 39. Budapest, 2003.

Bunta 1970

Bunta Magdolna: Középkori céhpecsétek. *Folia Archaeologica* 21. 1970. 147–156.

Divéky 1955

Divéky Adorján: Magyarországi ötvösök Lengyelországban a XIV–XVIII. században. *Művészettörténeti Értesítő* 4. 1955. 52–54.

Demkó 1896

Demkó Kálmán: A szepesi szászok ősi jogélete. Lőcse, 1896.

Egyeki-Szabó 2008

Egyeki-Szabó Tamás: Beckenschlägerschüsseln (15.–16. Jahrhundert). Budapest, 2008.

Fedeles 2007

Fedeles Tamás: Vallásos áhitat, közösségtudat, reprezentáció. A késő középkori körmenetek főbb jellemzői. *Aetas* 22. 2007, 3. 59–82.

Frecskay 2001

Frecskay János: Mesterségek szótára. Budapest, 2001. (reprint 1912.)

Gárdonyi 1941

Gárdonyi Albert: Karai László és Hess András Budán. *Magyar Könyvszemle* 65. 1941, 1–4. 332–341.

Gerevich 1945a

Gerevich László: A Nagyboldogasszony-templom elrabolt kincsei. *Budapest folyóirat*, 1945/3. 100–103.

Gerevich 1945b

Gerevich László: Középkori budai kelyhek. *Budapest Régiségei* 14. 1945. 333–378.

Házi 1923

Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története I. rész, 2. kötet, Oklevelek és levelek 1407-től 1429-ig. Sopron 1923.

Holl 1987

Holl, Imre: Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn. (Einige historischen Eingaben und Funde). *Acta Archaeologica* 39. 1987. 313–335.

Holl 1989

Holl Imre: Középkori városi élet, városi építészet. *Archaeologiai Értesítő* 116. 1989. 52–77.

Holl 1991

Holl, Imre: Mittelalterliche Goldschmiede in Buda, Handwerk und Topographie. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 7, 1991. 79–91.

Holl 1992

Holl Imre: Középkori városi élet – hiteles borkimérő edények. *Archaeologiai Értesítő* 119. 1992:1–2. 43–53.

Holl 1994–1995

Holl Imre: A középkori késes mesterség. *Archaeologiai Értesítő* 121–122. 1994–1995. 159–188.

Holl 1996a

Holl Imre: Ónkannagyártók a 15. századi Sopronban. In: Tanulmányok Csatkai Endre emlékére. Szerk: *Környei Attila, G. Szende Katalin. A Soproni Múzeum kiadványai* 2. Sopron, 1996. 71–89.

Holl 2011

Holl, Imre: Mittelalterarchäologie IV – Stadtarchäologie. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 62/2. 2011. 381–420.

H. Gyürky 1981

H. Gyürky, Katalin: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest. 1981.

H. Gyürky 1982

H. Gyürky, Katalin: Forschungen auf dem Gebiete des mittelalterlichen Buda ein unbekanntes Wohnhaus und der Ursprung eines Destillierkolbens. *Acta Archaeologica Hungarica* 34. 1982. 177–211.

Huszár 1958

Huszár Lajos: A budai pénzverés története a középkorban. Budapest Várostörténeti Monográfiái XX. Budapest, 1958.

Irásné 1985

Irásné Melis Katalin: A Mátyás-kori budai könyvkötőműhely leletei. *Művészettörténeti Értesítő* 34. 1985. 48–60.

Káldy-Nagy 1977

Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Pest megye múltjából 3. Budapest, 1977.

Kemény 1889

Kemény Lajos: Buda város árszabása II. Lajos korában. (1522.). Magyar Történelmi Tár 1889. 372–384.

Kelényi 1943a

Kelényi B. Ottó: Iparosok és kereskedők Budán és Pesten a középkorban. *Budapest Régiségei* 1943. 319–334.

Kelényi 1943b

Kelényi B. Ottó: Egy budavári ház felosztása 1491-ben. *Budapest Régiségei* 13. 1943. 477–481.

Kolba 2004

Kolba, Judit H.: Liturgische Goldschmiedearbeiten im Ungarischen Nationalmuseum 14.–17. Jahrhundert, *Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Series Mediaevalis et Moderna I.* Budapest, 2004.

Konstantin 1897

Konstantin, Jirecek: Budai ötvös hagyatéka. *Archaeológiai Értesítő* 17. 1897. 454–456.

Kőszeghy 1912

Kőszeghy Elemér: Hazai ötvösczéhek pecsétjei. *Múzeumi Könyvtári Értesítő* 1912. 288–294.

Kőszeghy 1936

Kőszeghy Elemér: Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. Budapest, 1936.

Kubinyi 1961

Kubinyi András: Buda város pecséthasználata a kialakulása. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14. 1961. 109–143.

Kubinyi 1975

Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története, II. Szerk: *Gerevich László*, Budapest, 1975. 7–334.

Kubinyi 2008

Kubinyi András: A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei. *Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez* 1. Budapest, 2008. 15–55.

Kubinyi 2009

Kubinyi András: A nürnbergi Hallerek Budán. Adalékok a dél-német kereskedelem történetéhez.

Tanulmányok Budapest középkori történetéről II. Várostörténeti tanulmányok 10. Budapest, 2009. 705–741.

Kuffart 2018

Kuffart Hajnalka: Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása. Bölcsészdoktori értekezés. PPKE BTK Budapest, 2018.

Lovag 1999

Lovag, Zsuzsa: Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums. Catalogi Musei Nationalis Hungarici. *Seria Archaeologica* III. Budapest, 1999.

Melis 1987

Melis Katalin: Ötvösműhely lelet a budai várból. In.: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. II. Katalógus. Szerk.: *Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde*. Budapest, 1987. 417–418.

Mihalik 1900

Mihalik József: Kassaváros ötvösségének története. Budapest, 1900.

Mihalik 1930

Mihalik Sándor: Régi magyar ötvöscéhpecséték. *Turul* 1930. 20–29.

Mihalik 1939

Mihalik Sándor: Pest-budai ónműves emlékek. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 7. 1939. 112–141.

Oberfrank 1986

Oberfrank Ferenc: Az aranyművesség története. Budapest, 1986.

Papp – Szigeti – Horváth 2017

Papp Adrienn – Szigeti Judit – Horváth Viktória: Három korszak – három lelet. Három kiemelkedő tárgy a budavári karmelita kolostor feltárásából. *Budapest Régiségei* 50. 2017. 189–221.

Prajda 2014

Prajda Katalin: A Scolari család és néhány jelentős firenzei textil- és ötvösműhely kapcsolata a Zsigmond korban. *Obeliscus* 2014, 1. 45–56.

Rayman 1995–96

Rayman János: Szent Eligius magyarországi hagyományai és érmei. *Numizmatikai Közlöny* 1995-96. 75–83.

Rábai 2005

Rábai Krisztina: Szemelvények Zsigmond lengyel herceg számadásaiból. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Horogszegi Zoltán* és *Rábai Krisztina*. Szeged, 2005. 9–89.

Spekner 2015

Spekner Enikő: A középkori Boldogasszony-plébániatemplom (1246/1247k.–1541). In: Mátyás templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013). Katalógus. Szerk. *Farbaky Péter, Farbakyné Deklava Lilla, Mátéffy Balázs, Róka Enikő, Végh András*. Budapest 2015. 53–62.

Szabó 1890

Szabó Károly: Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonatai (1232–1540.) *Magyar Történelmi Tár*, 3. sorozat 13. kötet, 328–359.

Szádeczky 1913

Szádeczky Lajos: Iparfejlődés és a czéhek fejlődése Magyarországon 2. Anyaggyűjtemény. Második rész. Okirattár a czéhek fejlődéséhez 1307–1848. Budapest, 1913.

Thallóczy 1878

Thallóczy Lajos: Buda város pecsétje 1402-ből. *Archaeologiai Értesítő* 12. 1878, 201–211.

Tóth 2006

Tóth Balázs: Fenőkő. Tálka. Rúd. In.: *Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban. Kiállítási katalógus.* Szerk.: *Benda Judit, Kiss Virág, Grazyna Lihonczak-Nurek, Magyar Károly.* Budapest, 2016. 247.

Újhelyi 2015

Újhelyi Nóra: Könyvveretek csoportosítási és keltezési lehetőségei. Késő középkori nürnbergi típusú példák a Magyar Nemzeti Múzeum „kaposvári gyűjteményéből”. In: *Fiatalközépkoros Régészek VI. konferenciájának tanulmánykötete.* Szerk.: *Szöllősy Csilla – Pokrovenszki Krisztián.* Székesfehérvár, 2015. 181–189.

Vattai 1953

Vattai Erzsébet: Néhány adata az ötvösmesterség és szerszámok történetéhez (XI–XIX. század). *Archaeológiai Értesítő* 1953. 151–158.

Végh 2006

Végh András: Buda város középkori helyrajza I. *Monumenta Historica Budapestinensia* 15, Budapest, 2006.

Végh 2008

Végh András: Buda város középkori helyrajza II. *Monumenta Historica Budapestinensia* 16, Budapest, 2008.

Zolnay 1969

Zolnay László: Buda és a régi magyar ötvösművészet. *Budapest folyóirat*, 1969/6. 35–38.

Zolnay 1973

Zolnay László: Kutatások a Tárnok utca 9–13. számú telkeken. *Budapest Régiségei* 23. 1973. 245–254.

Zolnay 1982

Zolnay László: Egészen a szüztalajig. 4. Buda középkori anyagi kultúrája. *Budapest folyóirat* 1982/1. 39–41.

Zolnay 1984

Zolnay László: Előzetes jelentés a budai vár déli részén végzett 1975–1981. évi feltárásokról. *Budapest Régiségei* 26. 1984. 203–216.

Zsámbéky 1983

Zsámbéky Mónika: 14–15. századi magyar kincsleletek. *Művészettörténeti Értesítő* 32. 1983. 105–128.

*TRACING CROCKETS. FINDS OF GOLDSMITH WORKSHOPS IN BUDA AND A 15TH CENTURY
WORKSHOP*

ABSTRACT

There were two metalsmiths' guilds in medieval Buda: the goldsmiths' guild and the braziers' guild. In connection with the goldsmiths' guild, the Buda Law Book lists three professions: goldsmith, gold painter and gold beater. The guild certificate (privilege) of the goldsmiths' guild has not survived, but its contents can be reconstructed. Their patron saint was probably St. Eligius, similarly to the majority of Hungarian goldsmiths' guilds. The official documents of the guild were marked with a seal, which unfortunately did not survive. However, we know a lot about the guild certificate: the certificate of the goldsmiths of Cluj-Napoca was written based on the privilege of Buda, and that of the Trenčín goldsmiths based on the Pest privilege.

The Street of Goldsmiths in Buda was formed during the 14th century in the southernmost part of Szent Pál utca (today's Fortuna utca). The eastern row of its houses lay north of the Church of the Assumption, while the western one lay opposite the entrance of the church. The street was already mentioned in Hungarian at the beginning of the 16th century (in platea Ethwes, Ötvesutca = Smith Street). The Royal Mint also stood here in the late Middle Ages.

The braziers' guild of Buda included bell founders, jug makers, tin bottle makers, padlock makers, spur makers, wirepullers and needle makers, i.e. artisans working with brass, tin and iron. The place of work and sale of the members of the braziers' guild was not regulated, so we assume that they carried out their craft in their workshops set up in their own residential houses. Various charters report that in the second half of the 15th century and the first half of the 16th century, the tin-making masters belonging to the braziers' guild lived in the row of houses on the western side of the medieval St. George Square (now Dísz Square).

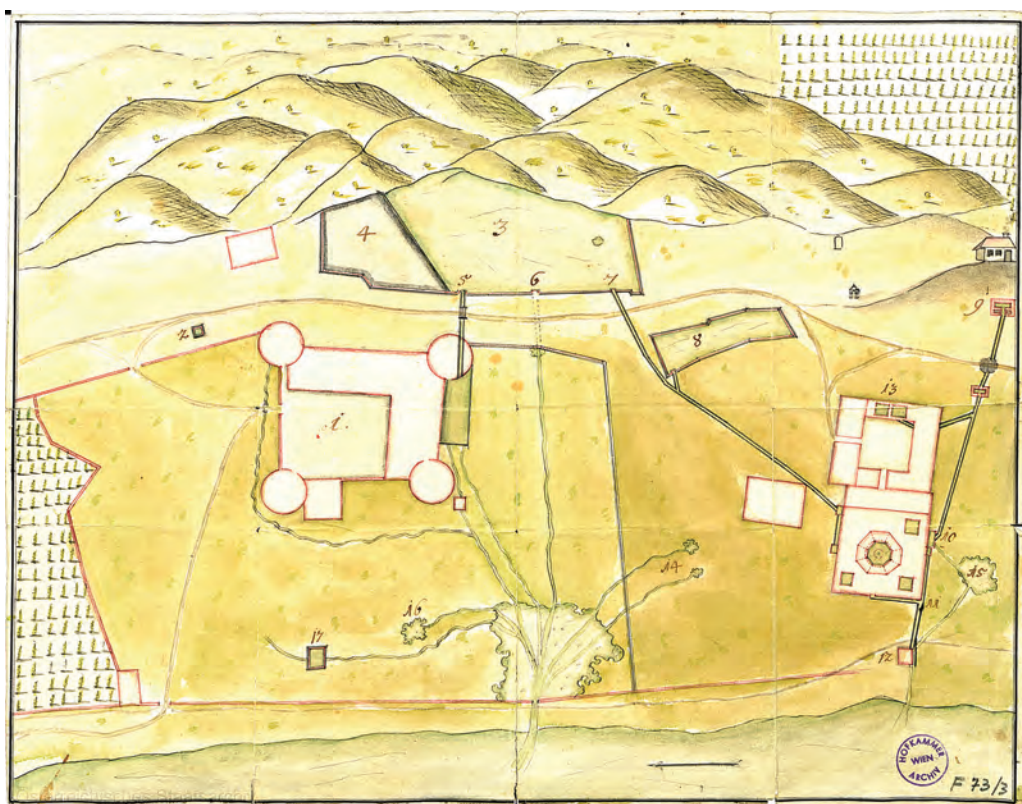
The rest of this study is about a special find and a metalsmith workshop. Presumably a test stamp of the goldsmiths' or maybe the braziers' guild of Buda was found during an archaeological excavation in Corvin Square. The guild master stamped such signs on products after a quality inspection. The seal shows the coat of arms of the city of Buda: seven cuts or bandages in a triangular shield. The age of its making can be traced back to the 14th century based on the seal image, and to the 1370s based on its widespread use. The other archaeological find was made on plot "E" in the northern forecourt of the Royal Palace of Buda in 1981, when the filling of a 5 meter deep, 1.8 meter wide square-shaped well or cistern was deepened. The excavation unearthed the tools and unfinished pieces of a goldsmith workshop dating back to the middle of the 15th century. The workshop's finds can be divided into three groups: work tools (raw materials and samples), valuable master works and various simple objects.

benda.judit@btm.hu

FÜRDŐKULTÚRA A TÖRÖKTŐL VISSZAFOGLALT BUDÁN

Buda hőforrásai, a területén a középkorban és a törökök uralma alatt virágzó fürdő-kultúra a visszafoglalás után sem merültek feledésbe.¹ Ám a keleti fürdő-kultúra eltűnt Budáról, a helyette kialakult azonban hasonlóan sokszínű. A nyugat-európai mintának megfelelően hazánkban is a fürdőzési szokások átalakulását figyelhetjük meg: a fürdőket leginkább gyógyvizek lelőhelyeinél alakították ki, és előtérbe kerültek a különféle, szakember által felügyelt kúrák. Sokáig tartotta magát az a nézet, hogy a kora újkori Magyarország törökök által meg nem szállt részén a fürdőzés szokását fenntartásokkal kezelték. Ezt a megállapítást részben a kortárs orvosok e kérdésben megfogalmazott szélsőségesen eltérő véleményeire alapozták. A legújabb kutatások azonban éppen a korábbi megállapítás ellenkezőjére jutottak.² A császári seregekbe besorozott katonák és az őket követők többsége vélhetően nem érdeklődött az orvostudomány kérdései iránt, úti rajzokat sem olvasott a hódoltság alá került városról, inkább hallomásból értesülhetett a budai hőforrások csodálatos hatásáról, így ők már az ostrom alatt kipróbálták a később Császár fürdőnek nevezett vizet. A sebesült katonák azzal sem törődtek, hogy az épületekből a hadi események következtében csak romok maradtak. A bajaikra enyhülést keresők olyan nagy számban keresték fel a meleg vizeket, hogy a jelentések szerint ez később az újjáépítési munkákat is hátráltatta. A keresztény katonák már a vízben lubickoltak, amikor megjelent az Udvari Kamara kiküldött képviselője, Johann Stephan Werlein későbbi kamarai inspektor, aki már ekkor a város helyreállításának költségeit és a jövőben várható bevételek arányát mérlegelte. A budai ingatlanok hasznosítása azonban nemcsak őt foglalkoztatta, hanem a vállalkozó kedvű magánbefektetőket is. Werlein kifejezetten reálisan mérte fel a városban és annak természeti környezetében rejlő lehetőségeket, így például azonnal felismerte a fürdők jelentőségét, amikor meglátta a gyógyvizekben időző tömegeket.³

A romos, tűzvész pusztította városba 1686. szeptember 2-án vonultak be a császári seregek, és még az őszy folyamán felmérték a fürdők állapotát, december első napjaiban pedig megérkeztek az első igénylések az Udvari Kamara bécsi hivatalába. Nemesek, egyházi személyek, katonatisztek az uralkodónak tett szolgálataik fejében kérelmezték a nagy haszonnal kecsegtető ingatlanok tulajdonjogát. Werlein gyors közbelépése azonban megakadályozta, hogy a Kamara számára biztos bevételt ígérő öt fürdő mind magánkézbe kerüljön, kérelmezőkből ugyanis nem volt hiány. Elsőként, 1687 tavaszán I. Lipót magánorvosának, Friedrich Ferdinand Illmer von Wartenbergnek a szolgálatait honorálta az Udvari Kamara két fürdő, a Sáros fürdő és a Király fürdő tulajdonjogával.⁴ A visszafoglaló háborúk költségei erősen megterhelték az államháztartást, a sok év alatt halmozódó fizetéseket, zsoldokat egyszerűbb volt az udvar részéről adománnyal

Budai fürdők alaprajza. Hofkammer Archiv, F 73/3 Bécs

megváltani. A keresztény hitre tért császári kapitány, Johann Karl Pergassi pedig hadszíntérről való visszavonulását követően, 1695-ben állapodott meg arról, hogy ki nem fizetett tiszti járandósága fejében tulajdonosként megkapja a budai Rác fürdőt.⁵

A Császár-malmot az azt tápláló meleg forrás télen-nyáron bőségesen folyó vize miatt ugyancsak sokan szerették volna megszerezni, de Werlein érvelése célt ért, így a Kamara tulajdonában maradt a császári alkalmazottak ellátását egész évben biztosítani képes malom. A török időkben puszkapor-malomként szolgáló létesítményt gabona őrlésére állították át, amely így a téli időszakban, amikor a hajómalmok nem működtek, friss liszttel látta el a környéket. Werlein számításai alapján már akkor jelentős bevétel várható a fürdőzőktől, ha csak fejenként egy garast fizetnek. Úgy vélte, ebből az összegből hamarosan szobákat lehetne építeni a távolabbról érkező vendégeknek, és gyorsan akadna olyan vállalkozó, aki a berendezés és a szükséges felszerelés költségei mellett is szép összegű bérletet fizetne. Werlein azonban tévedett, a Császár fürdő a visszafoglalás utáni első évtizedben végig több pénzébe került a Kamarának, mint amennyit hozott. A fürdő 1690 és 1693 között a pestisjárvány miatt alig nyitott ki, leginkább katonák jártak ide, a tisztek pedig mindig kikényszerítették a szükséges javításokat, nem tűrték a betört ablaküvegeket, ajtókat, a rossz kályhákat, sok költséget és bosszúságot okozva

ezzel az Udvari Kamara helyi fiókjának, a Budai Kamarai Adminisztrációnak. Werlein hivatali utódja, Ignaz von Kurz már szabadulni igyekezett a ráfizetéses befektetéstől és tőkeerős vállalkozót keresett, aki messziről érkezett vendégek fogadására alkalmas létesítménnyé fejleszti a szerény, városzéli fürdőt.⁶ A Budai Kamarai Adminisztráció 1694-1695-ben nagy építkezéseket folytatott a fürdővel szomszédos Császár-malmon, többek között ekkor kerültek a kerekék (a korábbi kettő helyett négy) az épületen kívülre, valamint megnagyobbították a malomtavat is, jelentősen növelve ezzel a malom teljesítményét.⁷ Vélhetően ez a költséges beruházás is közrejátszott abban, hogy az Adminisztráció szabadulni próbált a veszteséges létesítményektől, így végül 1697 decemberében úgy határozott, hogy megváltik a Császár fürdőtől is. Az Udvari Kamara egyik tanácsosát, a magyarországi bányavárosok főadószedőjét, Benedikt Theobald von Mayerent⁸ próbálták a Budai Kamarai Adminisztráció tanácsosai ezen a módon lekötöztetni. Mayerenéknek Budán és Pesten is nagy házaik voltak, előbbit 1691-ben a Budai Kamarai Inspektorátus, az Adminisztráció elődje vette bérbe. Tartósan a tanácsos neje, Anna Margaretha Regina lakott Pest-Budán, neki ajánlották fel a fürdőt, amikor a szomszédos szőlőt és telket kérte. Az asszony a válaszában vállalta volna a fürdő mellett fogadó építését, de az egyezség végül nem jött létre.⁹ A Császár fürdőt végül 1702-ben a korábbi bérlő, Johann Eckher vásárolta meg igen nagy összegért, 8500 forintért az azt körülvevő földekkel, nagy szőlőkkel és rétekkel, valamint az átellenben lévő oldalon a hegybe vájt, tágas borospincével.¹⁰

A királyi adományok következtében az újra kiépülő és benépesülő város magisztrátusa ugyancsak igyekezett saját fürdőt szerezni, ennek bérleti díja jelentősen növelte volna a város bevételeit, valamint elősegítette volna a szabad királyi rangemelés megszerzését.¹¹ Az 1690-es évek elején a Budai Kamarai Adminisztráció próbaképpen két évre átengedte az egyébként erősen felújításra szoruló Rudast és a Rác fürdőt a városnak, cserébe a létesítmény renoválását várták el. Venerio Ceresola császári építőmester és Johann Christoph Jungmayer építési írnok becslése alapján a Rudasra mintegy 2000 Forintot kellett volna ráköltetni, hogy használhatóvá tegyék. Az ostrom után valamennyire helyrehozott két levezető csatornája az azóta eltelt néhány év alatt ismét beomlott, ahogyan a tető boltozata is javításra szorult, átöltözésre semmiféle helységet nem tudtak biztosítani, alkalmas szobák hiányában szállóvendéget sem lehetett fogadni. A becsült építőanyag mennyisége talán jobban érzékelteti, milyen mértékű renoválásról, korszerűsítésről lehetett szó, ha 80000 darab téglát és 20 hajó homokot tartottak szükségesnek az építőmesterek.¹²

Az 1692-ben megjelent pestis azonban közbeszólt, a fürdők két évig zárva maradtak, a felújításhoz sem lehetett hozzákezdeni. Az 1694-ben Budára érkező és vizsgálatot folytató Johann David Palm királyi biztos és udvari kamarai tanácsos kifejezetten javasolta, hogy engedjenek át megint néhány fürdőt a városnak, az ő jelentésének hatására 1696-ban az Udvari Kamara közel harminc pontból álló rendeletet küldött a Budai Kamarai Adminisztrációnak. Az egyik pont arról szólt, hogy a város eredményesebb gazdálkodása érdekében létesítsen saját fürdőt és fogadót, ehhez azonban át kell adni az egyik fürdőt. Palm hatására 1695-ben kapta meg Buda városa ismét két évre a Rudast és a Rác fürdőt. Az Udvari Kamara azonban máshogyan döntött, még abban az évben, 1695 végén tárgyalásokat kezdett a már említett Pergassi kapitánnyal a Rác fürdő¹³

(*Kleine Räßbadl*) magánkézbe adásáról. Egyébként mindkét fürdő alapos felújításra szorult, amit a város megígért ugyan, de ennek a kötelezettségnek nem tudott, vagy nem mert eleget tenni, valamint az időközben újra megjelenő pestis is hátráltatta a munkákat. A Budai Kamarai Adminisztráció a Rudas visszavételével fenyegette meg a városiakat, akik azzal vágtak vissza, hogy félnek pénzt kiadni a renoválásra, mert, ahogyan a Rác fürdőt 1696 tavaszán eladományozta az uralkodó, úgy a másikkal is megteheti. A Kamarai Adminisztráció ugyanis a fürdőket meghatározott időre adta a város használatába, vagyis nem a tulajdonjog átruházásáról volt szó. A Rác fürdővel történtek után a magisztrátus ragaszkodott egy olyan kikötéshez, amely lehetővé tette volna, hogy legalább addig az ő kezükben maradjon a Rudas, amíg a befektetett pénzüket meg nem térül. Hosszú csatározások árán, a századforduló környékén tudta a magisztrátus végleg megszerezni a Rudast, a többi fürdő magánkézben maradt, ennek ellenére fontos szerepet töltek be a város életében.¹⁴

A magisztrátus 1709-ben, a Pergassi ellen hivatali visszaélések sorozata miatt indított pertől remélte a Rác fürdő visszaszerzését. Ez végül nem következett be, mert 1714-ben a kapitányt ugyan örökre kitiltották a hatóságok Budáról, de a tulajdonjogát nem vitatta senki, s az még a század második feléig az örökösei kezében maradt.¹⁵ A tanács még a Sáros fürdő megszerzésében reménykedhetett, mivel az udvari orvos fia, dr. Karl Illmer von Warttemberg, a Bécsi Haditörvényszék hadbírója különösen felesége betegsége miatt erősen eladósodott Christian Hölbling bécsi kereskedőnél. A Bécsben élő Illmerek egyébként sem szenteltek sok figyelmet a budai tulajdonuknak. Az udvari orvos 1690-ben bekövetkező halálát követően a fürdőt a Budai Kamarai Adminisztráció kancellistája szemrevételezte, aki szerint a fürdő sokáig romokban állt, a tulajdonos kevés pénzből, nem megfelelően hozatta rendbe.¹⁶ Karl Illmer 1711-ben kilátástalan helyzetbe került, amikor a magisztrátus döntése nyomán megsemmisült a lazarétumként használt fogadó és ház teljes belső berendezése. A tanács döntése mögött némi szándékosságot feltételezhetünk, mivel a hitelező közeli rokona, Johann Hölbling budai építőmester jó viszonyt ápolt a tanácsosokkal. Illmer végül kénytelen volt adósságai fejében lemondani a fürdőjéről és annak tulajdonjogát átengedni Christian Hölblingnek. Az előző tulajdonos négy gyermeke apja hagyatékának rendezése idején, 1716-ban megkérdőjelezte a tulajdonátruházás jogszerűségét és megpróbálta visszaszerezni a fürdőt, sikertelenül.¹⁷

A FÜRDŐVÁROS ÉS VENDÉGEI

A város magisztrátusa, amelyben a fürdősök mindig képviseltették magukat, tudatosan támogatta a fürdősöket és a helybeli fürdőtulajdonosokat. A fürdős polgárok rendkívüli érdekérvényesítési képességére jó példa a vízivárosi bíróként is működő Johann Sprengeré, aki 1699-ben a saját, vízivárosi házában gőzfürdőt létesített, majd sikerült elérnie a tanácsnál, hogy az tizenöt évre megtiltsa a Vízivárosban, a Tabánban és a Horvátvárosban újabb gőzfürdő kialakítását.¹⁸ Egy másik példa a katonák elszállásolásával kapcsolatos: a rendszerint katonatisztek beszállásolására igénybe vett fogadók közül a magisztrátusnak a fürdővendégekre hivatkozva sikerült elérnie, hogy

a Császár fürdő és a mai Király fürdő (akkor Sprenger Bad) között levő fogadót (Fehér Ló, Weißes Rößl) mentesítsék ettől a teheről.¹⁹

1709 és 1711 között Budán több hullámban pestis pusztított, a város egyes részei hónapokra zárlat alá kerültek, a fürdőket, szinte a pestis hírére, mindig rögtön bezárták. A magisztrátus a Bécsben élő tulajdonosok, Illmerék engedélye nélkül lefoglalta a Sáros fürdőhöz tartozó fogadót és a szomszédos lakóházakat városi lazaretum számára.²⁰ Nagy károkat okoztak ezzel a tulajdonosnak, mivel a teljes belső berendezést meg kellett később semmisíteni, ráadásul a járvány végével nem lehetett azonnal kinyitni a fürdőt. Az említett nagy járványt követően jó egy évtizedig többször is előfordult, hogy a pestis feltűnése miatt a fürdők nem nyithattak ki. A pestis mellett komoly problémát okozott még a Duna magas vízállása, különösen az árvizek. A mélyen fekvő Rác fürdőről írták, hogy a 1712-ben az év eleji nagy árvíz és a későbbi hónapok tartósan magas vízállása miatt a fürdő egész évben mocsaras vízben állt, használhatatlanná vált. 1723-ban, a Várban és a Vízivárosban nagypénteken kitört tűzvész ugyan nem érintette közvetlenül a fürdőket, a forgalom mégis jelentősen visszaesett. Fortunato Prati kamarai mérnök május végén azt javasolta, végezzék el ebben az évben az átalakításokat a Császár fürdőben, mivel „...olyan idők járnak, amikor a költségek miatt nem járnak az emberek fürdőbe.”²¹

A természeti csapások átmenetileg visszavetették a vendégforgalmat, de az az évtized második felében ismét fellendült. Dr. Lorenz Stocker budai városi és katonaoorvos a tudományos érdeklődés növekedésén túlmenően egyértelműen a vendégcsalogatás szándékával írta meg a budai hévizek tulajdonságairól és gyógyhatásáról szóló könyvecskéjét, a hazai balneológia máig sokat hivatkozott egyik korai művét, a *Thermographia Budensis*-t. A szerző nem véletlenül hasonlította a budai hévizeket a Bibliában említett (János 5: 2.) különleges tóhoz, a Jeruzsálem falai előtt hullámzó gyógyító erejű állóvízhez, a keresztény világban fogalomká vált Bethesdához, ahol a parton öt csarnoknak mondott tulajdonképpeni kórházban reméltek enyhülést betegségeikre a különféle panaszokkal érkező szenvedők.²² Az 1721-ben Bécsben megjelent könyvecske kiadásának költségeit még a szerző fizette. A kötet kedvező fogadtatását bizonyítja, hogy a második kiadást Buda magisztrátusa szorgalmazta, egyértelműen reklám céljából, amire jó alkalmat szolgáltatott az 1728–1729-es országgyűlés. A város követei és a magisztrátus már a diéta elején, 1728 júliusában levelezni kezdtek Stocker könyvecskéjének második kiadásáról. Az 1729-ben újra kiadott kötetet az országgyűlés végén, 1729 augusztusában adták át báró Laffert Ferdinánd Antalnak, a Magyar Kamara alelnökének, valamint munkatársának, Hunyady József kamarai tanácsosnak, akiknek egyébként a munkát ajánlották.²³

Néhány évvel később, 1733-ban, ismét a magisztrátus megbízásából és költségén, a szindikusz Franz Vanossi neve alatt jelent meg az első, a várost népszerűsítő, német nyelvű kiadvány. Ebben Buda története és a város leírása keretként szolgál, a hangsúly – Stocker művére támaszkodva – a fürdőkön van, a szerző elődjénél közérthetőbb módon, elsősorban a laikus érdeklődők számára érthető megfogalmazásban, latin helyett német nyelven ismerteti a budai gyógyvizekben rejlő lehetőségeket és a kúrák menetét.

Ekkora a fürdők forgalma már jó ideje jelentősnek mondható, sőt, visszatérő vendégek, Vanossi megnevezésével „Badliebhaber”-ek is előfordultak. A jezsuita

Michael Bonbardus 1718-ban azt írta a budai gyógyvizekről, hogy a szomszédos országokban annyira ismertek, hogy egyes kortársak a város nevét a német „baden” fürdőni szóból eredeztetik.²⁴ A Császár fürdő fentebb említett tulajdonosa, Johann Eckher, majd 1709-ben bekövetkezett halálát követően özvegyének második férje, Franz Wenzel Banovsky von Banov, a Savoyai-ezred korábbi provizora Buda legszínvonalasabb fürdőjévé fejlesztették a Császárt, ahová a tehetősek vendégek érkeztek gyógyulni. Eckher, Banovsky, majd az 1716-tól irányító Johann Michael Eckher rácsáfoltak Kurz adminisztrátor századvégén tett azon érvelésére, miszerint a Császár fürdő túl távol esik a városközponttól, az emberek nem fognak olyan messze menni, ha válogathatnak a közelebbi fürdők közül, ezért javasolta, hogy a Budai Kamarai Adminisztráció szabaduljon ettől a veszteséges létesítménytől.²⁵ Az új tulajdonosok a fürdő fekvéséből előnyt kovácsoltak, az igényes vendégek nagyobb nyugalomra leltek itt a tágas, szép kertben.²⁶ 1724-ben, a Császár fürdő és a Császár-malom vízhasználatról szóló vitájában egy korábbi vendég, von Schmerling udvari kamarai tanácsos hálából felajánlotta, hogy a két évvel korábbi, eredményes fürdőkúráért cserébe képviseli saját hivatalával szemben az Eckher család érdekeit Bécsben.²⁷

A Császárban fürdőzni nem lehetett olcsó multság tudjuk meg egy 1728-ban, néhány órával a megérkezése után elhunyt szlavóniai sóellenőr hagyatéki leltárából. Johann Wenzel Kauzi von Dietersbach, az eszéki sóhivatal ellenőre ugyanis mintegy 200 Forintnak megfelelő körmőci arannyal az erszényében indult a budai fürdőkúrára, amiért helyben már kisebb házat lehetett vásárolni, illetve az összeg megegyezett a polgárlányok szerényebb hozományával. A hagyaték érdekessége, hogy képet kaphatunk arról, mit tartottak szükségesnek magukkal hozni a tehetősebb vendégek. A vélhetően súlyos beteg hivatalnok április közepén érkezett Budára a saját fogatán, amit a kocsisa hajtott. Holmiját egy nagy utazóládában és a kocsira szerelt ládában szállította. A sok ruhanemű (köztük rókaprémmel szegett, zöld bunda), az úriemberek számára nélkülözhetetlen kiegészítők, mint a paróka, a púder, a dohánytartó szelence, a sétapálca, az ezüst cipőcsatok vagy gombok, a finom bőrkesztyű, a több pár selyemharisnya mind arra utal, hogy gyógyulás közben sem akart lemondani a társasági életről. Puska és kard nélkül senki, különösen előkelő, nem indult útnak abban az időben.

Az egész kontinensen sokat panaszkodtak az utazók a korabeli fogadóknak uralkodó viszonyokra, ezért, aki megtehetette, előre gondoskodott arról, hogy ne kelljen élőködőkkel megosztania a fekhelyét. Von Dietersbach magával vitte a szalmazsákját, különféle takarókat és párnákat, bőven ágynemű-huzatokat, a hét durvább szövetből készült lepedőre és a törülközőkre talán a fürdőkúra során lehetett volna szüksége. A fogadóban a saját asztalneműit tervezte használni, asztalterítők mellett fehér és fekete szalvétákat, hat óntányért, ezüst evőeszközöket, gyertyatartót, teáskannát, két kávéscsészét tálcával és cukortartót cukorral, fűszertartó dobozát, egy dobozban pedig üvegflaskából álló készletet vitt. Láthatóan arra készült, hogy meghív magához másokat. Nem kizárólag pihenést tervezett, mivel az úti írókészlete mellett magával vitte a hivatala összes kiadásáról vezetett könyvet, más füzetekkel, könyvelés vezetésére használt kalendáriumokat, valamint más hivatali aktákat, iratokat. Halála után a pesti és a mohácsi sóhivatalok minél előbb igyekeztek visszaszerezni a hivataluk

működéséhez elengedhetetlen dokumentumokat. Bizonyára a munkájához kellett az a német nyelvű, kódexnek mondott könyv, amely Csehországról, Morvaországról és Sziléziáról szólt. Von Dietersbachnak helyben nem éltek rokonai, az özvegye pedig csak június végén érkezett a városba, így a szokásnak megfelelően a vendéglátó fürdős kötelezettségei közé tartozott az elhunyt eltemettetése és a költségek megelőlegezése, valamint a hagyatéki eljárás elindítása. A haláleset bejelentését követően kiküldött tanácsi biztosok részletes leltárt készítettek az ingóságokról, majd lepecsételték a ládákat, ezeket a fogattal együtt azonban az örökös megérkezéséig Eckhernek kellett őriztetnie.²⁸

Maria Sophia Kautzhammer az eszéki sóellenőrrel közel azonos időben utazott Budára, de jóval messzebről, Alsó-Bajorországból érkezett. A leány azt mondta, hogy a budai fürdőket tartotta utolsó reményének, ami nem tűnik túlzásnak, tekintve, hogy hajadonként ekkora utat vállalt. A források szerint sovány arcú, fekete hajú és szemű, ún. fekete epe betegségben szenvedő Maria Sophia 1729-ben már közel egy éve kúráltatta magát Budán, a gyógykezelés használhatott, mivel az anyai öröksége kiadásához kérte a magisztrátus közreműködését, hogy tovább maradhasson a városban. A leány orvos apja bizonyára olvasta Lorenz Stocker fürdőismertetőjét vagy Bécsben hallotta a budai vizek hírért, mivel lánya kúrája idején a császárvárosban tartózkodott.²⁹

Nem tudjuk, pontosan melyik gyógyvizet vagy gyógyvizeket próbálta ki, de néhány éves itt tartózkodása alatt a budai fürdők rajongójává vált a veterán Phillipe de Langlet ezredes, aki 1697-ben, a zentai csatában elveszítette az egyik karját. Három éven át helyettesítette a távollévő budai várparancsnokot, majd utóbbi halálát követően később maga is pályázott a várparancsnoki állásra. 34 éves szolgálatának fontosabb állomásai és érdemei felsorolását követően azzal érvelt, hogy számos sérülésére jó hatást gyakorolt a budai gyógyvíz, ezért szívesen maradna.³⁰ Egy másik pályázó, a Murány ostrománál súlyos sebet szerzett Franz Karl Laimbruch von Epurg ezredes azt írta, hogy sebe miatt helyezték Munkács várába. Ott hallott a budai fürdőkről, s úgy vélte, azok még többet segítenének neki. Gróf Johann Wilhelm von Abensperg und Traun a magyarországi és az itáliai hadszíntéren harcolt, ugyancsak a fürdők miatt, gyógyíthatatlan sebesüléseit jött volna várparancsnokként kúrálni Budára. Egy negyedik pályázó, Savoyai Eugén herceg közeli ismerőse, a spanyol Philipp de la Marre báró hasonló indoklással pályázta meg az állást. A pályázatok alapján a Habsburg Birodalom magas rangú tisztjei jól ismerték a budai gyógyvizek hatását.³¹ Az Udvari Haditanács előtt sem maradt ismeretlen a budai fürdők gyógyereje, ugyanis az uralkodót 1682 óta szolgáló Ferdinand Joseph Ech hadnagyot az itáliai hadszíntéren (Luzzara) elszenvedett súlyos sérülése miatt („*hierdurch anzufrischen*”) – elveszítette az egyik lábát – helyezték át a budai helyőrséghez.³² A tisztek mellett a közkatonáknak sem kellett nélkülözniük a gyógyító vizeket, mivel a katonaság rendszeresen küldött budai kúrára betegeket.³³ 1717-ben Regall budai várparancsnok azt írta Bécsbe az Udvari Haditanácsnak, hogy megegyeztek a Sáros fürdő tulajdonosával, Christian Hölblinggel, hogy 2000 Forintért megveszik a fürdőt minden tartozékával együtt katonai invalidusház céljára. Az adásvételről vélhetően mégsem született egyezség, mert nem sokkal később a városi magisztrátus jelentkezett be a fürdőért. Mindkét esetben Johann Hölbling közvetített, aki nemcsak a tanácsosokkal ápolt jó viszonyt,

hanem ő irányította a kaszárnya és az erődítményrendszer felújítási munkálatait. A fürdő ügyeit a helyben lakó építőmester intézte, 1719-ben például közel 1000 Forintért vásárolt építőanyagot a fürdő és a boltok renoválásához. A bécsi Hölbling 1721-ben Johannra ruházta a tulajdonjogát.³⁴ A beteg közkatonák a század második felében is nagy számban gyógyultak a Sáros fürdőben, amit a század végén ezért sokan Militärspitalbad néven ismertek. A katonaság azonban csak 1793–1794-ben épített a fürdő szomszédságában egy fogadót, ami nyáron a tabáni kórház részlegeként, lábadozóházként működött, ahol a fürdőkúrára érkező beteg katonákat szállásolták el, télen pedig kaszárnyaként szolgált.³⁵

A katonaság mellett az egyházak képviselői sem mondtak le a budai vizek jótéteményeiről, a jezsuiták rendháza például rendszeresen fogadott fürdőkúrára szoruló rendtársakat.³⁶ Az ortodox rációk életében a fürdésnek és a tisztálkodásnak vallási okokból nagyobb jelentősége volt, ezért minden életkorban látogatták. Egy 1736-ban kelt törvényszéki akta tanúsága szerint a gyógyvizek hatásait a zsidóknak sem kellett nélkülözniük, ha vallomásukban nem is mondtak igazat, mégis fontos megjegyezni, hogy az 1730-as évek derekán letartóztatott sziléziai és morvaországi zsidók tudták, hogy a város a fürdőiről és a kúráiról hí-res. Egyikük, a már idős embernek számító Jakob Lebl azt mondta, hogy szülőföldjéről Belgrádba indult dolgozni, de megállt Budán a fürdők miatt. Ezek hatását jól ismerte, mivel két évtizeddel korábban itt dolgozott, katonai egyenruhákat varrt, a bajor ezrednek. Akkor fogták le, amikor a kúra végeztével kiköltözött a Sáros fürdő melletti fogadóból. Ezzel egy időben fogtak le az utcán három, húszas éveiben járó zsidó fiatalembert, akiket Lebl társainak tartottak. A hatóságok gyanúsnak tartották, hogy miért a Tabánban szálltak meg, miért nem a többi zsidónál, lehetőleg Óbudán kerestek szállást. Mindegyik azt válaszolta, hogy fürdőzni érkezett, egészen egyedül töltötte a napot a gyógyvízben, de a kúra annyira kifárasztotta őket, hogy nem tudtak volna a nap végén felgyalogolni Óbudára, ezért szálltak meg a közelben.³⁷

FÜRDŐÉLET, FÜRDŐKÚRA

A fürdőkúrákat a szakemberek elsősorban 18 és 70 év közötti férfiaknak és nőknek ajánlották. Lorenz Stocker, miután látta, hogy a rációk bizonyos napokon, különösen ünnepek idején, az egészen kicsi gyermekeket is magukkal vitték a meleg vízbe, s az aggastyánok is mentek, ezért fürdős-sebész felügyelete mellett egyik korosztályt sem tiltotta el a budai vizek élvezetétől.³⁸ A gyógykúrára lehetőség szerint a tavaszi vagy az őszi hónapokban került sor, s harminc napnál tovább nem ajánlották. Az eredményes kúra kifejezetten fürdős-sebész ellenőrzése mellett folyt. A betegnek első lépésként nem volt szabad elfeledkeznie arról, hogy a gyógyuláshoz Isten áldását kell kérnie, ezt a fürdőkben lévő kápolnáknak is megtehetette. A fürdővendégek számára alapította egy bosnyák ferences a Sáros fürdőnél a Szeplőtelen Fogantatás-kápolnát (Capellen von der Unbefleckten Empfängnuß Mariae, 1723–1727), ahol sokszor a fürdőzni érkező papok miséztek. A Császár fürdőben Eckherék Nepomuki Szent Jánosnak szentelt kápolnát állíttattak, de a fürdőn kívül, a közelben is volt Segítő Szűz Máriának ajánlott

kápolna.³⁹ Az égiek segítségül hívása után következett a találkozás a fürdőssel, aki a vízbe mártózás előtt gondoskodott a test külső-belső megtisztításáról (érvágással, hashajtóval), szükség esetén diétát írt elő, s felügyelte az ivókúrát. A vendégeket a kedvezőbb hatás érdekében a vízbe merülés előtt balzsamokkal dörzsölték be. A budai gyógyvizeket a fáradt test és szellem frissítésén kívül ízületi panaszok, köszvény, epe- és májbetegségek, egyéb emésztőrendszeri zavarok, kólika, vízibetegség, kiszáradásos tünetek, bőr- és szembetegségek, gyulladáshoz vezető folyamatok, szülési fájdalmak kezelésére vélték megfelelőnek.⁴⁰

A fürdőkomplexumok a tisztálkodás és a gyógyítás mellett szórakoztató létesítményként, a társasági élet fontos színtereként működtek, más funkcióknak is teret adhattak. A Rác fürdőről írják, hogy Pergassi kapitány idejében a Tabán egyik igazgatási központjaként is szolgált. Itt kellett ugyanis felkeresni a külváros katonai parancsnokát, aki időnként teljesen önkényesen járt el és szedett be pénzeket. A fürdőlétesítményben zárták fogdába azokat, akiket ő, vagy a tabáni rácok bírái lefogatták. A leírás alapján a fürdőket általában kert vette körül, ahol kültéri medencékben is lehetett időzni. A fürdőjéből meggazdagodott Pergassi kapitány létesítményében (a mai Rác fürdő) például hat medencét alakítottak ki, a szállóvendégeket csinosnak mondott szobákban helyezték el. A mai Rudasban egy közös nagymedence és hat kisebb várta a vendégeket, a betegek itt és a szomszédos nagy fogadóban lakhattak.

A fürdők szomszédságában rendszerint több fogadót találni, ezek egyértelműen a fürdővendégekből éltek, ha kellett, a szállóvendégeik ápolásáról is gondoskodtak. Társadalmi és anyagi helyzetűtől, valamint a betegség súlyosságától függött, hogy kit kért fel a páciens fürdön kívüli ellátására. A fogadónénál vagy a beteg gondozására felfogadott, tapasztalati tudással rendelkező özvegyeknél professzionálisabb ápolást nyújtottak a bábák, illetve a tehetősebbek számára a fürdősnék, akik a fürdős utasításait követték. A források említést tesznek az egyik fürdős fivéről, aki férfi betegápolóként dolgozott.⁴¹ Az eszéki születésű, katolikus rácnak mondott Johann Fiegenschuh elhunyt apja mesterségét, a kötélverést akarta kitanulni, vándoréveit töltötte a Tabánban, amikor súlyosan megbetegedett. Szegény kötélverő-legényként kevés ruhaneműjén kívül alig volt valami vagyonkája, a céhben sem talált pártfogóra, aki befogadta volna, így „idegen és szegény betegként” csak az egyik fürdő ápolást is vállaló fogadójában számíthatott segítségre. A Rác fürdő melletti fogadóban betegeskedett nyolc hétig, ahol vállalták, hogy részben hitelbe gyógyítják. A fürdőkúra, a szíverősítők és más orvosságok nem használtak, az iparoslegény végrendelkezett, majd nem sokkal ezután elhunyt (1729). Végakaratóból tudjuk, hogy a fogadós az étel-ital, szobatarítás mellett külön összeget kért a kéthónapos ápolásért, ezekhez jött még a fürdős munkadíja és a gyógyszerek ára, továbbá a temetési költségek, összesen 65 Ft.⁴² A Császár fürdővel átellenben levő Fekete Sas fogadó (zum schwartzen Adler) további külön szolgáltatásként megengedte, hogy a fürdőzni érkező tehető vendégek a kocsijaikat ott állomásoztathassák.⁴³ A fürdőlétesítményekben a szobák mellett italmérés, boltok és istálló szolgált a betérők kényelmét. A források a budai fürdőket gyógyító intézményekként próbálják láttatni, ennek ellenére köztudott, hogy egészséges személyek és kifejezetten szórakozni vágyók is látogatták e korabeli vigalmi negyedeket.⁴⁴ A fürdők tulajdonjogához vagy a bérleti szerződéshez rendszerint járt

a bor- és sörmérés joga, ami főleg a városban állomásozó nagy létszámú katonaság miatt számított jó üzletnek.⁴⁵

A fürdőkben egyébként nem volt nehéz szemérmetlenül viselkedni, mivel a férfiak egy kis kötényt kötöttek az ágyéjuk elé, időnként erről is megfedkeztek, a nők pedig vászoningben mentek a vízbe. Egy prostituálnak nézett pesti asszony beadványában található utalást arra, hogyan talált egymásra az örömlány és a kuncsaftja: a férfi a nemi szervét mutogatta és pénzt kínált. Ebben az esetben a próbálkozó férfi a fürdőszolga ismerőse volt, aki nem lépett közbe, vagyis az ilyen üzletek az ő tudomásával köttetnek.⁴⁶ Úgy tűnik, egy pozsonyi képfaragó-legény esetében az örömlány szolgáltatása a kúra részét képezte. Az ő esete egyébként több szempontból figyelmet érdemel. A testen keletkezett kelések miatt pestisgyanúsnak vélték, ezért bizottság vizsgálta ki az ügyét, amely tanúk segítségével rekonstruálta az elhunyt itt töltött idejét. Amikor ápolásra szorult, szállásadójának neje, a vízvárosi Arany Hajó fogadósnéja és a magánápolást is vállaló bába gondoskodtak róla. A korabeli felfogás szerint a gyógyulást a szervezetben található káros anyagok kiűzésétől remélték, így a legtöbb gyógymód részét képezték a különféle tisztító eljárások: a fürdőkúra, a beöntés, a vízajtók, az izzasztószeres és az érvágás. A pozsonyi legény jóval szokatlanabb módon próbálta meg testéből eltávolítani a mérgeket. A tanúk elmondása szerint gyakori fürdőlátogatással és örömlányok segítségével igyekezett megtisztítani szervezetét. Ezen érdekes módon sem a tanúk, sem a hallgatóság, sem a szakértőnek felkért fürdősök és az orvos Lorenz Stocker nem tartotta különösnek, hogy a magát betegnek érző férfi a helyi fürdők látogatása mellett – felesége távollétében – gyakorta örömlány segítségével próbált megszabadulni a „...szervezetében pangó mindennemű felgyülemlett nedvektől”. Nem foglalkoztak a prostituáltak személyével, de azzal sem, mit kerestek a fogadóban.⁴⁷ Hasonló módon szemet hunytak a tanácsosok egy másik esetben, amikor a helyzet mindenki számára egyértelmű lehetett. Állítólag egy katonától teherbe esett, hajadon nő Pestről átjött Budára, hogy fürdőzzön. Lorenz Stocker könyvecskéjéből azonban tudjuk, hogy várandós nőknek nem ajánlották a budai meleg vizeket, legfeljebb felügyelet mellett, kivételes esetben. A nő nem akart visszamenni Pestre, hanem Budán maradt, ahol sehol sem fogadták be, végül az egyik fogadó szolgálója könyörült meg rajta, mikor megengedte neki, hogy az istállóban éjszakázzon. Egyik éjjel megszülte gyermekét, de az állítása szerint halva született. Az ügyben folytatott eljárás során egyszer sem tértek ki arra, hogy a nő miből élt, kizárólag a csecsemő halálának körülményeit vizsgálták. A leírásból nyilvánvaló, hogy a várandós nő örömlány volt, aki a budai fürdőkben és fogadókban folytatta tevékenységét.⁴⁸

A fürdőkben és közvetlen közelükben tapasztalható tömegben könnyen elvegyülhettek az idegenből érkezett vendégek csoportjában a prostituáltak mellett a csempészek, zugüzletelők, hamiskártyások, egyéb tilosban járók, ezért a város időnként elrendelte a kiűzésüket. A budai várparancsnok 1710-ben a prostitúció szempontjából kiemelt helynek tartotta a fürdők, különösen a tabáni fürdők környezetét.⁴⁹

Budán, ahol mindenki megtalálhatta az igényeinek és az anyagi lehetőségeinek megfelelő fürdőt, a sokak esetében heti rendszerességgel a vízben eltöltött idő a társas érintkezés legalább olyan fontos terepévé avatta ezeket az intézményeket, mint a piac és a kocsmá. Ezt támasztja alá, hogy az ivókhoz, kocsmákhoz hasonlóan a fürdőkben összegyűlt embertömegben is gyorsan elfajulhattak a dolgok és a végen az ügy feljelentéssel, letartóztatással végződött. Legalább két fürdőről, a Rác fürdőről és a Rudasról, tudjuk, hogy egy szobát fogdaként használtak, oda zárták be átmenetileg a hangoskodókat, verekedőket, amíg az illetékes strázsamester vagy a rácok bírái ezeket el nem vezették.⁵⁰ Az események gyors elfajulásához, extrém esetben akár a városon belüli társadalmi-szociális problémák felszínre kerüléséhez vezethetett, hogy a fürdőhelyi nyilvánosság jóval szélesebb volt, mint a kocsmáké: a gyermek és serdülő fiúktól az aggastyánokig, több generációt érintett, ráadásul gyakran keveredtek a társadalmi rétegek és a natiók. A vitákba a női családtagok ugyancsak gyakran belekeveredtek, akik a férfiakkal együtt érkeztek és távoztak, a medencékben bizonyos helyeken deszkafal választotta el őket egymástól, ez alatt a férfiak időnként átúsztak. Nem csoda, hogy a törvényszék elé került fürdőbeli csetepaték jelentős része igazi tömegjelenet volt. Szokványos esetnek tarthatták a kortársak annak az újlaki rácnak a történetét, akinek a heti tisztálkodását egyik haragosának feltűnése zavarta meg. 1726 tavaszán Wizkoviz és német szomszédja, egyben barátja, szombat délután – ahogyan a források szerint mindig szokták –, feleségeikkel, gyermekeikkel és édesanyjukkal együtt elindultak a fürdőbe. Ott összetalálkoztak Matthias Eggermannal, aki a feleségével együtt valamiért régóta haragudott a rác és a német napszámosra, valamint azok munkaadójára. Eggermann sértéseit igyekeztek nem felvenni, még azt is eltűrték, hogy a nevezett kiment a vízből és átkutatta a ruháikat. Később kiderült, hogy megitta az összes borukat, amit magukkal vittek és a ruhák között hagyta, a ruháikat pedig sárral és mocsokkal kente be. Mivel a rác és barátja továbbra sem hagyta magát felbosszantani, az ekkor már erősen ittas Eggermann beugrott a medencébe és a víz alatt átúszott a nők részlegébe, ahol Wizkoviz és barátja női családtagjait „illetlenül tapogatta”. Ezt már a fürdőslegények sem hagyták annyiban, kihajították a szabályszegőt. A jegyzőkönyv szavaival bottal verték ki („...mit dem Stockh tractirt undt auß dem Baad getrüben”) a létesítményből. Ő azonban megvárta, amíg haza indult a két család, majd a nyílt utcán jól összeverte a rácot, a nőket pedig sárral dobálta meg. Közben az kiabálta, hogy „Téged, te rác el kellene űzni az asszonnyal és a gyerekekkel együtt Újlakról.”⁵¹ Ez utóbbi kijelentést a tanács külön is megvizsgálta, amikor az ügyben közvetlenül érintett tizenkét személyt meghallgatta.

1730 augusztusában egy szegény szabóinas rossz ingének elveszett gombjai, továbbá néhány meggondolatlan mondat következtében a közrendet fenyegető tumultus alakult ki a Tabánban, ezért a tanács azonnal intézkedett, már másnap kihallgatták a tanúkat és napokon belül megszületett az ítélet. A céhes inas 2 dénár jutalmat ígért gombjai megtalálójának, amit azután a gombokkal jelentkező rác fiúk szerettek volna megkapni, az inas azonban nem akarta beváltani az ígérését. Más rác vendégek is számonkérték az inason az ígérését, a hangoskodás még jobban felerősödött, amikor

megjelent az egyik fürdőslegény és a fiú pártját fogta, majd átvizsgálta a két rác fiú levetett ruháját, azt állítva, hogy másoktól lopnak, majd „megtalálóként” pénzt kérnek a károsultaktól. Innen az indulatok hevében gyorsan eljutott odáig, hogy minden rác tolvaj. Erre egyre több rác, köztük polgárjogúak, kelt a fiúk védelmére, akik egyébként tabáni polgárok serdülő fiai voltak. Megjelent a másik fürdőslegény, majd a fürdőt bérlő Anton Christen, utóbbi inkább olaj volt a tűzre. A tabáni ortodox rác polgárok jogaikra hivatkozva elégtételt követeltek, amiért a közösségüket hazug csalónak és tolvajnak nevezték és ennek megfelelően bánnak velük. Christen a jogukat emlegető rácoknak azzal vágott vissza, hogy ismeri a „fajtájukat”, szeretik a zavarkeltést, mert olyankor sokan meglóghatnak a fürdődíj kifizetése nélkül. Az indulatok elfajultak, nem tudni, ki kezdte valójában a lökdösődést, de a tanúk és a tanács szerint a fürdőbérlő lehetett, aki ráadásul a fiúk védelmére siető rác polgárt taszította odébb, mire a két botokkal érkező fürdőslegény is csatlakozott hozzá. Peter Dimicset és két másik polgár fiát az áristomba vitték, ahol állítólag korbáccsal fenyegették, majd durván kilökték a fürdő, a város tulajdonában lévő Rudas kapuján. Az események akkora felháborodást keltettek, hogy a fürdőben levő rácok hívására mások is jöttek kintről segíteni, ellepték az udvart, olyan fenyegetően léptek fel, hogy Christen lovon menekült a hátsó kijáraton. A kiabáló tömeget csak a megérkező ortodox rácbíró tudta lecsendesíteni, aki másnap feljelentést tett a magisztrátusnál. A tanácsosok a rácok körében köztudottan népszerűtlen Anton Christent marasztalták el, aki – vélhetően a magisztrátus megrökönyödésére – az ítélet feletti értetlenségének újabb beadványban adott hangot. „...mert a rácokban semmi tisztelet nincs sem a fürdő, sem irántam, s bizony az embereim mellett sem lehetek biztonságban a fürdőben, ezért mondtam nekik [a rácoknak], hogy tudniuk kell, a fürdő a városhoz tartozik, ezáltal ők a város ellenére tesznek.”⁵² – magyarázkodott. Hiába mondta, hogy ismeri ezeket a rác fiúkat, akik gyakran jönnek, átnézik a vízben lévők holmiját a padokon, megnézik a földet és az ott felejtett, gazdátlan dolgokat magukkal viszik. Christen a rácok hálátlansága felett érzett csalódásának hangot adva zárta a levelét, akikkel állítása szerint ő a pestis idején (1709–1710) sok és nagy jót tett. A tanácsosok között az idősebbek bizonyára nagyon csodálkoztak a záró sorokon, mivel emlékeztek, amikor visszaélései miatt Christent felmentették a járványorvosi tisztségéből, a rácokkal addigra már odáig jutott, hogy kövel dobálták őt és az embereit, továbbá válogatott szitkokat szórtak rájuk amerre jártak a Tabánban.⁵³

1741-ben a város legszerényebb fürdőjében, a Sáros fürdőben okozott botrány miatt ugyancsak rácok ügye került a város törvényszéke elé. A magyarázat szerint egészségük érdekében Budára jött fürdőzni a pesti Invalidus-ház prófósának a neje ismerősével, egy helyi plébános cselédjével. Nagyobb társasággal, több egyházi férfival érkeztek. Az asszonyokat leszólította egy rác férfi, a fürdőszolga jó ismerőse, először a nemi szervét mutogatta nekik („...und S. V. gantz Patrimonium gleich einen Viech hergezeiget,”) és pénzt kínált a fiatalabb nőnek. A nők felháborodva rendre utasították a szemérmetlenkedő férfit, mire az hangosan ordítva kurvának nevezte őket. Egyre hangosabban és sértőbben kiabált, a fürdőszolga nem lépett közbe, mivel a férfit nem lehetett leállítani, az asszonyok kénytelenek voltak távozni, a velük érkező papi személyek sem jártak máshogyan. Az asszonyok tisztességük védelmében a

magisztrátustól vártak elégtételt. A rác férfi valóban prostituálnak nézte-e a két nőt vagy inkább az ortodoxok és katolikus papság közötti rossz viszony állt a háttérben, az ebből az esetből nem derül ki egyértelműen.⁵⁴

A jelek szerint a fürdőben, számos fültanú jelenlétében elhangzott gyanúsítgatásoknak, sértéseknek legalább olyan súlya volt, mint a kocsmában mondottaknak. Aki nem követelt rögtön bocsánatkérést, az lényegében hallgatásával beismerte, hogy némi valóságalapja lehet a szóbeszédnek. A kisebb-nagyobb összetűzések hozzátartoztak a fogadók és kocsmák mindennapjaihoz, csak a súlyosabb esetek kerültek a törvényszék elé, a többit a személyzet intézte, ha kellett, akár a kocsmárosné is fejbe vágta egy üres söröskorsóval a rendbontókat. Nem történt ez máshogyan a fürdőkben sem, ahol a fürdőslegények botütései, időnként korbácsa bizony néhányakat eltalált, mielőtt ezeket a vendégeket az utcára lökték volna.⁵⁵

JEGYZETEK

. A felhévizi gyógyvizeket már az ókori rómaiak is ismerték és használták, a középkorban, különösen Zsigmond királyi udvarában a társasélet fontos színtereinek tekintették a későbbi Rudas és Rác fürdők előzményeit. *Kósa 1999: 7–8.*

2. Lásd például *Kósa 1999: 7–9.*; *Várkonyi 2009: 66–73.*; *Kincses 1997: 17–48.*

3. ÖStA FHKA HFU 14. Jan. 1687 Karton 720. fol. 216–233.

4. A Sáros fürdőt (Jungfraubad, Blockbad), a mai Gellért fürdő elődjét 1687 nyarán adta át ténylegesen Illmer tulajdonába Werlein. Az ekkor kimért telek a 660 öl hosszan nyúlt el a Duna mellett, felfelé pedig 200 öl volt a kiterjedése. BFL IV.1002.uu. Nr. 223.

5. ÖStA FHKA HFU 26. März 1696. Karton 854. fol. 355–360.; 1705-ben a Budai Kamarai Adminisztráció tisztviselői a Karl Bergaszy von Babilonien néven emlegetett Pergassinak adományozott Rác fürdő értékét 3333 forintra értékelték és állításuk szerint évi 200 forint Pension megváltásaként kapta. ÖStA FHKA HFU 1709. Sept. 27. Sept. 1709. Karton 1024. fol. 450–453.)

6. ÖStA FHKA HFU 14. Jan. 1687. Karton 720. fol. 216–233., Dez. 1698 Caraffa-Bericht Nr. 500-593. Karton 896. fol. 386-394.

7. ÖStA FHKA HFU 21. März 1724 – 31. März 1724 Karton 1277. fol. 788-795.

8. Mayerenről lásd részletesen Oross Mária(p) 7. (mejjelenés alatt).

9. ÖStA FHKA HFU Dez. 1698. Caraffa-Bericht Karton 896. fol. 395–396., 403–404., 436–437.

10. ÖStA FHKA HFU 21. März 1724 – 31. März 1724. Karton 1277. fol. 786-787.

11. A budai fürdők tulajdonosváltásairól lásd részletesen *Simon 2017: 90–91.*

12. MNL OL E 280 22. d. 1696. aug. Nr. 25. (fol. 316-321.) Veneria Ceresola és Johann Christoph Jungmayer költségterve a császári sörfőzdnél levő fürdő renoválásához.

13. Elnevezéseiről és tulajdonosairól lásd részletesen *Simon 2017: 91.*

14. MNL OL E 280 22. d. 1696. aug. Nr. 25. (fol. 316-321.); *Oross 2016: 215.*; A legkorábban városi kezelésbe került és ezért Polgár fürdőnek (Burgerbad) néven is ismert fürdő további elnevezéséről, történetéről lásd részletesen *Simon 2017: 191.*

15. Pergassi és családja életéről lásd részletesen *Géra: 2015.*; feleségéről és örökségéről pedig *Géra 2019: 212.*

16. BFL IV.1002.uu. Nr. 223.

17. BFL IV.1002.uu. Nr. 223.

18. *Géra – Oross – Simon 2015: 152.* (Jk. 358.)

19. *Géra 2011*: 421.
20. BFL IV.1002.uu. Nr. 223.
21. ÖStA KA HKR Justiz-Protokoll 1714. Jul. (Bd. 491. fol. 222. v.); BFL IV.1002.uu. Nr. 455. Jelentés a Rácvárosról és Pergassiról. 1713. november 23.; ÖStA FHKA HFU 21. März 1724 – 31. März 1724 Karton 1277. Fortunato Prati javaslata fol. 797–798.
22. „*Felix itaque Bethsaida Buda!*” *Stocker 1721*: 3.
23. Nagy János: Buda város követei az 1728–29. évi országgyűlésen. (megjelenés alatt)
24. *Bonbardus 1718*: 50.
25. Az ifjabb Eckher igyekezett minél sokoldalúbban kihasználni a természet adta lehetőségeket, a fürdőből kifolyó vizet sem hagyta veszni, hanem 1717-ben a Dunához közeli torkolatánál kallómalmot létesített. ÖStA FHKA HFU 21. März 1724 – 31. März 1724 Karton 1277. fol. 770-785.
26. Sem Johann Michaelnek, sem az öccsének nem maradt leszármazottja, így az idős fürdőtulajdonos Johann Michael és felesége – a tanácsos Werner patikus leánya – 1754-ben eladta a fürdőt báró Vécsey Ferencnek. A magisztrátus azonban sérelmezte, hogy az új tulajdonos nemesi rangja miatt a fürdő kikerült a város joghatósága alól, ezért hosszú pereskedésbe kezdett. BFL IV.1002.uu. A Nr. 128, 651, 50. d. 1–9. p., 16–17. p., 21–24. p., 31. p., 33–34. p., 44. p.; BFL IV.1002.y. A I. 95.; BFL IV.1002.ff. 1. d. 1708. III. 29., VIII. 24.; BFL IV.1002.uu. Nr. 139.
27. ÖStA FHKA HFU 27. März 1724 Karton 1277. fol. 770–824.
28. BFL IV.1002.z. A Nr. 562.
29. BFL IV.1014.b. 10. d. Sophia Kautzhammer (1729. április 26.)
30. „*als zeit wehrenden alda führenden Commando wargenohmen, daß die verhandene warme baäder wegen meiner villen Blessuren meiner gesundheit sehr angedeylich seynd.*” ÖStA KA HKR Akten Mai 1714. Nr. 155.
31. ÖStA KA HKR Akten Mai 1714. Nr. 155.
32. ÖStA FHKA HFU 22. März 1703. Karton 961. fol. 509–510.; Később kapitány rangot kapott, a budai helyőrség tiszti rangsorában a várparancsnok és a térparancsnok után következett, még az 1720-as évtized elején is Budán élt. ÖStA KA HKR Akten (Expedit) Okt. 1722. Nr. 380.
33. Az 1716-ban beszállásolt és fürdőkúrára Budán elhelyezett katonák kimutatását lásd *Géra 2011*: 421–424.
34. ÖStA FHKA HFU Protokoll-Expedit März 1717 fol. 409. Nr. 261.; *Simon 2017*: 192.; BFL IV.1002.uu. Nr. 223.
35. *Simon 2017*: 27., 90–91.
36. OSZK, Kézirattár Fol. Lat. 3440. passim
37. BFL IV.1014.b. 12. d. Letartóztatott zsidók kihallgatási jegyzőkönyve 1736. augusztus 8.
38. *Vanossi 1733*: 65.
39. *Simon 2017*: 64.
40. *Vanossi 1733*: 45–86.; *Stocker 1721*: 58–98., 58–153.
41. A budai fürdősnékről lásd *Géra 2019*: 116.; A budai helyzet nem példa nélküli, a kérdés kutatását azonban máshol is nehezíti az a tény, hogy a fürdősök, seborvosok céheinek dokumentumai kizárólag a céhes mester, a férj kötelességeivel foglalkoztak, a gyógyító tevékenységbe besegítő feleségről nem tesznek említést. Egy-egy életrajzi adat ellenben arra utal, hogy a fürdősök leányai, asszonyai egész Európában komoly szaktudásra tehettek szert a család férfi tagjai mellett. BFL IV.1002.y. A I. Nr. 1708., Nr.1805., Nr. 2942., BFL IV.1002.z. Nr. 716.; *Wunder 1992*: 143.; *Schmölz-Häberlein 2012*: 208.
42. BFL IV.1002.uu. Nr. 132.
43. *Simon 2017*: 88.

44. *Géra 2016*: 32.
45. A Császárfürdőt Johann Eckher 1701-ben a fürdőhöz tartozó bor- és sörmérés jogával, valamint egy nagy pincével együtt vásárolta meg. ÖStA FHKA HFU Karton 27. März 1724. Karton 1277. fol. 786–787.
46. BFL 1014.b. 13. d. Maria Elisabetha Fünckhin feljelentése (1741. május 22.)
47. BFL IV.1002.uu. Nr. 57.; A testnedvek eltávolítására irányuló bevettebb eljárásokról lásd összefoglalóan *Krász 2005*: 1074.
48. BFL IV.1014.b. Von Bösingerné szobalányának gyermekölési ügye (1715).
49. BFL IV.1002.j. Edict wegen Abschaffung der verdächtigen Leüthen alhier (1702); BFL IV. 1019. Nr. 24; *Géra 2009*: Jk. 389. sz.
50. BFL IV. 1002.uu. Nr. 455.
51. „*Du Ratz mann soll dich mit Weib und Kindern von der Neustift hinweg iagen.*” BFL IV.1014.b. 8. d. Franz Witzkowitz és Gregor Proränschütz Matthias Eggermann ellen (1726. III. 13.)
52. „[...] *weil die Räzen gar keinen respect weder dem bad, noch mir geben, ja daß ich von ihnen nebst meinen Leithen nicht sicher im bad seye, daher ihnen meldete, daß sie wissen sollen, daß das Bad der Statt gehörig, mithin sie mit der Statt zuthun haben würden.*” BFL IV.1014.b. 10. d. Peter Dimics és társai Anton Christen ellen (1730. VIII. 23.).
53. BFL IV.1014.b. 10. d. Peter Dimics és társai Anton Christen ellen (1730. VIII. 23.); *Géra 2016*: Jk. 1345. sz. (A tabáni bíró és esküdtjei egy várandós asszony megverése és szóbeli sértegetése miatt jelentették fel Christent, 1710. október 21.).
54. BFL 1014.b. 13. d. Maria Elisabetha Fünckhin feljelentése (1741. május 22.)
55. A nők, különösen a szomszédasszonyok egymás közötti pletykálkodását, a szomszédok viszálykodása közben mondott sértéseket vagy az utcán elhangzott gorombáskodást kevésbé vették komolyan. Ezzel szemben egy vevőkkel teli boltban vagy a kocsmában nem lehetett következmények nélkül más becsületét érintő kijelentésekkel dobálózni. *Lutz 2006*: 369., 385.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)
 IV.1002. j. Buda város tanácsának iratai. Tanácsi levelezések (Correspondentiae magistratuales)
 IV.1002.uu. Buda város tanácsának iratai. Vegyes iratok (Miscellanea antiqua)
 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 E 280 Budai Kamarai Adminisztráció
 Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Wien
 Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (FHKA HFU)
 Kriegsarchiv Hofkriegsrat (KA HKR)
 Országos Széchényi Könyvtár (OSZK)
 Kézirattár, Fol. Lat. 3440. Historia Societatis Iesu Budae gloriose recuperatae sub Augustissimo Imperatore Leopoldo I. 1686–1736.

Felhasznált irodalom

Bonbardus 1718

Bonbardus, Michael: Topographia Magni Regni Hungariae, sive Nobilissime ejus Ditionis, quam modo Hungariam dicimus..., Vienna, 1718.

Géra 2011

Géra Eleonóra: Beszállásolás és katonai terhek a XVIII. század eleji Budán. *Fons* 18. (2011) 4. 407–455.

Géra 2014

Géra Eleonóra: Köhalomból (fő)város. Buda város hétköznapijai a 18. század elején. L'Harmattan, Budapest, 2014.

Géra 2015

Géra Eleonóra: A tabáni rácok kapitányának perbe fogása. In: *íjf. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Mészáros Andor* (szerk.): *Varie tas Europica Centralis: Tanulmányok a 70 éves Kiss Gy. Csaba tiszteletére*. Budapest, 2015. 161–175.

Géra 2016

Géra Eleonóra: „Uram irgalmazz nekünk vagy elveszünk!” In: *Géra Eleonóra*: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1708–1710. Budapest, 9–40.

Géra 2019

Géra Eleonóra: Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból. Budapest, 2019.

Géra – Oross – Simon 2015

Géra Eleonóra – Oross András – Simon Katalin: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1699–1703. Budapest, 2015.

Kincses 1997

Kincses Katalin: A soproni fürdők a kora újkorban. *Aetas* 12. (1997) 1. sz. 17–48.

Kósa 1999

Kósa László: Fürdőélet a Monarchiában. Budapest, 1999.

Krász 2005

Krász Lilla: „A mesterség szolgálatában.” Felvilágosodás és „orvosi tudományok” a 18. századi Magyarországon. *Századok* 139. (2005) 5: 1065–1104.

Lutz 2006

Alexandra Lutz: Ehepaare vor Gericht. Konflikte und Lebenswelten in der Frühen Neuzeit. Frankfurt/New York, 2006.

Nagy

Nagy János: Buda város követei az 1728-29. évi országgyűlésen. (megjelenés alatt)

Oross 2016

Oross András: Johann David Palm jelentése a Budai Kamarai Adminisztrációról és Buda város viszonyairól (1694). *Fons* 23. (2016) 2: 207–259.

Oross: Máskép(p)

Oross András: Máskép(p). Udvari kamarai tanácsosok jelentései a Magyar Királyság töröktől visszafoglalt területeiről (1687–1690). (kézirat a szerző tulajdonában)

Schmölz-Häberlein 2012

Schmölz-Häberlein, Michaela: Kleinstadtgesellschaft(en). Weibliche 2012 und männliche Lebenswelten im Emmendingen des 18. Jahrhunderts. Stuttgart, 2012.

Simon 2017

Simon Katalin: Magyar Várostartörténeti Atlasz 5. Buda II. kötet (1686–1848). Budapest, 2017.

Stocker 1721

Stocker, Laurentius: Thermographia Budensis seu scrutinium physico-medicum aquarum mineralium Budae scaturientium, de earum origine, situ, antiquitate, numero, mineralibus, virtutibus et usu medico, tam interno, quam externo, per frequentia mechanico-spagyrica experimenta et multiplices easque proprias per novendecim nunc annorum decursum observationes medico-theoretico-practicas elaboratum et bono publico in lucem... Augsburg-Grätz, 1721.

Vanossi 1733

Vanossi, Franz: Neu aus seinem Steinhauften wiederum aufwachsendes Ofen oder kurtze Beschreibung wie diese königliche Hungarische freie Hauptstadt zu jetzigen Zeiten bestehe. Ofen (Buda), 1733.

Várkonyi 2009

Várkonyi Gábor: „Isten a hővízbe vezetvén...” Tradíció vagy divathullám, fürdő kultúra a 17. századi Magyarországon. In: (szerk.): Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról. L'Harmattan, Budapest, 66–73.

Wunder 1992

Wunder, Heide: „Er ist die Sonn', sie ist der Mond". Frauen in der Frühen Neuzeit. München, 1992.

ELEONÓRA GÉRA

BATH CULTURE IN THE RECAPTURED BUDA

ABSTRACT

The Romans were the first to build baths within the territory of today's Budapest. The warm waters of Buda were not forgotten in the Middle Ages, and the Turks rebuilt and developed the baths following the traditions of Eastern bath culture. Christian soldiers were already bathing among the ruins of the occupied baths during the siege. From the beginning, the Vienna Court Chamber considered the baths an important value, and in the end they decided to donate most of them because there was no money left for their restoration and development. The city of Buda received a spa, the rest remained in private hands, nevertheless the masses coming to the baths were an important purchasing power for the whole city. Every social class has found a spa to suit their financial means, from the Viennese court clerk to the industrialist. The contemporary volumes promoting the spas focused primarily on the healing activities in the facilities, the cures, but they served at least as much as a place of entertainment. In the inns belonging to the spas, the guests received accommodation, care and nursing, in the chapel they could ask for the help of the heavens for healing, but they were greeted by shops, a garden of rest, and often prostitutes. The use of the bath by the Orthodox Rascians living in Buda differed significantly from the European patterns for religious reasons: from the infant to the oldster, all ages visited the spa regularly. Seeing this, the locally living Germans and Hungarians partly followed their example. The spa also served as a public space, a stage for social life, but a wider audience than the pub came together. It follows that socio-ethnic tensions have often escalated here.

gera.eleonora@btk.elte.hu

BUDAPEST 1945 ELŐTTI ÉPÍTÉSI SZABÁLYZATAINAK ÁTTEKINTÉSE

A budapesti építésügy és városrendezés szabályozására vonatkozó feltáró, összefoglaló munka ezidáig nem készült. Az írásom célja, áttekinteni a rendelkezésre álló forrásokat, tartalmukat feltárni, összehasonlítani az egyes szabályozások fontosabb változásait, bemutatni a közeget és a hátteret, melyben létrejött. A legfontosabb források, maguk a szabályzatok. A szabályzatok és a számos szabályzattervezet elsődleges lelőhelye a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. A szabályzatokhoz tartozó térképek a FSZEK-ben, a Budapest Főváros Levéltárában és a Magyar Nemzeti Levéltárban bújnak meg. Emellett az általános, Budapestre vonatkozó történeti, várostörténeti, és városrendezéssel kapcsolatos áttekintő munkák, a szakmai folyóiratok (*Építő Ipar Építő Művészet*, *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*) és a *Fővárosi Közlönyök*, a *Fővárosi Közmunkák Tanácsának* hivatalos jelentései szolgáltak fontos forrásul.

Pest-Buda térképe, 1793, Neuhauser, Franz; BFL XV.16.d. 241/ cop9

JÓZSEF NÁDOR IDŐSZAKA (1796–1847)

ELŐZMÉNYEK

A középkorban Buda királyi székhely volt, majd 1541-ben a török hódoltság kezdetén a magyar királyság központja Pozsonyba került. Ezután Pozsony egészen 1849-ig az ország fővárosaként (országgyűlések székhelyeként) működött. II. József birodalmi céljainak szolgálatára Budát magyar tartományának fővárosává akarta tenni. Budára, az ország központjába helyezte a Helytartótanácsot, a Kamarát és a Főhadparancsnokságot, mint fő hazai kormánysszékeket. 1790-ben Budán ült össze az ismét egybehívott rendi országgyűlés, így ekkor már gyakorlatilag is az ország egyik jelentős városából annak kormányzati székhelyévé emelkedett. Már ekkor felmerült, hogy a kormánysszékeket a továbbiakban Budáról Pestre helyezik, de csak a Királyi Kúria került át 1791-ben.

Pest II. József idejében egy spontán módon formálódó település szerkezetét mutatta. A Belvárost külvárosok övezték (Terézváros, Józsefváros, Ferencváros), nagyjából a mai Nagykörútig illetve a városárokig (mai Rottenbiller utca – Hámán Kató út vonala) történt beépítéssel. Egyedül észak felé, a későbbi Lipótváros helye maradt beépítetlen.

A Lipótvárosra 1787-ben Schilson János kamarai adminisztrátor készített házhely-felosztási tervet egy nagyméretű piactérrel. Ezt az új városrészt, az alakulóban lévő Újvárost, a későbbi Lipótvárost – amelyet egy szabályos derékszögű utca- és térháló jellemzett – II. József északon a katonai célú Új-épület hatalmas épülettömbjével zárta le (mai Szabadság tér), megakadályozva ezzel hosszú időre a város északi irányú terjeszkedését.

Az Újváros (a Belváros nyúlványaként) a kezdetektől fogva a Belváros szerepkörének kibővítését szolgálta.

A Lipótváros rendezési terve, 1789-ben rajzolta Balla Antal Schilson János terve szerint. Az eredeti: 1787, Schilson, MNL C 51 Civ. 1787. fons. 25. pos.16

PEST ELSŐ SZABÁLYOZÁSI ÉS SZÉPÍTÉSI TERVE (1805–1808)

1796-tól Habsburg József foglalta el az ország nádori székét mintegy 50 éven át. Kiemelkedő szerepe volt Pest kulturális és gazdasági központtá fejlesztésében. 1801-ben javaslatot tett a város rendezésére és szépítésére. Megbízta Hild János építőmestert a rendezési terv elkészítésével, és 1805-ben I. Ferenc király elé terjesztette városrendezési javaslatát. A jóváhagyás után a város egyedül a rendezés főbb szempontjait határozta

Pest rendezési terve, 1805, Hild János, MNL S70 No. 129/1-3

meg. Ennek alapján 1808-ban a nádor irányításával elkészült a Szépítési Terv, amelyet a király el is fogadott. Megvalósítását tíz évre tervezték.

A terv a város addigi utcaszerkezetének megtartásával az utcák egységesítését javasolta (utcák szélesítése, kiegyenesítése). A Belvárosban egyedül a szervita-együttes helyén kialakítandó térrel akarta lazítani a szövetet, valamint elbontatni a fejlődés útjában álló építményeket (városfal, városkapu, színházrondella, vágóhíd, hajóhivatal, lövölde). Fontosnak tartotta a Duna-part szabályozását (Duna-parti sáv feltöltése, kikövezése, kiépítése, házsor kiegyenesítése), valamint a Belvárosban és Lipótvárosban a csatornák földalatti vezetését. A városközpont területi növelésére, áthelyezésére hozták létre az Újvárost. Modern, szabályos osztása már II. József idejében megkezdődött. A nádor ezt folytatta, az új vásártér (mai Erzsébet tér) közelében újabb teret (mai József nádor tér) nyitott, megteremtve a Belváros szomszédságában kialakuló gyönyörű térrendszer (mai Erzsébet tér – József nádor tér – Vörösmarty tér) lehetőségét. A Belváros közvetlen közelébe került a színház és a Vigadó is. Attól északra a feltöltött és szabályozott Duna-parton fasorral ellátott sétány és új házsor kialakítását tervezte. Ez azonban csak jóval később valósult meg, sétány nélkül.

A külvárosokban (Terézváros, Józsefváros, Ferencváros) a városszépítés mellett fontos szempontként jelent meg az egészségügyi helyzet javítása. Az utcák szabályozásán túl (kiegyenesítés, keskenyítés, fasor telepítése) probléma volt a vásárterek szabályozása, de legfőbb gondot a természet legyőzése (futóhomok megkötése, mocsár lecsapolása) jelentette, ezért fasorokat, erdőt telepítettek, és házhelyet osztottak.

A külvárosokba tervezték kihelyezni a kereskedelmi, közlekedési, honvédségi és egyéb hasonló létesítményeket (Duna-parton: épületfa-kereskedők raktára, tűzifa lerakó, kikötő; Dologház, kaszárnya).

A városból kivezető jó utak építését is programba vette. A városárkon túl (mai Rottenbiller utca – Hámán Kató út vonala) a futóhomok azonban még nagyobb problémát jelentett, nemcsak a közlekedést hátráltatta, hanem a mezőgazdasági művelést is. A homokos terület részbeni felosztását tervezték (Váci útnál, Városliget mögött), a tulajdonosokat kötelezték, hogy a területüket fásítsák be.

A TERV MEGVALÓSULÁSA

A szabályozások végrehajtására, az építkezések szabályosságának az ellenőrzésére a nádor 1808-ban létrehozta a várostól függetlenül működő Szépítő Bizottmányt (1808–1860) és pénzügyi forrásként – a főleg ingatlanforgalomra támaszkodó – Szépítő Alapot. Létrehozásával a korábban több hivatal alá tartozó szerv helyett egyetlen kézben futottak össze a pesti építkezések számai. A város fejlesztését és az építkezéseket a nádor felügyelte. A terveket engedélyeztetni kellett. Az építkezést csak céhtag vezethette, aki a kivitelezésért is felelősséget vállalt. (Budán 1810-től, Óbudán 1861-től a városi igazgatás kereteiben működött építési bizottság.)

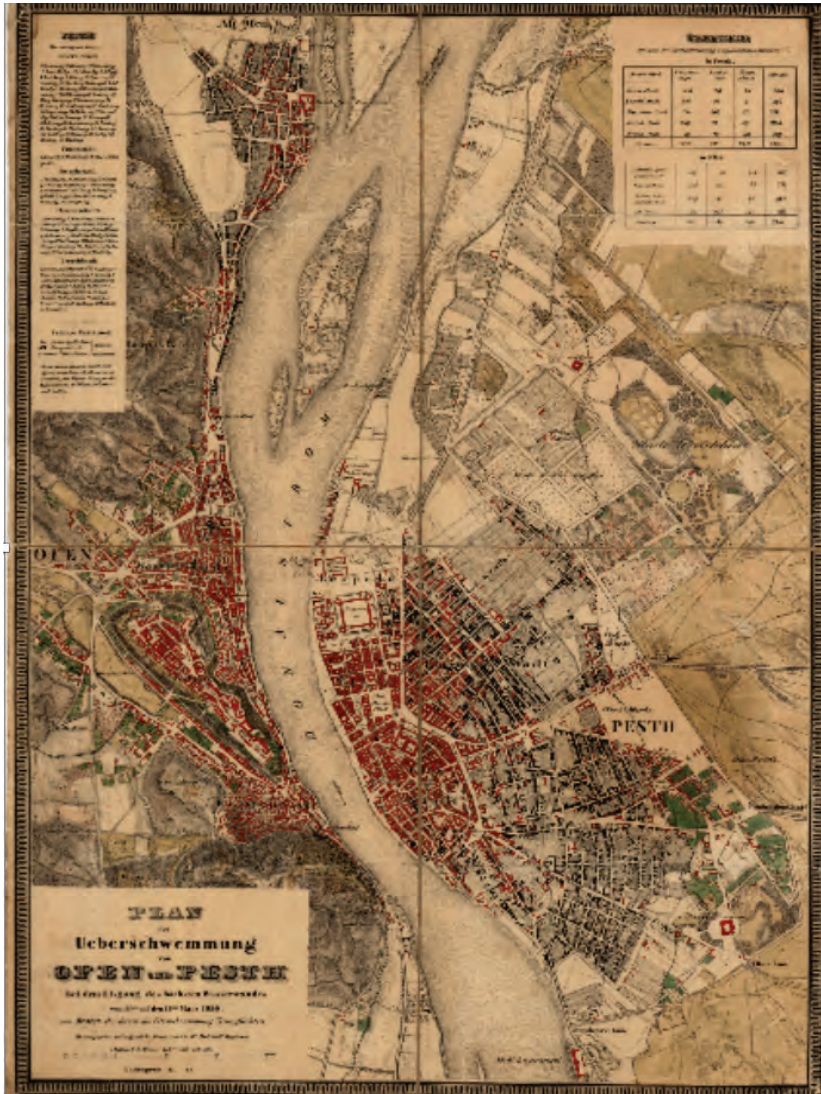
A városi építkezések ezután terv szerint, szabályozott formában, kontrolláltan folytak. Az építési engedélyek elbírálásánál főleg a házak küszöbmagasságát, tűzfalakat

takarását, rizalitok kiugrását, és a kivitelezés felelősségét ellenőrizték. De József nádor elképzelésének csak mintegy egyharmada valósult meg, pénz hiányában. A városárkon belül történtek újabb beépítések a régi felosztások megtartásával (dűlőutak, kertek, majortelkek, szántók). A Belváros inkább egyházi, kulturális és oktatási központ maradt, a gazdasági élet áttevődött az Újvárosba (Lipótvárosba). Az Újvárost széles utcák, nagy terek szép modern kétemeletes házak jellemezték, Pest úri negyedévé vált. Az 1830-as évekre már álltak a mai Széchenyi tér és Dorottya utca palotái, a Lloyd palota, a pesti kereskedelmi élet központja. A város legszebb részének tartott rakodó partot, a mai Széchenyi teret övező kétszintes épületeket 1822 és 1834 között építette a klasszicizmus meghatározó építész, Hild József. A földszinten íves, az emeleten egyenes-záródású nyílások egységes harmóniát biztosítottak, amit főleg a hajóval érkezők értékelték. Az Újépületen túl a kereskedelem és honvédség uralta a területet.

A külvárosokban, a városárkon belül, elegendő hely állt rendelkezésre a lakott terület növelésére. Az utcaháló és a beépítés különböző módon, de általában a helyi adottságok, a lakosság összetétele szerint, többnyire spontán módon alakult. Egyes intézmények létesítése bevonzotta a lakosság odatelepülését. Hild rendezési tervében – az Újvárostól eltekintve – alig jelent meg új tér kialakítása (Kálvária tér szabályozása), a ferencvárosi Templom (mai Bakács) tér az időszakunkban jött létre, a Hild-féle terven ugyan még nem szerepelt. A Terézvárosban, a városközpont és az új piactér közelébe többnyire kereskedők és kézművesek, Józsefvárosba inkább földművesek és napszámosok telepedtek a kőbányai művelhető területek közelébe. Terézváros szorosan simult a belvárosi beépített területhez, főleg itt és a külső szélen települtek lakosok. A Belváros közelében városias, sűrű beépítés (részben zárt soros, emeletes házak) illetve a vonalárok melletti marhavásártér közelében falusias beépítés alakult spontán módon. Józsefváros viszont kertes beépítéssel kapcsolódott és lassabban épült a belterülethez. Egy-két zárt soros beépítés mögött is hatalmas udvarok, kertek terültek el, ami később lehetővé tette a nagyobb intézmények (Füvészkert, Nemzeti Múzeum, Pesti Magyar Színház, Nemzeti Lovarda), majd a palotanegyed megtelepülését. A Rókus Kórház megépítése (1796) maga után vonta a környék beépülését. A hatvani (mai Rákóczi) út két oldalán, a városárk közelében fekvő homokos területen a 18. század végén még katonai építmények és vesztőhely állt. A századforduló táján azonban idetelepítették a marha- (paraszt), majd a lóvásárt, aminek hatására megindult a környék, a mai Rákóczi út beépítése, a négyzet alakú Újvásártér (mai II. János Pál pápa tér) kialakulása. Az Üllői út és Baross utca közötti terület (volt Mosel szántó és majorság) parcellázására, annak falusias beépítésére csak a tulajdonos halála (1803) után kerülhetett sor. A Ferencváros is hasonló módon formálódott, a belsőbb részén laza kertes beépítés maradt, a Rákosárkon túl ekkor alakult ki az utcahálózat, kis falusias házakkal.

A vonalárkon túl, a pesti határ lényegében lakatlan volt. Itt a legfőbb feladatot a futóhomok megfogása, a mocsarak lecsapolása, a városból kivezető utak megfelelő kiépítése, és a vegyes, lakott területekről kitelepítendő funkciók elhelyezése jelentette. A városba is behatoló futóhomok ellen az északi és északkeleti oldalon sikeresen védekezett a város: a Városliget kialakításával illetve a Váci út két oldalán történt intézkedésekkel (jobb oldalán az erdőtelkek kiosztásával, bal oldalán a szántóföldek helyén téglavető,

épületfa-kereskedők raktára, kijebb pedig majorságok létrehozásával). Hild rendezési tervében a Dunához közelebb szándékozott telepíteni a Váci utat, ezáltal elősegítve a város Duna menti, északi irányú terjeszkedését lakóterületi, illetve kereskedelmi és ipari célú hasznosításra. Ez nem történt meg, de 1830 körülre kiegyenesítették (szabályozták) és fákkal beültették. Ezzel megvetették a később kialakuló ipari negyed alapjait. A városból kivezető összes út kiépítése szerepelt a tervben, első helyen a Kerepesi út (1836-ig kiépült a mai Hungária körútig). A két oldalán kialakított törökori szántóföldek és az 1820-as években telepített Pékerdő (mai Százados úti telep helye) szintén a futóhomok megállítást segítette. A Duna közelében déli irányba vezető Soroksári úton

Pest-Buda térképe az 1838. évi árvíz okozta épületkárok ábrázolásával, 1838, K. K. 5-ten Feldartillerie Regiment, BFL XV.16.d.241/4a

Pest szabályozási terve, 1839, K. K. 5-ten Feldartillerie Regiment, MNL S 68 X. No. 8

lehetett megközelíteni több katonai intézményt, majd 1827-től a Lóversenyteret, így korszakunkban ezt is kiépítették és fásították. A városárkon túlra kikerültek a temetők, a sertésólak és -szállások (Üllői úttól délre). Befejeződött a pesti határ mocsarainak a lecsapolása (utolsóként az Üllői út környékén).

A pesti határ délkeleti részén mészkőbányák és szőlőhegyek szolgálták a város lakosságát. A Kőbányának elnevezett lakatlan városrészben ebben az időben egyre több présház és nyaraló épült, kertvárosias kialakítással.

KÖZÖNSÉGES ÉPÍTÉSI RENDSZABÁS SZABAD KIRÁLYI PEST VÁROSÁRA NÉZVE.

KÜLÖNÖS ÉPÍTÉSI RENDSZABÁS PEST KÜLVÁROSAINAK SZÉLSŐ RÉSZEIRE, 1839

1838-ban nagy árvíz vonult végig a Dunán és elsősorban a pesti oldalon okozott nagy katasztrófát a lakosságnak és a városnak. Lényegében a teljes beépített terület elöntötte, a házak nagy részét elpusztította. Egyidejűleg azonban lehetőséget adott egy korszerűbb városszerkezet és épületállomány felépítésére. Sokkal kevésbé okozott károkat a hegyvidék jellemezte budai oldalon. A Duna közeli házaknál: délen a Gel-lérthegy lábánál, északon pedig Újlakon (Margitszigettel szemben), valamint a beépített Óbuda

peremén eredményezett jelentős veszteséget. Ezek a súlyos tapasztalatok be-bizonyították, hogy az építésügyben komoly, kötelezően betartandó előírásokra van szükség.

A nádor már 1827-ben készítettett egy építési szabályzatot bécsi mintára (Közönséges Építési Rendszabás, 1827), a város azonban még az árvíz után sem tartotta fontosnak az alkalmazását. Az újjáépítés során megalkotott ideiglenes építési szabályzat elsősorban az építőanyag-használattal foglalkozott (pl. vályog nagyon korlátozott használata). 1839-re készült el a *Közönséges Építési Rendszabás Szabad Királyi Pest Városára nézve a hozzátartozó szabályozási térképpel (Pestnek rajz-terve 1838dik Vizáradat következtében munkába vett Rendezésével együtt, hivatalos kutfők után ki adatott köz költségen A viz áradat által szerencsétlenültek Javokra)*, valamint külön a külsőbb részekre vonatkozó *Különös Építési Rendszabás Pest Külvárosainak szélső részeire*. Így született meg Pest város első építési szabályzata.

A közönséges szabályzat nagyjából a mai Nagykörúton (Terézvárosban az ettől beljebb eső Nagymező utcán) belüli részre volt érvényes (a Váci gáttól – mai Váci út belső szakaszától kezdve – a Nagymező és Kismező utcákon, Rákóczi út egy szakaszán és a Rákos-árkon belül fekvő területére).

Ezen belül megkülönböztette a belvárost (Belváros-Lipótváros) és az akkori külvárosok belső részét a fent említett határokon belül. Az ettől kifelé eső részre alkották meg a különleges szabályt, mely enyhébb előírásokkal, de lényegében a közönséggel egyező volt. A szabályzatok három részre tagolódtak, 51 illetve 34 paragrafussal.

A szabályozási tervben az utcaszabályozásokon túl városrészenként új központi teret terveztek (Terézvárosban Hermina tér, mai Erzsébetvárosban István tér, Józsefvárosban Rákóczi tér, a Ferencváros belső részén Bakács tér szabályozott formában és a külterületen Ferenc tér). A vonalárkon (mai Rottenbiller utca, Fiumei út, Hámán Kató út) belül, annak szomszédságában mindegyik külvárosban nagy területeket jelöltek ki beépítésre, elsősorban északon és délen. Mindkét irányban védőgátakat terveztek és meg is valósították (az északról érkező nagy víz felfogására és délen az ívesen kanyarodó folyam elterelésére). A beépítés azonban lassan zajlott. A városegysítés időszakára is csak hézagosan épült be, a Lipótváros a mai Szent István körútig iparnegyeddé, a többi helyen lakóterületté vált.

PEST ELSŐ ÉPÍTÉSI SZABÁLYZATA (közönséges, különleges)

I. Építés megkezdés előtt tartandó szabályok (1–10. § és 1–8. §)

- engedélyezés
- szomszédok jogai
- szabályozás, kisajátítás
- kitűzés

II. Építkezés (11–48. § és 9–31. §)

- építés előtti és alatti kiviteli szabályozások
- önálló épület
- épületmagasság
- anyag és szerkezet
- csatorna, víz
- földszint kialakítása
- lépcső
- lakás kialakítása
- ablakok közti pillér

wc, fűtés
fáfödém, tetőszerkezet
ereszcsatorna
épületrészek az utcavonalon túl
díszítés, színezés
építés ellenőrzése

III. *Építés után tartandó szabályok (49–51. § és 32–34. §)*
építésrendészeti, kémény- és egészségügyi ellenőrzés

A szabályzat építésbiztonsági, egészségügyi és némileg városképi előírásokat tartalmazott. Az építést engedélyhez kötötte, szakember kivitelezhette. Önmagában szilárd épület; megfelelő falvastagság (felső szintektől lefelé növekedjen), anyag, pinceboltozat; ablakkal kevésbé gyengített falak, maximum három emelet volt előírva. Városképi okokból kiköthettek minimum emeletszámot is. Az árvíz miatt emelt padlószint és korlátozott pincemélység volt az elvárás. Zsindelyfedést nem lehetett alkalmazni (kivéve a külvárost). A lakások méretét és komfortját is szabályozták (belmagasság minimuma, A „*kellően tágas*” lakás és udvar, minimum szoba-konyha-kamra és minden lakáshoz lehetőleg épületen belül árnyékszék, pincében és padláson lakás megtiltása). A külvárosok külső szélén az előírások kevésbé voltak szigorúak, pl. kisebb belmagasságot írt elő, szoba-konyha meglétét, de min. 4,8 m szobaszélességet.

Az előírt emelt padlószint betartása érdekében – meghatározott rendben – megkezdtek az utcák, terek feltöltését a *Feltöltési Szabályzat* (1839) figyelembevételével. Az újjáépítés tehát elősegítette a lakóterületek sűrűbb beépítését (magasabb házak, nagyobb alapterülettel) és terjeszkedését, valamint az ipar és közlekedés fejlődését (gyártelepek kialakulása, vasútvonal épülése). Alapjában azonban nem történt radikális változás a város szerkezetében. (Az árvíz utáni radikálisabb beavatkozás szép példája a Pestközeli Csepel falu újjáépítése.)

1840 novemberében egy szabály gyanánt (11. §) szolgáló rendeletet bocsátott ki a nádor német nyelven Grundsätze címmel, amely a szomszédok közötti határvillongásokat és építkezési viszonyokat, valamint a szolgalmi kérdéseket szabályozta – melyet az akkori budai cs. kir. országos építészeti főigazgatóság dolgozott ki.

Nagyon fontos lépés volt – mégha egy katasztrófa árán is – az első építési szabályzat megszületése. Országh Sándor (1870-től FKT osztályvezetője) mintegy fél évszázad múlva kritikusan megállapította, hogy a szabályzat számos pontját kifejezetten az árvízi katasztrófa hozta életre.¹ Nem foglalkozott igazán városrendezési kérdésekkel, valamint a lenullázódott külterületen egy új, észszerűbb telekkiosztással. A nagy telkeken alakult ki a későbbiekben a sajátos budapesti többemeletes, belső udvaros bérházak rendszere. (Városképileg egységes, elegáns bérházhomlokzatok jelentek meg, az udvari lakások azonban a függőfolyosóra nyíltak és csak az udvar felől kaptak természetes megvilágítást.) Az árvíz felhívta a figyelmet a part szabályozásának szükségességére is. Széchenyi István tanulmányt készítettett a pest-budai Duna-szakasz partjainak kiépítésére. Az 1848 elején benyújtott tanulmány megvalósulását azonban megghiúsították a szabadságharc eseményei. A későbbiekben a csatornákról, valamint az utak és járdák kövezéséről is készültek szabályzatok (1847, 1861). A *Közönséges építési rendszabás a szabad királyi Pest városára nézve* változatlan tartalommal 1863-ban újra kiadásra került.

AZ 1850-ES ÉVEKTŐL A KIEGYEZÉSIG

A szabadságharcot követő Bach-korszakban erőteljesen visszaesett az építési kedv. 1855-ben a Szépítő Bizottmánytól a városrendezés-építés ügye átkerült a városi tanácshoz, vagyis a függetlenségét elvesztette. A Városi Mérnöki Hivatalból alakult Városi Építési Hivatal bővített hatáskörrel működött (építhetőség, középítkezések irányítása, építésrendészet). A városhoz került a Szépítési Alap is. Az 1860-as években egyre jobban széttagolódott a város építésének ügye.

A három városban külön működtek bizottmányok, de Pesten azon belül is egyre több albizottság létesült az egyre összetettebb feladatok ellátására. A városépítésben Pesten továbbra is a Hild-féle szabályozási terv, Budán viszont a földrajzi adottságok és a kialakult úthálózat volt a meghatározó.

Az 1850-es években lassú ütemben induló építkezést követően az 1860-as évek közepére hatalmas lendülettel nőtt az építési tevékenység. Buda és Pest kapcsolatát erősítette, valamint a Pest felől érkező áruk útját megkönnyítette a Lánchíd (1849), az Alagút (1855) és a Kis-Gellérthegy alatti vasúti alagút kiépítése, megteremtve a keletnyugat irányú várostengelyt. Pest felvirágzó gazdaságának fő eleme a kereskedelem volt, amelyhez szervesen kapcsolódott a dunai olcsó, tömeges áruszállítás. A Lánchíd pesti hídfőjénél formálódó kereskedelmi központ meghatározó része volt a kikötő. Az osztrák Dunagőzhajózási Társaság 1857-ig gőzhajózási monopóliumot élvezett. 1853 és 1857 között kiépítette a Duna-partot a Lánchíd környékén. 1859 és 1866 között ezt a munkát Pest város folytatta először észak, majd déle felé (a Duna rakpartjai a folyó teljes hosszában az 1870–80-as években épültek ki). 1865–66-ra készült el itt a rakpart Reitter Ferenc, az Országos Építészeti Igazgatóság főmérnökének vezetésével. A rakpartok kiépítése jelentette a kor legnagyobb és talán legszükségesebb városrendezési munkáját, és nemcsak az árvízvédelmet, a folyami hajózást szolgálta, hanem a feltöltött terület beépítése megteremtette a város egyik legértékesebb teleksorát az Aldunasoron (mai Lánchíd és Erzsébet híd között).

Pest város tanácsa az *„Aldunator beépítését mind kereskedelmi s pénzügyi, mind szépiészeti s egészségi szempontból szükségesnek nyilvánította”*, bár a terv a lakosságnak nem tetszett egyértelműen. Táncsics Mihály például a kevésbé jövedelmező sétány kialakítását javasolta. Az Aldunator palotáinak építése azonban még e korszakban megkezdődött és a kiegyezés után fejeződött be (1866–1872), nem egy nagyobb városrendezési koncepció részeként, hanem a Duna-part kiépítésének következtében. A meglévő, Duna-parti klasszicista házsor elé az újonnan feltöltött Duna-partra egy újabb, négyemeletes, egységes neoreneszánsz palotasor került (mára csak a Thonet-udvar maradt meg). A házsor két vége pedig két újabb térnek, az Eötvös és a Petőfi térnek alkotta egy-egy térfalát. Az érett historizmus első nagyobb épületgyűjtése volt a kiegyezés utáni magyar fővárosban. Az Aldunatorra olyan épületek kerültek, amelyek szorosan kapcsolódtak a rohamos fejlődéshez, így a tőzsde, a biztosító székház, de a szálló is.

A legértékesebb belső városrészekben (Belváros, Lipótváros, Terézváros legbelső része) a meglévő 1–2 emeletes klasszicista házakra új emeleteket húztak illetve új 3–4 emeletes házak készültek. A városfejlődés következtében megjelentek az új közlekedési,

kereskedelmi, ipari létesítmények (pályaudvar, raktár, áruház, gyár), a város peremén gyártelepek kezdtek alakulni. A városban egyre jobban koncentrálnak országos funkciók és szerepkör kiszolgálására fokozatosan kiépültek a leghangsúlyosabb és legjelentékenyebb épületek (Akadémia, Tőzsde, vasúttársaságok és biztosítók székháza, Fővámszolgálat, Főposta, egyetem és minisztériumi épületek, hatalmas templomok: Bazilika, Dohány utcai zsinagóga), illetve a hozzákapcsolódó rétegek nagyszabású palotái, bérházai. A városiasan beépített terület elérte, sőt túllépte a későbbi Nagykörút vonalát és terjeszkedett a kivezető utak mentén, egyedül az északi irányban fogta vissza még mindig az Újépület tömbje.

A pesti külvárosok nagy része azonban maradt külvárosias (földszintes házak, raktárak, műhelyek, majorok, és a későbbi Nyugati pályaudvar által elvágva gyárak, malmok, fatelepek). Budát többnyire szintén a falusias beépítés jellemezte, a mai Lágymányoson mocsaras, Kelenföldön szikes rétekekkel. A Budai hegyvidéket kirándulók kezdték látogatni, betelepülése a 18. század végétől indult meg, de szilárd anyagú nyaralók csak az 1840-es évektől épültek (Svábhegyen és Zugligetben nagyobb parcellázás segítette), az 1850-es évek végén már településcsoportok is kialakultak. Buda városfejlesztési javaslatában (1860-as évek közepe) már megjelent a hegyvidéki vízvezeték kiépítésének a terve és a közlekedés is viszonylag hamar megoldódott (omnibusz, Buda legelső lóvasútvonalainak egyike-1869, fogaskerekű-1872).

A város pereme lakatlan és jórészt műveletlen volt. A városhatáron túli falusias, teleszerű településeket nagy lakatlan sáv (homokos puszták, illetve hegyek) választotta el Pest-Buda lakott területétől. A város fejlődése segítette a kapcsolódó területek formálódását. Nyaralók, villanegyedek illetve telepek alakultak ki. A városból menekülő jómódúak nyaraló vagy villanegyedbe, a Pesten boldogulást kereső szegényebb vidékiek pedig a városszéli telepekre költöztek. Az itt meglévő parasztlakosságú falvak városiasodása lassan indult be. Pest további fejlődésével kialakuló ipari-mezőgazdasági elővárosi övezet azonban megakasztotta a nyaralók virágzását. A kicsit távolabbi helyek fejlődését pedig elősegítette a jó közlekedési kapcsolat (pl. lóvasút Újpest felé 1866-tól, majd Rákospalota felé 1869-től).

A VÁROSEGYESÍTÉS ELŐTT

REITTER FERENC ÉS ANDRÁSSY GYULA ELKÉPZELÉSEI

A város nagymértékű gazdasági fejlődése, a nemzeti piaci központ egyre több funkciójának ellátása következtében erőteljes polgárosodás játszódott le. Az egyre jobban urbanizálódó város hatalmas építési igénye, mennyiségi és minőségi (építészeti, városképi, technikai) változása halaszthatatlanná tette egy modern városrendezési terv elkészítését. Reitter Ferenc mérnök 1851-től húsz éven át a Helytartóság műszaki igazgatóságán a középítési osztályt vezette. A főváros területén fölmerülő építési ügyekben mérvadó volt a véleménye. Az 1860-as évek elején kidolgozta a főváros építési ügyrendjét és szabályait, a budai vár és a város rendezésének és szépítésének

tervét. Átfogó rendezési elképzelése a két várost összekapcsoló közlekedési rendszer kiépítésére, egyúttal az árvízvédelem biztosítására épült (északon és délen Duna-kikötő és híd vasútvonallal a pesti és budai pályaudvar összekötésére, a budai hegyekbe (Zugliget) szárnyvonallal).² A Duna-partok szabályozásán túl a soroksári Duna-ág torkolatát Pest fölé akarta helyezni és egy hajózható csatornát átvezetni a városon.

A kiegyezés után miniszterelnöki székbe kerülő Andrássy Gyula a Monarchia magyar felét erősíteni szeretne volna. Ebben döntő szerepet szánt az (egyesített) főváros fejlesztésének, így Pest-Buda reprezentatív nagyvárossá történő kiépítésének. Célja volt a városok központi gazdasági funkcióinak a működtetése, a város gazdasági központtá válása. Az országos szerepkört alapvetően kormány szintű beruházással és levezényléssel, de a városok bevonásával gondolta megoldani.

A miniszterelnök javaslatára 1868 júniusára Buda és Pest összeállította a városrendezésre vonatkozó javaslatait. Buda szépítési és építészeti bizottsága a főkapitány elnöklete alatt a főmérnökből és néhány városi képviselőből állt. Pesten az 1839. évi szabályzat és az 1840. évi rendelet volt sokáig érvényben.³ A két város egybehangzó alapelveként a városok együttes működésével az alapvető műszaki és gazdasági feladatok elvégzését javasolta (rakpartok, kikötők, hidak, budai vár demilitarizálása, hajózható csatorna Pesten, a csatornázás és vízvezeték kiépítése és a zöld területek hasznosítása Budán). Buda városának nem voltak anyagi forrásai. Pest az előtte álló urbanizációs feladatok megvalósításához jóval nagyobb saját erőforrással rendelkezett, de éppúgy a kormány támogatására számított.

Andrássy Gyula az addigi tervszerűtlen városépítéssel szemben – a város történetében először (1868) – valódi nagy és átfogó léptékű városrendezési, a város szerkezetét és működését mélyen érintő koncepciót fogalmazott meg (övezetekre bontás külön ipari övezettel, reprezentatív út a városközponttól a Városligetig, ennek feltételeként új kisajátítási törvény kormány által garantált kölcsönrel). A kiváló politikus és mérnök együttműködésének eredménye hamar megmutatkozott. Reitter Ferenc intézkedési terve (Lánchíd megváltása, új hidak emelése, Duna szabályozása, új közlekedési fő utak nyitása) 1870–71-ben törvényerőre emelkedett. A szükséges pénzt kormánykölcsönből és a szabályozás után befolyó (híd-és rakpart jövedelme, telkek eladása, terjedék eladása) összegekből biztosította. A munkálatok irányítására létrehozták a fővárostól függetlenül működő Fővárosi Közmunkák Tanácsát (FKT), aki a Fővárosi Pénzalapot is kezelte (1870. évi X. tc.). Feladata volt többek között:

- az egész fővárosra, vagy egyes városrészekre kiterjedő szabályozási munkák előkészítése, tervek készítése
- a tervekhez kapcsolódó pályázati programok kidolgozása, tekintettel a két város jövőbeli terjeszkedésére, a szükséges közütemények, ipartelepek, munkás-telepítvények, közterek, parkok, mulatóhelyek stb. elhelyezésére
- az egész fővárosra vagy egyes városrészekre kiterjedő nagyobb szabályozási munkák végrehajtása, közvetlen vezetése alatt, vagy társulatok, vállalkozók által

- a városi tanácsnak középítési bizottsága előterjesztései alapján hozott határozatait a FKT-nek jóvá kellett hagynia, vita esetén a belügyminiszter döntött
- az FKT által elfogadott szabályozási terveket kellett betartani a végleges szabályozási terv elfogadásáig
- építési engedélyt a főváros (középítési bizottság) engedélyezi az építésügy szabályozásáig, másodfokon FKT, harmadfokon a belügyminiszter az építési ügyet szabályozó javaslat kidolgozása.

A FKT a megalakulása után hatalmas lendülettel fogott a munkának, megvolt az összes feltétel ehhez: megfelelő történelmi időpont, kormányzati támogatás (elvi és anyagi), megfelelő szaktudás, gyors döntéshozás a magasabb szinten is.⁴

A Közmunkatanács városfejlesztési programjának legfontosabb elemei:

- közegészségügyi feltételek (csatornázás, terek és széles utcák, hogy minden lakás fényhez és levegőhöz jusson)
- közlekedési feltételek
- területfelhasználás (funkciók elkülönítése, kereskedelmi és közlekedési területek összekötése, lakóterületek kellő – tömör és laza – beépítettsége)
- középületek megfelelő telepítése és kialakítása
- szabadidő létesítményei (szórakozás, kultúra, zöld, sport).

Ezt a komplett célkitűzést egészében, összehangolva, a köz- és magánérdekek figyelembevételével akarta megvalósítani. Ehhez a legfontosabbnak határozta meg az általános szabályozási és beosztási terv megalkotását. Egyidejűleg FKT elkészítette a városrendezési terv alapját is képező legfontosabb rendezési elképzelések terveit: Duna szabályozása, a Sugárút, a Nagykörút és a Margit-híd építése. 1871-ben hatalmas lendülettel indultak és szinte egy időben zajlottak e munkálatok, ami napjainkig meghatározta a város szerkezetét és működését.

BUDAPEST ÁLTALÁNOS SZABÁLYOZÁSÁNAK ÉS BEOSZTÁSÁNAK TERVEZETE

1871 elején pályázatot hirdetett FKT *Budapest általános beosztási és szabályozási tervére*. A kiírási program szerint megoldandó feladatok:

- főforgalmi vonalak tervezése és a már meglévőknél, tekintettel az ipar és kereskedelem igényeire, célszerű és könnyű kapcsolatba hozatala
- terek kijelölése
- Budapest környezete és előrelátható kiterjedése
- az egyes utak és utcák fekráji szabályozása és irányulása
- nyilvános épületek elhelyezése (országház, miniszteri épületek, törvénykezési paloták,
- laktanyák, opera, színházak, tudományos épületek, például: gimnáziumok,

Pest szabályozási tervének részlete, 1872, Halácsy Sándor, BFL XV.16.b.221/17h

reáltanodák, múzeum, csillagásztorony, központi orvosi és természettani épületek, könyvtárak, iparmúzeum, zenede, városházak, lovarkör, árvaház, lövölde, vásárcsarnokok, stb.)

- csatornázás, vízvezeték, világítás
- befásítás és parkírozás.

A beérkezett 10 pályamű egyikét sem találták egészében elfogadhatónak, de sok elemet felhasználtak a végleges tervek kidolgozásánál.⁵ A három városra külön-külön készült el a szabályozási terv.⁶ A FKT jelentésében megfogalmazta, hogy ez 1–2 évszázadra (!) biztosítja a főváros számára a fejlődés keretét, formáját.

Pestre már 1872-ben rendelkezésre állt a szabályozási terv, összeállításánál ket-
tőszották a várost: a Nagykörúton belüli tömörebb beépítésű belterületre és a kevésbé

Pest szabályozási tervének részlete, 1872, Halácsy Sándor, BFL XV.16.b.221/33-6

Buda szabályozási tervének részlete, 1876, FMH, Marek János, BFL XV.16.a.201/18-3

beépített külterületekre, azon belül is a vasúttól északra eső Külső-Lipótvárosra és a vasúttól délre eső többi városrészre. A Lipótváros külső részét már az 1839-es rendezési terv is külön kezelte. A tervezésnél figyelembe vették a lakosság gyors növekedését, az ipar és kereskedelem nagyfokú fejlődését, a megnövekedett közlekedési igényeket.

Buda és Óbuda szabályozási terve – felmérés híján – később készült el és akkor is csak a lakott belterületekre, illetve Kelenföldre (Buda: 1876, majd Óbuda: 1878⁷, előtte 1857-ben készült egy szabályozási térkép a belterületről). Az óbudai terv szerény

megoldását FKT azzal indokolta, hogy a városközponttól távol esik, ezért itt nem jöhet szóba nagyszabású megoldás, csak az utcák szabályozása. Ezek jellegzetes 19. századi szabályozási tervek, amelyek az útvonalak meghatározásával a közterület elkülönítették a magántelkektől, valamint néhány középület, közlétesítmény helyét is kijelölték. A szabályozási tervek – az igények szerint állandóan módosultak, de nem jelöltek ki kereteket, távlati megoldást. „*A megállapított szabályozásokat kitüntető terv.*” *közkezen forog s minden könyvtárúsnál megkapható*” – írta Ország Sándor 1882-ben.

ÁTTEKINTÉS AZ 1868–1873 KÖZÖTTI KÜLÖNLEGES IDŐSZAK FŐBB ESEMÉNYEIRŐL

1873-ban Pest, Buda, Óbuda valamint a József főherceg által birtokolt Margitsziget egyesítésével megalakult Budapest. A város egyesítését megelőző néhány évet hatalmas volumenű döntések, törvények, gyorsan végrehajtott munkálatok jellemezték. Ezek eredményei a mai napig meghatározzák a város alapstruktúráját.

<i>IDŐPONT</i>	<i>ESEMÉNY</i>	<i>MEGJEGYZÉS</i>
1868 júniusa	Pest és Buda város előterjesztése Buda-Pest szépítése tárgyában	Budapesti Közlönyben jelent meg
(LVI. tc.)	<i>Törvény a kisajátításról (országos vagy városi közérdek alapján megítélendő)</i>	közlekedési miniszternek és a városi hatóságnak van kisajátítási joga
(LVII. tc.)	<i>Törvény Pest legfontosabb középítkezéseire felveendő kölcsönről</i>	
1869. X. 23.	testvérfővárosok szépítési és szabályozási ügye, végrehajtó: kormánynak alárendelt szerv	Andrássy előterjesztése a minisztertanács felé
december	Reitter Ferenc intézkedési terve és költségvetése az egységes fővárossá fejlesztéshez. Javaslat egységes és megváltoztathatatlan szabályozási terv elkészítésére (tartalma: városok felmérése, Duna-part szabályozása, két közúti és egy vasúti híd, Lánchíd megváltása, Kis- és Nagykörút, Sugárút, Rákóczi út, Baross utca megteremtése ill rendezése). Ezek kormányfeladatok az önálló Fővárosi Szépítő Tanács irányításával.	Andrássy megbízásából készül az emlékirat
1870. III. 12.	szereződés kölcsönkötvény átvételére (magyar kormány és egy francia-osztrák pénzeszoport között)	

<i>IDŐPONT</i>	<i>ESEMÉNY</i>	<i>MEGJEGYZÉS</i>
május (X. tc.)	<i>Törvény a Duna szabályozásáról, új közlekedési főutak és hadak létesítéséről. Ehhez Pénzalap létesítése, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának felállítása)</i>	
június 23	<i>FKT megalakulása</i>	
(XXX.tc.)	<i>Törvény a Lánchíd megváltásáról</i>	
ősz	Buda városfelmérésnek előkészítése	
ősz	Lánchíd megváltása	
október	ideiglenes építési utasítás megszületése	
november	FKT tervezete és költségterve a Sugárútról	
november	Duna-szabályozás terve	a kormány beterjesztése a képviselőháznak
(LX. tc.)	<i>Törvény a Sugárút költségfedezetéről</i>	
december	városrendezési pályázat szempontjainak közzététele	
1871	Sugárúti építés előkészítése elindul (egyezségek, kisajátítások előkészítése)	FKT-nak nincs kisajátítási joga – ez nehezít
március	<i>Budapest főváros általános városrendezési pályázatának kiírása november 1-i határidővel</i>	
	Margit híd tervezésére nemzetközi pályázat	
(XLI. tc.)	<i>Törvény Pest legfontosabb középítkezéseire felveendő kölcsönről</i>	
július 10. (XLII.tc.)	<i>Törvény a Nagykörútról és az építkezések adómentességéről</i>	
aug-szept	FKT kisajátítási tervének jóváhagyása	közlekedési miniszter joga
szeptember (1876-ig tart)	Duna-szabályozás kivitelezését elkezdí a Bécsi Általános Építőtársulat	cél: árvízvédelem, és kereskedelmi kikötő létesítése
	Sugárút építése előtt kisajátítások indulnak, építésszek megbízása sugárúti házak tervvázlatának elkészítésével	

<i>IDŐPONT</i>	<i>ESEMÉNY</i>	<i>MEGJEGYZÉS</i>
december	városrendezési pályázat eredményhirdetése	10 pályamű (I. Lechner Lajos, II. Feszl Frigyes, II. Klein és Fraser)
1872	Nagykörút kivitelezése indul (a nyomvonal még nincs felszabadítva, de már indul az építés!)	
március	Sugárút Építő Vállalat megbízása az útvonal (fő út, mellékutak) kiépítésével 10 év alatt	
(IX. tc.)	<i>Törvény a pesti pályaudvarokat összekötő vasútvonal és a déli összekötő vasúti híd építéséről</i>	
	Sugárút közműtervek, bontás indul, építkezés indul	
augusztus	Margit híd építése indul	
	<i>Pest városrendezési tervét elkészíti FKT</i>	
december (XXXVI. tc.)	Törvény a városegyesítésről	
1873. jan. 1.	Budapest létrejön	
	a sugárúti telkek átírása FKT nevére, a sugárút megnyitása a mai Jókai utcától kifelé, bontás, építés	
január	szerződés Lipótváros és Terézváros összekötésének megoldására (mai Ferdinánd híd és a Dózsa György úti aluljáró)	FKT, MÁV és Pest szerződése

AZ 1894. ÉVI SZABÁLYZAT ELŐZMÉNYEI (1870–1894)

„...ha a belügyminiszternek mostani erélyes intézkedése közbe nem lép, könnyen megeshetik vala, hogy a főváros a maga egészében előbb épül fel, semmint a fővárosi építkezések mikéntjét szabályozó statumm megalkottatik” – írta a Magyar Közigazgatás 1892-ben.⁸

1. PEST VÁROSA SZÁMÁRA TERVEZETT ÚJ ÉPÍTÉSI RENDSZABÁLYOK (PEST VÁROS ÉPÍTŐ BIZOTTMÁNYA, 1870. FEBRUÁR)

Az 1870 februárjában – a Pest város Építési Bizottmánya által – készített szabályzattervezetet már júniusban, FKT megalakulásának hónapjában tárgyalta a közgyűlés. Ez a szabályzat még elsősorban biztonsági és egészségügyi megfontolásokon alapult. A telekalakítási kérdésekben minden esetben a hatóság egyedileg döntött, nem volt rá általános előírás. Azonban megjelentek benne a városszabályozást szolgáló szempontok

is. Meghatározta az utcák szélességi és hosszúsági méreteit, hosszabb utcát térrel kellett megszakítani. Foglalkozott a minimális telekméret, terjedék és kisajátítás kérdésével. Az utca szélessége határozta meg az épületek maximális magasságát. Négyemeletes házat csak legalább 15,20 m széles utcában lehetett emelni. Ezeket a szabályokat, melyek annak idején és még sokáig Európa legszigorúbb építési szabályai voltak, a telekspekulánsok és háziurak erőteljesen támadták.⁹ Szabadon álló építésnél az épület elhelyezése (szomszéd telektől mért távolság) a ház magasságától függött. A felsoroltak mind úttörő jelentőségű előírások voltak. A várost még nem osztotta övezetekre, de a vámvonalon túl enyhébb szabályok érvényesültek. A gyárakat már három kategóriába sorolta és a tűzveszélyes és bűzös üzemek elhelyezésére már Pest déli részét jelölte ki.¹⁰

Pest városa számára tervezett új építési rendszabályok 1870 (9. szakasz, 77.§)

- I. építési engedély
- II. telekosztás, telekszabályozás
- III. építésszek és építőmesterek díjazása (ez új)
- IV. az építkezés (végrehajtással kapcsolatos közbiztonsági és rendőri intézkedések, építőanyag, épületek és helyiségek magasságára, a pincére, kamrákra, pinceablakokra, nyílásokra, a falak vastagságára, földélszékre, főpárkányzatokra, földémszerkezetekre, lépcsők és folyosókra, kéményekre, a tetőzetre, istállók, árnyékszékek, házi csatornák, kutak, szökellékek, erkélyek, színezés stb-re vonatkozó műszaki, egészségügyi s tűzbiztonsági előírások)
- V. lakhatási engedély
- VI. szabályok hatósági végrehajtása
- VII. szomszédok közti határárkérdés, szolgalmi jog
- VIII. gőz vagy vízi erővel hajtott gyárak, üzemek
- IX. büntetés

2. IDEIGLENES UTASÍTÁS BUDA ÉS PEST VÁROSOK KÖZ-ÉPÍTÉSZETI BIZOTTMÁNYAI SZÁMÁRA, AZ ÉPÍTKEZÉS ÜGYÉBEN (1870. október,¹¹ 1894-ig érvényben volt)

A végleges szabály elfogadásáig – 1870. évi X. tc. 22–23 paragrafusában értelmében – FKT-nak átmenetileg is „szabályozási terveket, elveket és utasításokat” kellett megállapítania. Ez alapján a városok (középitési bizottságai) véleményezték az építési terveket és FKT pedig engedélyezte. A FKT tehát elkezdte az utasítás összeállítását. Bekérte a városok meglévő szabályzatait és azokat áttanulmányozta. Pest város februári tervezetét elfogadta ideiglenes szabályzatnak és kiegészítette egy egységes, a városokra vonatkozó ideiglenes utasítással. Ezt a rövid, néhány oldalas összeállítást megküldték a városoknak. A városépítés szabályozása ezután Pest város szabályzata és FKT ideiglenes utasítása alapján történt egészen 1894-ig. Emellett figyelembe vették olykor az addigi szokásokat és a véglegesnek szánt szabályzat tervezeteiben megfogalmazott új gondolatokat is.

- 1-ső a hatósági bírálathoz bocsájtandó építkezési tervek készítéséről
- 2-ik az utcák lejtésintézkedéseiről, földszinti padozatról, kapu- küszöb- magasságról, lépcsők, földalatti helyiségekről, és régi épületek lényeges átalakításáról
- 3-ik a kiszökellésekről, lábhatárokról
- 4-ik a házak magasságáról, könnyebb szerű építkezésekről, járdákról stb.

Az 1870. évi ideiglenes utasítás arra törekedett, hogy a rendezési terv megszületéséig a városszövetbe történő beavatkozások, építkezések ne akadályozzák majd a leendő szabályozások végrehajtását. Leírta az engedélyezési eljárást. Bármely építkezés (új, átalakítás, bővítés) csak az új szabályozási vonalaknak és utcaszinteknek megfelelően történhetett. Ügyeltek az épületek utcára nyúló részeinek a kialakítására. Az épületek magasságát az utcaszélességtől tették függővé, maximálisan négy emelettel. A könnyebb építési módot (falvastagság, szerkezet) bizonyos területekre korlátozták (gyár, nyaraló), előkészítve ezzel a leendő övezetes rendszert.

1871 júliusára módosult a Belvárosra vonatkozó korlátozás.¹² A kétemeletes (48 láb magas) házak építését addig az utcaszélességtől tette függővé. Ezután a Belvárosban bárhol épülhetett kétemeletes ház, de udvari szárnyat – egészségügyi szempontok miatt – az udvar méretétől függően lehetett felhúzni. Azzal indokolta az enyhítést, hogy rentábilisabb, az utcák itt többnyire keskenyebbek, a meglévő 3–4 szintes házak között zavaró az alacsony ház, és az itteni üzlettulajdonosok miatt sok lakás kell. A Nagykörút építésére vonatkozó törvény (1871) pedig előírta, hogy az épületek a szabályozási vonalra helyezendők, meghatározta a minimális telekméreteket és adómentesség biztosításával támogatta a négy emelet magas házakat. Ezek az előírások szintén úttörő jelentőségűek voltak. A Sugárutat az 1872-ben elkészült rendezési terv három részre szakasztotta, a külterület felé csökkenő emeletszámmal (3–4, 2–3, 1–2 emelet).

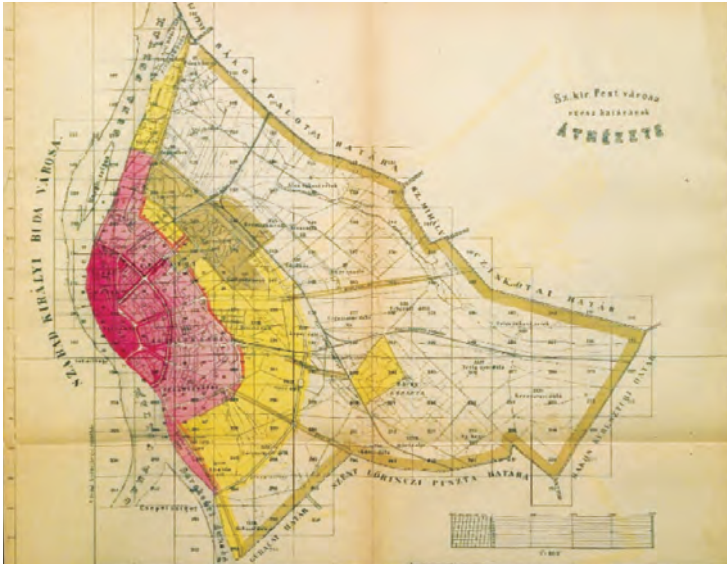
3. BUDAPEST FŐVÁROS KÖZÉPÍTÉSI RENDSZABÁLYAI, 1873 (TERVEZET)

Az ideiglenes szabályzat megalkotásával szinte egyidejűleg megkezdődött a végleges kidolgozása. FKT tanulmányozta a külföldi példákat (Párizs, London, Brüsszel, Bécs, Berlin, München, Hamburg, Hannover, stb.) 1872-re elkészült az általános szabályozási terv, majd 1873-ra a szabályzat tervezete 2 térképpel (14 fejezettel, 283 §), a fővárosi tanácsnak azonban egy kisebb átdolgozott változatot nyújtott be (17 fejezettel, 202 §).

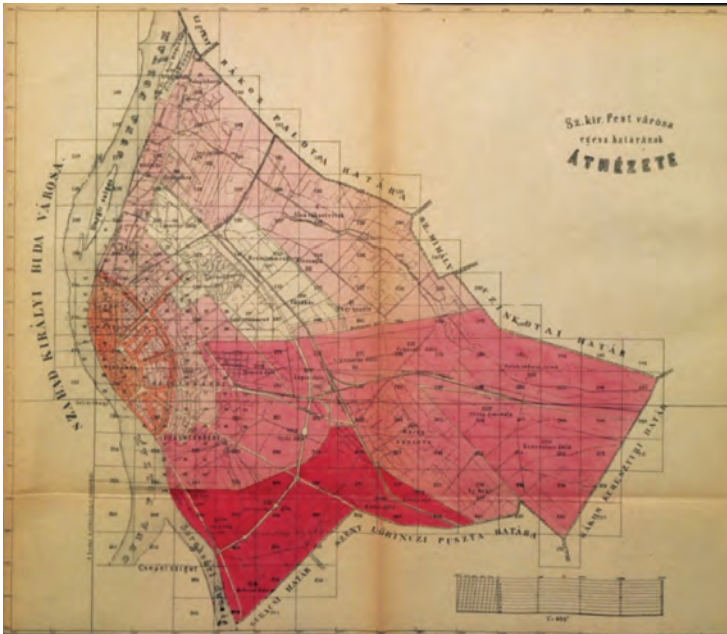
BUDAPEST FŐVÁROS KÖZÉPÍTÉSI RENDSZABÁLYAI, 1873

- I. Általános határozatok
- II. Az építési engedély elnyerése, illetve kiadásáról, az építés alatt és annak befejezte után szemmel tartandó szabályok és teendőkről, végre a főváros területének építkezési mód tekintetében öt övezetre felosztásáról

- III. Az általános szabályozási terv végrehajtásáról s jeleál az utca szabályozásokról, telekfelosztásokról, s a külterki új utak, utcák, és terek létesítésének módozatairól
- IV. Az épületek fekvése, állása és magasságáról
- V. Az építési anyagok és szerkezetekről
- VI. A tűzbiztonságról
- VII. Egészségügyi szabályok

Pest tervezett lakóövezeti beosztása, 1873, FKT, Budapest főváros középítési rendszabályai melléklete

Pest tervezett övezeti beosztása ipari gépek használata szempontjából, 1873, FKT, Budapest főváros középítési rendszabályai melléklete

- VIII. A szomszédok közti építkezési viszonyok
- IX. A gyárak és üzlettelepek építéséről
- X. A lakházak építésénél engedélyezett kedvezményekről
- XI. Csatornaépítési
- XII. Kövezés-, járdafektetés- és utépítési szabályok
- XIII. A légszuszbevezetéséről
- XIV. A vízvezeték bevezetéséről

Pest módosított övezeti beosztása, 1874. május, FMH, XV.16.b.221/17f

- XV. Az építési és házlakhatási engedélyekért, tervmásolatokért, stb. eljárásokért fizetendő díjakról, valamint az építésszek munkáinak jutalmazásáról
- XVI. a díjak, illetékek és birságok behajtásáról
- XVII. a szabályok végrehajtása tekintetében illetékes első és másodfokú, valamint a harmadfokú hatóságáról

A szabályozás főbb intézkedéseivel biztosítani akarták az általános városszabályozási terv megvalósítását:

- építési övezetekre osztás
- utcaszélesség megállapítása a szegélyező házak magassága alapján
- a főutak kövezési rendszerének meghatározása
- az új városrészekben szélesebb utak és terek a forgalom, világosság és átszellőzés biztosítására.

Emellett fontos cél volt a város egészségtelen működésének és a feltűnően nagy halálozási számnak a javítása (legyen az új házak kiszáradási ideje nyolc hét, a beköltözés előtt

egy hónap várakozási idő, pincelakás betiltása, csatornaépítés bevezetése, a főváros területének beosztása a gyárak elhelyezése szerint).

A szabályzathoz tartozó két térkép csak Pestet ábrázolta öt-öt övezettel (ekkorra még csak Pest felmérése készült el). Az övezetes szabályozás – bár ekkor még nem vezették be az övezet szót – csírájában itt jelent meg először. Az egyik térkép a teljes várost 5 lakóövezetre osztotta fel néhány kritérium alapján. A négy lakóövezetet a kifelé táguló gyűrűs körútrendszer (Nagykörút, mai Rottenbiller utca – Hámán Kató út, mai Hungária körút) választotta el. Ezen belül jobb övezeti besorolást kapott Kőbánya központja. A befásítási (IV.) övezetbe került a zöldebbnek szánt Városliget és környéke (valamint a szigetek, Budai hegység és a Városmajor), ide nem lehetett gyárat telepíteni. A másik térkép a várost szintén 5 részre tagolta a gyárak minősítése szerint. A két térkép területi beosztás nem egyezett minden esetben.

Az I. övezetben (Belváros, Lipótváros és a főbb belsőbb utak; Budán a Duna-part, Fő utca) a legkisebb teljesítményű gépeket engedték. Északról déli irányba egyre kellemetlenebb üzemeket lehetett működtetni. A harmadik körúton belül (Rottenbiller út –Hámán Kató út) és a Kerepesi úttól északra a gyengébb, a Kerepesi úttól délre az erősebb gépeket, a legdélebbi széles sávban pedig a legrosszabb bűzös gyárak kerülhettek. Budán az övezetektől függött a gyárak telepíthetősége.

A *főváros középítkezési rendszabályai* tervezete 1874-ben került a főváros elé. A Fővárosi Mérnöki Hivatal által készített újabb tervezet egyesítette a két féle felosztást és lényegében három részre osztotta a várost területfelhasználás szempontjából: lakó, nyaraló (zöld) és ipari üzemek elhelyezésére is alkalmas vegyes területre. Egész pontosan: fővárosi modorban építendő lakó, nyaraló és befásítási, valamint még három további övezetet különített el a telepíthető gyárak minősítése alapján.

A korabeli kritika¹³ a szabályzatot túl hosszadalmasnak (17 fejezet), aprólékosnak és nehezen áttekinthetőnek találta, de úgy vélték, hogy a hozzá nem értő kivitelezőknek nagy segítség (1872. évi VIII. ipartörvényben megengedett szabad iparüzés miatt képzetlen emberek is önállóan dolgozhattak az építőiparban). A főváros átnézte, véleményezte, a közgyűlés azonban csak 1881-ben tárgyalta a tervezetet, majd visszaküldte FKT részére az erősen módosított szabályzatot. Időközben egyéb jogszabályi előírások (a közegészségügyről szóló 1876. évi XIV. tc és az 1888. évi tűzrendészeti kormányrendelet) is rámutattak az építési rendszabályok szükségességére.

4. BUDAPEST FŐVÁROS TERÜLETÉN AZ ÚJ ÉPÍTÉSI RENDSZABÁLYOK, 1886 (TERVEZET)

A főváros észrevételeinek figyelembevételével FKT 1886-ra összeállította *Budapest főváros területén az új építési rendszabályok* címmel a legutolsó változatot. Az *Építő Ipar Építő Művészet* című szaklap közölte július-augusztusi számában azzal a kommenttel, hogy szeptemberben életbe fog lépni. Az ismertetéssel egyidejűleg véleményezte is. Az addigi helyzetet kaotikusnak, ellentmondásokkal telinek nevezte: „*Budapesten, az oly hallatlan lendületet vett építési ügyet elavult, jóformán szájhagyományon alapuló régi rendeletek, továbbá a fővárosi közmunkák tanácsa által az 1870-ik év végén kidolgozott*

„ideiglenes építési utasítások, sokszor a fönnálló gyakorlat és usus, de nagyon gyakran egyéni fölfogás és önkény »szabályozzák«”. Az új szabályzatot alapjában jónak tartotta, főleg az építéssel kapcsolatos pontokat, de az ennél fontosabb városrendezési és szabályozási kérdésekben alapvető változtatást javasolt. Nézete szerint a város minél szélesebb sávban villaszerű, illetve előkertes beépítésű legyen, mivel a városban nincs elég tér, sétány, zöldfelület. A belváros zárt soros tömör beépítése mellett a külsőbb területek szabadon álló beépítését preferálta. Az egyik javaslatára szerint a Köröndtől (Felsőerdősor utca – Rottenbiller utca) a Városligetig terjedő terület villaszerűen épüljön be, a parkból a városba való átmenet biztosítására (a rendszabály zárt soros építést írt elő pl. a Nagy János utca déli oldalára és a Felsőerdősor, Nagy János utca és Városligeti fasor közötti szakaszára). Úgy vélte, hogy a II. övezet zárt soros beépítése bérkaszárnnyakat teremt. A Városligeten túl és a III. övezetben előirányzott családi házas építésnek viszont nincs meg az infrastrukturális és közbiztonsági feltétele, így csak nyaralók épülhetnek itt. Szerinte a szabályok az övezeti határok túlzott kitolásával a várost erőteljesen kiterjesztik, ahelyett, hogy a lakosság a központ felé tömörülne, kifelé meg a „cottage-rendszer” jönne létre. A város határa felé a szegény rétegeknek kisebb bérházakat (kisebb lakások, olcsóbb szerkezet) kellene építeni, valamint egyszerűbb és gazdagabb családi házakat. Tehát lényegében a rendelet mögött meghúzódó átgondolt városfejlesztési koncepciót hiányolta.

A szabályzatot átadták a városi hatóság részére, a főváros ismét évekig érdemben nem véleményezte. 1891. május 25-én a közgyűlés elfogadta. FKT és a főváros között azonban még mindig fennállt a vita, hogy ki az illetékes a szabályzat kiadásában. FKT végül is 1892-ben a belügyminiszterhez fordult, aki eldöntötte, hogy FKT az illetékes, sőt előírta, hogy a lehető legrövidebb időn belül készítse el és adja ki a rendszabályzatot.

ÉPÍTÉSÜGYI SZABÁLYZAT BUDAPEST FŐ- ÉS SZÉKVÁROS TERÜLETÉRE, 1894

Az 1893-ban véglegesített szabályzat 1894. március 1-től lépett érvénybe. Tartalmában nagyon közel állt a megelőző, 1886. évi utasításhoz. Szerkezetében is nagyon hasonló volt, egyedül a telkek kialakítására vonatkozó passzus került kiemelten a 2. fejezetbe. Több fejezetre és paragrafusra osztódik, vagyis tagoltabb (majd kétszer annyi fejezetben négyszer annyi paragrafussal).

Önálló fejezetet kapott a földben talált lelet, kerítés, vízvezeték kérdése. A függelékekbe beemelt néhány egyéb vonatkozó szabályzatot: a színházak tűzbiztonsági előírásai (helyhatósági szabályrendelet, 1891) és a budai keserűvíz források tágabb környékén történő bányászat tiltása (bányakapitány határozata, 1882), valamint a statikai számításokhoz segédletek és a díjszabások. A függelékek alkalmazása – más tartalommal – 1940-ig fennállt. A szabályzat, mint úttörő munka adott rendszerben foglalkozott az alábbiakkal, a szerkezete változatlan maradt 1940-ig.

ÉPÍTÉSÜGYI SZABÁLYZAT BUDAPEST FŐ- ÉS SZÉKVÁROS TERÜLETÉRE, 1894

Általános határozatok

Az építési telkek kellékei

Engedélyezési eljárás

Szakértő alkalmazása

Épületek lebontása

Az építkezés általában

Állványozás és egyéb segédeszközök

Köztárgyak és leletek

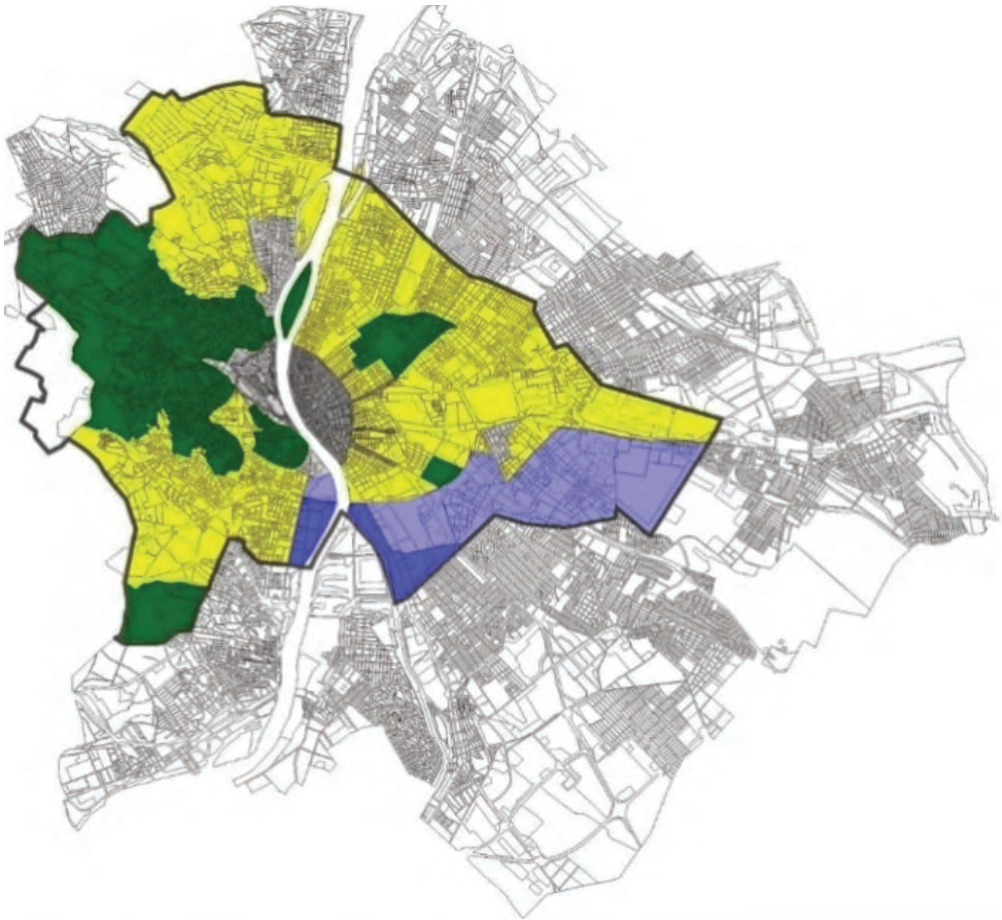
A szomszédok érdekei

Az építkezés módja

Hatósági vizsgálat az épület nyers állapotában

Építési anyag és szerkezetek

Egyes épületrészek

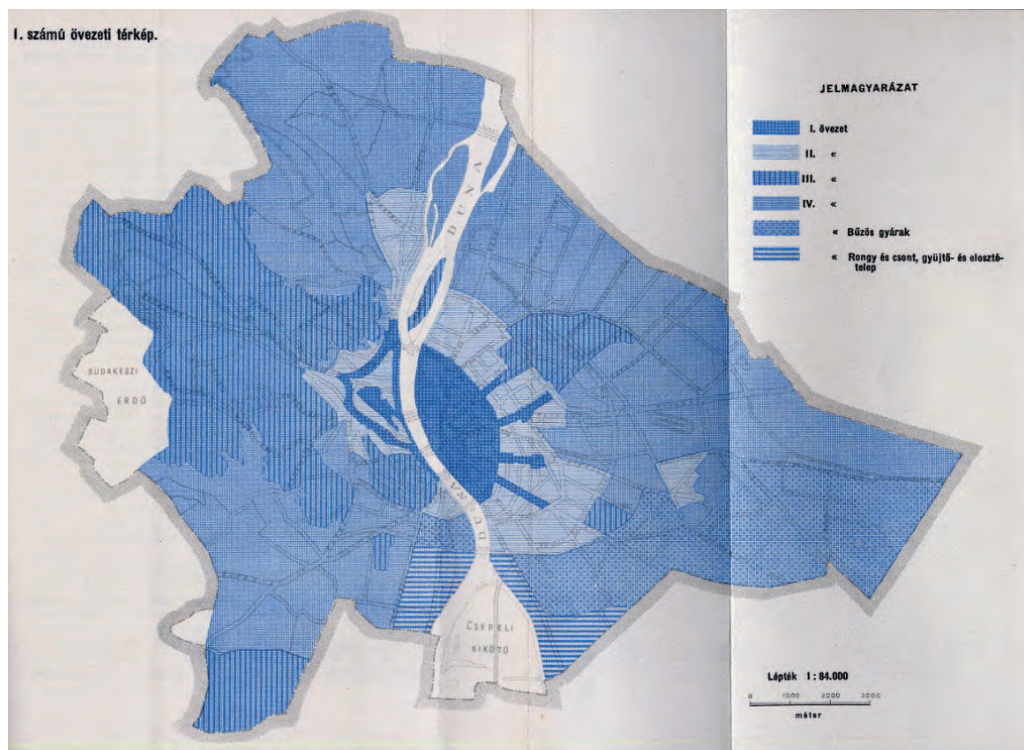
Budapest övezeteinek beosztása 1894-ben, a nyaraló (III. övezet – zöld), a könnyebb építési módú (IV. övezet – sárga) és a gyárterület (lila) kiemelésével, rajz: Varga Zoltán

Épületrészek az utcai vonalon kívül
Gyárak, iparvállalatok
Kerítések
Vízzel való ellátás
Az építmények használata
Az építmények jókarban tartása
Rendbírás
Illetékesség

ÖVEZETEK

A legjelentősebb volt az övezeti rendszer bevezetése „városrendezési szempontból”, és azok ismérveinek egyértelmű meghatározása. A négy lakóövezeten túl két övezeten kívüli gyárterületet is elkülönített.

Az elsőt nagyjából a város belső magva alkotta, többnyire a csatlakozó területek

Budapest 1894. évi övezeti beosztása, BFL XV.16.e.251/cop40

kerültek a másodikba. Mindkettőt a zárt sorú építkezés jellemezte, szemben a harmadik (nyaraló) övezet szabadon álló építkezéseivel. A negyedik övezetre maradtak a külső részek, ahol meg volt engedve a telek határvonalán, vagy szabadon állóan építkezni és alkalmazható volt a könnyebb építési módor. A negyedik övezettel, mint építési területtel nem számoltak komolyan.

Az I. és II. övezetben zárt soros beépítést írtak elő, és lényegében ugyanazok az előírások vonatkoztak mindkettőre. A zárt soros beépítés esetén már a kezdetektől (1873) megengedett volt a részben visszahúzott homlokzat alkalmazása (francia udvar, azaz U alaprajz esetén az utcavonalra illeszkedő szárnyak közötti udvar, illetve két szomszédos telek udvarral történő csatlakozása). Az I. övezet Pesten a Nagykörúton belüli és a kivezető főutak menti, a II. övezet a körúttól kifelé eső sávot (kb. Dózsa György út – vasúti töltésig) és a távolabbi Kőbánya központját foglalta magába. Az Andrássy útra lényegében a kialakításától fogva megkülönböztetett építési szabályok vonatkoztak.

Budán az I. övezetbe esett a Vár és a budai körút, valamint a Duna-parti terület (Gellértfürdő–Császárfürdő), a II. övezetbe a budai körúttól befelé, illetve kifelé eső sáv (Víziváros, stb. Városmajor is!). Óbuda belterülete is idetartozott.

A nyaraló, azaz a III. övezet a zöld felületeket foglalta magába. A pesti oldalon a Városliget és környékét (Herminamezőt is!), valamint a Népligetet, a budai oldalon pedig a Budai hegyvidéket, Naphegyet, Gellérthegyet, valamint a Kőérberék-Kamaraerdőt. Az övezethatárok közelében ügyeltek az átmenet biztosítására: a két városias övezetben lazább beépítést (előkertes, nyaralószerű), a nyaraló övezetben pedig kisebb telekminimumokat írtak elő.

A vegyes, könnyebb építési módú, IV. övezetbe sorolta durván a fővárosi lakóterületek felét (mai XIII–XIV. kerület, Kőbányának a hatvani és szolnoki vasútvonal közti része, valamint a budai oldal északi és déli része). Ez kevésbé volt szabályozva, kivéve Zugló bizonyos részeit és a kivezető főutakat, ahol nyaralószerű, illetve előkertes zárt soros beépítést írtak elő.

A fenti 4 övezetben nem épülhetett gyár nyaralószerű beépítés környezetében, illetve semmiféle gyár templom, iskola, kórház és bizonyos középületek mellett (az 1884. évi XVII. tc. alapján).

A déli összekötő vasúti vonaltól és a szolnoki vasúttól délre eső területeket a legkellemetlenebb gyáraknak tartotta fenn. Azon belül is megkülönböztette a bűzös (Lágymányos, valamint a IX. és X. kerület széles déli sávja) és a még rosszabb, rongy- és csontgyűjtő telepeket (a csepeli Duna-ág mentén Budán (!) és Pesten).

TARTALMI JELLEMZŐK (VÁROSRENDEZÉS, SZABÁLYOZÁS SZEMPONTJÁBÓL)

Foglalkozott a minimális telekméretekkkel (ezt már az 1871-ben megjelent, Nagykörút építésére vonatkozó törvénycikk is szabályozta), a telek maximális beépíthetőségével, az épületmagasság korlátozásával, a nyaraló-övezetben a minimális előkert (utca felé) és oldalkert (szomszédok felé) méretével, a lakás minimális méreteivel (elsősorban a zárt soros beépítésnél). Tehát most először megjelent teljesen az összes telek- és épületméretre, az épületek elhelyezésre, lakás alakítására vonatkozó mutató, amely a továbbiakban is a szabályozás alap kelléktárát képezte, illetve 1959-től kibővült a beépíthető szintterület és térfogat fogalmával. A zárt soros beépítésű övezetekben átvette a Nagykörútra megadott telekhomlokzati és mélységi minimumokat. A nyaraló-

övezetben Pesten és Budán nagyobb telekminimumot írt elő (600 illetve 1000 □ öl), a belsőbb területhez csatlakozó átmeneti részeken kisebbet (300 □ öl). A vegyes, könnyebb építési módú, IV. övezetbe sorolta durván a fővárosi lakóterületek felét, legalább 300 □ öl nagyságú telkekkel. Újdonság volt, hogy a főváros területére meghatározta a telek maximális beépíthetőségét (egységesen 80–85 %) és a minimális udvar méretet. A telekkihasználás ekkor még ugyanolyan lehetett a zárt soros belvárosi területen és a beépítetlen külterületen. Az épület magasságát – övezettől függetlenül (!) – korlátozta a teljes fővárosban, két emeltig fix méretben, a magasabb (3–4 emeletes) házaknál az utcaszélesség függvényében. Ezt már az 1870. évi ideiglenes utasítás is hasonlóan meghatározta négyemeletes házak esetén.

A főváros mintegy egy évtized alatt hatalmas változáson ment át gazdasági, kulturális, és technikai értelemben is. A fentiek eredményeként folytatódott a városközpont erőteljes beépítése, a túlszűfolttság nőtt (egyre magasabb bérházak egyre több bérlakással, egyre szélesedő területen). 1894-ben még a negyedik övezetben nem számoltak nagyobb építkezési igénnyel. A telkek olcsósága miatt azonban beindult viszonylag korán az építkezési tevékenység. Az élet a szabályzatot hamar túlszárnyalta. A fejlődés helyes irányítása szükségessé tette a város területének további övezeti tagolását.¹⁴

ÉPÍTÉSÜGYI SZABÁLYZAT BUDAPEST FŐ- ÉS SZÉKVÁROS TERÜLETÉRE, 1914

A századforduló táján a szakma egyre inkább hiányolta a megalapozott háttérdöntést, a hosszútávra szóló fejlesztési koncepciót, ami egy átfogóbb városrendezési terv alapját képezhetné, amire aztán a város rendeltetés szerinti felosztása, illetve a beépítési módok meghatározása épülhetne. A kiváló polgármester, Bárczy István (1906–1919) kiváló tanácsadóra lelt Harrer Ferenc személyében. Megfogalmazódott, hogy a várostervezés ne csak a gazdasági-társadalmi erők szabályozó eszköze legyen, hanem fordítva, maga alakítsa a térbeli rendszert, ami visszahat a gazdasági-társadalmi fejlődésre. A főváros nagymértékű fejlődésének köszönhetően az 1890-es évektől gombamódra szaporodtak a Pest környéki telepek. 1908-ban Harrer és Bárczy közös tanulmányban írt *A szomszédos községeknek Budapesthez való kapcsolatáról*. Bírálták, hogy a város területén nagyobb a telekminimum (300–1000 □ öl), mint a környékbéli településeken, pedig a központtól távolodva kellene nőnie.

Tíz évvel a szabályzat megjelenése után, 1904-ben megindult annak revíziója az alábbi főbb szempontokkal:

- közegészségi követelményeket minél jobban kielégíteni
- technikai fejlődés figyelembevétele
- a beépítés sűrűségét kifelé fokozatosan csökkenteni
- a különböző társadalmi rétegek igényeinek a kielégítése
- városképi szempontok.

1910-ben az új tervezetet az FKT elküldte a fővárosi tanácsnak, aki még az évben véleményezte. A tanácsnak három kiemelt észrevétele volt, ami lényegesen eltért az FKT

tervezetéhez képest: az építésügyi eljárásban a hatáskör megoszlása a FKT és a főváros között, a szomszéd és az építtető jogai, valamint az övezeti beosztás (részletesen ismertetjük). A FKT és a főváros egyetértett abban, hogy először egy egységes álta-lános szabályozási tervet kellene készíteni. Egyetértettek abban is, hogy az övezeti beosztást finomítani kell nyolc övezet felállításával, de ezt eltérő módon gondolták. A megvalósult változat többnyire az FKT elképzelését tükrözte, többek között a végleges övezeti kiosztásban is.

AZ ELŐKÉSZÍTÉS

FKT tervezetében a nyolc övezet mellett egy övezeten kívüli területet szánt park-temető céljára. Az I. és II. övezet (utcavonalon, zárt soros beépítés) lényegében megegyezett az addigi I–II. övezet területével, egyedül Lágymányos környékén történtek nagyobb átsorolások. A volt III. övezetből lett lényegében az új III–IV. és minimálisan a VI. övezet (nyaralószerű beépítések) és részben a park-temető terület. A régi vegyes, nagy területet elfoglaló IV. övezet alapján szintén két új övezetbe került az V. (utcavonalon, zárt soros) és a legkülsőbb részeket befoglaló VIII. (nyaralószerű) övezetbe.

A főváros szerint az elmúlt időszakban visszafordíthatatlan károk keletkeztek a város fejlődésében a perifériákon és a hegyvidéken.¹⁵ Az 1894. évi szabályzat IV. övezete szabadabb beépítési módot engedett meg. Ezáltal a perifériák aránytalanul intenzíven és rendszertelenül épültek be. A közművek idő előtt kiépültek, ami a telekárakat erősen megemelte. A hegyvidéki városképben pedig a merev, zárt soros beépítés okozott kárt. A főváros bírálta, hogy az FKT a beépítési módnál nincs kellő figyelemmel a fokozatosság és a fokozatos beépítés elvére, az övezet területeinél pedig a kialakult és kialakítandó természetes határookra és forgalmi vonalakra. A belső (I–II.) és a nyaraló öveket (III–IV.) nem tartotta elég finoman tagoltnak, a külsőbb övezeteket (V–VIII.) viszont indokolatlanul tagoltnak. Városfejlesztési koncepciójának megfelelően azt javasolta, hogy a 8 övezeten belül legyen 3 belső, 3 nyaraló és 2 külső öv – a fokozatos átmenet érvényesítésével:

ÉPÍTÉSÜGYI SZABÁLYZAT BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS TERÜLETÉRE, 1914 (fővárosi tervezet)

- I. üzleti város legyen a szorosan vett Belváros és Lipótváros a Szabadság térig
- II. sűrűn beépített lakó városrész legyen ezen túl a mai Dózsa György útig, (nem a Nagykörútig!)
- III. a jövő sűrűn beépített városrésze legyen a mai Dózsa Gy. úttól a Hungária körútig
- IV. (erre külön nem tért ki)
- V. budai külső nyaraló övezetbe nagyobb hegyvidéket vont be (Viharhegy, Remetehegy, Mátyáshegy, Szépvölgy, Pálvölgy, Csatárka, Zöldmál, Csillebérc, Pösinger-major, Madárhegy, Péterhegy)
- VI. átmeneti nyaraló-övet jelölt ki a városkép szépítésére lehessen nyaralószerű építés a belső értékesebb telkeken is (Városliget környéke, Várhegy, Naphegy, Gellérthegy)

VII. tényleges külváros „a kisebb igényű lakosságnak”

VIII. be nem építendő külváros (ne épüljön be a közeljövőben)

A főváros az övezetek kialakításában szükségesnek tartotta – az 1894. évihez hasonlóan – övezetenként a minimális telekméreteket előírását, ez azonban nem igazán valósult meg.

Az övezetek közötti fokozatos változást az alábbi jellemzőkkel akarta biztosítani:

- beépítés (zárt soros, előkertes, szabadon álló)
- a telkek minimális mérete legyen megadva, kifelé csökkenő módon
- az épület magassága (korszerűbb, ha az utcaszélességtől függ, de elfogadta az addigi fix magasságokat, mert értékben megfelelő volt)
- emeletszám (minimális belmagasságtól függ, ezért a minimális belmagasságot közegészségügyi, műszaki és szociális szempontból jól kell megválasztani)
- udvar méretének minimuma (belső és nyaraló övben kisebb, a külterületen nagyobb legyen)

A VÉGLEGES SZABÁLYZAT

A véglegesen elfogadott szabályzat építési mutatói az alábbiak szerint alakultak:

A helyiségek belmagassága egységesen 3,2 m-re növekedett (kivéve a VII–VIII. övezet földszintes házait). Az udvari traktus padlásterének 33 %-a beépíthető volt (mosókonyha, cselédfürdő, segédházmesteri lakás, műterem mellékhelyisége céljára).

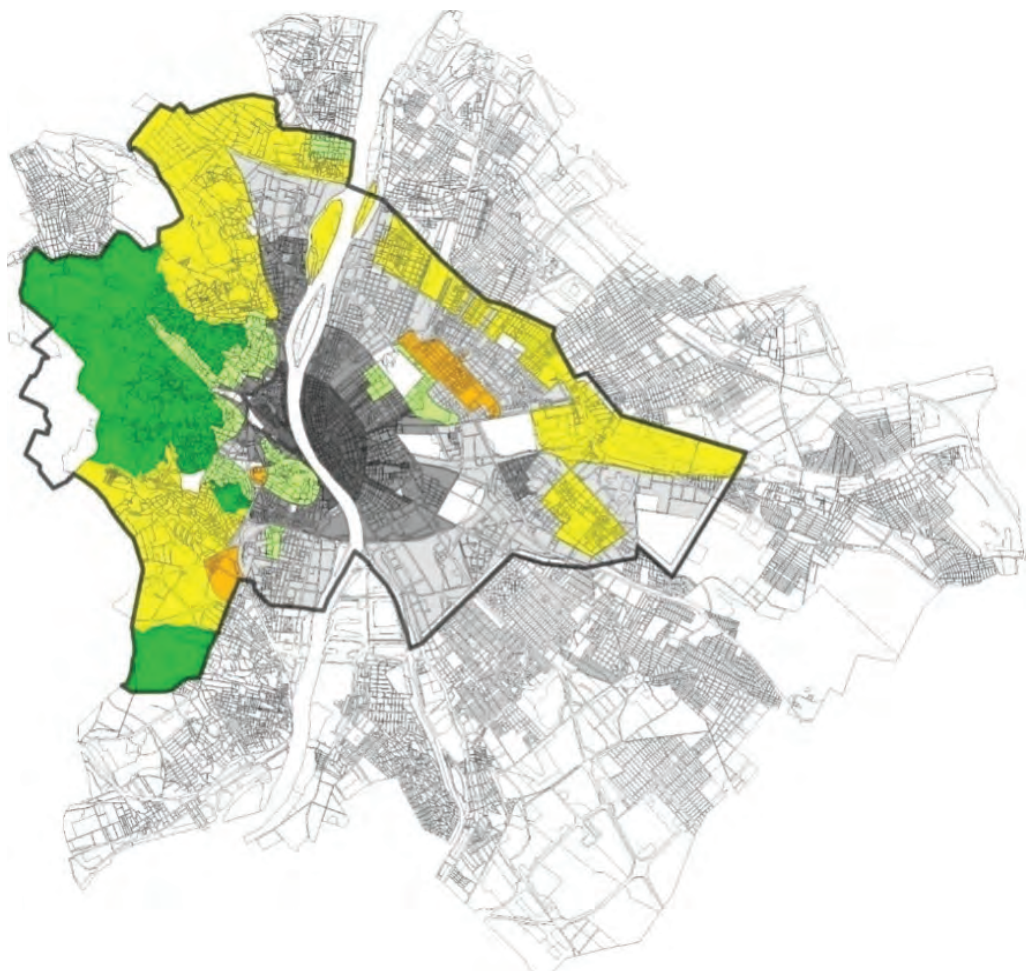
A megengedett épületmagasság korlátozás nélkül mindenütt lehetett 9,5 m (I–II. övezetben 12,5 m). Az ettől nagyobb magasság a szabályozási tervben szereplő utcaszélességtől függött. Ebben az esetben a főváros elképzelése érvényesült (FKT tervezetében az emeletszámhoz rendelt egy fix magasságot). Ezen belül voltak finomítások (magasságot lehetett növelni nagyobb belmagasságnál, a tetőgerinc magassága a számított épületmagasságot 7 méterrel léphette túl).

A telek beépítését 1894-ben még egységesen 85 %-os (ill. 80 %) beépítettséggel, a belső udvar minimális méretét 6 m-ben korlátozták. 1914-re ez sokat finomodott, az övezettől, zárt soros utcavonalon történő építésnél az épületmagasságtól függően csökkent. Az I. övezetben (kb. Nagykörúton belül) 2÷3 emeletes épületig lehetett a legnagyobb beépítési hányad (85 %) és a legkisebb udvar (6 m széles). A zöld övezetben volt a legkedvezőbb (IV. övben: budai hegyekben és Kamaraerdőnél 20 %).

A telek beépítésének mélysége az I. övezettől kifelé csökkent (70 m-ről 43 m-re, 1894-ben nem volt korlátozás). Az utcai és udvari traktusok változatlanok maradtak (5 ill. 4 m) bizonyos kiegészítésekkel. Zárt soros beépítésnél nem korlátozta a telek minimális méretét.

A favázis szerkezet egy emeletig megengedett volt (kivéve az I–II. öv).

Az eddigiekhez képest tehát a legjelentősebb változások: négy helyett nyolc övezet (finomítás), Lágymányos és Zuglói környékének a változása, az új park-temető kategória bevezetése, valamint a déli várospermet elfoglaló, addigi (büzös, rongy és

Budapest 1914. évi övezeti térképe a szabadon álló beépítésű övezetek kiemelésével (III–IV. övezet – zöld, VI. övezet – okker, VIII. övezet – sárga), ipari övezet nem volt. Rajz: Varga Zoltán

csontgyűjtő) gyár kategória helyére lépett a zárt soros V. (utcavonali) és VII. (előkeres) beépítés, biztosítva ezzel az erőteljesebb lakó célú felhasználást. Újdonság volt, hogy infrastruktúra nélküli utcában nem lehetett építkezni (kivéve a budai hegyvidéket és kisebb családi házat). Egységes udvart lehetett elrendelni a zárt soros beépítésű II. V. és VII. övezetek telektömbjeinél.

A hegyvidéken a hegy és a völgy felé nyereg tetős homlokzatot kellett kiképezni. A városkép védelme céljából elrendelhetők a homlokzatok „fokozottabb építőművészeti” kiképzését és a tűzfalak díszítését. Kiemelten kezelték továbbra is az Andrássy útra vonatkozó építési feltételeket.

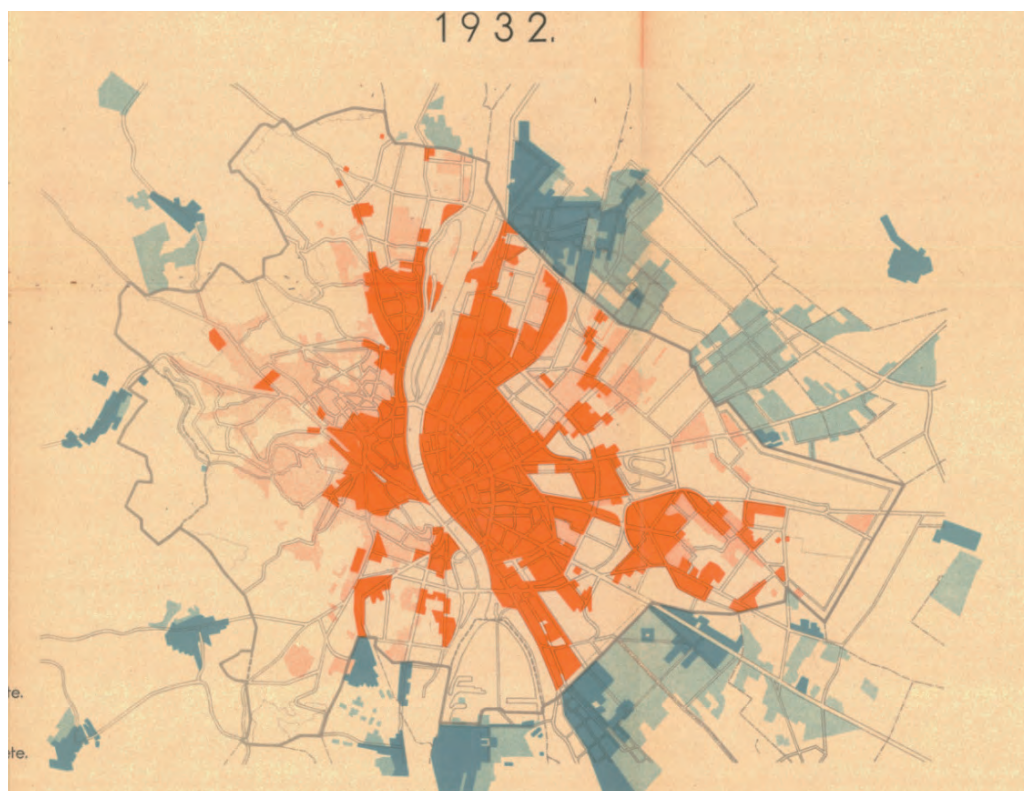
Az ipari tevékenységre nem jelölt ki külön területet. 1894-ben még egy nagyon széles sávot hagyott a főváros déli részén, elsősorban Pesten a bűzös gyáraknak és a rongy- és csontgyűjtő telepeknek. 1914-ben ezeket a területeket átsorolta zárt soros utcavonali és

előkeres, valamint szabadon álló beépítésű területté (V., VII–VIII. övezet). Ezenbelül a kis területre kiterjedő VII. övezetben lehetett bűzös gyárat és egy lehatárolt kis területen (Illatos úttól délre) rongy- és csontgyűjtő telepet létesíteni. Nem lehetett gyárat elhelyezni a legfelsőbb területen (I. öv), és lényegében a budai hegyekben és a Városliget környékén (III–IV, VI. öv). Mindez nagy változás volt az addigiakhoz képest.

A szabályzatban önálló fejezetek jelentek meg a technikai fejlődésnek köszönhetően (lift, gáz és villanyvezetékek). Különleges rendszabályok vonatkoztak a színház és az újonnan megjelenő áruház (áruhelyiség) építésére. A színházat négy oldalról utcákkal határolt önálló telekre lehetett elhelyezni.

ÉPÍTÉSÜGYI SZABÁLYZAT BUDAPEST FŐ- ÉS SZÉKVÁROS TERÜLETÉRE, 1926

Az 1914. évi kinyomtatott szabályzat mintegy 10 év alatt elfogyott. 1926-ban néhány módosítással és kiegészítéssel újra kiadták, figyelembe véve az elmúlt 12 év tapasztalatait és az azóta bekövetkezett változásokat.

Budapest beépítettsége 1932-ben a sűrű és szórványos beépítés jelölésével, 1940, Budapest Székesfőváros Polgármesteri III. Ügyosztálya, (BFL XV.16.e.251/188-1)

A budai oldalon kisebb területeket másik övezetbe soroltak, főleg a Várhegy nyugati lejtőjén és a Pasaréti út elején fekvő Drasche-féle téglagyárnál. Néhány lényegtelen egyéb változtatás történt (különleges építési mód, felelős szakértő, kemény, új fali téglák és falméretek, színház, mulató, használati mód, ha a hatóság bontási, helyreállítási stb. munkát rendel el a másik fél terhére és az nem végzi el, akkor a hatóság végrehajthatja azt a fél terhére – ez új). A telkenként változó előírások miatt külön helyszínrajzi mellékletben ábrázolták a Váralján a Logodi utca és a Városliget közeli XIV. Cházár utca kialakítását.

A függelékben külön fejezet foglalkozott a különleges rendelkezésekkel, ezeket a FKT pár évvel az 1914. évi szabályzat megjelenése után, 1916 és 1918 között alkotta. Köztük változott néhány helyi szabályozás (VIII. Blaha Lujza térnél a Bacsó utca egy részén, a XII. Szarvas út egy részén és Pasaréten a Battai út – Csévi útnál enyhültek a szabályok városképi érdekből, illetve a nagyobb beépítés elősegítésére). A Duna alsó rakpartján csak a felső rakparttól nem magasabb, lapostetős, visszafogott színezésű, ideiglenes épületet lehetett emelni.

1933-tól további módosításnak köszönhetően a szabályzatba bekerült a sorház és csoportház fogalma: lehetővé vált zárt soros övben sorház, szabadon álló övezetben csoportház létesítése.¹⁶

IDEIGLENES ÉPÍTÉSKÖNNYÍTŐ SZABÁLYOK

A háborúban megakadt építkezések előmozdítására és a lakásínség enyhítésére *Ideiglenes építéskönnnyítő szabályok*at vezettek be 1921. január 1-én öt évre, majd 1926-ban újra. Ezek könnyítették az építkezést, gyorsabb engedélyezési eljárást tettek lehetővé. Csökkentették a minimális belmagasságot, kapubejáró magasságot. A családi házas, nyaraló jellegű III–IV. övezetben a padláson lehetett lakást, irodát, műtermet, műhelyt, pincében pedig konyhát, mosókonyhát, műhelyt, boltot, vendéglőt kialakítani. Csökkent a minimális utcai traktusmélység, szoba alapterület, ablaknyílás, falvastagság (zárt sorban épült földszintes családi munkásház határfala: ½ téglányi). Az I–II. övezetben is készülhetett alápincézetlenül is földszinti lakás, kellő szigeteléssel. Az V–VIII. övezetben megengedett volt a vályogtégla, vert fal.

1926-ban ezt az ideiglenes intézkedést újabb 5 évre, 1931-ig meghosszabbították, illetve tovább könnyítették. Bármely övezetben épülhetett lakóépület 2 darab kétszobás-konyha-mellékhelyiséges lakással, min. 300 □ öles telken, közművesítetlen területeken is (addig csak egy lakásos lehetett). Családi és munkásházban a traktusmélység tovább csökkent. Többszobás lakásnál az egyik szoba legalább 15 m² alapterületű, a második lehetett min 10 m², a negyedik lehetett 8 m². 1931 után még évente meghosszabbították a könnyítő szabályok érvényességét, először 1932-ig, majd 1933-ig.

ÉPÍTÉSÜGYI SZABÁLYZAT

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS TERÜLETÉRE, 1940

VÁROSFELJESZTÉSI PROGRAM ÉS ELŐZMÉNYEI

Az 1920-as évektől a városnövekedés súlypontja – elég spontán módon – a külterületre helyeződött. A bérházépítés csökkent, a kisebb keretű családok viszont olcsó külvárosi telken, olcsó családi házat tudtak építeni, esetleg öröklakást tudtak vásárolni. A könnyített építési szabályok is elősegítették a külső területek silány beépítését olyan helyen is, ahol út vagy közmű nem volt (Zuglóban, Angyalföldön, Kelenföldön, ahol a korábbi szabályozási tervek nagyszabású városképet terveztek). A belsőbb területen csak egy-két helyen nőtt a lakosság szám (Újlipótváros, Középferecnaváros, Gellérthegy, Lágymányos). Az 1925 és 1930 közötti időszakban az új házak mintegy 75 %-a földszintes volt és igen kevés magasabb (két- vagy többszintes) ház épült. Az 1930-as évekre a családi ház lett a lakásideál, a külterületen erősen növekedett a népesség. A peremtelepülések szintén tervszerűtlenül növekedtek és összenőttek a fővárossal. Az 1920–30-as évek fordulóján megfogalmazódott, hogy rendezni kell a régi Budapest megoldatlan és a kiépülés előtt álló új területek városrendezési problémáit, újra kell gondolni a városépítés alapkérdéseit, ugyanúgy, mint 1870-ben. 1932-ben került sor az akkori V–VI. kerület külterületei (XIII. Magdolnaváros) szabályozásának és beépítési módjának a megállapítására. Ekkor merült fel először, hogy szükség lenne egy átfogó fejlesztési keretprogramra. Az agglomeráció által felvetett problémák is sürgették egy átfogó fejlesztési program megalkotását. Az egyik alapkérdés az volt, hogy tömörítés (magasbatörés) vagy decentralizálás (szétterülés-kertvárosiasodás) legyen a rendező elv. A másik fontos probléma Nagy-Budapest kialakításának kérdése volt, településfejlesztési és településpolitikai szempontból is (főváros és környék társadalmi összetétele). 1930-ban a főváros lakosságának 41,4 %-a, a környéki települések lakóinak 60,2 %-a munkás volt, vagyis a peremtelepülések becsatolásával a lakosság összetétele változott volna, erősítve az angyalföldi, kőbányai és ferencvárosi ipari munkásságot.

1932-ben a jogi végzettségű, kiváló városrendezési szakembert, Harrer Ferencet megbízták egy városfejlesztési tanulmány elkészítésével. Ő tagja volt a főváros törvényhatósági bizottságának és az FKT-nak, valamint a főváros felsőházi képviselője volt. Három kulcskérdést vetett fel és a városvezetéstől várt választ: növelni akarja-e a lakosságot, lakosság eloszlása (népesség tömörítése a belső városrészekben vagy nagy területen külterjes kistelkes családi házak építése), valamint Nagy-Budapest kérdése (városkörnyék gyors fejlődésnek indult, viszont a város perem még nem épült be). A tanulmány megtartotta a város alapszerkezetét és a külterületen csökkentette a maximális építési magasságot. 1937-ben megjelent az építésügyről és városrendezésről szóló törvény, ami előírta a városoknak városfejlesztési terv készítését. A városias kialakításra szánt terület (új fogalom) felmérése után 1943-ig általános rendezési tervet, majd annak elfogadása után a már beépített területre részletes rendezési tervet kellett készíteni két éven belül. A törvény végrehajtásával kapcsolatban megjelent 1009/1938

sz. Ip. M. rendelet értelmében a részletes rendezési tervben (RRT) meg kellett határozni az utak szintjét, emelkedési viszonyait és tagozását, az épületek építési vonalát, az épületmagasságot, az építési telkek méreteit, a telkek beépítési módját, a közműhálózat elhelyezését és a városrendezés szempontjából jelentős egyéb lényeges körülményeket.

A főváros városfejlesztési tervét 1940 őszén elfogadták. Az alábbi alapokból indult ki: A népesség növekedésének üteme lelassult és a növekedés a bevándorlásból adódik, a városon belül a lakosság kifelé törekszik. A főváros felé igyekvőknek a városon belül és nem az agglomeráció növelésével kell helyet biztosítani. Tehát az egyenetlen elhelyezkedéssel kell foglalkozni (hol túl sűrű, hol nagy területen szétfolyó). Ezért részben a beépítés intenzitását, részben a beépíthető területet kell csökkenteni, vagyis a belső városrészek korszerűsítése, illetve az utóbbi évtizedekben szétfolyó, alacsony sűrűségű, laza beépítésű családi házas terület kiterjedését kordában tartani.

A program nem foglalkozott Nagy-Budapest kérdésével. 1942-ben Szendy Károly polgármester készített tanulmányt Nagy-Budapestről. A II. világháború előtt beindult a program megvalósítása (megkezdődött Nagy-Budapest úthálózatának a kidolgozása, a földalatti gyorsvasút belterületi vonalának elfogadása). A háború azonban megszakította az elinduló folyamatokat.

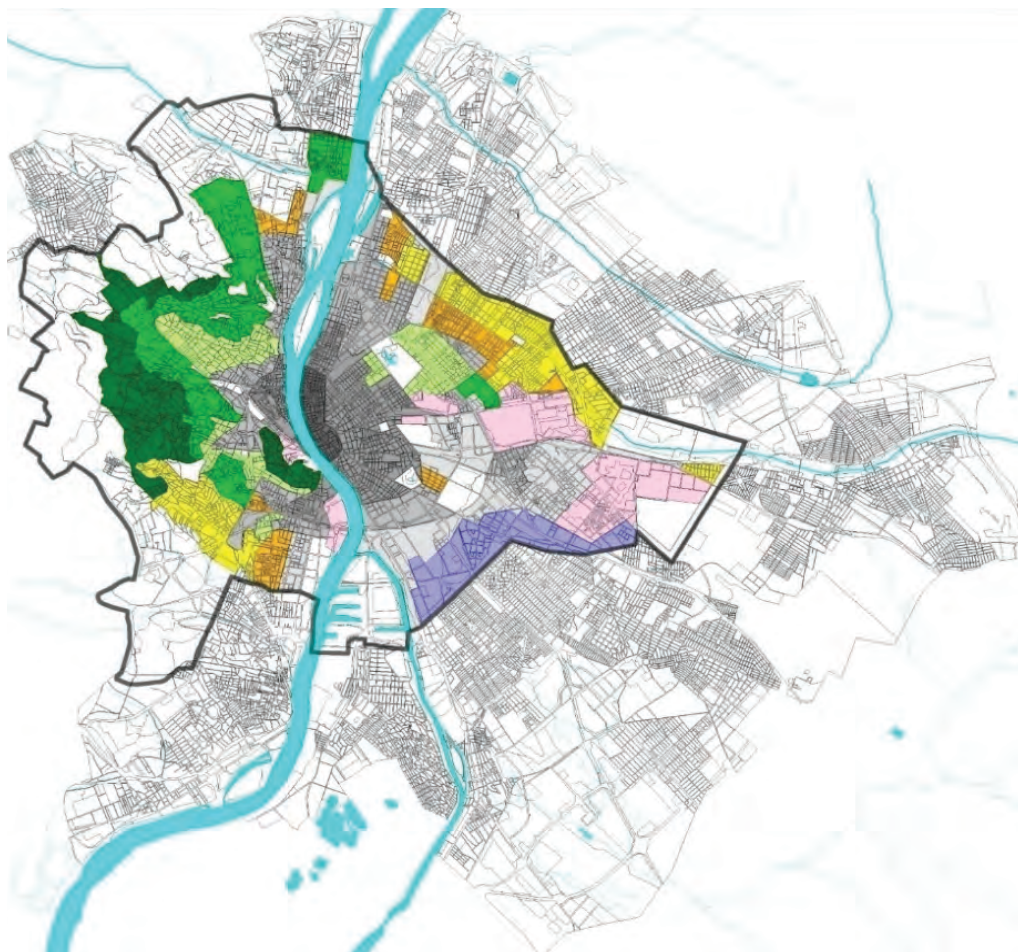
AZ ÉPÍTÉSÜGYI SZABÁLYZAT

A város nagymértékű fejlődése, a társadalmi, politikai, gazdasági és technikai változások hatására – a jól előkészített városfejlesztési programnak köszönhetően – az addigiakhoz képest merőben új és korszerű szabályzat született meg, amely pár hónappal a program elfogadása előtt életbe lépett. Tartalmában, szerkezetében és felépítésében az előzőekhez képest jelentősen megváltozott. Áttekinthetőbb, egzaktabb lett, a fogalmak definícióját is tartalmazta. A szabályzat elejére helyezte jól rendszerezett formában a városrendezési-építészeti szempontból releváns fejezeteket. Az újonnan létrehozott „*városrendezés*” fejezetben az övezetekre, telekalakításra, városképre vonatkozó előírásokat tárgyalta, majd önállóan a *beépítési mód, az épületmagasság, a helyiségek illetve a homlokzatsíkból kinyúló épületrészek* zárta ezt a témakört.

VÁROSRENDEZÉS (I. FEJEZET)

Az övezetek

Az övezeti beosztásban nagyon jelentős változások történtek. A beépítésre kijelölt területeket tovább finomították, az addigi 8 helyett 10 építési övezetre osztották. öt övezet zárt soros, négy övezet szabadon álló és egy pedig ipari építkezést tett lehetővé. Az I–V. övezet a legmagasabb beépítési fokozattól fokozatosan a családi házas építést engedte. A VI–IX. övezet szabadon álló beépítés keretében a legmagasabb fokútol a családiházasig terjedt. Ez a besorolás lehetővé tette az egyes övezetek közötti finomabb átmenetet. Újra visszatért az ipari övezet (X). A tervezésnél figyelembe kellett venni a részletes rendezési tervet, annak hiányában is adhattak ideiglenes építési engedélyt, esetleg későbbi átalakítási kötelezettséggel. Az előírt beépítési módot az RRT felülírhatta. Ha beépítési terv alapján lehetett csak építeni, akkor a telektulajdonos kérelmére 60 nap alatt meg kellett azt állapítani.

Budapest 1940. évi övezeti térképe a szabadon álló magasabb beépítésű övezetek (VI–VIII. övezet – zöld, családi házas, V, IX. övezet – okker, sárga), az ipari (X. övezet – lila) övezetek és a későbbi intézkedéseknek fenntartott területek (rózsaszín) jelölésével, rajz: Varga Zoltán

A beépítésre ki nem jelölt, övezeteken kívüli területek mennyisége erősen megnőtt, csak középületet és az illető terület rendeltetésének megfelelő épületet lehetett rajta emelni. Az eddig is létező erdő, közkert mellett megjelent a későbbi rendelkezésre fenntartott (gyógyhely, sport, temető stb.) kategória (ld. 1937.évi VI. tc 1. §). A fennmaradó be nem építendő területet gazdasági célra lehetett hasznosítani.

Az eddigiekhez képest jelentős változások:

Az I. övezetet erőteljesen lecsökkentették a pesti Belvárosra és Lipótvárosra, vagyis a mai V. kerületre (kivonták az addigi Nagykörúton belüli területet, főbb kivezető utakat, budai oldalon a Vár és környékét). Egyedül itt lehetett 24 m magasságig építkezni (és az ipari övezetben), de csak beépítési terv szerint. A pesti oldalon az addigi zárt soros II.

övezet a város felé növekedett, kifelé viszont szofisztikáltabb lett, alacsonyabb beépítési magasságokkal többnyire 15 m magasságig (Lehel tér mögötti háromszög alakú terület, Középső-Ferencváros, Kőbánya) illetve még alacsonyabb, szabadon álló 12 és 7,5 m max. magassággal (Tisztviselőtelep, Ganz lakótelep). A budai oldalon is hasonlóan változtak az előírások. Az I. övezet megszűnt, a II. övezetbe kisebb terület (Vár, Viziváros és Lágymányos) került. Ez azt jelentette, hogy az új építéseknel többnyire maximum 15 m magas vagy annál kisebb házat engedtek. A budai körüttől kifelé eső részek, Krisztinaváros, valamint Óbuda belterület besorolása finomodott (III. és V. övezet). Amíg 1914-ben a pesti terület legnagyobb részét, a belső és a peremterület közti átmeneti sávot az utcavonali zárt soros (V. övezet) építésbe sorolták, ez átment közepes és alacsony (II–IV. övezet) illetve néhány helyen családi házas beépítésűbe (V. ill. IX. övezet, XIII. Béke tértől északra, Nagy Lajos király útjától kifelé eső sáv a kivezető utakkal), vagyis kevésbé intenzív beépítést célzott meg.

A budai oldalon még nagyobb változások történtek. Északon, a vasútvonalig terjedő, külső-óbudai részt az utcavonali zárt soros előírás helyett kb. felerészben gazdasági használatra jelölték ki, a belterület közeli részt pedig családi házas zárt sorosnak (IV–V. övezet). Az összekötő déli vasúttól délre, Kelenföldön az egységes utcavonali, zárt soros felosztása finomodott. A Duna menti sáv újra (ld. 1894.) ipari (X. övezet), részben későbbi rendelkezésnek fenntartott terület lett és haladva a Fehérvári út felé zárt soros alacsony fokozatú, az út túloldalán pedig még lazább, zárt soros családi házas (III–V. övezet).

A pesti oldalon egyedül a Városligetet övező zöldebb terület kapott 1914-ben nyaralószerű (III. övezet) besorolást, a szomszédos Zugló pedig szabadon állót (VI. övezet). 1940-ben összevonva szabadon állóba került (VI–VII. övezet), de csökkent a területe. A ligettől befelé részben zárt soros magasság fokozatba (II.) átsorolódott és az istvánmezei rész átkerült a későbbi rendelkezésnek fenntartott területbe (mai Népstadion és sportlétesítmények).

A budai oldal túlnyomó része 1914-ben még nyaralószerű (III–IV. övezet) illetve szabadon állónak volt minősítve: a belterület közeli hegyvidék és Rómaifürdő (III. övezet), a külsőbb budai hegység, Sashegy és Kamaraerdő (IV.), Sasad és Órmező (VI.), nagyjából a mai III. és XI. kerület hegyvidéki része (VIII. övezet). A XIV. kerületi határmenti zóna (VIII. övezet) maradt szabadon álló beépítésű, sőt részben tovább terjedt a Nagy Lajos király útig illetve Róna utcáig (Nagyzugló, Alsórákos (rég) Akadémiatelepe). Viszont sokat kiszedtek belőle gazdasági és későbbi rendelkezésnek fenntartandó célra.

A legnagyobb változás, hogy a budai határ menti hegyvidék (É, Ny és K) széles sávja kikerült ebből a szabadon álló illetve családi házas beépítésből és övezeten kívül került, részben erdő, részben gazdasági használatnak kijelölt területként. A pesti oldalon egyedül a Felsőrákosi-rétek nagy része sorolódott ide. Szintén új, övezeten kívüli minősítésű lett a későbbi rendelkezésnek fenntartott területek csoportja, amely Pesten jelentős területre kiterjedt, elsősorban a X. kerületben a Fehér út két oldalára, így a mai ügetőre és vásárvárosra; a Kerepesi út menti egyéb területekre (akkori Lóversenypálya, mai Népstadion és környéke, Fogarasi út – Róna utca, valamint a Rákoskeresztúri temető környékére (Óhegy déli része, Újhegy, Téglagyár-dűlő), részben az 1914. évi szabadon álló és zárt soros előkertés terület rovására. Budán két ilyen volt: a déli vasúti

híd hídfőjének két oldala (mai egyetemi Campus és a lágymányosi kikötő környéke), valamint a Tabán.

1914-ben megszűnt az ipari övezet, helyette a délpesti VII. övezetben lehetett bűzös gyárakat elhelyezni. 1940-ben újra *visszaállt az önálló ipari övezet (X. övezet)* az 1894-es rendszerhez kicsit hasonlóan Pest déli peremét, Buda déli részét a Duna mellett és Csepel-sziget újonnan becsatolt északi csücskét foglalta magába.

A „*Városrendezés*” fejezetében tárgyalta még a következőket. A városkép, műemlék jellegű épület látványát nem zavarhatta semmilyen üzlethomlokzat, hirdető vagy világító berendezés elhelyezése. Városképi szempontból elő lehetett írni a homlokzat kialakítását (jelleg, anyag, szín). Különleges rendelkezések vonatkoztak (továbbra is) az Andrassy útra és a Várra (városkép történelmi jellegének megóvása, korlátozott épületmagasság – 12 m, két emelet), új épületnél környezethez illő régies homlokzat (rajzzal, fotóval), engedély kellett bármely külső változáshoz (nagyobb kémény átépítés, új vakolat, ablak, ablakrács, stb.), bizonyos átalakításokhoz elegendő volt a bejelentés (tetőhéj, eresz, hófogó, lábazat, kapu, kerítés).

A BEÉPÍTÉSI MÓD (II. FEJEZET)

Az 1940. évi építésügyi szabályzat – Európában először – az udvarok addigi körülépítése helyett a *tömbök szegélybeépítését* tette kötelezővé. Már az 1920-as évek végén a többlakásos házforma és lakástípus megújulási lehetőségét a telek körülépítésétől megkülönböztetett tömbkörülépítésben, azaz a keretes beépítési módban látták a modern építészet hazai hívei. Ez a beépítési lehetőség jóval korábban megjelent, pl. Wurga László várostervező 1918-ban a Dorozsmai út mentén ezt a beépítési módot javasolta.¹⁷ De az építész szakma már 1932–33 körül túlhaladottnak ítélte és inkább a sávós építést támogatta. A keretes építés a tömbök belsejében nagy zöld felületet eredményezett, de a lakások lakóhelyiségei többnyire nem befelé, hanem az utcára néztek, valamint az északi fekvésű lakások és a megvilágítás nélküli belső sarkok ellene szóltak. A hatósági engedélyezése 1934-ben történt meg, amikortól a pénzügyminiszter szinte évente újabb területekre adott házadómentességet egészen 1939-ig – keretes építés esetén. Az új szabályzat készítésekor az egyik vitás kérdés a zárt soros építési területek beépítési módjának szabályozása volt. A keretes építés kötelezővé tételével a házadómentességi támogatás megszűnt. A zártudvaros bérházas építést felváltotta a keretes építés bevezetése és megjelent a sávós építés is. A leghagyományosabb építésű Belvárosra és Lipótvárosra (I. öv) nem volt előírva a beépítési mód, minden esetben beépítési tervet kellett készíteni.

Zárt sorú (I–V. övezet)

Keretes beépítés

A keretes építési módnál általában az építési vonaltól számított 12 m egységes épületmélységig kellett építeni (I. övezet: 15 m, II. övezet 14 m max.). Az épületeket többféleképpen is el lehetett helyezni, többféle alaprajzi kialakítással (néha ez kifejezetten előírás volt):

- telek homlokvonal elhelyezéssel
- hátrébb húzott építési vonalra helyezéssel (előkerttel)

- oldalszárnyakkal vagy középszárnyakkal kialakítva (udvar felé)
- hátralépéssel (út felől egy rész hátraugratása közepén vagy telekhatáron mélysége \leq szélessége)
- út felé nyitott udvarral (út felől egy rész hátraugratása közepén vagy telekhatáron, (mélysége $>$ szélesség)
- épületközzel (a zárt sor megszakítása nyílással)
- homlokvonal részleges kiépítése földszintes háznál ideiglenesen, kivételesen (IV. övezet).

Ezek kialakítását szigorú előírások szabályozták (utcaszélesség, épületmagasság, szomszédos telekhatár illetve épület távolsága, stb. Az udvarokat kertszerűen, egymástól áttört kerítéssel elválasztva kellett kialakítani. Zárt sorú építésnél nem korlátozták a beépítési százalékot, viszont előírták a keretes építés esetén a két szemben fekvő épületsor közötti távolság minimális méretét (a két határoló utca szélessége szerint). A telek beépíthető területén túl fennmaradt udvar 20 %-án lehetett kisebb iparüzemi műhelyt illetve áruraktárt helyezni (I, II–III. övezet egy részén, IV. övezet). A teljes udvar földszinti része beépíthető volt kivételesen, vendéglátás, pénzügyintézet, hivatal céljára egy osztatlan légtérként, bizonyos feltételekkel. Ól, szer-szám- és fűskamra, fűszer csak a IV, valamint az V. övezet egy részén készülhetett. Pince kialakítható volt az udvar alatt (I–III. övezet) raktár, műhely, gépkocsiszín vagy légópince céljára, egyedi elbírálás szerint. Hegyesszögű ($< 60^\circ$) sarokteleknél az épületsarkot le kellett tompítani úgy, hogy min. 3 méteres homlokzata legyen, a levágott rész pedig közterület lett.

Sávós beépítés

Ezt az újonnan megjelenő beépítési módot néhány előírás szabályozta. A párhuzamos épületsávokat az út felőli építési vonalon, általában előkerttel, egységes mélységgel (max. 12 m) és magassággal kellett elhelyezni a telektömbben vagy teleksoron, megfelelő tájolással. Az épületsáv épületei egymáshoz zárt sorban csatlakoztak a beépítési terv szerint. Az épületsávok között az övezetben megengedett max. épületmagassághoz tartozó útszélességet kellett hagyni. Az előbbieken felsorolt változatos elhelyezés és alaprajzi kialakítás a sávós házaknál is értelmezhető (épületrészek kinyúlása, beugrása az épületmélységhez és szomszéd épülethez képest). A II–III. övezetben az udvarokat kertszerűen kellett kialakítani.

A keretes beépítés igen elterjedté vált már a szabályzat megjelenése előtt is, a sávós beépítéssel viszont 1945 előtt egyedül a mai II. János Pál pápa téri OTI-házak készültek (1934).

Szabadonálló

Az épületet min. 5 méterre kellett elhelyezni a telek homlokvonalától, oldalt szabadon hagyandó távolság pedig az övezettől függött. Amennyiben a szomszédtól elvette a napot, akkor az épület elhelyezésén változtatni kellett. Az épület egyik mérete sem lehetett nagyobb, mint 25 m. A lakó- és melléképületen kívül esetenként lakóházon belül vagy kívül vendéglő, üzlet, kis műhely épülhetett.

Egyes övezetekben az RRT előírhatta kötelezően az ikerházas építést (VI–VII. és IX. övezet), ilyenkor a két részt nem kellett egyidejűleg építeni. Egy (VI–VII. övezet)

illetve két telken (VI–VII. és IX. övezet) épülhetett. A kilátás védelme az eddigiekhez hasonló volt (VIII. övezet).

ÉPÜLETMÉRETEK (III. FEJEZET)

Az épületmagasságot zárt soros építésnél a felső szinti földem felső síkjáig, szabadon állónál összetettebb módon határozták meg. A megengedett magasság az övezetektől és a rendezési tervben megállapított útszélességtől függött, de maximálva volt. A maximális magasságokat bizonyos esetekben túl lehetett lépni.

LAKÁSMÉRETEK (IV. FEJEZET)

Az előírások szerint a lakás minimálisan 30 m², lakóhelyiség 8 m² (de legalább egyik 15 m²), szélesség 1,8 m (utcainál 2, 8 m), a mélység a belmagasság kétszeresénél kisebb legyen. Új fogalom volt a főzőfülke, amelyet legfeljebb kétszobás lakásban lehetett létesíteni tervezett berendezéssel, gáz vagy elektromos tűzhellyel. Lakásonként – vízvezeték esetén lakáson belül – kellett wc-t kialakítani.

A természetes fény és szellőzés biztosítására minden helyiségben előírták nyitható ablak (alapterület nyolcada, ill. min 1 m²), kivéve a hallt, főzőfülkét és mellékhelyiséget.

ÚJ RENDELKEZÉSEK (A TECHNIKAI FEJLŐDÉS ÉS A HÁBORÚS HELYZET KÖVETKEZTÉBEN)

Mosókonyhát és szárító teret kellett biztosítani legalább 3 lakás esetén (20 lakásonként egyet). A légoltalmi szabályok érintették a város túlnyomó részét, pl. a legalább négyemeletes és 17 méternél magasabb épületet vázszerkezettel (vasbeton, acél) lehetett csak építeni. Felvonót kellett létesíteni 4 vagy annál több emeletes épület építése, emeletráépítés esetén. Paternosterrel külön foglalkozott a szabályzat. Kis, közép és nagy garázs kialakításával is részletesen foglalkozott. Kis-és közép garázs bármely övezetben lakó- vagy önálló épületben készülhetett, de a VI–VIII. övezetben utcavonalon csak abban az esetben, ha az emelkedő terep miatt az utcai front felé támfal készült, amögé rejtve. Nagy garázs (autók száma ≥ 30) nem létesülhetett a Várban, a VI–VIII. övezetben, a Margit híd és Szabadság híd között a Duna felé, valamint középületek (templom, iskola, színház, kórház, stb.) közelében.

IPAR TELEPÍTÉSE (XI. FEJEZET)

Az iparüzemekkel kapcsolatosan tovább szigorodtak az előírások. Megkülönböztetett kisebb (alapterű, ≤ 200 m², ≤ 20 fő, stb.) és nagyobb üzemeket. Nem létesülhetett a környezetére káros hatással bíró üzem (pl. csontfeldolgozás, ronggyűjtés, sertéshizlaló, kenderáztató – összesen 15 féle). A X. övezet csak az ipar célját szolgálta, itt működhetett mintegy 27 típusú (kénsavgyártás, bitumenolvasztás, csontégető, cukor-, gáz-, műanyag-, szappan-, szeszgyártás stb.) üzem. Munkáslakás itt nem létesülhetett. A telek beépítését korlátozta, a telek minden m²-re maximum 8 m³ épülettömeg eshetett. Lényegében itt jelentkezett először a beépíthető térfogat, mint mutató, mely aztán 1959-től általános előírás volt.

KÜLÖNLEGES ÉPÍTMÉNYEK (XII. FEJEZET)

Ide tartoztak a lakó- és ipari épületek közé nem sorolható épületek, az eddigieknél jóval több típusal. Az eddigi általános szabályokat esetenként lazítani lehetett.

Különleges építmények

Középület (3 oldalról utcával határolt telken álló)	az általános szabályoktól el lehet térni, ha az épület jellege indokolja.
„Közcéli és közérdekű épület és szálloda”	engedmények tehetők, pl. az épületmagasság terén.
Magasház (toronyház)	a két belső övezetben kivételesen építhető, ha városképi szempontból előnyös, de többnyire csak négyoldalt utcákkal határolt telken ($M \leq u$).
Közterületbódék (váróhelyiség, telefonfülke, illemhely, stb.)	állításához ideiglenes engedélyt kell kérni. Árusító bódé legalább gyalult deszkából, mázolóással, max. 20 m ² területen készülhet.
A dunai alsó rakpart építményei	ideiglenesen állhatnak, a felső rakparttól kisebb magassággal, gáz vagy villamosfűtéssel.
Hétféligi ház (fűtést nem igénylő évszakban használatos)	emelhető: a beépítésre ki nem jelölt, akár közművesítetlen területen; a budai hegyvidék (VIII. övezet) üres telkein és a következő pontban felsorolt helyeken. ideiglenes építési engedéllyel egy darab (telekhatároktól ≥ 5 m-re, a ≤ 30 m ² , belmag $\geq 2,2$ m, $M \leq 4$ m, csak konyhai tűzhely lehet).
Egy telken több hétféligi ház (hétféligi háztelép)	erdőtől 100 méterre, házanként 200 m ² területtel, vízellátás, szennyvízelvezetés és árnyékszékék létesítésével <i>(Óbudai és Népszigeten, Pesten egyedül az északi Duna-parton (Meder utca-Rákos patak), Budán az északi Duna-parton (III. Római part és Nánási út között), a III. Szépvögyi út északkeleti részén, III. nagyjából a III. Csúcs-, Arany- és Rómhegy és a budai hegyekben a budaörsi határban (nagyjából Csillebérc, Irhás-árok, Rupphegy).</i>
Több szállást tartalmazó egy vagy több hétféligi ház (szálló, penzió)	épülhet a telek max. 32 %-án, az épületek között min 10 m távolsággal <i>(az Óbudai és Népszigeten, az északi Dunaparton (XIII. Meder utca- Rákos patak) és (III. Római part és Nánási út között)).</i> A max. egyemeletes házak fából illetve favázzal is épülhetnek. Az alábbi feltételeket kell tartani: telekhatároktól ≥ 5 m-re, a ≥ 250 m ² , belmag $\geq 2,2$ m, helyiségek ≥ 6 m ² , az épülethez, annak területével együtt min 800 m ² tartozzon.
Csónakház	épülhet parton vagy vízen (Margit- Óbudai és Népszigeten, az északi Duna-parton (XIII. Meder utca-Rákos patak) és (III. Bogdáni úttól kifelé eső Duna-parton) bizonyos feltételekkel fából vagy favázzal.
Szerszámos, fűskamra Tekepálya	

További fejezetek foglalkoztak az üzletekkel, a szórakozó intézményekkel és tűzveszélyes épületekkel, az üzleteken belül nagyüzletekkel ($A \leq 300$ m²) és áruházakkal (önálló épület). A nagyüzlet max. három szintre terjedt, padlástérre nem. Az eltérő

szinteket közös légtérrel egybe lehetett kapcsolni. A szórakoztató intézmények (színház, mozi, mulató, hangverseny-, előadó-, táncterem, stb.) újabb fejezetbe kerültek. A színház elhelyezési szabálya enyhült, lakóépület fölszintjén elkülönítve is ki lehetett alakítani, a főbejárat előtt min. 15 méteres úttal: színház (≤ 300 fős), mulató (≤ 500 fős), mozi (≤ 800 fős). 300–600 fős színház saroktelekre, 600 fő felett pedig önálló telektömbön, a főbejárat előtt 18 méteres úttal. Külön kitért a többfunkciós terekre, kertmozira.

AZ ÖVEZETI VÁLTOZÁSOK ÖSSZEFOGLALÁSA (1839–1945)

A 18. század végén Pest belvárosát külvárosok vették körbe (Terézváros – beleértve a később leváló Erzsébetvárost, Józsefvárost és Ferencvárost), egyedül északi irányban övezte beépítetlen terület. Az 1780-as évek végén erre a területre szabályos utcaháló szerinti felosztási terv készült, elkezdődött a Lipótváros, akkor még Újváros kialakulása. Ez a rész a kezdetektől a Belvárossal összefüggő, kiemelt szerepet kapott, bár fejlődését egy évszázadon keresztül megakadályozta a II. József által emelt hatalmas katonai építmény, az Újépület. Az 1805-ös Hild János-féle rendezési terv szerint a városrész északi részében egyedülálló módon, zöld parkírozott területet tervezett, Duna-parti sétánnyal, az utcákat két oldalon fasor kíséri. A Belvároshoz való szoros kapcsolódást jól tükrözik a későbbiekben is a szabályzatok, övezeti besorolások. Az 1838. évi árvíz után készült építésügyi szabályzat (1839) már – szabályozás szempontjából – egy kategóriába (övezetbe) veszi a Belvárost és Lipótvárost, azonban a kapcsolódó rendezési terv már nem veszi figyelembe a Lipótváros északi részének a Hild-féle elegáns parkosítási programját. Külön kezeli Teréz-, József- és Ferencváros belső részét (Nagymező utca – Rákos patak, durván a mai Nagykörút vonalán belüli). Az azon túli területet külön tárgyalja.

1872-ben megszületett Pest város szabályozási terve, mely az Andrássy út és a Nagykörút vonalán túl meghatározott – az addigi városszerkezeti adottságok figyelembevételével – egy kifelé növekvő koncentrikus körutas rendszert. A volt városarok megszüntetésével alakult ki a Rottenbiller utca – Fiumei út – Haller út vonala, és a Városligetet megkerülő volt marhahajtó út folytatásában (a ceglédi vasútvonalon belül) a későbbi Hungária körút vonala. A szabályozási terv kijelölte a város beépítésre szánt területeit (tér- és utcaháló rendszerét), a várost behálózó parkosított területeket, a tervezett temetőket. A külső területeket egyelőre széles sávban beépítetlenül hagyta (Rákos mente – alsó és felső rákosi rétek; Keresztúri, Kúttó, Gubacsi dűlők, stb.). A három fő kivezető út (Váci út, Kerepesei út és Üllői út) menti területeket is beépítésre szánta, az utakat kísérő fasorral. Kiemelten kezelte a város északi irányú, Duna menti terjeszkedését a teljes Váci út menti városszövet belvárosihoz hasonló, feltűnően sűrű utcahálós és zöldparkos kialakításával. Ezt a koncepciót tükrözte az 1873. évi teljes Budapestre készült építésügyi szabályzat tervezete és a hozzátartozó övezeti térkép (csak Pestről készült), amely azonban sohasem került elfogadásra. Az 1839-es felosztáshoz

képezt finomította az övezeti beosztást. Az 5 lakóövezeten belül kiemelten kezelte az egybefüggő zöld jellegű területeket (IV. befásítási övezet). Ez Pesten a Városliget és a minden irányban kiterjedő környezetét, Budán a Városmajort és a hegyvidéket, valamint a szigeteket jelentette. Az addigi legbelső Belváros-Lipótváros övezetet kibővítette a főbb utakkal (Nagykörút, a kivezető utak belső szakaszai). A Váci út és a Duna közti teljes területet a közepes III–IV. övezetbe sorolta.

Az övezethatárokat nagyjából a kifelé növekvő koncentrikus (kör)utak jelentették, a Hungária körút vonalától kifelé terjedő hatalmas terület képezte az V. övezetet. Nem különített még el önálló ipari területet, ipari üzem bárhol létesülhetett (kivéve a befásítási övezetet, ahol nem állhatott gőzgép), azonban adott géptípust csak adott területen lehetett elhelyezni. Az üzemek elhelyezése szempontjából szintén 5 egységre osztotta a várost, északról délre haladva egyre kellemetlenebb gyárak működését engedélyezte.

Az 1870-es évek végére elkészült a három volt önálló város szabályozási terve. Az 1870 óta készülő építésügyi szabályzatot csak 1894-ben fogadták el, a hozzátartozó, teljes fővárost lefedő övezeti térképpel. Az övezeteket az eltérő beépítési mód és telekméret minimuma alapján választották el, az 1873-ashoz képest egyszerűsített módon. Formálisan 4 lakóövezetet és 2 önálló ipari területet különítettek el. Valójában azonban zárt soros, szabadon álló és vegyes övezetet jött létre, mivel a két belső zárt soros övezetet lényeges kritérium nem különítette el. Az átmeneti jellegű III. övezet megszűnt. Az előző befásítási övezetből nyaraló övezet lett – nagyjából hasonló területen. A régi V. övezet nagyjából átment könnyebb építésű vegyes övezetbe, délen egy jelentős sávot a legkellemetlenebb gyárak részére tartották fenn. Azt mondhatjuk, hogy területfelhasználás szempontjából itt további finomítás történt, mert a lakóterületen belül elkülönült a nagy zöld felületű nyaraló terület és övezeten kívül az ipar.

A nagyíramú városfejlődés, a város körüli települések fejlődése és a szabadosabb építést megengedő hatalmas külső sáv kötetlenebb beépítése következtében már 10 év múlva új szabályzat kidolgozásán gondolkodtak, de csak 1914-re került elfogadásra. Ez a szabályzat már komoly, egyértelmű kritériumok alapján (beépítési mód, telek beépítési százaléka, az utcaszélességtől függő épületmagasság) különítette el a 8 lakóövezetet, az addigi övezeten kívüli ipari területet is lakó övezetté minősítette. A gyáraknak fenntartott külön terület tehát megszűnt. Övezeten kívül kerültek a telepített zöldek (parkok és temetők). A két belső övezet lényegében változatlan maradt. A volt nyaralóövezet (most már családiházias nyaraló jellegű néven) két övezetre bomlott a kifejezetten zöld hegyvidékre (csak Budán, a Kamaraerdő is) és a hegyvidék és Városliget környéki átmeneti zónára 1–2 emeletes házakkal (idekerült a Rómaifürdő is). Az addigi hatalmas vegyes építésű övezetet, valamint az ipari területet három zónára osztotta fel, biztosítva a finomabb átmeneteket. A zárt soros városias beépítésű belső zónákat széles sávban egy max. háromemeletes zárt soros, sokszor előkertes lakóházias övezet vette körül. A város határán húzódó sávban nagy telkeken szabadon álló, max. egyemeletes, de nagy, 45 (!) beépítési százaléku területet engedett. A volt iparterületen (csak Pest déli peremén) megjelent egy zárt soros előkertes 2–3 emeletes építést biztosító kisebb övezet, amely lehetőséget adott

a bűzös gyárak és még korlátozottabban a csontgyűjtő telepek elhelyezésére. Vagyis a legkellemetlenebb gyárak környezetében is lehetővé vált a lakások kialakítása.

A Mexikói út – Róna utca között és Sasad-Örmezőn (Kelenföldi pályaudvartól nyugatra pedig kisebb zárványövezeteket iktattak be, ahol kisebb telken, nagyobb beépítési hányaddal szabadon álló, közepes magasságú házakat lehetett emelni. 1940-ig nem volt lényeges változás az övezeti kiosztásban, bár az I. világháború után sok könnyítést vezettek be anyag, szerkezet és méretek tekintetében, valamint új beépítési módok jelentek meg (keretes beépítés, sorház, illetve csoportház).

Az 1940. évi városfejlesztési program eredményeként jelentős változások történtek az övezetek kialakításában. Az egyik legfontosabb változás, hogy hatalmas területeket vontak ki a lakóházas beépítésből (Buda teljes határában, főleg az erdő által borított széles sávot, Pesten a városszövetben elszórt park, temető, sportterületeket és a szigeteket). Ezek részben erdő, park, temető és későbbi rendelkezéseknek fenntartott területek voltak. Ezen kívül újra kivonták az lakóövezetekből Pest déli keskeny sávját, és ipari övezetté nyilvánították, mintegy 27 féle gyár csak itt működhetett. A 9 lakóövezetből 5 zárt soros, 4 pedig szabadon álló beépítést irányzott elő. A beépítés magassága kifelé fokozatosan csökkent. Az I. övezetbe kizárólag Belváros-Lipótváros került, ahol csak beépítési terv alapján lehetett építeni. Pesten a lakóövezetek túlnyomó részén a zárt soros-keretes építést írták elő, korlátozatlan beépítési hányaddal. A három szabadon álló, emeletes beépítésű övezet csak a Városliget környékére korlátozódott. A városszéli sáv továbbra is a szabadon álló családi házas építésnek volt fenntartva, de az addigiaknál kisebb területen, csak földszintes házak részére és sokkal kedvezőbb (24 %-os beépítési hányaddal). Budán más volt a helyzet. A zárt soros-keretes beépítésű három övezet a Duna menti hol szélesebb, hol keskenyebb sávot foglalta el (a Várra különleges építési előírások vonatkoztak). Buda túlnyomó része a három szabadon álló, emeletes beépítésű övezetbe tartozott, főleg 600 □ öles telkekkel és max. 9 m magasságú épületekkel, a telkek 16–32 %-os beépíthetőségével. Sasad-Örmező-Gazdagrét környékén csak kis telkes, földszintes beépítés volt engedélyezve (ugyanaz az övezet, mint Pest határában). Budapest néhány kisebb, főleg külső területén családi házas sávos beépítés volt az előírás pl. Göncöl utcai OTI lakótelep, Rákosfalva.

Végezetül még tekintsük át a szabályzatok formai változásait. Az első, 1839. évi szabályzat már nyomtatott formában jelent meg. Az 1870. évi ideiglenes utasítás nem került kiadásra, a korabeli FKT ülés kéziratos jegyzőkönyve tartalmazta, valamint megküldték a városok részére. 1894-től 1940-ig rendkívül részletes tárgymutató kísérte az önálló kötetben kinyomtatott szabályzatokat, azokat igen jól használhatóvá téve. A szabályzatokhoz külön övezeti térkép tartozott. Az 1940. évi kötet definiálta a fogalmakat.

JEGYZETEK

1. *Országgh 1885.* 22.
2. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 1895. július 14. 135–137.
3. *ÉI 1877.* II. 18., 119–120.
4. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentései 1870. és 1871. évi működéséről. A Sugárút. 5.
5. A kiírás és a beérkezett pályaművekhez tartozó leírások részben a FSZEK-ben megtalálhatóak. A pályázati tervanyagok nagyrésze nem fellelhető. A Kassai Szlovák Műszaki Múzeumban – ahová részben (?) a Magyar Mérnök és Építész Egylet anyaga került – nem található.
6. BFL XV.16.b.221/33 (1–9)
7. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentése 1907. évi működéséről, 10. A térkép eddigi ismereteink szerint nem fellelhető.
8. *Magyar Közigazgatás* 1892. III. 6.
9. Budapest története IV. 303.
10. A FSZEK-ben megtalálható példány még csak egy javaslat, amelyet a szakértőknek véleményezésre adhattak ki, erre utal a megjegyzések részére szabadon hagyott minden páratlan oldal.
11. BFL II.1.a. FKT 1870. szeptember 17-i ülése, 1. kötet 106. sz. 360. ügyszám. *ÉI 1877.* II. 18. 119–120.; II. 25.; 139–140.
12. *Magyar Ujság* 1871. VII. 22.
13. *ÉI 1877.* II. 25., 139–140.
14. Fővárosi Közmunkák Tanácsa hivatalos jelentése 1913. 1914. és 1915. évi működéséről.
15. Építésügyi szabályzat Budapest székesfőváros területére. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának tervezete és a Székesfőváros Tanácsának módosított szövege, 1910.
16. Építésügyi szabályzat könnyítése, FK 1933. I. 13., 24–30.
17. BFL XV.17.b.323.b/1534

FELHASZNÁLT IRODALOM

A beépítési mód reformja: keretes, sávós és pontszerű beépítés. „Kertes sorházépítés miért nem alakult még ki Magyarországon?” In: <http://habitation.archivportal.hu/> letöltés: 2019. jan. 20.

Az új építésügyi szabályzat kritikai ismertetése. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 1894. 265–66, 269, 284–85, 305–309, 319–322.

Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirozás forradalmáig. Budapest története IV. Szerk.: *Vörös Károly*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig. Budapest története V. Szerk.: *Horváth Miklós*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

Déry Attila: 1872–1918 Városrendezési alkotások. *Budapesti Negyed* 1995/3.

Előterjesztés Buda-Pest szépítése tárgyban. *Budapesti Közlöny* 1868. június 4.

Fővárosi Közlöny, 1890–1944

A Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentései 1870–1944

Harrer Ferenc: Budapest városfejlesztési programja. *Városi Szemle* 1941, 1–208.

Hegedüs József–Tosics Iván: Budapest általános rendezési tervének előzményei (1932–1955), Budapest, 1985. Budapest Főváros Levéltára 1984.

Hidvégi Violetta: 52 év 12 ezer tervlap – Pest város Szépítő Bizottmánya (1808–1860). <http://www.bpht.hu/historiak/133.pdf>, letöltés 2019 jan. 21.

Körner Zsuzsa – Nagy Márta: A városrendezési szabályozások története Magyarországon, Műegyetemi Kiadó, 2004.

Locsmándi Gábor: Városépítés, településfejlesztés In: www.urbanisztika.bme.hu/segedlet/ letöltés: 2019 jan. 20. kozgazdasz/BPKöNYVFjav0205.doc, letöltés: 2019 feb. 10.

Ország Sándor: Budapest középítkezései 1868–1882. Budapest, 1885.

Palóczy Antal: Budapest jövője. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 28., 1894. 4. sz. 105–109.

Perényi Imre: Budapest városépítésének fejlődése 1873–1973. *Tanulmányok Budapest múltjából* 1974, 25–35.

Preisich Gábor: Budapest városépítésének története II. k. A kiegyezéstől a Tanácsköztársaságig. III. k. A két világháború közt és a felszabadulás után. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1964., 1969.

Rózsa Péter: A fővárosi építési rendszabályok kérdéséhez. *Építő Ipar Építő Művészet* 1877, 77–79., 117–119., 185–187., 209–212; 1878, 39–40.

Sipos András: A jövő Budapestje 1930–1960. Városfejlesztési programok és rendezési tervek. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011.

Sisa József: A pesti Aldunator (a későbbi Duna-korzó) egykori épületegyüttese. In: *Ars Hungarica* 1989/2. 157–167.

Készült *Fabó Beáta*: Budapest városrendezési (építési) szabályozási elemei és azok változásai [1839–1976], című tanulmány felhasználásával amely a BUDAPEST VÁROSRENDEZÉSI SZABÁLYOZÁSÁNAK VÁLTOZÁSAI A KIEGYEZÉSTŐL NAPJAINKIG című tanulmánykötet része. Kézirat. Szerk.: *dr Nagy Béla*, Mű-Hely Tervező és Tanácsadó Zrt., Budapest, 2019.

OVERVIEW OF BUDAPEST BUILDING REGULATIONS BEFORE 1945

ABSTRACT

Building regulations serve urban planning, adequate use of urban land. The regulations treated the problems of building site, neighbourhood, construction, and implementation. The most basic regulatory element was the zone system with the indicators assigned to different zones. At the beginning it meant the separation of the urban land and the periphery. Later it became finer with the development of more detailed planning ideas, the expansion of the city and growth of population.

The conscious planning began with the plan of Lipótváros (district) which laid the structure of the streets at the end of the 18-th century. At the first half of the 19-th century, at the time of the Palatine Joseph Habsburg there were some extensive instructions for beautification of Pest. The first building regulation was issued after the big flood of the Danube in 1838. Large-scale urban development works began before the unification of three cities into one capital city in 1873 under initiated by prime minister Gyula Andrásy based on the ideas of engineer and planner Ferenc Reitter. The master regulatory plans made for the three cities (Pest, Buda, Óbuda) before the unification were continuously modified during the next decades and were in force just until 1940. During this 70 years building regulations changed time to time. Construction works were realised during a quarter of century following the provisional building regulations of 1870. The one issued 1894 became obsolete soon because of the intense city development, that's why a new one was created in 1914. This one went out rapidly, the modified edition took place in 1926. The urban development programme created under Ferenc Harrer's guidance formulated well-based ideas about size and distribution of the population. The connected new building regulations represented radical changes in approach and content.

fabo@bparchiv.hu

A MÚZEUMKERT PIPÁI – DOHÁNYZÁS A REFORMKORI PESTEN

A Múzeumkert rekonstrukciója során, a földmunkák kapcsán – más leletek mellett – 21 cseréppipa is napvilágra került.¹ Tekintetbe véve a munkákkal érintett terület arányát, az árkok változó mélységét, és leginkább azt, hogy gyűjtésre általában csak a kihányt földben volt mód (a kertben szisztematikus kutatás (ásatás) nem történt), e mennyiség a kert földjében szunnyadó pipáknak 5–10 %-át jelentheti.

A telken gróf Klobusiczky Ferenc kalocsai érsek épített városi palotát, nyári lakot a 18. század derekán. Ezt tőle gróf Battyhány József, később esztergomi érsek vásárolta meg 1776-ban. A terület örökségként kerül unokaöccse, Battyhány Antal József birtokába 1799-ben. A telket végül 1813-ban vásárolták meg tőle múzeum céljára. Eleinte a volt püspöki palotát használták múzeumként, majd 1837-ben hozzáfogtak a mai épület felhúzásához, ami 1846-ra el is készült. Az 1838-as árvízben meggyengült régi palotát még azévben elbontották el. Kerítést a kert 1847-ben kapott.

A földfelszín megnyitása, árkok, gödrök ásása teremt elsősorban alkalmat a hulladék, köztük törött pipák földbe kerülésére. Ez egy városban leginkább építkezés és bontás kapcsán történik meg. A Múzeumkert történetében ilyen időszak a 18. század dereka mellett elsősorban az 1837–1846(47) közötti évek voltak. A 18. századi építkezés főúri magánterületen folyt, a rajta való későbbi átjárás kizárt, ezért aligha jellemezhető a városi szemét behordása, ellentétben a közterületnek tekintett, 1837-től pedig bontás és építés által fel is dült múzeumkerttel. Sekély mélységbe „rendezett időkben” is lejuthatnak a felszínen elhajított (betaposott) példányok is, de a nemzet múzeumának kertjében ezek száma a kertőr alkalmazása miatt is csekély lehetett.

A „HÖNIGI” TÍPUS

Az előkerült pipák legnagyobb hányada Selmecebányán készült. E városban a 19. század legelejétől lendült fel a cseréppipák készítése, s – másutt feltárt leletek tanúsága szerint is – rövid időn belül az ország egyik legjelentősebb pipakészítő központja lett. A selmeci pipák felismerése látszólag egyszerű: jellegzetes formájuk, minőségük, gyakorta márványozott felületük, valamint a rájuk ütött műhelybélyegzők hármasa: a) a mester és Selmecebánya nevét (leggyakrabban német alakjában, Schemnitz-ként) viselő névbélyegző a nyak oldalán, szögletes mezőben, b) efölött apró, geometrikus segédbélyegző, c) végül a nyak túlfelén védjegyként értelmezhető figurális „címerbélyegző”, kerek mezőben – elegendő azonosító jegynek tűnnek. Az esetek többségében ez így is van, ám a 19. század első negyede folyamán a kitűnő pipa védjegyévé vált városnév (és egyéb jegyek) hamisítók

1. kép

általi alkalmazása korántsem volt ritka, így segítségül kell hívni a bizonyíthatóan ott működő mesterek névsorát. Teljes bizonyosságot azonban még ez sem jelent.

A legjellegzetesebb és legelterjedtebb selmeci pipaformán a kerek nyak alján induló domború bordák a fej felé szélesedve kagylóformát alkotnak, s ezen ül a fej magas, nyolcszögletes hasábjá. A típus sajátja még a széles, ferdén rovátkolt peremű nyakgyűrű is. Egyik, e formát viselő múzeumkerti pipa (P1) a nyak baloldalán még kiégetés előtt deformálódott bélyegzést hord, de kiolvasható felirata: M. HONIG / SCHEMNITZ. Efölött – szintén félresikerült – benyomat, melyből csak kis félkörív látszik. A nyak túloldalán bajszos, hosszú, visszakunkorodó hajú férfifő pecsétje. Felülete márványos mintázatú. (1. kép) A típus másik példánya (P2) nyaka balján viseli a M: HONIG / SCHEMNITZ pecsétet, segédbélyegzője kis kör, a másik oldalon – az előző példányétól eltérő – szakállas, bajszos, körgallért viselő férfiképmás látható. (2. kép) A harmadik példány (P3) ezek módosulata: a kagyló bordái egy íves, fogaskerekezett vonaltól indulnak, lapultak, s a varratvonalban egy markánsan kiemelkedő voluta illeszkedik közibük. Ennek jobbán látható a M: HÖNIG / ...HEMNITZ töredékes pecsétnyom, segédbélyegző nincs, a nyak túlfelén kopott, talán oldalnézeti arckép. (3. kép) Mindezen darabok bélyegzői Michael Hönigre, a legismertebb selmecebányai pipakészítőre mutatnak.² Ő az elsők közt fogott Selmecebányán pipakészítésnek, legkésőbb 1802-től. Nem tekinthető véletlennek, hogy három múzeumkerti példányt is az ő neve jelöl: pipái Magyarország legelterjedtebb alakjai voltak. Erről egyfelől gyűjteményi és régészeti adatok beszélnek,³ másfelől korabeli dohánykereskedők hirdetéseikben az ő nevével

2. kép

ajánlják pipáikat eladásra – míg más pipakészítők neve alig fordul elő, – tehát az márkává vált, s jelentős része volt a selmeci pipa fogalmának kialakulásában. Pesten selmeci pipákat elsőként Ignaz Schwindler kereskedő hirdet 1832-ben,⁴ Hönig pipáit pedig első ízben Joseph Gärtner dohányüzlete ajánlja 1836-ban.⁵

Az eddigi ismeretek szerint Hönig nem is gyártott más, mint e kagylós aljú formát, s mivel e típus legnagyobb példányszámban az ő (vagy utódai) nevével került elő, továbbá, hogy e típus más, ismert készítői jóval később fogtak iparhoz, önkéntelenül adódik a föltevés, hogy e formát ő alkotta meg. Van azonban még két selmeci pipaműhely, mely néhány évvel korábban kezdte működését, az Ahnert fivéreké (Beniamin és Benedict) és Ferdinand Rauché. Az ő formakészletükben – mely azonban csak részben ismert – eddig nem bukkant föl ilyen típus. Az Ahnert fivérek eddig közzétett darabjai közt ugyanakkor található egy, mely a kagylós aljú típus előképének tekinthető, mivel nyaka hasonlóan kagylós kiképzésű, de annak bordái a tengely felé vastagodnak és magasabbra futnak fel a fejre.⁶ A mesternek – tehát valószínűleg Michael Hönignek – e pipaforma megalkotása legnagyobb jelentőségű tette volt, mert számos más mester és műhely kezdte követni, elsősorban selmecbányaiak (ki-ki saját névbélyegzőjével), illetőleg hamisítani (pl. Hönig nevével), s ez a forma vált a városi polgárság legjellemzőbb pipájává, melyre kiérlelt, klasszikus formája alkalmassá tette. Nem a hivalkodó, de a józan, előretekintő polgáré: „midőn te, vagy közületek egyik és másik, selyemmel kivarrott sallangós dohányzacskót és ezüst kupaku taj-pipát vesz, én akkor pusztá dohányzacskóval és selymeczi cseréppipával is be érem”.⁷ Michael Hönig 1839-ben halt meg s utódai már

más névbélyegzőt használtak. Az itt napfényre jutott pipái tehát – azok élettartamát tekintve – a század első felében földbe kerültek. Ám a legorcátlanabb hamisítók a teljes névbélyegzőt is utánozták, így felvethető, hogy nem feltétlenül készült mindőjük Hönig műhelyében.⁸ E típus példányai nagyon hasonlóak, mégsem teljesen egyformák, nagyságuk, formáik apró eltéréseket mutatnak, a pecséteké szintúgy (a három példány bélyegzői ugyan mind eltérnek, de pecsétlőváltások a műhely működése során is elképzelhetőek). A nagyobb példányszámokra épülő jövőbeli kutatásnak lehetősége lesz elkülöníteni az eredeti – jelen esetben hönigi – műhelyhez köthető formákat és pecséteket (kronológiai értékelésükkel) a hamisítványoktól.

A kagylós aljú formát követi egy Rastotzky / Schemnitz (folyóírásos) feliratú pecséttel ellátott példány is (P4). Ez minden bizonnyal Johann Rastotzky selmeci pipaműves készítménye. (4. kép) Az ő ipara 1827-től bizonyos, amit akár 1865-ig, haláláig

3. kép

4. kép

folytathatott. Szóba kerülhet még készítőként öccse, Martin, akinek azonban csak pályája kezdetén bizonyítható, hogy foglalkozott pipák előállításával, később más foglalkozást üzött. Az eligazodást segíthetik a további pecsétek: a címerbélyegző a nyak baloldalán részletesebben ki nem vehető mellképet ábrázol, tógyszerű ruhával, a segédbélyegző egy apró, hat szirmú rozetta. Mindezek figyelembevételével a pipa inkább Johann Rastotzkyé lehetett.⁹

Szintén e kagylós formát viseli egy I: TANDLER / SCHEMNITZ műhelybélyegzős pipa. (P5, 5. kép) A selmebányai Tandler családnak két generáción át nyolc tagja foglalkozott pipakészítéssel. Ez az egyetlen névbélyegzős példány, mely régészetileg zárt egységből (gödörből) került ki, nem messze a Múzeum körüti kerítéstől, s ebben I. Ferenc egy igen kopott krajcárja volt a társasága.¹⁰ A krajcár az 1800-as évszámot viseli. Ez a veret inflációs pénzként nagy mennyiségben készült, és hamar ki is vonták a forgalomból.¹¹ Ez leszűkíti a készítő személyét az első generációra, akik közül már nem lenne kétség, hiszen a névbélyegző szerint csak Johann (†1847) lehet. Annál meglepőbb, hogy a címerbélyegző (V alakba ültetett gömb – virág) viszont bátyja, Florian (†1854) névbélyegzőjével együtt lett ismeretes.¹²

Ugyanezen típus utolsó előkerült példányát nyaka jobboldalán LEOP. GROSS / SCHEMNITZ feliratú pecsétlővel látták el. (P6, 6. kép) Fölötte apró körben kis domború, nyolcágú csillag. Túlfelől ovális keretben hosszú, lelógó bajszú férfimellkép, baloldalt kis ív látszik. Leopold Gross nevű lakos, kivált pipakészítő azonban nem ismert Selmebányáról. Feltűnő az is, hogy e névvel megjelölt pipák eddig csak Horvátországban, ott viszont több példányban és településen kerültek elő, főleg az Adria partján (Dubrovnik, Vodnjan, Sinj, Rovinj, Varasd).¹³ A számos selmebányai

5. kép

6. kép

7. kép

pipakészítő közt egyetlen olyan sem ismert, akinek pipái teljesen hiányoznak Felvidékről, miközben messzi földön bőségesen jelen vannak, ezért megalapozottnak tűnik a feltevés, hogy a pipa nem Selmecen készült, azaz hamisítvány.

E típusnak általában vastagfalú nyaka kerül elő leletként, mivel a hosszú, vékony fej könnyen le- és összetört, s töredékei aprók, nem figyelemfelkeltők. A Múzeumkertben a fenti öt, névbélyegzővel azonosítható pipa mellett minden bizonynal a

8. kép

selmeciek közé sorolható egy márványozott felszínű, hengeres kéménytöredék (P7), mivel e felületkezelés Selmecbányához köthető (esetleg hamisítókhoz). A fent említett krajcárral egy gödörből került elő, ezért a 19. század első harmadára keltezhető. (7. kép)

A fentiekén kívül még egy finomanyagú, tompafényű műhelybélyegzős példány került elő (P8). Ez nyaka jobbán FRANZ BRUNER darázsfalvi (ma Trausdorf) gyáros bélyegzőjét viseli. Mellette elmosódva egy korona pecsétje. A nyak-fej csatlakozást alul egy erős, szögletes borda erősíti meg, a vékony nyakgyűrűn fenyőág mintázat benyomata. A nyakgyűrű előlapján lecsúsza, ezért hiányosan és rosszul olvasható körbélyegző: ...NTETTER[?]... (8. kép) Brunner gyára 1837–1860 között működött, s Brunner kezdetektől, 1837-től pipáival jelen volt a pesti piacon is.¹⁴

Ehhez hasonló anyagú és finom felszínű – tehát valószínűleg gyári – pipa hengeres fejtöredéke is napvilágot látott a nevezett krajcárral együtt, ezért a használata a 19. század első harmadára határolható. (P9, 9. kép) Küllemében nagyon közelálló, hengeres kéménytöredék körömnői darabja a szomszéd, valószínűleg egyidejű gödörből is napvilágra került (P10), s mindkettőről feltehető, hogy gyári készítmény.

Kétség nélkül gyári készítmény az a hengeres kéménytöredék is, mely felszínének vörösesbarna, mázasan csillogó felszínével tűnik ki (P11). Bizonyoságot az a kidomborodó keretelő vonal adja, melyet több műhely vont a pipa elülső oldalán elhelyezett plasztikus ábrázolások köré. (10. kép) A belső kép ismeretlen, de a kereten belül az enyhén kiemelkedő, ívekkel szegélyezett háttér megteremti az azonosíthatóságot – amint a típust valahonnan közzéteszik.

9. kép

10. kép.

ORIENTÁLIS PIPAFORMÁK

A Kelet iránt ébredő érdeklődés divatba hozta az orientális pipaformákat, melyeket a köznyelvben csak török pipának neveztek. Ezek hazai forgalmazása ugyan a hódoltság végével sem szakadt meg teljesen a Balkán felől érkező kereskedőknek köszönhetően, de jelentőségük sokáig csekély volt. Török pipák behozataláról 1795-ből is értesülünk: „Egy, Bétsbe szándékozó Német Kotsis érkezik ide [Újvidék] tegnap Zimonból. Visz magával tizenkét ezer veress tserép- és 18 ezer tajték pipát.”¹⁵ 1848-ban a főharmiczadó hivatal árverésére meghirdetett áruik közt „7 ½ tuczat kirakott török cseréppipák, 9 ½ tuczat török cseréppipák” szerepelnek.¹⁶ 1853-ban Kranz pesti kereskedő hívja fel a közönség figyelmét: „most érkezvén meg egyenesen Konstantinápolyból nagy mennyiségű török pipák”.¹⁷ Mindezek kétségtelenül behozott áruk voltak.

A 19. századi rétegekben, feltöltésben való jelenlétük azonban nem minden esetben mutat keleti kereskedelemre. Kevés adat alapján is bizonyos, hogy e formák hazai gyártása is megindult. Magyarországi újságban elsőként a darázsfalvi pipakészítő, Franz Brunner ajánlja 1840-ben török eredeti cserépből készült pipáit.¹⁸ 1845-ben a selmecbányai Rauch Ferdinánd hirdeti vörös-török pipáit.¹⁹ Ezek nyilvánvalóan török formák utánzatát jelenthették, bár az kérdés, hogy mit értettek török pipán.

A Múzeumkertből is előkerültek ide sorolható darabok. A nyak jobbán FLORIAN T / SCHEMNITZ műhelybélyegzőt viselő példány (P12) minden bizonnyal Florian Tandler műhelyéből került ki.²⁰ Órá utal a címerbélyegző: a V alakba ültetett gömb. (11. kép) Az ő működése 1818-tól ismeretes, s 1854-ben bekövetkezett halála kijelöli a pipa készítésének időhatárát. Formája jól ismert alaptípus a 18–19. századi oszmán

11. kép

12. kép

13. kép

fennhatóságú területeken: a fej alsó, lapos, széles korongján tölcésyszerűen kiszélesedő, magas tüztér ül. A gerezdelt korong alatt a nyak lapos talppá alakul. A Balkánon talált példányokhoz képest a nyaka igen megrövidült s leegyszerűsödött. Barna színe szintén eltér a balkáni hagyományoktól. Az alaptípusnak egy másik alakja is előkerült (P13). Ez küllemében igen erősen eltér Tandler pipájától. Korongja alul sima, felül sugárirányban sűrűn szeldelt. Mélyvörös, sima, fényezett felülete, finom pecsétlőkkel gazdagon díszített, fazettált nyaka, kidolgozott részletformái – műhelyjegy híján is – eredeti, török birodalomból való készítményt feltételez. (12. kép)

A másik, a Balkánon és Kelet-Európában a 19. századtól elterjedt igen gyakori típus – rövid, nyolcszögletes nyakkal, alacsony, sokszögletű csészével, alacsony, széles kéménnyel, fogazott nyakgyűrűvel – ugyancsak előbukkant a Múzeumkert földjéből. Ezek egyúttal

14. kép

15. kép

a típus Magyarországról közölt első darabjai. Egyik példánya a csésze kidolgozott, finomrajzú pecsétlői mellett a nyak jobboldalán kerek műhelybélyegzőt visel (P14). Rajta arab írás kevésbé sikerült utánezata. (13. kép) E típus másik előkerült darabja jóval rövidebb nyakú (P15). Fényes, kemény anyaga és a típusra jellemző díszítő pecsétformák mellett a nyak jobboldalán a kisebb kerek műhelybélyegzője arab betűi is eredetinek tetszenek. (14. kép) E típust egyébiránt az említett selmeci Tandler is készítette, de saját névbélyegzőjével jelölte meg,²¹ s gyártotta Brunner is, aki viszont arab írást utánezó bélyegzővel látta el.²²

Egy harmadik orientális tömegáru egy példányát is megtaláltuk (P16). A kónikus fej és kissé kónikus nyak csupán egyetlen görgőpecsétlő sort visel, ám fényes, vörös felülete eredeti balkáni készítést sugall. (15. kép) Ilyen felületet azonban hazai pipakészítők is létre tudtak hozni, s a típust is készítették.²³

16. kép

17. kép

Eredet kérdésében döntőnek kell tekinteni a készítés technikáját. Ennek egyik eleme a füstcsatorna kialakítása és bekötése a fej tűzterébe.²⁴ A 19. századi hazai pipáknál a nyakban a tűztér alá is benyúló füstcsatornát alakítottak ki, ha erre hely volt. A füstcsatorna és a tűztér közti vékony falat utóbb kerek átmetszetű árral szúrták át, a tűztér irányából.²⁵ A balkáni hagyományban ezidőben a füstcsatorna – hűen a pipakészítés kezdeteihez – a tűztér alja felé irányult, előtte végetért. A köztük lévő fal átszúrásakor a 19. században lapos, ékalakú szerszámot használtak, mely jellegzetes ékalakú fület hozott létre a tűztérben a füstcsatorna belépése fölött. Ilyen fület találunk az első tömegáru mélyvörös példányánál, a második tömegáru mindkét darabjánál. A harmadik tömegárunál viszont kerek lyukasztás látszik a tűztér alján, ezért bizonytalan eredete.

Ismeretlen forma az a fejtöredék, mely domborodó szirmokból(?) áll, domború tőkéje a fejre fut, s belőlük épen talán tulipánt formázó fej kerekedne ki (P17). Minthogy a Balkánon előszeretettel használtak pipaformának virágalakot, ám a példány felülete simított, de nem fényes, ezért feltételesen tarthatjuk ezt is balkáni formának. (16. kép)

Valószínűleg ugyancsak az orientális formák közé kell számítani egy kis kéménytöredéket (P18). Erre egyfelől fényes, vörös színe ad alapot, másfelől a töredékből kiserkeszthető csészeátmérő (35–40 mm), mely hazai formáknál jóval tágasabb. A töredék profilja alapján a fej ívesen tágult (hasasodott) a csésze felé. A peremhez közel egy apró kör benyomata látszik. (17. kép)

Kereskedelmük nem lehetett jelentéktelen, a Múzeumkertben előkerült pipák több mint negyede, 21 példányból 5+2(?) az orientális pipák közé sorolható. Az előkerült példányok közül kettőn található műhelybélyegző, arab vagy azt imitáló írással. Az arab írás utánzata vagy a pecsétlő hiánya azonban nem jelent feltétlenül hazai gyártmányt, hisz a balkáni példányok közt is gyakran előfordulnak ilyenek, mivel az ottani, túlnyomóan keresztény lakosságnak megfelelően a pipakészítők sem mind ismerték az arab írást.²⁶

MÁS HAZAI PIPÁK

A nem gyárban, hanem egyszerű pipakészítő műhelyben készült példányokat elsősorban nyers, téglaszínű anyaguk, nyers, fényezetlen felületük jellemzi, s díszítésük, megformálásuk is jóval egyszerűbb. Mestereik névbélyegzőt nem használtak. Ritkán előfordul rajtuk a mester kézjegye, ahogy egyik múzeumkerti példányon is látható a hengeres nyak jobbján bekarcolt K I [J?] monogram (P19). Ennek kissé táguló hengeres feje elülső oldalát – a debreceni pipakészítésre jellemző – többféle pecsétlővel (levél, küllős kerék) és széles fogaskerék vonalával díszítették. (18. kép) Alapformája (beleértve vékony nyakgyűrűjét és a tőke hiányát), nyers felülete, téglaszíne a 18. század kései hagyományait követő magyar műhelyre mutatnak, a monogram elhelyezése viszont a 19. század alapigényét elégíti ki, még ha archaikus formában is.²⁷ Apró mérete s egyszerű kivitele alapján nyilvánvalóan kispénzüek rövid füstjét volt hivatott kielégíteni. Tőkéje nincs.

Ennél némileg nagyobb méretű az országszerte elterjedt, úgynevezett harmadik magyar tömegtípus (M3), amely a török korra visszanyúló hosszú fejlődés eredménye.²⁸ Ennek két darabja (töredéke) vált ismertté a kertből. Egyiknek épen megmaradt hengeres, kissé táguló feje: palástját sűrű, párhuzamos vonalkázás, felső harmadában ívek, pontok és fogaskerékvonala egyszerű alakzatai díszítik. (P20, 19. kép) A másik barnászvörös nyak-fej töredék. (P21, 20. kép) Fejük alsó, kissé gömbölyű lapja éles vonallal határolódik el a palásttól, tőkéjük a varratvonalban szerényen díszített (fogaskerék- ill. kettős vonallal). E típus a 19. század első felére keltezhető.

E három hazai pipa nagy valószínűséggel a régi hagyományokat követő debreceni pipás műhelyekből került ki.

18. kép

19. kép

20. kép

MÁS ANYAGÚ PIPÁK

Pipák e korban más anyagból is használatban voltak. Porcelánpipát első ízben 1844-ből említ magyar toll,²⁹ de gyakrabban csak az 1850-es évek végétől kerül szóba, akkor is inkább németajkúakhoz kötődő tárgyként.³⁰ Így érthető, hogy a Múzeumkertből példánya nem került elő. Tajtékipipák ugyan forgalomban voltak ezidőben, a korabeli híradások szerint nem is kis mennyiségben,³¹ de drágábbak lévén nagyobb becsben lehettek, mintsem utcai dohányzásra fogva eltörhettek volna, s meglehetősen kevésbé törékenyek is voltak.

ÖSSZEGZÉS A PIPÁKRÓL

Az előkerült és keltezhető pipák túlnyomó többsége a 19. század első felére mutat, s koruk belesik a Nemzeti Múzeum építési idejébe, megerősítve azt, hogy ez a szolgálat elsődleges alkalmul a földbekerülésükre. A reformkorról nyert kép szerint a hönigi selmeci pipák (5+1+1 db) mellett – meglepetésként – az orientális ízlésű formák (5+1+1) voltak a legkedveltebb alakok. Rajtuk kívül 4 példány gyárból (közülük 3 besorolhatatlan töredék) és 3 pedig debreceni pipaművesek műhelyeiből származik. Összességében a gyári pipák dominálnak. Legkedveltebb mester a selmeci Michael Hönig volt. A kereskedelem jelentősen befolyásolta a használt pipákat. A korban elterjedt rezezés (kupakolás) nyoma három példányon figyelhető meg. (1., 3., 19. kép)

A korabeli hírlapok, újságok cigarró (1795-től), illetve cigarra néven ismertetik a füstölés nálunk ismeretlen eszközét. Ezek az említések sokáig csak külföldi, gyakorta egzotikus tudósításokban szerepelnek, s olykor el is magyarázzák az értelmét: „Cigarros nevű dohányt vékony tekertsekbe fonattyák”,³² s még 1820-ban is szükségesnek tartják hozzáfűzni: „öszsesodrótt dohány”.³³ Első ízben 1829-ben novella keretében olvashatni hazai fogyasztásáról: a főhős vasárnaponként cigarrót szív.³⁴ 1830-ban Sauer pesti dohánykereskedő hirdet cigarrót eladásra, 1832-ben két másik pesti kereskedő, Liedemann és Schwindler ajánlja a közönség figyelmébe ezeket.³⁵ 1834-ben a városmajori majális már ily képet fest: „...szegény öregek kénytelenek voltak az ifjú tagok mellett aggott tagjaikat tovább is fel, s alá hordani, s ama cigarro-füstöt, melyet a' néző amazoknál visszatartott, a' nyomban utánok lépő öregeknél pedig annál nagyobb gombolyagban kieresztett, törődött orrukba s melljekbe be-szívni”.³⁶

A cigarró elterjedésére mutat, hogy felkelti a nyelvújítók érdeklődését. Előbb a szipa szóval próbálták kiváltani — ezt első ízben 1836 márciusában írták le a *Honművészen*.³⁷ A válasz nem késett soká. „Igaz, ugyan, hogy a' magyar, lúgozott cigarrók határtalanul rosszak; de hát minek neveztük szipának? a' név rontotta meg ízeiket. Tréfán kívül – e' helyett más szót kellene csinálnunk; talán szivar? mivel szivárogyva jó fel benne a' füst.”³⁸ – írja a *Figyelmező* 1837 augusztusában, s egyben megteremti a „dohánysodrat” máig érvényes magyar nevét. E változatok közül illetően kezdetben a szipa tűnik sikeresebbnek: bár a sajtóban 1841-ig alig használják, 1842-re csaknem utoléri a cigarró-t. De a következő évben már az elfeledettnek látszó szivar kerekedik felül, mégpedig oly lendülettel, hogy pár éven belül minden versenytárs elenyészik, beleértve az 1844-ben indított „szivolá”-t is.³⁹ Az elnevezések meglepőnek tetsző sorsát a köztetszés ereje magyarázhatja: a beszélt nyelv törhette meg a lapírók nyelvezetét.⁴⁰

Mindezekből úgy tűnik, hogy a szivar az 1820-as évek közepén vált ismertté nálunk.⁴¹ Megfontolandó Rauch Ferdinánd selmecbányai pipaműves 1845-ös hirdetése is: „Midőn a' szivarozás divatba jött, és általában a' pipákbuli dohányzás több évekig kevésbé gyakoroltatott, ez okból az alulírott hosszabb időre a' kőmassa- és agyag-pipák készítését megszüntette, miután pedig a' szivarozás mint minden más egyébapidivatok lassankint szünni kezdenek, régibb dohányzók, az illedelmesbet, mint sem nem ártalmast, sem a' szemre nézve nem veszélyest – főök pedig hogy a' pipákbuli dohányzás sokkal olcsóbb – ismét előveszik. Ennélfogva az alulírott több részről felszólíttatván, hogy azokat ismét készítse”.⁴² Nincs ok kételkedni a szivarozás fellendüléséről szóló beszámolóban, s idejének pontosabb meghatározására maga Rauch életútja nyújt segítséget. Ez részben rekonstruálható a selmecbányai anyakönyvekből: ezek 1827-ben még pipakészítőként említik, 1829-ben és 1831-ben viszont köcsiszolóként(?), s 1835-től jegyzik neve mellé ismét előbbi foglalkozását. Rauch, bár nem volt pesti polgár, forgalma apadásából érzékelhette a szivar térnyerését, mely azonban részben származhatott a pipakészítők számának gyarapodásából is. Lehetséges, hogy a szivarozás fellendülését kisebb megtorpanás követte – ezt megengedik a hírlapi említések adatai –, mely az 1830-as évek első felében következhetett be. A szivar szó használata azonban a 40-es évek elejétől nagy iramban nő, 1847-ben éri el a csúcst, 1844-ben elérve, majd jócskán

lehagyva a pipa szót. Rauch hirdetése ebből az időből való, tehát a szivarozás hanyatlásról szóló adatát inkább reklámnak kell tekinteni. Ezt támasztják alá hivatalosabb adatok is.

S hogy a szivar teljes meghonosodása már a reformkorban végbement, elég a kor eszméit tükröző szivarmárkákat idézni: *Védegylet, Nemzeti őrsereg, Szabadsajtó*.⁴³

Sőt, olybá tűnik, hogy a szivarozás elterjedése — ha többeket a pipázók soraiból nyert is meg — újabb társadalmi csoportokat hódított meg a dohányzásnak. Ilyenek lehettek elsősorban a „divaturacsok” — kezükben tűnik föl 1842-ben az Irinyi feltalálta új cikk, „melly nem egyéb egy töralakú phosphorgyújtacsnál, minek egyik véget a’ kényelmes uracs szivarjába (cigarójába) dugja, másikon egyet dörzsöl, ’s egy pillanat alatt — égő kanócz füstölög szájában.”⁴⁴ (A „gyú-tör”-nek nevezett alkalmatosság megjelenése szintén a szivarozás fellendülésére mutat.) E réteg, melyet gyakran tűztek tollhegyre a korabeli hírlapok, aligha a lenézett, elmaradottnak tartott pipázásról tért át, inkább divatot követve szokott az új módi szerinti füstölésre.

Szintén a szivar kifinomultsága tört át egy sokkal komolyabb társadalmi normát. Pár évvel korábban különlegességként hoztak fel a lapok dohányzó nőket távoli kontinensekről, majd elrettentő például egyre többször Európa nyugati feléből – Berlinből például 1845-ben.⁴⁵ Az onnan leírt eset azonban két éven belül Pesten is bekövetkezett: „Ugyan kérem” szólítá meg múlt napokban egy szivarozó uracsot a nemzeti színház előtt társnéi köréből kivált csinos hölgyecske. „Tessék!... mivel szolgálhatok” válaszolt a meglepetett ifjú.... „Csak a szivart kérem” szölt ismét a hölgy, s az átnyújtottal meggyujtván saját szivarát, bodor füstöt eregetve tovább ballagott.⁴⁶ Pipáért, nyilvánvaló, arszlánnő keze sosem nyúlt volna. Az első szivar sem ez volt pesti nő kezében. Hönig Mátyás pesti kereskedő már 1845-ben „hölgyi szivar”-t is ajánl hirdetésében.⁴⁷ A jelenség tehát már a 40-es évek első felében láthatóvá vált.

A nőket is megelőzve hódíthatott a dohány a zsengekorúak között. „Dohányról most már szó is alig van, mert mindenki csak szivart óhajt, mit onnan hiszünk megmagyarázhatni, hogy most már a gyermekek is széltiben használják e fejkábitó füstöt, és így igen természetes, hogy ezek gyöngé fogai nem bírják a kupakos pipát tartani, s azért a sokkal könnyebb szivarhoz folyamodnak”⁴⁸ – írják már 1844-ben, s ugyanazon évben: „Közlő nem egyszer látott 7–8 éves gyermekeket az utcákon végig pipázni”⁴⁹

Természetesen a dohányzás, mint meggyökerezése óta mindig, sok ellenérzést és – intézkedést váltott ki. Nagy múltra tekintő tiltása okai közül Pesten ezidőtájt a légrontás volt a legnyomósabb. A lassan formálódó új szokásrend részeként egyfelől a társaságok életében alkalmaztattak új szabályok (1835-ben például – elsők közt – a Nemzeti Casinóban: „Elhatározottat, hogy ezentúl köz-gyűlések alkalmakor a’ gyűlés termében nagyobb méltóság és a’ dohányozni nem szokott részestársak tekintetéből senki ne pipázzék”⁵⁰). Másrészt a gyengébb nem iránti udvariasság („Nálunk illetlennek tartatik, hölgyek’ jelenlétében dohányozni”⁵¹) vont magával új helyzethez szabott szokásokat vagy inkább azok igényét. „Igen kívánatos, hogy a’ férfiak ne dohányozzanak e’ társasági kocsikban, midőn hölgyek is ülnek bennök.”⁵² Részben a hölgyek védelmében támadta a színházban való dohányzást a *Világ*,⁵³ s kárhoztatta a színpadon a színészek pipázását a *Honderű*.⁵⁴

A dohányzást több helyen mégis a tűzveszélyre tekintettel korlátozták. 1837-től

a lófuttatáson csak kupakos pipából engedtetett dohányozni.⁵⁵ A gyulladás féelme vezethetett a pesti hajóhídon, majd a Lánchídon való dohányzás tiltásához.⁵⁶

A rendelkezések véglegesen nem tudták megoldani az új formákban felparázsló ellentéteket. Széchenyi István gróf 1834-ben egy Pestről induló gőzhajón tett utazást: „Ebédre vagy 12 ½ óraker hívtak, hová zergeként egy csomórúl a’ másakra valék kénytelen ugrálni. Noha annyira megbecsülttem, hogy a’ legfelsőbb hely vala számomra kitűzve az asztalnál, nem mondhatom, milly kellemetlen benyomást tett rám, egy dohányfüst-teli kis szobába lépnem, hol minden színű skatulya, koffer, matrác, lepedő, vánkos rendetlenül egymásra halmozva fekütt [...] este felé, miután ezen szinte 200bul álló utazó társaság con amore pipázott ’s mindenüvé, csak a’ Dunába nem pökött, a’ hajón sehova lépni nem lehetett, hol valami bútor, vánkos, fekvő ember vagy cseresnyemag és szár, kivert pipa és pökbül egyekevert alom nem lett volna.”⁵⁷ A füstből nem béke született, a szenvedély arroganciát fogant: „most már pipa, szivar és burnót szabad szárnyon lebegnek a szokás és divat széles világában, s csupán csak kettő még utonállója: t. i. a bóktannak némelly finnyás szabályai, és a monopólium.”⁵⁸

JEGYZETEK

A 2018-ban zajló munkálatok eltérő mélységben, gyorsan váltakozó helyszíneken mozgatták meg a földet. Ennek szemmel tartását, a (döntően újkori) leletek begyűjtését Debreceni-Droppán Béla viselte szívéen. Kívüle Baják László és én járultunk hozzá a pipák ezen kollekciójához. Ezúton szeretnék köszönetet mondani nekik az anyag átengedéséért. A példányokra P1-től P21-ig futó jelzéssel hivatkozunk.

2. A mestereket azon a néven említjük, mellyel pecsétlőikön vagy írott forrásokban szerepelnek (az esetek többségében németes változatban), de ez nem kétségbevonhatatlan jele nemzeti hovatartozásuknak.

3. A hazai adatok túlnyomó része közöletlen, de felvidéki és horvát gyűjtemények vagy ásatások pipáit az elmúlt években nagy buzgalommal tették közzé.

4. *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* 33. (1832) 328.

5. *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* 37. (1836) 186.

6. *Tibor Takács*: K problematike fajkárstva v Banskej Štiavnici. Zbornik Slovenského Banského Múzea 9. (1979) 258. 6. tábla. (A továbbiakban: *Takács 1979*)

7. nn: Levéltöredék. *Hasznos Multságok* 18. (1834) 13. A pipaforma a 48-as honvédtisztek portréin is rendre előbukkan (*Levárdy Ferenc*: Pipázó eleink. Budapest–Pécs–Velburg 1994. 106.)

8. Ha valamelyikük hamisítvány is, ez a példány kronológiai jelentését alig változtatná meg: a hamisító is csak kortárs lehetett, látta, s új, hamis névbélyegzővel nyilván követte a műhelytulajdonos változását.

9. *Jozef Šteffek*: Fajkári Banskóštiavnického régióu a signatúry na ich výrobkoch. In: História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na slovensku. Lőcse 2011. 60. Obr. 96–101.

10. A kerítéssel párhuzamos, kb. 1,2 m mélyen kiásott árok fenekén – a munkák szünetének köszönhetően – sikerült két gödröt kéziszerszámokkal feltárnom. A bőséges újkori kerámia mellett mindkettő tartalmazott 3–3 pipát, s az egyikben pénz is volt. A két gödör egyidejűnek látszik.

11. Az információt Dr. Tóth Csaba numizmatikusnak ezúton is köszönöm.

12. *Šteffek, J.: Fajkári* i. m. 53, 59–60. Obr. 76, 85–101.

13. A teljesség igénye nélkül: *Branka Milošević – Nikolina Topić*: Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku. *Starohrvatska prosvjeta* III. 38 (2011) 307–310, No. 18–28; *Jere Drpić*: Glinene lule

- iz fundusa Arheološkog odjela Gradskog muzeja Varaždin. Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin 29. (2018); *Luka Bekić*: Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske. *Vjesnik Arheoloskog Muzeja Zagreb* 32-33. (1999–2000) 276. T 4/3, 6.
14. *Harald Prickler*: Castellum Paris und Pfeiferei: Beiträge zur Kunst-, Gewerbe- und Industriegeschichte des Nordburgenlandes. Eisenstadt, 2000.; *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* 38. (1837) 407. (Továbbiakban: *Prickler 2000.*)
15. *Magyar Ország, Magyar Hirmondó* 7. (1795) 448.
16. *Pesti Hírlap* 8. (1848) 498.
17. *Budapesti Hírlap* 1. (1853) 1398.
18. *Ofner-Pester Zeitung, Intelligenzblatt* 41. (1840) 168. Brunner török pipáinak egy része: *Prickler 2000*, 110.
19. *Rauch Ferdinád*: Hirdetmény. *Pesti Hírlap* 5. (1845) 328.
20. Florian keresztnév a selmeci pipakészítők közt egyedül a Tandler családban fordult elő, igaz, ott rögtön kettő. A már említett mester mellett unokaöccse viselte ugyanezen nevet.
21. *Takács 1979*: 263, 9. tábla/9.
22. *Prickler 2000*. 110.
23. *Takács 1979*: 272, 14. tábla, felső két sor; *Kondorosy Szabolcs*: Cseréppipák a hajdani váradi Szent László-székesegyházból. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából 9 (19) (2014) 207, V82. (A továbbiakban: *Kondorosy 2014*)
24. Ilyen kivitelezési mozzanatnál a készítő nem másolja az eredeti árut – amelyet a vevő sem néz, – hanem megszokott eszközeit használja, és figyelmét a külső megjelenésre fordítja.
25. *Kondorosy Szabolcs*: Cseréppipák a budai Felső Vízivárosból. *Budapest Régiségei* 41 (2008) 262. 26. (A továbbiakban: *Kondorosy 2008.*); *Rebecca W. Robinson*: Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora 54. (1985) *Hesperia* (54) 2., 165, 187, C93.
27. Azonos típus, BG monogrammal Váradon került elő. *Kondorosy 2014*, 208, V86, díszítetlenül.
28. A példányok pontosabban a Budáról leírt M3B altípusba tartoznak: *Kondorosy 2008*, 260.
29. *Jelenkor* 4. (1835) 4.
30. Vasárnapi levelek Bécsből. *Budapesti Hírlap* 5. (1858) 67. sz. [2]. Ritkaságukat jelzi, hogy a budai Felső Vízivárosban előkerült 217 pipa közül mindössze 1 készült porcelánból: *Kondorosy 2008*, 263, B213.
31. Mit hínak tulajdonképpen Tajtékkőnek; honnan kapjuk, 's hogy ismerjük meg a' jóféle Tajtékipákat? *Hasznos Multságok* (1818) 362. Lásd még a 15. lánjegyzetet.
32. [*Decsy Sámuel*]: Polynésianak Históriaja. *Magyar Almanak* 1795-dik esztendőre. Bécs, 1795. CXXXIX.
33. Frantzia Ország. *Magyar Kurir* 34. (1820) 328.
34. P. M.: Adolf. 3. (1829) *Muzárium* 157.
35. *Hazai 's Külföldi Tudósítások*. Hirdetések 25. (1830) 36. sz. [2–3]; *Hazai 's Külföldi Tudósítások*. Hirdetések 27. (1832) 43. sz. [5]; *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* 33. (1832) 328.
36. *Szekrényesy [Endre]*: Majalis a' budai város-majorban május 4-én 1834. *Honművész* 2. (1837) 293.
37. nn: Kirakó szekrények. *Honművész* 4. (1836) 169.
38. *Vörösmarty [Mihály]*: Szipa. *Figyelmező* 1. (1837) 110.
39. Honderú 2. (1844) 754.
40. Az adatgyűjtésnél a korabeli sajtóra támaszkodhattunk, az Arcanum Digitális Tudománytár (<https://adtplus.arcanum.hu>) 2019 áprilisában elérhető teljes adatbázisa révén.
41. Ellentmond ennek *Madarász*: A' dohány. *Hasznos Multságok* (1840) 154: „A' cigarro vagy szipa csak vagy 27 évek óta ismeretes nálunk.” A szivar egy évtizeddel korábbi felbukkanását csak alkalmi, szűkkörű eseménynek tartjuk a fenti adatok alapján.

42. *Rauch F.*: Hirdetés i. m. 328.
43. *Daróczi Vilmos*: Dohány. In: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896-os ezredéves kiállítás eredménye. VI. Szerk. *Matkovits Sándor*. Budapest, 1897. 119.
44. *Regélő Pesti Divatlap* 10. (1842) 457.
45. A nőemancipatio. *Pesti Divatlap* (1845) 7. sz. 224.
46. *Nemzeti Ujság* 42. (1847) 115.
47. *Pesti Hirlap* 5 (1845) 529. sz. 144.
48. *Nagy Ignác*: Mulatság a hidon. *Regélő Pesti Divatlap* 3. (1844) 6.
49. nn: Mi hír Budán? *Életképek* 2. (1844) 360.
50. *Pregárdi János*: Pesti Nemzeti Casino. *Jelenkor* 4. (1835) 403. A széles körben elterjedt tiltásokról: *Budapesti Hírharang*; *Budapesti Híradó* 1. (1845) 97.
51. Egyveleg. *Rajzolatok* 4/2 (1838) 31.
52. *Budapesti Napló*. 12. (*Jelenkor* 1843) 303. A Császárfürdőig kocsikázó pestiekről szól.
53. *Világ* 3. (1844) 285. A támadás a budai nyári színikör ellen irányult. „A nemzeti színháznak még előcsarnokában is tilos a szivarozás” – jegyzi meg a cikk.
54. „...újra szigorúan meg kell rónunk azon pórtempót, miszerint színész uraknak különös szenvedélyük van a színpadon dohányozgatni [...] Örökösen dohányozni színen, nőket pipázva fogadni, a színpadot ekkép korcsmává tenni nincs rendén” *Honderű* 3. (1845) 455.
55. nn: *Pesti Vizsgáló*. *Regélő* 5. (1837) 350.
56. *Nemzeti Ujság* 42. (1847) 237. *Figyelmező* 2. (1849) 428.
57. *Széchenyi István*: Juniusi utam „I. Ferencz” gőzhajón. *Társalkodó* 3. (1834) 213–214.
58. J.: Adatkák a dohány történetéből. *Hetilap* 2. (1846) 819.

SZABOLCS KONDOROSY

PIPES OF THE MUSEUM GARDEN - SMOKING IN THE 19TH CENTURY IN PEST

ABSTRACT

During the reconstruction of the Museum Garden, among other finds, 21 clay tobacco pipes were found. The pipes almost exclusively were made in the 19th century. Nine of them also had their workshop stamps intact, others could be classified into a workshop circle or style trend on a formal basis. Although their number is not large, the museum garden specimens - as the first published collection of Pest finds - outline the smoking habits of the coeval city, giving a picture of the real popularity of the goods of the large pipemaking centers and the presence of other origins. The find offers a comparison with the smoking habits of other inland cities. The evaluation is influenced by the history of the Museum Garden and its specific role in the city. The overall picture includes the reception and spread of other forms of contemporary smoking, especially cigar smoking, which can be outlined with the help of written sources of this period about Pest.

kondorosysz@gmail.com

A MEZEI RENDŐRSÉG KÖBÁNYÁN

KERESZTES KÁROLY IRÁNYÍTÁSA ALATT, (1840–1870)¹

BEVEZETÉS

Dolgozatom témája a mezei rendőrség, ami tulajdonképpen nem más, mint egy régóta meglevő problémára reflektáló jogszabály által létrehozott intézmény. A civilizáció kezdete óta minden emberlakta településen és azok környékén, az ottlakók aktív mezőgazdasági munkát folytattak – földművelést, legeltetést. Ezen agrártevékenységek alapvetően a helyi lakossági igények kiszolgálását látták el – Európa jó részén, egészen a 19. századig. Az ipari forradalmat követően azonban a mezőgazdasági termékek piacra termelésének jelentősége és volumene is megnőtt, így a társadalom azon rétegei számára, amelyek ebből hasznot húztak (földbirtokosok, kereskedők, módosabb jobbágyok) egyre fontosabbá vált a keletkezett jövedelmek biztosítása, növelése.

A gazdaság kapitalista fejlődését azonban sok helyütt csak jelentősen lemaradva követték a társadalmi átalakulás folyamatai, és ez nem ritkán a feszültségek erőteljes kirobbanásában nyilvánult meg. A feudális kötelmek között élő magyarországi jobbágság, a korszerűtlen rendi felfogás, másként tekintett a természetadta ajándékokra, mint a nyugatabbra élő, már „felvilágosult” társadalmak. Így például a magyar nép felfogásában a „mező” egészen mást jelentett, mint mondjuk egy angol paraszt számára. A többnyire bőséges termést adó földekkel nem egyszer pazarlóan bántak birtokosaik, és a megművelésben a hagyományos módszerekkel szemben sokszor elbuktak a fejlett agrármetódusok. A magántulajdon megbecsülése sem állt túl magas fokon – legalábbis a jobbágy, a tiszt, az uraság egyaránt hajlamos volt más mércével tekinteni „a másét”, mint a sajátját. A földművelő (de sokszor a nemes is!), gyakran tudatlanságból, de nem ritkán lustaságból, „virtusból”, vagy egyenesen rosszakaratból jelentős károkat tudott okozni a mezőgazdasági termelésben.

A polgárosodás igénye, a kapitalista gazdaság irányába nyitni akaró társadalmi rétegek, a nemzet felemelését szívéükön viselő „közszereplők” megpróbálták egy, a reformkorban hozott törvénnyel mérsékelni az agrárjellegű munkákkal eddig mindig együtt járó, de jórészt elkerülhető veszteségeket, illetve ezzel olymódon akarták meghatározni az ártózkodásért való felelősséget, amely a károsultat – a korabeli igazságszolgáltatáshoz képest – gyors, és megfelelő kárpótláshoz juttatja, egyszersmind hatékony prevenció eszközt is szolgáltat a jelenség mérséklésére.

Így született meg az 1840. évi IX. törvénycikk *a mezei rendőrségről*,² amely egyike volt az 1839–40-es országgyűlésen sikerrel keresztülvitt reformjavaslatoknak. Ez a jogszabály a vétségek (így a mezei kártételek) pönalizálásának progresszív megközelítése volt, de a teljes társadalmi/polgári átalakulás, illetve az igazságszolgáltatás újfajta szemlélete még váratott magára, ezért a törvény hatása kissé elmaradt a kívánatostól.

A mezei rendőrség történetéről eddig nem született átfogó történeti tanulmány,³ aminek több oka is lehet: 1. ennek az intézménynek a törvényi létrehozása az eleve felfokozott hangulatú reformkorban történt, amit aztán meglehetősen eseménydús idők követtek, így a kor témaválasztékának bősége miatt nem került a történeti vizsgálatok előterébe; 2. a mezei rendőrség tevékenysége nem előzmény nélküli, mint ahogyan nem nélkülözi a későbbi folyamatosságot sem, ennél fogva nem számít sem „nóvumnak”, sem „unikálisnak”; 3. az említett mozgalmas korszaknak hála, az iratanyag sorsa is meglehetősen hányattatott, tehát egy monografikus feldolgozás jelentős idő- és munkaráfordítást igénylő feladatnak tűnik.

Ezek után joggal merül fel a kérdés, hogy dolgozatomban miért vállalkoztam mégis e nehéz ügyre? Nos, az általam itt bemutatni kívánt anyag a teljes mezei rendőrségi témának csak egy része, hiszen most kifejezetten Pest szabad királyi város esetében szeretném elemezni ezen intézmény tényleges működését, annak hivatali- és társadalmi aspektusaival együtt – ráadásul nem is a teljes 19. században, hanem csak (durván) a negyvenes évek és a városegysítés (1873) között. Erre az időszakra vonatkozóan van jól használható forrás, mert a levéltári iratanyagban fennmaradtak azok a jelentések, amelyeket pesti kültelkeken, és azon belül leginkább Kőbányán, évtizedekig sikeresen működött mezei kapitányság küldött be a pesti tanácsnak. Ezen a forráson keresztül – kiegészítve a kortárs sajtóhírekkel és a szakirodalom adataival – kellőképpen bemutathatók a mezei rendőrség napi feladatai, amelyek a nagyvárosiasodó Pest esetében sokban különböznek a más városokban, községekben előfordulótól.

RÖVIDEN A MEZEI RENDŐRSÉGI TÖRVÉNYRŐL

A reformkor előtt a mezőgazdasági kártételeket jogi értelemben nem választották el a többi bűncselekménytől. Ez azt jelentette, hogy például a fatolvajlás, a szándékos gyújtogatás, vagy a vetés letaposása a háziállatok által az igazságszolgáltatás szempontjából hasonló elbírálás alá került, mint a többi vagyon elleni bűncselekmény. A tényállás felderítése a helyi rendészeti hatóság feladata volt, míg az ítélezést a terület szerinti illetékes törvénykezési jog határozta meg: a földesúri, vagy a városi (esetleg egyéb) bíróság.

Ez a hozzáállás csak látszólag simult bele az évszázados szokásokon alapuló magyar jogrendbe, mivel a rendi társadalomban még működő törvénykezési eljárások a polgárosodó igényeknek már messze nem feleltek meg. A mezei kártételek ugyanis jól csoportosíthatóak, egyszersmind tipizálhatók voltak, szemben a klasszikus bűncselekményekkel, ahol a bírónak az időigényes nyomozati szakaszon túl még számtalan más körülményt is latolgatniuk kellett, mielőtt döntésre kerülhetett a sor – nem beszélve arról, hogy ezek az ítéletek a megfelelően kidolgozott, és elterjedt jogszabályok hiánya miatt távolról sem voltak egységesek, hanem sokszor nagyon is individuális jogértelmezésből eredtek.⁴

A gazdaság szereplőinek, köztük a magántulajdon jogi értelmű rendezésének folyamánként már a jobbágyoknak is,⁵ fontos érdeke volt, hogy a „mezei bűnök ellen” gyors kártérítést kaphassanak – és nem mellékesen, a mezei rendőrségi törvény

egyértelműen meghatározta a felelősség kérdését is: a károkozónak leginkább *saját* vagyónából kellett fizetnie.⁶ Ahhoz viszont, hogy a kártérítési eljárás könnyebben lefolytatható legyen, mint egy hagyományos bírósági „processzus”, szükséges volt az ügyek alanyait azonos módon kezelni. Ma már ez furcsa problémának tűnik, de a polgárosodás hajnalának egyik fontos állomása volt, hogy a társadalom elfogadja azt, – legalább egy partikuláris célból – hogy a különböző státuszú emberekre egyazon jogszabály vonatkozzon.⁷ A reformországgyűlések egyik törekvése pontosan az ilyen irányú jogfejlődés elősegítése volt – sajnos azonban a haladó szellemű törvénytervezetek sorban elbuktak az uralkodó, vagy már a hozzá hű arisztokrácia merev elutasítása miatt. A mezei rendőrségre vonatkozó elképzelések azonban sikerrel túljutottak a diéta akadályain, és – ugyan kompromisszumok árán, de – végül egy valóban korszerű, progresszív törvény képében realizálódtak.

Az alábbiakban néhány részletet szeretnék bemutatni az 1840. évi IX. törvénycikkből, amely jól jellemzi a jogszabály célkitűzéseit:

1) a jogszabály szövegében igyekeztek egyértelműen megnevezni minden olyan helyszínt, ahol a mezei rendőri ítélkezés alá eső kártételek megtörténhetnek. Ennek nagy jelentősége volt, mivel a törvény országos hatálya miatt mindenféle földfelszín: tájegység, növényzeti takaró, vagy ember alkotta épület, műtárgy előfordulhatott az ügyekben. Első látásra (vagy mai szemmel nézve) némelyik helyszín említése furcsának tűnhet egy törvény szintjén: a méhesekről például nem gondolnánk, hogy jelentős gazdasági volument jelentene, mint ahogyan a temető is inkább a város, nem a mezőgazdaság tere. A vasút, bánya, stb. szerepeltetése a szövegben pedig már kifejezetten a polgári társadalom új értékrendjét mutatja (1.§).

2) a törvény egyik célja az egyébként megelőzhető, gondatlan károkozásnak elejét venni – a kárpótlási- és büntetési tételek ennek megfelelően itt alacsonyabbak, mint a szándékos elkövetés esetében, ahol már a többszörözött pénzbírságot, sőt, a testi fenyegetést is elrendelendővé teszi.⁸ A paragrafus felsorolja az enyhítő- vagy éppen nehezítő körülményeket is, úgymint a „gondatlanság fokozatát”, valamint a kárt szenvedett vagyon elégséges őrzését (pl. kerítés hiánya), utóbbi esetben pedig kiemeli az éjjeli kártételt.⁹ (2.§)

3) a diétán hosszas vitákat folytattak arról, hogy miként történjen meg a mezei rendőrség felállítása. Sokan forszírozták ugyan egy új szervezet létrehozását, ám a többség óvatosságból, illetve látva a társadalmi/politikai reformok előrehaladásának lassúságát, végül amellettt döntött, hogy a korszerűen megfogalmazott feladatokat egyelőre mindenütt a már meglévő közigazgatási „garnitúrával”, egyszersmind alulfinanszírozott feltételekkel kell elvégezni. (3.§)

4) a törvényhozók másik fontos szándéka, a mezei károk büntetésének és kárpótlásának „meggyorsítása” volt – főleg azzal, hogy az eljárást kiveszik a szokásos úriszéki bíraskodási rendszerből. (4.§) Ez, bár paradox módon tulajdonképpen a sokat bírált, feudális maradványnak tekinthető sommás (szóbeli) eljárást jelentette, ám a mezei rendőri káresetekre alkalmazva éppen megfelelőnek tűnt.¹⁰ A fellebbviteli lehetőségek korlátozása ugyancsak azt a célt szolgálta, hogy a kisebb értékű, adott esetben mégis fontos károk ne maradjanak büntetlenül, és ne lehessen a törvénykezés maradi útvesztőjében a végtelenségig hátráltatni a kártérítést. (5.§)

5) a károkozók („kártévők”) tettenérésevel, zálogoltatásával, esetleges letartóztatásával kapcsolatban különösen fontos a csőszök tanúbizonyosságának feltétel nélküli elfogadása (21. §). Ez az országgyűlési viták során is tárgyalt elem, amely végül a csősz „hitét” veszi alapul, és vita esetén annak ellenkezőjét kell az alperesnek bizonyítania. A csőszök szavahihetőségét, jó erkölceit hivatott biztosítani a törvény végére biggyeszett hivatali esküszöveg is, amely a csőszök alkalmazásának elengedhetetlen feltétele lett.

6) azt is kijelenti a törvény, hogy a károkozók üldözése túlnyúlhat a birtokhatárokon is – ez egy kifejezetten a polgári berendezkedést preferáló újítás, hiszen az úriszék hatalma korábban birtokon belül terjedt, ami többek között hátráltatta a bűnüldöző szerveket, egyúttal megkönnyítette a vétkesek menekülését. (22.§) A polgárosodás irányába mutató az a rész is, amely az utazók által okozott károkat taglalja. A vásárokra igyekvő jobbágyok, de főleg a távolról, idegenből jött kereskedők, vagy bármiféle más vándorok esetében ugyanis különösen problémás lehetett az általuk okozott károk felderítése, bizonyítása, a büntetések behajtása. (23.§)

PEST KÜLTERÜLETEI A DUALIZMUS ELŐTT

Az 1840. évi IX. törvénycikk megalkotásakor a Magyar Királyság területén – történelmi okokból kifolyólag – többféle közigazgatási forma élt egymás mellett; nem volt ez másképp az ikerfővárosok¹¹ esetében sem.

Hivatalosan ugyan Buda viselte a szabad királyi főváros-címet,¹² és itt élt a nádor, valamint itt működött a Helytartótanács is, ám a reformkor idejére megnövekedett gazdasági-politikai jelenősége folytán Pest is méltán vált fővárossá a kortárs közbeszédben. Pest népessége az 1840-es évekre megsokszorozódott,¹³ és beépített területe is dinamikusan növekedett a homokos dunabalsparti lapályon. Az ekkoriban megjelent útleírások nem mulasztották el ezt a hatalmas fejlődést részletesen tárgyalni, felsorolva a város főbb épületeit, ipari- és kulturális szempontból nevezetes helyszíneit, sőt, sok esetben kitértek a pesti külterületek bemutatására is.¹⁴

Jelen dolgozat számára természetesen az utóbbi fejezetek az érdekesek, hiszen a mezei rendőrség jellemző működési területének Pest hatalmas kiterjedésű perifériája számított. A város hivatalos határa ekkor nagyjából a (mai) Lipót- Teréz- József- és Ferencváros-íven feküdt;¹⁵ ez volt az úgynevezett *városárok*,¹⁶ ami majd csak a kiegészítés körül fog eltűnni Pest térképéről.¹⁷

E vonalon túl, a forgalmas – és többnyire még ma is azonos nyomvonalon haladó – országutakkal¹⁸ tagolt városi külterületek többnyire haszonbérlok művelése alatt álltak. Ezek közös jellemzője volt még gyér lakosságuk – legfeljebb néhány majorságot, pásztorkunyhót lehetett látni ezeken a városszéli földeken.¹⁹

Az északkeleti területeken, vagyis nagyjából a mai XIII., XIV. és XVI. kerületben elsősorban szántók, legelők voltak, de az erre folyó Rákos-patak vizét az öntözés mellett az ipar, vagyis több malom is hasznosította.²⁰ Ettől délebbre volt Kőbánya hatalmas kiterjedésű külvárosa, ahol a gazdasági élet igazán változatos formái alakultak ki. A mai Zuglóval érintkező, gyéribben lakott részein elsősorban a szántók voltak jellemzőek,²¹ míg a magasabb térszínen fekvő középső területen – a reformkor idején

még – főként a szőlőművelés volt kiemelkedő.²² Kelet felé, a mai XVII. kerület, főleg Rákoskeresztúr területén elsősorban szántóföldek voltak, amelyek szomszédságába katonai gyakorlóterek, lőszerraktárak települtek. Még délebbre, kissé visszakanyarodva a Duna irányába hatalmas legelőket találhattunk, amelyek a Pestre hajtott (később már vasúton felszállított) lábasjószág (elsősorban marha és sertés) táplálékáról és szállításáról gondoskodtak, míg az átvevő (jórészt bécsi) kereskedők továbbutatták őket, vagy az állatok sorsa bevégeztetett a város mészárszékeinek valamelyikén...

Jelentékenyebb ipar csupán néhány gócpontban tömörült, mint amilyen Kőbánya volt. Ez a terület Pest szabad királyi város birtokában volt, az itteni földek nagy részét is közvetlenül a tanács adta bérbe. Noha egyes feltételezések szerint „Kőér” néven már IV. Béla a városnak adományozta e területet, az első, hitelesnek tekinthető írásos forrás, I. Lipót kiváltságlevele alapján mindenesetre a 18. század elejétől tekinthető Kőbánya (*Steinbruch*) valóban Pest külbirtokának.²³ Nevéhez méltóan a korai időktől kezdve²⁴ kőkitermelést folytattak a környező, homokos lapányból kiemelkedő mészkőhátakon,²⁵ és az innen kitermelt követ nem csupán a pest-budai, de gyakran a vidéki²⁶ építkezésekhez is előszeretettel használták. A kőfejtés mellett az építkezésekhez egyre nagyobb mennyiségben igényelt, agyagból égetett téglagyártása jelentette a legfontosabb ipari tevékenységet.²⁷ Az itteni mészkő jellemzői, és ennél fogva a kőfejtés sajátossága miatt Kőbányán nem nyílt színi, hanem üreges bányászattal termelték ki a követ; az így keletkezett pincerendszerek közelében alakultak meg már 1850-fől fogva,²⁸ de főként a 19. század utolsó harmadában a messze földön híres sörgyárak, amelyek a kőbányászat által kialakult üregeket kiválóan tudták hasznosítani. A 20. századra pedig már egyértelműen az iparé (porcelángyár, elektronikai üzemek, stb.) lett a vezető szerep, így a városrész fokozatosan Budapest egyik „munkáskerületévé” vált.²⁹

Az ipar betörése előtt azonban Kőbánya a szőlőjéről volt ismert. A városrész két, jól elkülöníthető kiemelkedésén, a városhoz közelebbi Ó-, és a keletebbre fekvő Újhegyen sokan birtokoltak szőlőt, amelyekből jó ízű, keresett bort készítettek. Ennek ellenére a helyi szőlőtermesztés inkább a város (tehetősebb) lakosainak kedvtelése, esetleg többletkeresetet is hozó tevékenysége volt, az itt készített bor a budaiaknak se hírét, se volumenét nem érthette el. A szőlőhegyeken a 19. század közepén már elszaporodtak a présházak, nyári lakok is, mutatva, hogy a borászat egyfajta komoly „szabadidős elfoglaltság” lett a pesti polgárok számára.³⁰ Természetesen a munka miatt ide kötött vincellérek, kapások, illetve a nyaranta „passzióból” szőlőjükbe kiköltöző városiak ellátására vendéglők, üzletek is települtek Kőbányára, illetve az itt élő, vagy rendszeresen ide járó, egyre növekvő közösség közlekedési, vallási, kulturális szükségleteinek ki-elégítésére is nőttön-nőtt az igény – ami majd a század második felében a lóvasút kiépítésében, utóbb templomok, szórakozóhelyek, iskolák alapításában nyilvánul meg.

A terület igazi, a kőbányai bortermelésnél sokkal nagyobb mértékű gazdasági növekedését a seréskereskedelem indította el. Miután a század elején a pesti tanács közegészségi okokra hivatkozva kitiltotta a belterületekről a sertéstartókat, ezek előbb Külső-Ferencvárosba, majd – a vasút megjelenésével – Kőbányára költöztek át.³¹ Az 1850-es évektől települtek ide az első sertésszállások, amelyek a – főleg a Délvidékről –

Pestre tehervagonokban felszállított állatokat hivatottak befogadni. A sertéseken kívül természetesen ezek gazdáinak, valamint a vevőknek is szükségük volt „pihenőhelyre”, így hamarosan szállodák, vendéglők, kocsmák is „létesültek” a környéken.³² A sertésszállások korábban Óhegy vasúton túli részén voltak (nagyjából a mai Vaspálya u. – Körösi Csoma út között), de a szaporodó polgári lakosságnak a bűz és piszok elleni panaszai miatt aztán a sertéspiact szereplői kénytelen-kelletlen átköltöztek a vasúti sínek város felőli oldalára, hogy ott, a mai Mázsa tértől egészen az Üllői útig terjedő hatalmas területen (a mai *Gyárdűlő*-kerületrészen) egészen a század végéig virágozzon az üzletág.³³ A sertéskereskedelem jól jövedelemző üzletnek bizonyult egészen 1895-ig, amikor is a behurcolt sertéspestis egyszeriben véget vetett a virágzó ágazatnak – miként ugyanezekben az évtizedekben a filoxératetű a szőlőtermesztésnek. Addigra azonban Kőbánya már elég jelentős külvárosnak számított ahhoz, hogy ez a piaci átalakulás ne lehetetlenítse elteljesen életét.³⁴

A MEZEI KAPITÁNYSÁG MŰKÖDÉSE PESTEN

Bár az intézmény korai időszakáról kevés irat maradt fenn, a mezei rendőrség felállítása az 1840. évi IX. törvénycikk életbe lépését követően más városokhoz hasonlóan itt is megtörtént: nem alakult külön mezei rendőri szervezet, hanem a meglévő városi kapitányi feladatok mellé sorolták az újabb teendőket is. A szabad királyi városokban (de általában a mezővárosokban is) klasszikusan a városi tanács, illetve a polgármester (bíró) irányítása alá tartoztak a közigazgatási feladatok – így a rendőriek is. A kisebb-nagyobb kár- és büntetteket a város által fizetett, a tanács által kijelölt tisztviselő, a városkapitány (hivatala, illetve alárendeltjei segítségével) kinyomozta, majd referált az esetről a tanácsülés előtt. Kisebb vétségekben ez a testület hozott határozatot, súlyosabb ügyekben pedig a városi törvényszék ítélkezett (mezővárosokban meg természetesen az úriszék).³⁵ A főváros azonban más városoktól elsősorban méreteit, lakosságszámát tekintve különbözött; itt ugyanis már a reformkorban is több alkapitányság látta el a közigazgatási/rendőri feladatokat. Pesten 1840-ben Patisz Károly töltötte be a városi kapitányi posztot; ő alá voltak rendelve a városrészek (Bel- és Lipót-, Teréz-, valamint József- és Ferencváros) alkapitányai. A leginkább a „vidékkel” érintkező külváros, vagyis Ferencváros rendőri vezetője viselte egyúttal a mezei rendőrkapitányi terheket is.

A ferencvárosi alkapitány nem csak a poroszlók (vagyis „hagyományos” értelemben vett rendőrök), hanem a lovas kerülők fölött is rendelkezett. Ez nagyjából hús főt jelentett, akik viszont a fentebb felvázolt, hatalmas kirterjedésű külterület felügyeletét látták el – már amennyire tudták. A mezei rendőrök nem voltak túlfizetve, mégis sokan jelentkeztek egy-egy megüresedett biztosi állásra is. Az egyik ügyiratból, amelyben a városkapitány a tanácsnak mutatta be az álláslehetőségre érkezett pályázókat, képet alkothatunk e pozícióhoz szükséges egyedi képességekről is.³⁶ A hét jelentkezőnél kiemelték a katonai, és/vagy városi szolgálatban eltöltött „szakmai” múltat, a pesti születést (polgárjog, háztulajdon megemlítésével, ha volt), illetve a nyelvtudást. A korábbi, „egyenruhás” tapasztalat „kidomborítása” teljesen érthető, hiszen a mezei

rendőrség is ilyesfajta kötöttségekkel rendelkező munkahely volt, így nyilván előnyt élvezett az, akinek már volt tapasztalata ezen a téren.³⁷ A jó erőnlét megemlítése szintén a feladat által megkívánt, átlagnál jobb fizikai állapot miatt volt fontos, a lovas kerülők ugyanis télen-nyáron hétszámra lóháton járták be a rájuk osztott területeket, kutatva és bejelentve a szabályszegőket, rendkívüli eseményeket.

A magyaron túl, további nyelvek ismerete már egy olyan plusz alkalmassági faktor, amit a fővárosi közeg, tehát a lakosság vegyes népességösszetétele miatt várhattak el a jelentkezőktől. A pestiek nagy része ugyanis ekkor még német származású, de legalábbis anyanyelvű volt, noha a város rohamléptekkel haladt a magyarosodás felé. A rác és tót nyelvismeret jól jöhetett, hiszen Kőbánya lakosságának nagy része még 1870-ben sem helyi születésű, hanem bevándorló volt,³⁸ és köztük sokan szláv anyanyelvűek.

A fenti iratból kiderült, hogy a „legjobbnek tűnő” jelentkezőt választották ki a megüresedett posztra; ez pedig a mészárosnak tanult, később kocsmárosként is működött *választott polgár*, Csermann Ferenc volt. Ez a 38 éves, római katolikus, nő, *írni-olvasni tudó* férfi, akit (...) *több városi tisztviselők* is jól ismertek, és (...) *egyébiránt izmos, s' egészséges test alkotásu, és a' fáradtságos szolgálatra is igen alkalmas ember*”, kiváló képességein túl valószínűleg a helybéli tisztikarba való beágyazottságának is köszönhető felvételét...

Az állomány bővítése azonban nem volt jellemző; sokkal gyakoribb volt ugyanis az, hogy a felsőbb kormányzervek által „lefaragott” városi költségvetés miatt a hivatali alkalmazottaknak létszámstopra, illetve elbocsájtásokra kellett felkészülniük. Így volt ez 1843-ban is, amikor az Udvari Kamara felszólította a szabad királyi városok vezetését, hogy a csupán alárendelt, beosztott munkát végző hivatalszolgáktól és írnokoktól váljanak meg.³⁹

A városvezetés költségvetéséből ezért nem mindig futotta elegendő létszámú mezei rendőrség felállítására – noha feladat volt bőven. Áthidaló megoldásként ezért olykor a lakosság vette kezébe a személyzet bővítésének ügyét. Ezt tanúsítja az kérelem is, amelyet 1847-ben a kőbányai haszonbérlek nyújtottak be a tanács elé; ebben a birtokosok saját költségükön fogdtak fel plusz két főt a területeik biztonsága érdekében.⁴⁰ A „bérlek zsoldján” működő lovas kerülők mellé időközben még kettő került, akiket be is rendelték a tanácshoz, hogy letegyék a szokásos hivatali esküjüket.⁴¹ Ezt követően megkapták uniformisaikat, így a köznép számára éppen olyanokká váltak, mint a várostól *fizetést húzó* „rendes” mezei rendőrök.

Az előbb bemutatott eset azért nem lehetett általános gyakorlat, és – mint ahogyan azt az alább bemutatásra kerülő tanácsi ügyirat is mutatja – a felsőbb hatóságok is próbáltak elfogadható megoldást találni az ügyre. Még 1845-ben kérelmezte a városi tanács a helytartótanáctól „(...) a tisztviselők számának gyarapítását és díjaik kijavítását”, amelyre válaszul a nádori leirat a helyi rendőrségi szabályok kidolgozására utasította a pesti városvezetést. Ez nem volt egyszerű feladat, tekintve, hogy a városban több olyan csoport is élt, akikre – ilyen-olyan kiváltságaik, egyedi jogállásuk miatt – más és más jogi/bírósági szabályozás volt érvényben!⁴² A helytartótanács további „ötlete” pedig egy bújtatott költségcsökkentési módozat volt: próbáljon a pesti tanács fizetést húzó alkalmazottak helyett olyan, köztisztjeletben álló személyeket megnyerni rendőri vezetői posztokra, akik díjazás helyett „érdemszerzésnek” tekintenek a köz szolgálatát.

Az viszont mindenképpen egyértelműsítette a tanács a felsőbb szervek számára, hogy szükséges Pesten mezei kapitányi posztot felállítani. Hamarosan kiderült azonban, hogy az új kapitányi állás kormányiszervek általi jóváhagyását – mégha a törvény erre kifejezetten engedélyt is ad – nem lesz egyszerű (és főleg: gyors!) elérni, így a tanács addig is elhatározta az intézmény ideiglenes bevezetését.

A városkapitányi rendszer a forradalom idején is ellátta feladatait, sőt, a független magyar Belügyminisztérium tervezeteket is készített a jövőbeli közigazgatási reformokról – ezek természetesen már nem valósultak meg. A szabadságharc alatt, majd leverését követően, a politikai helyzet változásai folytán rövid időn belül több személy is megfordult a városkapitányi székben. 1849 második felétől a visszafoglalt főváros határaitban nem mentek ritkaságszámba a katonaság által elkövetett, kisebb-nagyobb rekvirálások sem, amelyek ellen a mezei rendőrség nem tehetett semmit.⁴³ Végül 1851-ben, amikor is az abszolutista uralom elrendelte az önálló törvényhatósági önkormányzatok megszüntetését, a közigazgatási feladatokra a helyi szervek helyére az állami rendőrségeket és a csendőrezredekét állították fel.⁴⁴

Jóllehet, a legénységet illetően lehetőség volt némi átjárásra az egyes karhatalmi erők között,⁴⁵ ezen, közvetlenül az állam irányítása alá tartozó fegyveres testületek alapvető feladata politikai/bűnügyi jellegű volt. A központosított birodalmi irányítás enyhülésével, amikor valamennyire Pest is visszanyerte önkormányzatiságát, az államrendőrség helyett újból a városkapitányi szervezet lett a városi közigazgatási rendszert felelőse.⁴⁶

A városok visszaállított önkormányzata természetesen nem hozta magával az esetek azonnali megoldását, hiszen általános pénzszűkéből adódó problémák a pesti tanácsnál is lecsapódtak. Tizenegy itteni lovas kerülő írta alá például azt a kérelmet, amely fizetésük megemeléséért esedezik: „(..) 33 fr 25 xrból álló havi fizetésünk alig elegendő arra, hogy lovaink tartását, sőt ebből még családainkat is képesek lehessünk a' jelen drágasági időben föntartani.

Tekintetbe venni kérjük továbbá azon körülményt is: hogy e' havi fizetésünkből kéntelenítve vagyunk lakásunkért 6 ft 60 xrt, a' lovasallásért [sic!] 1 frtot, a mostani piaci ár szerint 3 mérő zabért 9 frtot, 4 mázsa szénáért 4 fr 80 xrt, szalmáért 1 forintot fizetni; mindezeket levonva a' lótartásra magunk 's családaink élelmi fentartására alg marad tehát 12 fr. o. ért.

Ez igen korlátolt néhány forint – ha csak pusztán kenyér táplálatra áldozzuk is – igen könnyen fölmegyzen reá, 's így minden napra meleg ételre jóformán mi sem jut; 's mi több – bár mily fukar gazdálkodás mellett sem vagyunk képesek csak néhány fillért is meggazdálkodni – a' miből gyermekeinket nevelni, vagy ruházni képesek lehetnénk (...).⁷⁴⁷

A kormányzat szándéka a közigazgatási költségek lefaragására nem csak a kisemberek számára okozott nehézségeket, de más, messzebb ható következményei is lettek: jóllehet, eleinte a ferencvárosi alkapitány irányította a külterületek ellenőrzését is, de egyre nagyobb igény volt a különálló mezei rendőri kapitányságra – ám pont, hogy a forráshiány miatt a Kancellária inkább csökkenteni kívánta a pesti kapitányok számát! Krászonyi József, Pest polgármestere hosszasan, drámai módon ecsetelte a megnövekedett feladatok miatt szükségessé vált bővítés elmaradásának következményeit:

„Főméltóságú Magyar királyi Udvari Kancellária!

E' helyről tett, 's másolatban legmélyebb alázattal ide rekesztett felterjesztvényünk folytán a' Nagy Méltóságú Magyar királyi helytartó tanács részéről folyó évi julius 28án 31603. szám alatt kelt intézvény értelmében négy alkapitányi állomás – melyek egyikével a' mezei kapitányság összekapcsoltatott – szervezetett.

Ezen szervezés alapján, ugy a' közszolgálat érdekében mind a' városi kültelkek nagy terjedelme, az azokon nagy szorgalommal, 's tetemes pénzbeli áldozatokkal folytatott mezei gazdaságot, az ugyan ott létesült, 's napról napra növekedő gyári ipar és kereskedelem tekintetéből elhatározandónak találta :-/ szerint a' legmélyebb alázattal jegyzett tanács: miszerint a' Ferencz város, - mely a' kezdetben érintett Helytartó Tanácsi szervezés folytán rendőri tekintetben a' mezei kapitányság egyszersmind alkapitányság felügyelete alá helyeztetett, egy alkapitány alatt a' Józsefvárossal egyesítessék, miután e két városrész rendőri ügyeit a' császári királyi rendőrség fennállása alatti korszakban is egy rendőri biztosság kezelte, miután továbbá ezen egyesítés által a' József városi alkapitányság teendői; - tekintve Ferencz városának csekélyebb terjedelmét és béke szerető lakosságát, – oly mérvben nem fognak szaporittatni, hogy személyzet zaporítás válnék szükségessé, és végre mint hogy az alkapitányság a' mezei kapitányságétól különböző működési körrel bír, és ha e két kapitányság egy személy vezérlete alá helyeztetik, a' közszolgálat rovására könnyen egyik vagy másik hivatalban támadhat hiány a' nélkül, hogy az illető hivatal főnököt eredménnyel felelőségre vonni lehetne; elhatározandónak találta továbbá, hogy a' mezei alkapitányi hivatal állandóan a' városi kültelkek egyik legélénkebb pontjára, tudni illik a' Kőbányába helyeztessék át, részint mert a' kőbánya a' kültelkek mintegy központját képezi, részint pedig mert a' kőbányában már jelenleg is néhány nagyobb szerű gyár, nagy terjedelmű és több ezerre rugó ugyan ott állandóan letelepedett munkást foglalkoztató téglá égetések, 's kőbányák de különösen már eddigelő is europai hirre vergődött sertés piaczk létezik, és valamint a' gyári ipar, 's az évenként néhány millió forintnyi forgalmat előidéző sertés kereskedés napról napra növekszik, ugy ezen kereskedelmi forgalom a' legközelebb a' kőbányában megtelepitendő állandó szarvas marha vásár által nem csekély lendületet, és terjedelmet nyerend.'⁴⁸

A két hivatal szétválasztása nem csupán a városvezetés gondja volt; ha lehet, még inkább fontos volt a kőbányai birtokosok számára, ami az alábbi levélben is megnyilvánul: „Tekintetes Tanács! Tudva van a Tekintetes Tanács előtt, hogy a' kőbányai birtokosok kezdettől fogva nemcsak a közadót, hanem mindazon költségek terhét is magok kénytelenek viselni, melyek a hegymester, és szállópásztorok fizetése, az ottani középületekre közös kutakra, és utak jókarban tartására szükségesek.

Ezen különös, és immár igen érezhetővé növekedett áldozatok, melyeknek terheiben Pest város más lakosai nem részesülnek, mindaddig, míg a kőbánya csupán szállóhegy volt, s míg azt mint olyant, minden idegen elől ellehete zárni, magában elégségesek voltak, midőn a kőbánya az ipar és kereskedés körében keletkezett vállalatok mezejévé lőn, s területét a szüntelen közlekedés elől elzárni nem lehet; midőn azon minden irányban különféle járatú emberek, s különösen a téglával, épületkövel, kőszénnel, árpával terhelt szekerek ezereknél kelnek át, hol

a téglakemenczék és serfőzdek ezernyi munkásai foylvást járnak kelnek, a sertések óránként hajtának idestova keresztül, hol a nagyszámra szaporodott iskolás gyermekek, vásár és ünnepnapokon pedig az ájtatoskodók hullámanak az iskola és kápolna felé: ily állapotban a drágán fizetett szállópásztorok sem a' közbátorság fentartására, sem arra többé nem elégségesek, hogy a' féktelenkedőktől más tulajdonát megőrizhessék, kiknek vakmerő megtámadásaik elől magok is gyakran futásban kénytelenek keresni a menekvést

Ily valóban siralmas helyzetében az önvédelemre szorúlt kőbányai birtokosoknak méltóztatott a Tekintetes Tanács a' birtokosság alulírt válaszmányát aziránti beleegyezésért felszólítani: hogy az elharapódzott betörések, rablások lehető elhárításaul, az éjjeli őrzőjárat erősítésére, mely végre felváltva mindig egy városi lovas kerülő van kirendelve, a' kőbányai hegymester és szállópásztorok is segédkezőleg járuljanak, igérve, miszerint a' mezei kapitányság a kőbányába fog maradandólag áthelyeztetni.

Bizton számítva alulírt válaszmány az iménti hatósági ígéret teljesítésére, ezen újabb áldozatot is meghozta, azóta hónapokon át a' kőbányai birtokosság által fizetett költséges szállópásztorok az állam, illetőleg községi feladat hatáskörébe tartozó közrendészeti felügyeletnek szolgálnak, a nélkül, hogy a' Tekintetes Tanács részéről tett ígéret teljesezésbe ment volna. Közeledik a szállóéres ideje, midőn a szállópásztorok legjobb akarat mellett sem fognak tehetni egyéb szolgálatot annál, hogy rendeltetésökhöz képest a szállók termését őrizzék.

Hivatkozva tehát a Tekintetes Tanács f.e. 12369/27 számú határozatára, midőn iménti körülményt fölterjeszteni bátorkodtunk, egyszersmind alázatosan könyörgünk: méltóztassék a mezei kapitányság útján akkép intézkedni, miszerint a kőbánya területén elharapódzott betörések, rablások, a különben is magán erszényükből fizetett szállópásztorok segélye nélkül is a mezei lovaskerülők által lehetőleg addig is, míg újabban lehet szerencsénk folyamodni miszerint valahára teljesítenék azon közóhajtáson alapuló anyiszor ismételve sürgetett kérelmünk, hogy a mezei kapitányság a József és Ferencvárosi alkaptányságtól elkülönítetvén a kőbányába helyezve állandó lakással legyen ellátva; mert már valóban azon szomorú állapotnak állunk küszöbén, hogy az állam és város békés polgára a Lich féle igazságszolgáltatásra [sic!] leszen utalva, s Magyarország Fővárosának határában a kőbánya vidéke személy és vagyon bátorság tekintetében az amerikai indusokkal népesített őserdők szomszédságához fog hasonlítani.

Midőn tehát fentebbi jelentésünket kegyesen tudomásul vétetni kérjük, minden tisztelettel maradunk a Tekintetes városi Tanácsnak alázatos szolgálói a kőbányai birtokosság válaszmánya: Rottenbiller Lipót,⁴⁹ Wenhardt János,⁵⁰ Havas Ignác,⁵¹ Seeger Ferenc,⁵² A. Dreher,⁵³ Barber Klussemann,⁵⁴ Kajár Sándor,⁵⁵ Primayer János,⁵⁶ Vimmer A.,⁵⁷ Vestermeyer József,⁵⁸ Schuster János,⁵⁹ Dr. ifj. Farkas Mihály.^{60,61}

Mindezek ellenére a mezei kapitányi tisztség- és feladatkör végleges lehatárolása az alkaptányétól csak később történhetett meg.

KERESZTES KÁROLY MEZEI KAPITÁNY

A pesti mezei rendőrség élén hosszú ideig (1848-tól 1870-ig) Keresztes Károly kapitány állt. Az ő működésének idejét nyugodtan nevezhetjük az intézmény „aranykorának”, hiszen ekkor vált el Pesten a mezei „részleg” a ferenc-külvárosi alkapitányságtól, áttéve székhelyét is a legtöbb elintézni való ügyet szolgáltató Kőbánya városrészbe. 1861 és 1870 között az általa a pesti tanács részére rendszeresen beküldött jelentések, beszámolók, kérvények pontosan ábrázolják nem csupán a szigorúan vett mezei rendőri feladatokat, hanem kiviláglik belőlük sok minden, a kor életviszonyait első kézből bemutató információ is.

Keresztes Károly mezei kapitány régi székely família leszármazottja volt, aki a *csík-bánfalvai* nemesi előnevet is viselhette.⁶² Atyafisága nagy része Erdélyben, illetve a Bánságban, Temesvár környékén élt, ő (1. kép.) azonban már Pesten lakott. Nemes

1. Keresztes Károly,
pesti mezei kapitány.
Borsos és Doctor Fotóműterme,
Pest, 1863

létére polgárjogot is szerzett 1836-ban – a pesti polgárkönyv bejegyzése szerint ekkor „városi tisztviselő” volt a foglalkozása.⁶³ Schmall Lajos adataiból ezt úgy pontosíthatjuk, hogy a harmincas években még fertálymesterként és írnokként (*kancellista*) szolgálta a várost,⁶⁴ majd 1843-ban már a város hadnagyaként tisztelhettek a helyiek. Ez az előkelő cím azonban nagyon sok más feladatot is tartogatott a számára, ugyanakkor fő felelőssége – miként fertálymesterként is – a városba érkező katonák elszállásolásáról való gondoskodás volt. A számtalan intézkedni- és ellenőrizni való miatt panaszkodott is egy keveset munkáltatóinak, kérve, hogy legalább egy segédet továbbra is tarthasson, aki valamelyest enyhíti a rá rakott terheket.⁶⁵

1847-ben, amíg a pesti városvezetés a helytartótanáccsal „birkózott” az új, egyéb rendőri feladatoktól független mezei rendőrségi álláshelyért, Keresztes Károlyt ideiglenesen, vagyis a legközelebbi tisztújításokig megbízták a mezei kapitányi feladatokkal. Az addigi munkáját, vagyis a katonák elszállásolását Gozdsu Döme hivatali járulokra bízták, „nehogy [Keresztes] kettős hivataloskodása által a' mezei rendőrségi foglalatosságok kellőképeni ellátásában gátoltassék.”⁶⁶ Ám alig fél év alatt kiderült, hogy a mezei rendőri feladatok tetemesek, amiről maga Keresztes Károly tett jelentést a tanácsnak addigi működésével kapcsolatban: „(...) e' hivatalra ideiglenesen kineveztettem, és e' minőségben hivataloskodni kezdettem, folytonosan is tisztújításig hivataloskodtam, lovat tartottam, anélkül hogy ló tartás, és fizetésem fejében járó díjt a' város pénztárából, mint mezei kapitány húztam volna, mivel pedig lovat venni, 's tartani kénytelen valék, 's ez tetemes költségbe került, de illetékes fizetésem sem lévén, tulajdon vagyonom feláldozásával élnem kellett, és birói eljárásimért a' fen idézett törvény értelmében engem illető napidíjt, a' perlekedő felek által fizetendőket, azoknak vagyontalanságuk miatt nem is követelhettem, 's így elengedtem, ennél fogva alázatos kérésem oda terjed: méltóztatnék a' tisztelt tanács, mult 1847ik évi August 15ik napjától számítva, egész folyó 1848ik évi junius 16ikáig pótlólagos, ugy szinte mezei kapitánynak megválasztásom idejéről kezdve számítandó fizetésemet és két ló tartási illetéket, kegyesen meghatározni, és a' házi pénztárból leendő kifizetetését utalványozni. Egyszersmind a 3 ·/· alatt, a' hivatal segéd, illetőleg tollvivő kinvezését tanácsilag eszközölni, és hivatal szobát kijelelni kegyeskednék, anyival is inkább, minthogy napról napra szaporodó foglalatosságok tekintetéből, és a' felek kihallgatására hivatalos szoba, és tollvivő okvetlen szükséges.”⁶⁷ A tanács megvizsgálta a kérelmet, és helyállónak találta – néhány apró kiegészítéssel, mint például: „(...) miután a' folyamodó ezentúl is lovat magának tartani köteles lészen, mellyet az egy ló tartási illetékből eltarthat ugyan, de mivel czélszerű ingyeni istállót, valamint a' ló tisztításához megkívántató egyént nélkülözi, e' biztosság véleménye oda járul, hogy istálló pénz, ló tisztító egyén, 's ló romlási czim alatt a' már megengedett ló tartási illetéken kívül még egy ló tartási illeték a' folyamodónak megadassék.” Persze, azért a tanács nem minden tekintetben döntött gavallérosan, mivel Keresztes városhadnagyi járandóságát szépen levonták az ideiglenes mezei kapitányi poszton eltöltött időtartamból...

1848-ban aztán politikai változások következtek; Keresztes Károly csatlakozott a nemzetőrök sorába,⁶⁸ és a forradalmi kormány júniusi tisztújító ülésén mezei kapitánnyá választotta őt.⁶⁹ A szabadságharc viharos eseményei alatt egyébként a mezei rendőrség

fentebb körvonalazott tevékenységi köre plusz feladatokkal bővült, ugyanis a főváros 1849. májusi visszafoglalásakor ők gondoskodtak a harci cselekmények áldozatainak eltemetéséről is.⁷⁰ A katonai készség más téren is adott munkát a mezei rendőröknek, mert a keresztúri határban törendő lögyakorlatokról is ők értesítették az érintett területek birtokosait.⁷¹

A szabadságharc leverését követő önkényuralom viszont egy évtizedre megszüntette a városok önkormányzatiságát, így a pesti mezei rendőrség feladatait is a központosított rendőrség, (illetve részben a csendőrség) vette át. A helyzet csak az Októberi Diploma után változott meg, amikor is Pest újjáalakíthatta korábbi tanácsi szervezetét. Ez természetesen tisztújítást is jelentett: 1861-ben a városvezetés állás pályázatot írt ki a rendőrségben betöltendő posztokra. Ketten jelentkeztek mezei kapitánynak; a tanács újra az 1848 előtti időkben már bizonyított Keresztes Károlyt választotta meg.⁷² Ez a tisztség azonban nem egy független poszt volt, hanem pusztán a ferencvárosi alkapitány egyik feladata! Az ilyen megosztottság azonban előbb-utóbb mindkét feladatot ellehetetlenítette volna – ezt pontosan látta Keresztes Károly is, így mindent megtett azért, hogy a tanácsot rávegye egy valóban önálló mezei kapitányság megalakítására.⁷³

1864-ben hosszas küzdelemek árán végül sikerült elérni, hogy a mezei kapitány személye, és feladatköre önállósuljon a városi alkapitányságtól, és a feladatok közelébe, Kőbányára költözzön. A források szerint ugyanis Keresztes ekkor még az egykori Mészáros utcában⁷⁴ lakott.

A változásokhoz hozzátartozott még a legénység létszámkiegészítése, amelyre Pest városa természetesen pályázatot hirdetett meg. Ahogyan a korábbi állásokra jelentkezők esetében is megfigyelhető volt, a mostani kilenc jelölt mindegyikének volt már katonai vagy városi rendőrségi, azaz szakmai tapasztalata – ami újdonság viszont, hogy több nyelven beszéltek, valamint már mindegyikük tudott írni-olvasni.⁷⁵ A mezei rendőrség létszáma így tizenharc főre „duzzadt”; ebből egy fő maga a kapitány, egy fő Mandák Pál, mezei biztos (a kapitány helyettese), a többiek lovas kerülők. Az új szervezetben a csőszöket (tizenegy fő) is feleskették hivatalukra.⁷⁶

A mezei kapitányság elhelyezése Kőbányán nem csupán egy elvi döntést jelentett, hanem komoly pénzügyi ráfordítást is, hiszen ez az intézmény nem rendelkezett épületekkel e területen. Léteztek ugyan addig is csőszházak Kőbányán – egy kisebb például a (Külső) Jászberényi úton,⁷⁷ egy másik, az úgynevezett „főcsőszház” pedig Óhegy legmagasabb pontján. Igen, ez utóbbi az 1844-ben épült, és régóta műemlékként védett *Csőstorony*,⁷⁸ amely Kőbánya mai címerébe is bekerült.⁷⁹

A kapitányság számára azonban szükség volt egy „főhadiszállásra”, amely ráadásul – lehetőség szerint – a központban állna, hogy onnan könnyen elérhetőek legyenek a különböző irányban fekvő külterületek, de a város belső részei is. A Liget-telek, amely a nagyszabású „második Városliget”-konceptió bukásával végül a város által visszavásárolt, majd felparcellázva árverezésre bocsájtott terület volt, pont alkalmasnak látszott e célra.⁸⁰

Itt kapott helyet a kapitányi iroda és szállás, valamint nem messze tőle a lovas kerülők „tanyája” is. Az épületbe bútorzatot a katonai raktárból biztosítottak.⁸¹ Az új állomáshely azonban még nem állt készen teljesen: „*Miután a' Pest városi mezei kapitányság folyó évi september 24én a' József-ferencz városi alkapitányságtól elválasztatván, Kőbányába*

áthelyeztetett, a' kapitánysági hivatal is felszereltetvén, a' téli fűtésre nézve azonban még ez ideig intézkedés nem eszközöltetett.

A mezei kapitánysági hivatal a' parkban, ugy szinte az őrház a' Jászberényi út mellett magánosan, 's így a' közel bekövetkező téli zordon idő viszontagságainak leginkább kitéve, minden egyéb más épülettől fedezetlenül állnak.

A hivatal helyiségben, nevezetesen a' két hivatal szobában 2. az inspectios szobában 1. sz őrszobában 1. a' börtön helyiségekben 2. és a' hivatal szolgái szobában 1. – továbbá a' már említett őrházban, hol a' tüzi fecskendő, és mezei lovas kerülő őrségi istállók állnak szinte 2. s így mind össze 9. öntött vas kályhák fűtendők.

A Tekintetes Tanácsnak kegyes figyelmébe ajánlani bátor ezen mezei kapitányi hivatal miszerint előbb a' Pest József-ferencz városi al- és ezzel egy helyütt kapcsolt mezei kapitányi hivatali heliségben az egész télre hol csak 5. kályha fűttetett 8. öl tüzi fa mennyiség utalványoztatott, most pedig csak egyedül e kapitányi helyiségben (kilencz) öntött vaskályhák léteznek aránylag is nagyobb mennyiségű tüzi fa lenne kegyesen utalványoztatandó.⁸²

Ami az épület műszaki állapotát illeti: természetesen a kapitányi állomáshelyet sem kerülte el az állagromlás, ami a karbantartás hiánya miatt a szükségesnél hamarabb, és nagyobb mértékben bekövetkezett. Keresztes Károly jelentéseiből ez is kiviláglik: „A mezei kapitányi hivatal felügyeleti szobája, őrszoba, és két börtön, valamint az istálló 1964dik év óta kimeszelve nem vólt, az istálló padlózat pedig meg rohadván, kijavítást igényel (...).⁸³ Máskor a kút romlott el, melynek elkorhadt facsövei helyett új, vasból készült szerelvényeket kellett csináltatni. A városi kútmester által ajánlott 100 Ft-os árat a tanács nem fogadta el, ezért egy helybéli iparost bíztak meg a feladattal, aki 70 Ft-ért el is vállalta.⁸⁴

Azonban a teendők sokasodásával egyre égetőbb szükség lett a mezei kapitányi állandó jelenlétére Kőbányán, de a meglévő szolgálati helyiségek nem voltak alkalmasak arra, hogy Keresztes Károly maga is (családostul) ott lakhasson: „A mezei kapitányság hivatalos helyisége a' kőbányába helyezettvén át, és a' kültelki rendészet érdekében (...) mulhatatlanul szükséges, hogy a' mezei kapitány állandóan a' kőbányán tartson lakást, mivel azonban ezen kötelezettségét a' mezei kapitányra méltányosan csak úgy lehet kimondani, ha ő a' várostól természetbeni lakást vagy lakbért nyerne, erre alkalmass helyiséggel azonban a' város jelenleg nem rendelkezik, a' bizottmány indítványozza, hogy a' mezei kapitányi hivatal számára egy oly épület állíttassék fel, melyben a' kapitány is megfelelő lakással birjon, addig pesig míg az épület elkészül, a' mezei kapitánynak évi 300 ft szálláspénz oly módon szavaztassék meg, hogy f.é. Szt Mihály napjától kezdve okvetlenül a' kőbányába helyezze át lakását.⁸⁵

Az indítvány hatására Keresztes Károly végül is (csongrádi) Forgó István üveggyáros egyik kőbánya-központi házában telepedett meg,⁸⁶ de a mezei kapitányi lakásról több elképzelés is felmerült még a későbbiekben is.

Nézzük meg azonban közelebbről, hogy miként is folyt a kapitány irányítása alatt a mezei rendőrség élete! Természetesen gyakran kellett a város határában esett károkról jelentést tenniük, de – amint arra már céloztam korábban – például Kőbánya fejlett ipara miatt számos olyan esemény is Keresztesék látóterébe került, ami más jellegű rendőri feladatot adott nekik. A típusokat csoportosítva, néhány példával illusztrálva szeretném bemutatni, hogy miként is működött a mezei kapitányság Pesten az 1860-as években!

A leggyakoribbak természetesen a klasszikus mezei káresetek voltak. A kaszálókon gyakran fenyegetett a tűzkár, hiszen a nyílt, széljárta mezőkön felhalmozott, száraz széna vagy szalma könnyen meggyulladhatott, és a nyári szárazságban pillanatok alatt tovaterjedhetett. „(...) *Folyó hó Junius 30án délelőtti 11 óra tájban Holzspach Paskál malmi molnár, haszonbéri réjtjén egy boglya széna, mintegy 20 ft. Értékben meggyulladt, és elégett, söt egy holdnyi, a' kaszált rétről, – a' tűznek további terjedése azonban, a' segítségre jött molnárok által megakadályoztatott – Miután az általános gyanú az ürge fogdosokra háromlott, e' végből azok kitiktása, a' mezei kerülőknek szigorúan meghagyatott.*

Továbbá *Folyó Julius Ién Tüköri Sándor serháztulajdonosnak, a' Rákoson lévő földbirtokán, közel a' bécsi vasutvonalhoz, délutánni 6 óra tájban, egy körülbelől 500–600 szekérre való ganaj kazal, 1000–1500 ft értékben, meggyulladt. Nehogy ezen tűz által, a' közel lévő tarlok, rajta lévő búza keresztekkel, vagy netán a' nagy szárazság miatt a' rétek is meggyulladjon, a' mezei kapitányság a' helyszínén rögtön akként intézkedett, hogy munkások által, az égő ganaj kazalra földet hányatott, 's mind addig szigorú őrizet alatt tartatta, (-egy éjjelen át:) míg más nap korán reggel Tüköri Sándor úr maga, 20 napszámossal, több vízholdó szekerekkel, és oltoszerekkel ellátva, a' vészhelyen megjelent, 's reggeltől estig a' fáradhatlan munkálkodásuknak sikerült, nagy mennyiségű földreahányás, és locsolás által, a' tüzet elfojtani, és a' környék beli szomszédokat, minden további veszélytől megmenteni. E' tűznek mikénti kigyulladására, a' helyszínén tett vizgálat nyomán, nem szántsándékos gonosz akaratból, hanem vigyázatlan pipázás által történhetett, mit Balla István közelében dolgozott 8 pár aratói is, tanúsítanak, (...) végre Julius 3án este 9 orakkor kőbányán az ugy nevezett bécsi téglavetőn Drásche Henrik úr tulajdonán, egy téglá égető kemenczenek a' teteje kigyulladt, és annak deszka födélzete végből elégett – Barber serházából megjelent tűzifecskendő közreműködése által, a' tűznek további terjedése megakadályoztatott.”⁸⁷*

A szándékos károkozásra is volt példa: „*Kilinger János kőműves legény, lakik Zsák utca 31 sz.a. f.é. Február 6án a' kültelken elkövetett fiatal agácza rongálása alkalmával Mandák Pál mezei biztos által tetten kapatván, bekísértetett. Minek folytán Kilinger János az 1840ik évi IXik törvényzcik 2 és 9ik § értelmében 5 forintpénzbírsággal a' szegény alapjára büntetett (...).*”⁸⁸

A mezei rendőrök gyakran a „falugazda” szerepét is ellátták, mivel többnyire ők intézkedtek az elszaporodott kártevők elleni lépések miatt is. Ez egyes vidékeken pusztító sáskajárást, vagy „*hőrcsök*”-inváziót⁸⁹ is jelenthetett, de Pesten is volt hasonló tapasztalat: „*A burgonya és kukoricza szárazon, és minden terményeken nagy mennyiségben apró zöld hernyók tapasztaltattak, melyek még a' füveken is nagy*

pusztítást tettek; ma azonban már a' hűvesebb reggelek, és folyó hó 23án hajnalban esett záporesső után elpusztulni látszanak.”⁹⁰

Végül pedig egy olyan pédát mutatnék be, amelyik jellegéből adódóan csak az ipar és a mezőgazdaság polgári korban történő „találkozása” miatt merülhetett fel: „Hivatalos kötelességemnek ismerem feljelenteni, miszerint a' Pest losonczi vaspálya mozdony gépezete a' városi haszonbérelt földeken a' terményt tüzelő szikrái által meggyújtja, most legközelebb ismét f. julius 8.án délután a' rákosi rétek, és az érintett vas ut között Kernhofer háza irányában a' városi haszonbérelt szántóföldeken kereszturi biró Burger Mártonnak 4. kereszt, és Fülöpszki jánosnak egy kereszt rozs buzája a' vaspálya mozdony gépezete által meggyújtatván elégett, de rögtön érkezett mezei lovas kerülők, és az aratók segítségével a' tűz eloltatván az égés tovább terjedése meg gátoltatott; – továbbá tegnap az az folyó hó 10.én dél előtti 10. óra tajban a' Bárber és Kluzeman serfözde irányában a' Pest losonczi vas út melletti tulsó részen Bárber Ágoston urnak lekaszált zab takarmánya az érintett mozdony gépezete szikráitól meg gyuladt és néhány petrencze meg égett, azonban a tűz tovább terjedése a' gyűjtők által meg gátoltatott. Alázatos kérésem oda járul, miszerint ezen várostól haszonbérelt szántó földek ujabbi beosztása alkalmával a' városi mérnöki hivatal figyelmeztetnék, hogy a' Pest losonczi vasút mind két oldalán dülő út hagyassék, – a' Pest losonczi vaspálya igazgatóság pedig a' tűz által okozandó károk elhárítása tekintetéből értesitetnék. Egyébiránt ezen mezei kapitányság részéről, a' learatott gabonának a' vasuttol távolabb elhelyezése iránt az intézkedés megtéte...”⁹¹

Úgyszintén gyakoriak voltak a lopások. Az alábbi, fordulatos nyomozás is kiválóan példázza, hogy a mezei rendőrség mennyire komolyan vette feladatát: „Kőbányai uj hegyen Gamperl Mária asszonynak sertés aklából e hó 18. és 19 közti éjel 5. disznót elloptak, sikerült azonban e mezei kapitányságnak ugya azon nap reggel 3. disznót az üllői vámon kívüli marha vásár téren mezei lovas kerülő Cseh József által – a' 4ik disznót pedig ugyan az nap délután 4. órakor kőbányán a' Szent Lőrinczi határ szélén, az Allam vas pálya 7ik sz. Örház közelében mezei lovas kerülő ifjabb Schleisz Ferencz által feltalálni, mely négy sertést Gámperl Maria asszony tulajdonosnőnek e mezei kapitányság vissza szolgáltatva – az 5. sertést pedig, a' marha vásár tér szélén lévő árokba az ismeretlen tolvaj leölvén, a' nyomán mezei biztos Mándák Pál egész a' Józsefvárosi árokszél Sárkány utczáig kutatván, mind ez ideig felnem találtathattott.”⁹²

A lopásnál súlyosabb bűncselekménynek számítottak a rablások. Ez már egy olyan kategória, amely egyértelműen csendőri/rendőri feladat, de Keresztes Károly és csapata gyakran kényszerült rablók után nyomozni is: „A' kerepesi úton, az accisszedőbodé {vámszedőbodé} irányában özvegy Bazár Márta, és Lengyel Verona Jászberényi zsiráruló kofák, Pap János Szecsői lakos kocsiján haza felé indultak, 2 hordó zsir, és 7 darab talpbörrel, – a' midőn 5–6 egyén által megtámadtattak, kocsijukról egy talpbört elrablottak, azzal a' gonosztevők elillantottak, kárvallottak pedig szekerekkel rögtön Pest felé vissza fordultak, hol a' vámnál lévő poroszló közbenjöttével Mezei biztos Mándák Pálnál megjelentek, kiis Schleisz ferencz kerülővel a' nyomozást rögtön megtette, de mindekkoráig a' gonosztevők nyomára nem juthattak. (...) A' már bjelentett fhó 12én este $\frac{3}{4}$) orakor a' kerepesi uton történt utonállási büntény elkövetőit, u.m. Komáromi Lajos, – Zahar János, máskép Czipszer, – Baki Gyula, –

és Kohutovits Jánost, (mind ismeretes tolvajok:) eme kapitányság biztossainak a' hétélfolyta alatt sikerült kinyomozni, és elfogatni, kik fhó 16án az elrablott talpbőrrel együtt, a' tekintetes fenytörvényszéknek átadattak, – az orgazdák Bahocsa Borbála csizmadia mesterné, és Gubek Julia korcsmárosné megnevezésével.”⁹³

A városrendészet kategóriájába tartoznak az engedély nélküli építkezésekkel kapcsolatos feljelentések: „Fuchs Károly mészáros mester a' polgár erdőcskében {pékerdöcske} lévő telkén, egy golyózópályát, annak végén egy mulató házikót deszkából zsindelel fedve, önkényt Busch János ács által felállított, azon jó reménység fejében, hogy kocsmái üzletét megnyeri, melyért folyamodványát már a' tekintetes tanácsnak benyújtotta. Ezen engedély nélküli építkezés rögtön betiltatott, és a' kebelbeli mérnöki hivatálnak fel is jelentetett.”⁹⁴ éppúgy, mint az utak, hidak, és úgy általában, a közlekedés zavartalanságát befolyásoló tényezők figyelése, jelentése, és a szükséges megoldások alkalmazása: „Mult héti észlelés tárgyában a Kültelken tapasztaltakról csupán azt vagyok bátor hivatalos tisztelettel jelenteni: hogy az egész pesti határ, lábnyi magasságú hóval borítva, a közelebbi zordon szél fuvatag által, a mezei dülő utak fél ölnyi magasságú hó miatt, járhatatlanná váltak.”⁹⁵

Hasonlóképpen a forgalomszabályozás is feladatkörükhöz tartozott: „A' kőbányai uton Pest, és kőbánya közt az igen élénk közlekedés tekintetéből két utmutató táblának felállítása okvetlen szükséges ily felirattal „balra hajts.” Magyar és német nyelven (...)”⁹⁶

Számtalan feladatot adott közegészség-felügyelet ellátása is. A mezei rendőrségnek jellemzően a háziállatokkal kapcsolatos betegségek, járványok miatt akadt intézkedési feladatuk. Ez lehetett a veszethez (,ebdüh”) fertőzött kutyák elkülönítése (ami e korban az állat azonnali lelövésével vagy agyonütésével járt), illetve a keleti marhavésszel fertőzött szarvasmarhák felderítése, elpusztítása, ügyelve arra, hogy húsuk ne kerülhessen forgalomba. Mivel az 1860-as években tetőzött Magyarországon ez a járvány, a „feketevágások” elleni védekezés sok energiát követelt a mezei rendőrségtől is: „F.é. Noveber 24én Mandák Pál mezei biztos nyomára jött, hogy a' kültelki púskatorony mögötti Wahlkampf fele villában, melynek felügyelete Michalek Josef napszamosra van bízva, egy fekete szörű tehén, titkos levágásra hajtattott. A' tett nyomozásokból kiderült: hogy ezen tehenet Novák Antal iparmészáros, lakik terez városi Rózsa utca 14sz. a., hol mészárszéke is van, saját vallomása szerint öreg Péter István Palotai lakostól 20ftért megvette, és Panák Mihály szinte Palotai lakossal, a' mondott helyre hajtatta, az ide -/ alá mellékelt 1861ik November 8án Palotán kiállított elavult marha paszússal; – oly czélból, hogy azt levágjalja, és székében kimérhesse. Miután Rákos Palotán a' dühöngő keleti marhavész miatt, a' szarvas marhák kihajtása, a' Nagyméltóságú Magyar Kir. Helytartótanács fenálló k. intézvénye szerint szigorúan tiltatik, és daczára ennek Novák Antal a' tehenet Palotán megvette, éjjel a' pesti határban titkossan hajtatta, azt orvosi vizsgálat nélkül levágnatni szándékozott, – van szerencsém Novák Antalt szigorú megfenyítés végett, a' tekintetes Tanácsnak bejelenteni, azon megjegyzéssel, hogy a' kérdéses tehén fhó 24–25ik közti éjjel megdöglött, a' mezei kapitányság által a' hóhérhoz szállítván, hól városi állatorvos Höchl János vizsgálata folytán, kifejlődött marhavészben hullott el. Péter István Rákosi lakostól pedig, az eladott tehén 20ft árából, nála még elköltött 2ft hiányával lévő 18ftot, az az tizenennyolcz forint ószt. értb. Letartóztatván, ezennel a' tekintetes Tanácsnak további intézkedés végett bémutatattatik;

– miről a' tekitetes Vármegye hasonló esetek meggátlása, és a' fennevezett Palotai lakosok megfenyítése végett megkeresendő lenne.⁷⁹⁷

A halálesetek kivizsgálása ismét egy olyan feladat, amely klasszikusan a rendőrséghez tartozna, de a helyszín, vagyis a kűtetűletek miatt a mezei kapitányságnak kellett intézkednie. A legkülönbűlébb halálozási okokkal találkozni az iratokban: természetes halál, baleset, öngyilkosság, netán gyilkosság által bekövetkezett... Egy öngyilkos esete például egyenesen rendészeti következményei miatt érdekes: „„Palotai születés Bajcsi Dudás János napszámos, újpesten magát felakasztván, miután az eltemetés megtagadatott, a' hullát a pesti határban a' 96 és 97 számű határkű között egy ölnyire ben a' pesti területen, a' fasor közű ásatták el. Miután a' nevezett öngyilkos újpesti lakos volt, és ugyan ott akasztotta felmagát, kit az ottani köztemetőben eltakarítani nem engedték, annyival kevésbé volt szabad a' pesti határban elásni; ennűlfogva hivatalos tisztelettel kérem a' tekitetes Tanácsot, műltűztatnűk tekintetes Pestmegye Hatóságát az iránt értesíteni, és a' hullának pesti határból leendű eltávoltása végett megkeresni.”⁷⁹⁸.

Néhány példát azért emelnűk ki, mert túlmutat a korban „szokásos” vízbefűt, vagy részegen megfagyott szerencsétleneken, mert a halál körűlményei Kűbánya iparosodásával kapcsolatosak, hiszen az ipari környezet számtalan veszűlyforrást rejtett a gondatlan személyek számára: „Fhű 18án éjjel Ringeiszt Márton, Dreher sűrházi éjjeliőr, egy ottani 4–5 öl műlységű gödűr mellett haladván el, a' föld vele együtt lezűhant, 's annyira megsűrtette magát, hogy szűtalannűl a kűrházba kellett szállítani. Miután rövid idű alatt, a' kűbányán lévű műlyedésekben leesés által 2 egyén életűt veszűt, jelen eset szintűn a' kűzel halált okozhatta volna, alázatos véleményem szerint, minden e' fűle műlységek, ha kűzvetlenül út sem vezetne el mellett, – az illetű tulajdonosok kűrláttali bekerítűsre, tanácsilag szigorűan kűtelezűdnűk volnának.”⁷⁹⁹.

Vagy: „A' kűbányán Drasche fűle tűgla gyárában, a' 9ik számű égű kemence tetejűn, egy ismeretlen hulla találtatván, a' helyszinen tett hivatalos visgálatból kűdeerűlt: hogy az ismeretlen egyén, egy vasűti munkás lehetett, ki hihetűleg melegedni lopodzott fel, a' tűgla égetű kemenczere, hűl elaludt, és a fűstben megfűlladt.”¹⁰⁰

Maga az iparterűleteken való munka is hordozott veszűlyforrásokat: „Bejelentűn, miszerint Dreher Antal kűbányai sűrház pincze építűsénűl, tegnap d.u. 4 órakor Haut Josef kűtűrűnek egy kű fejűre zuhanván, – rűgtűn meghalt. A mezei kapitányság részűrűl a' visgálat a' helyszinen megtűtetűn, tapasztaltatott: hogy Dreher fűle sűrház terjedelmes udvara alatt, hűl pinczűk készűlnek, abból az aprű kűvek, és kűpűr (:schitt:) az udvarra 5 egyenlű kűt alakű nyilásűn lű által húzatik fel, – minden ily lyűknál az űregben van egy műnkás, ki a' kűveket egy vűdűrben berakja; – kettű pedig a' földszinen van alkalmazva, kik a' felhűzott kűveket átveszik, és a' vűdűrből kiűritik. Az egyik ily lyűknál a' pinczűben volt Haut Josef Promontori lakos, 32 éves, RC. nűtlen, kűtűrű napszámos alkalmazva, ki már több hét óta ott dolgozott, és tegnap d. u. 4 órakor, az őttani rendszabályűk ellenűre, a' vűdrűt annyira megrakta, hogy a' midűn az felhűzatott, egy 15–20 font nehűségű kű, már a' feűldszinhez kűzel 8 öl magasságrűl a' vűdűrből lezűhant, fejűre esett, és rűgtűni halálat őkozta. Ebből, valamint Flek Márton mint e' műnkák vezűnylűje, valamint Szeleczy István, és Reisz Antal jelen volt kűtűrűk

102. f.

Pest városi Mezei Kapitányától

Kagyságos Főpolgármester ur!

A közel múlt heti kelteti éjlelet iránt van ferenesem
hivatalos líflelettel jelenteni, miszerint semmi
éjleletű tárgy magán elő nem adta.

Pest. Kövénym 1865. január 15

á Mezei Kapitány

Keresztes Károly

2. Keresztes Károly, pesti mezei kapitány egyik saját kezű jelentése (1865)
BFL IV.1303.f. X. 4/1865.

vallomásaiból világosan kiderült, hogy Haút Josef szerencsétlen halála, egyedül egy maga gondatlan vigyázatlanságának tulajdonítható, – mit a' tekintetes Tanácsnak azzal van szerencsém hivatalos tisztelettel bejelenteni, hogy a' hulla azonnal a' serház igazgató által a' Sz. Rokus kórházba szállítattott.”¹⁰¹

Végül pedig álljon itt egy olyan szerencsétlenség, amelynek részletes leírásából kiváló információkhoz juthatunk a kor mentalitásáról, hétköznapi életkörülményeiről is: „Rábel Károly Pesti születés 35. éves RomC. Nős. 3. gyermek attya kőmives legény – új Pesti lakós – kőbányán Bárber és Kluzeman serfőződe épületénél dolgozván, folyó évi január 16án estve 7. és 8. óra között a' Dolenszkiféle régi serházba a' fütési csövek bevakolása végett ment, – de éppen akkor a' kéményseprő munka bevégeztéig halasztani kénytelenített, addig tehát a' Bárber és Kluzeman serfőzőház korcsmájába vacsorálni vissza ment, a' hol is a' vacsorához 2. meszel bort, és utána 3. xr. Áru pálinkát ivott, azután onnét eltávozván a' Dolenszkiféle régi sörházba kőműves munkáját végzendő utnak indult, a' nagy szél, havazási fürgeteg okozhatta, hogy utjában elcsuszva a' meredekbe leesett, és halva találtatott, – azon üres telek a' honnét a' meredek mintegy 6. ölmélységű Réthli János tulajdona, a' hol sem gyalogut, sem bár minémű közlekedési ut sem vezet, sőt a' tulajdonos is, saját telkére csupán a' szomszédok telkén kénytelenítetik jutni. Bárber és Kluzeman kőbányai sörfőződe igazgatója Waltersdorfer Vilmos úr, kinél a' boldogult Rábel Károly mint kőmives legény dolgozott, állítása szerint ötet iszákosnak, részegesnek nyilvánította, és mint ilyen hihetőleg ön maga részegsége, és senki más okozhatta szerencsétlen halálát.”¹⁰²

Olykor, nagyon ritkán pedig csupán ennyi állt az aktuális jelentésben: „Nagyságos főpolgármester úr! A közel mult heti kültelki észlelés iránt van szerencsém hivatalos tisztelettel jelenteni, miszerint semmi észlelési tárgy magát elő nem adta. Pest, kőbányán 1865. január 15. A' Mezei kapitány, Keresztes Károly” (2. kép)¹⁰³

Valahogy így működött tehát a mezei rendőrség Kőbányán, az 1860-as években, Keresztes Károly irányítása alatt. A forrásokból kiolvasható az a rendre való törekvés, hivatástudat, ami a kapitányt motiválta abban, hogy feladatkerét pontosan ellássa, és „rend legyen a periferián”.

Jóllehet, Keresztes Károly hivatalos működése alapján karakteréről is kiderül ez-az, magánéletéről hiányosabbak ismereteink. A polgárjog elnyerésekor (1836) még nőtlen volt, de később feleségül vette Jozefát, egyik munkatársának, Feigl Antalnak a leányát, akitől több gyermeke is született. Fiai katonai, vagy legalábbis tisztviselői pályára léptek. Egyik leányát, Keresztes Annát 1883-ban feleségül vette pálfalvi Bíró Antal, erzsébetvárosi kerületi jegyző.¹⁰⁴

Az általa végzett munka természete alapján Keresztesről egy szabad ég alatt („jó levegőn”) élő férfit képzelhetünk el, aki inkább gyakorlatias, mint „hivatali” életvitelt folytatott. Ennek ellenére egy róla fennmaradt fénykép hivatali egyenruhában, irodai környezetben, könyvvel a kezében ábrázolja őt.¹⁰⁵ A fotón csizmája, valamint elszántságot tükröző tekintete hitelesen tanúskodik szikár életéről – a könyvek pedig kicsit furcsán hatnak egy mezei kapitány kezében.

Pedig Keresztes Károly tanult embernek számított, hiszen „okleveles hites ügyvéd” volt, aki a „magyar, német, latin és tót nyelvekben jártas” – mint ahogyan az a kapitányi posztra való jelentkezésében állt. Ennélfogva az úri/értelmiségi társadalmi rétegben

szokásos jelenségek nem hiányoztak az ő életéből sem. Így például rendes tagja volt a Pest-Józsefvárosi Kisdedóvó Intézetnek, és a sajtóban megjelent beszámolók alapján ő is többször adakozott jótékony célra.¹⁰⁶ A természettudományok – talán munkájának köszönhetően is – jobban érdekelték, mivel előfizetett Palugyai Imre magyarországi vármegyéket bemutató könyveire, egy alkalommal pedig megemlíti őt, amint adományozót, aki a Nemzeti Múzeum gyűjteményét „*I vadkácsával*” növelte.¹⁰⁷

Az uralkodó nevezetes pesti látogatása¹⁰⁸ alkalmával rendezett díszes fogadtatásban is részt vett: „*A megérkezés napján, azaz dec. 12-én Pest város területe határán, hol a vasút mellett díszes árbocfák felállítvák, a mezei kapitány a városi kerülökkel foglal helyet*”.¹⁰⁹

A csószök irányítása elképzelhetőleg nem emelte a kapitányt a társasági élet központi figurájává – mindenestre talán nem csak hivatali pozíciójának volt köszönhető, hogy több nevezetes eseményen fontos szerepet játszott. Így például 1868-ban, a kőbányai lóvasút-vonal felavatására rendezett ünnepségen is, amelyet a korabeli tudósításokból hosszabban idézek, mivel a szöveg egyszemélyes kiváló korfestő hatású:

„*E hó 25. délutánján hat csinosan feldíszített kocsi várt a meghívott vendégekre, s pontban 3 ó. 40. p., kiindult Kőbánya felé, nagyon szép társasággal. Képviselve volt ott a társulaton kívül a városi hatóság, a városi képviselőség, az irodalom. Jelen volt Hollán Ernő államtitkár úr¹¹⁰ is és Ribáry tanácsos úr¹¹¹. Minden fennakadás nélkül gyorsan haladtak a kocsik egész Kőbányáig, ahol fehérbe öltözött leányok és a lakosság éljenezve fogadták az érkezőket. Innen mozsarak durrogása között haladtunk tovább a végállomásig, mely a hajdani Onhaiser-féle villánál van, melyet csinos park vesz körül. A villa előtt elterülő zöld gyepen gazdagon rakott asztal várt az érkezőkre. Természetesen nem hiányzott a pestiek által ismert kőbányai bor s a szint oly jó hírben álló kőbányai sör. (...) Sok dugaszai pattogni kezdettek, s toastok sora is kezdetét vette. Először Keresztes mezei kapitány emelt szót, s utána Simon Florent,¹¹² Steiger,¹¹³ Csernátoni,¹¹⁴ Királyi Pál,¹¹⁵ Tavasz¹¹⁶, Jelinek Mór.¹¹⁷ (...) Legyen szabad megragadnunk az alkalmat itt még néhány szót szólnunk ezen szép jövővel bíró vállalatról, mely bizonyára nagy mérvben fogja emelni Kőbányát, s a könnyebb közlekedés által egy szép mulatóhellyel ajándékozta meg a fővárost. (...) A vonat a közönség részére f. hó 26-án nyitattott meg. Egyelőre 30 kocsi van használatra kijelölve, s 186 ló rendelkezésre állítva, mi lehetővé teszi minden késlekedés kikerülését.*”¹¹⁸

Keresztes Károly 1870-ben mondott le hivataláról, és nyugdíjba vonult. Sok pihe-nésre azonban nem maradt ideje, mert alig egy év múlva elhunyt.¹¹⁹ A lapok ezt rendre leközlötték a gyász hírek között: „*Keresztes Károly, nyugalmazott pestvárosi mezei kapitány, tegnapelőtt d. u. Kőbányán, ahol lakott, 64 éves korában, hosszabb betegeskedés után meghalt. A boldogult közel 40 évet töltött Pest város szolgálatában.*”¹²⁰

Utódlására még abban az évben állás pályázatot írt ki Pest város tanácsa,¹²¹ amelyre négyen adták be jelentkezésüket: dr. Szarvasy József, fővárosi törvényszéki ügyész; Román Román ügyvéd; Riffel Károly és Arky Mihály városi hivatalnokok.

A kiválasztás során végül a szokatlan nevű Román Román nyerte el a tisztséget.¹²² Nem tudni, hogy neki volt-e már tapasztalata a rendészeti munkával (különösen a mezei kapitány teendőivel), de az biztos, hogy nem képviselte hivatalát oly eredményességgel, mint elődje: „*Pest városának július 25-én közgyűlése volt, melyet du. 5 órakor Kada*

alpolgármester megnyitván, Simon Flórent azon hanyagság miatt szólal ismételve fel, mely az ürülékek elhelyezése tekintetében a kültelken tapasztalható. Felvilágosítást kér az iránt, mikor fog intézkedés történni ez iránt a mezei kapitányság részéről s miután szóló személyesen győződött meg arról, hogy múltkori felszólalása daczára az ürülékek elhelyezéséről még mindig nem történt gondoskodás, az illető mezei kapitányt hanyag eljárásáért elbocsáttatni kéri.”¹²³

Az mindenesetre valószínű, hogy a városegyesítés, amelynek során – az eredeti tervek ellenére, de a lakosság szándéka szerint¹²⁴ – Kőbánya Budapest X. kerületévé vált, többletmunkát okozott a mezei kapitányságnak is.

A MEZEI RENDŐRSÉG UTÓÉLETE

A kiegyezés politikai vívmányainak megszilárdulása a mezei rendőri feladatok elkerülhetetlen átrendeződését is magával hozta. Az abszolutista uralom elmúltával a közigazgatás a központi kormányzervek helyett immár ismét a negyvennyolcas alapokon újjáépített minisztériumok felelősségébe tartozott.

A Magyarország helyreállított (Erdéllyel és Horvátországgal egyesített) területét szabályzó törvényhatósági- és községi törvények, valamint a Budapestet létrehozó, és egyben a főváros kiemelt helyzetét erősítő városegyesítés kialakították (illetve részben csak helyreállították) az ország korszerű, polgári önkormányzatát. A mezei rendőrség intézményi felügyelete az elsőfokú bíróságokról szóló törvény alapján a megszűnő városi bíraskodás helyett az újonnan alakított járásbíróságokhoz került, azonban az új rendszerben is megmaradt a helyi közigazgatás fenntartásában, vagyis a városi, illetve megyei fennhatóság alárendeltségében.¹²⁵ Mégpedig annál is inkább, mivel például a mezei rendőri feladatok Budapest székesfővárossá válásával sem szűntek meg. Ezt jól illusztrálja az alábbi felismerés is, amely alig egy évvel a egyesítést követően tárgyalt a fővárosi közgyűlés: „Miatán a mezei kerülők a fővárosi hatóság által az államnak csak tévedésből adattak át, amennyiben ezek nem annyira rendőri, mint inkább csak közigazgatási ügyek végrehajtására használtattak, s mivel a főváros határának nagy kiterjedtsége folytán, s különösen a városi vagyon feletti őrködés, a kültelki adó és egyéb ügyekbeni kézbesítések, mezei károsítások meggátlása, a haszonbéres földek, továbbá a marha- és lóvásárok feletti felügyelet végett a fővárosnak mezei lovas kerülőkre okvetlen szüksége levén, ezen indokból, s tekintve, hogy a cs. k. rendőrség idejében is a mezei lovas kerülők a város szolgálatában hagyattak, megkeresendő a m. kir. belügyminiszter úr, hogy a rendőrséggel együtt átvett mezei lovas kerülőket a főváros részére visszaszolgáltasson szíveskedjék; vagy, amennyiben az a rendőri szolgálat érdekében teljesíthető nem lenne és ezen okból külön városi kerülőknek alkalmazása válnék szükségessé, a fővárosnak ilyképp felmerülő rendkívüli költségének megtérítéséül az átvett mezei lovas kerülők fenntartási (quotáját) járulékát a főváros javára levonásba hozni méltóztassék”¹²⁶

A székesfővárosi rendőrség felállításával a budapesti külterületek őrzése is ezen szervezethez került.¹²⁷ A részletek szabályozatlansága miatt azonban a végrehajtás hatásköri problémákkal járt – ennek ellenére a mezei rendőrség feladatainak törvényi

szintű újratervezésére csupán 1894-re realizálódott. Ekkortól azonban ismét a községek feladatává vált a külterületeken történt káresetek kezelése; jogkörük bővülése miatt a továbbiakban *mezőőrség* névvel illették.¹²⁸ Természetesen a 20. században sem halt ki az intézmény, hiába javult – legalábbis ilyen téren – a közbiztonság, hiszen amíg léteznek mezőgazdasági területek, addig ezek ellenőrzését is meg kell oldani. A király nélküli királyság időszakában továbbra is a csendőrök, illetve a rendőrök feladata volt a külterületek rendfenntartása, majd a szocialista rezsim az államrendőrség alá helyezte a területet. Az 1989-ben bekövetkezett rendszerváltás sok közigazgatási módosítást eredményezett, így az önkormányzatiság újbóli felértékelését, ami a helyi szinten szervezett, a helyi vezetés által fenntartott mezőőri szolgálatokkal¹²⁹ segítette a továbbra is állami rendőri hatáskörbe tartozó mezei rendőri feladatok hatékonyabb elvégzését.¹³⁰ Ezekhez olykor civil szerveződésű egyesületek (polgárőrség, természetvédelmi csoportok, stb.) is csatlakoznak.

VÉGSZÓ

Dolgozatom végén pár szóban szeretném összefoglalni a mezei rendőrség intézményének kutatása során tett észrevételeimet. A Bevezetőben említett nehézségeket, amelyek miatt a téma kutatása eddig nem vonzott sokakat, magam is megtapasztaltam, bár úgy vélem, hogy inkább túlon túl bőséges a mezei rendőrségről szóló anyag, ami egyfelől nagyon megkönnyíti, másfelől viszont alaposan megnehezíti a feltáró munkát. Bár a források fellelhetősége sokszor esetleges, több szálon futó kutatással előteremthetők a szükséges információk.

Úgy vélem, hogy a mezei rendőrség a magyar közigazgatás történetének egy olyan, szerfölött érdekes területe, amely megérdemelné a bővebb figyelmet, hiszen vizsgálatát több tudományterület irányából is meg lehet közelíteni. Az ilyen, interdiszciplináris módon kiterjesztett kutatásokban rejltő lehetőségeket igyekeztem jelen dolgozatomban a magam által szűkre szabott tér- és időbeli dimenzióban is érzékeltetni. Reményeim szerint csekély mértékben a téma mindegyik aspektusát érintettem, így ez által talán képes voltam egy átfogó, nem csupán hivataltörténet-jellegű képet nyújtani a mezei rendőrség méltatlanul elhanyagolt, ám nagyon is érdekes működéséről.

JEGYZETEK

1. Jelen tanulmány diplomamunkám (ELTE BTK, 2019) rövidített változata, így rögtön itt szeretnék köszönetet mondani hasznos tanácsaiért Dobszay Tamásnak és Melkovics Tamásnak (ELTE BTK), valamint Sipos Andrásnak, Horváth J. Andrásnak és Nagy Jánosnak (BFL).

2. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84000009.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27> .Net.Jogtár.hu. (korábban Ezer Év Törvényei. Utolsó letöltés: 2020.02.19.) A téma érthetően eddig elsősorban a rendőrség történetét feldolgozó kutatók érdeklődését keltette fel, ám többnyire ezek a munkák is csak marginálisan említik az intézményt (*Dorning 1922, Kollár 1995, Parádi 1996*). A mezei rendőrségi feladatokat, illetve ennek szervezetét ugyan több megyei levéltári kiadvány is

tárgyalja különböző tanulmányaiban – de többnyire röviden, csupán, mint egy adott megye vagy város egy-egy közigazgatási elemét említve (Nagy S. 1966, Kállay 1989, Kujbusné Mecsei 2003). A rendőrség– vagy közigazgatástörténet bemutatásán túl is inkább csak a téma jogantropológiai aspektusa került a további kutatók látóterébe (Récsi 1861, Mezey 1996, László 2008, Koi 2013).

4. László 2008. 46. Bár az ítéletekhez már a 18. században kötelező indoklást is fűzni, ez sokszor kimerült hektikusan felhozott törvényekre (Szent Istvántól a Hármaskönyvig) való hivatkozásokban. Kállay 1996, 138.

5. Parádi 1996, 45.

6. László 2008, 47.

7. A diétán Deák Ferenc is felszólalt annak érdekében, hogy a mezei rendőrségi törvény hatálya minden státuszú személyre vonatkozzon. Kónyi 1882, I. kötet, 354.

8. A testi fenytés kérdéséről egyébként élénk vita folyt a diétán. Konkoli Thege 1847, II. kötet, 161.

9. László 2008, 47.

10. László 2008. 48. A szóbeli per természetesen sok visszaélésre nyújtott lehetőséget, de a 19. században – gyorsasága, illetve a bíróságok tehermentesítése miatt is – gyakran alkalmaztak sommás eljárásokat. Kállay 1996, 100.

11. A reformkorban már gyakran használták a Pest-Buda, vagy éppen a Budapest elnevezéseket is, így vetítve előre a létező társadalmi igényt a két város formális összekapcsolására. Ságvári 1973, 35, Török 1938, 51. Ennek egyenes következményeként 1849-ben a Szemere-kormány rendeletben egyesítette a dunaparti ikervárosokat. Wildner 1937, 183. A forrást közli: Czaga – Jancsó 1998, 218–219. – Más kérdés, hogy ez gyakorlatilag nem sokat számított, és továbbra is fennállt Buda és Pest jogi különállása, egészen 1873-ig.

12. Bár a török kiűzése után a város számára újból kiadott uralkodói kiváltságlevél ismét *metropolis*nak, azaz fővárosnak nevezte Budát, a 18. század végéig ez inkább csak üres cím volt. Bácskai – Gyáni – Kubinyi 2000, 79.

13. A növekedést részletesen bemutatja: Bácskai 2007, II. kötet, 315.

14. Néhány útleírás a korból: Palugyay 1852. (kültelkek és területük részletes felsorolása: 339.); Hunfalvy 1859. (Pest növekedése: 68.).

15. Budapest Lexikon, 1993, 1259.

16. Másképpen *vonalarok*, a német *Linien-graben* után.

17. A város határa egyben vámhatárként is funkcionált – különösen a szabadságharcot követően. A vámhatár változásait lásd. Fabó 1996, 71–80.

18. Ilyen a Kerepesi-, a Kőbányai-, az Üllői- vagy a Soroksári út.

19. A statisztikus még 1871-ben is úgy írja le Kőbányát, mint „(...) *hol a nagyvárosi életnek már nyoma sem látható*”, ami talán túlzás, de 1840 körül a lakóházak milyensége, a terület beépítettsége szempontjából ez még valós kép lehetett. Kőrösy 1871, 54.

20. A legismertebbek az Ördögmalom és a Paskál voltak, a mai Angyalföldön, illetve Zuglóban.

21. Sok vita folyt arról, hogy vajon ez lehetett-e a híres Rákos mezeje, vagyis a középkori országgyűlések helyszíne? A diskurzus érveit részletesen ismerteti: Szalai 1970, 16–27.

22. Budapest Története 1975, 270–274.

23. Dausz Gyula lokálpatrióta felfogásában természetesen a régebbi eredet a valószínűbb, de Schmall Lajos kíméletlenebb módon csak az 1703-as privilégiumot tartja hitelesnek. Dausz 1913, 17–23. Mindenesetre az abszolutistakori népszámlálásokban Kőbánya városi kültelekként szerepelt. Kőrösy 1871, 11.

24. Már az oszmán uralom idejéről vannak feljegyzések arról, hogy Kőbányán követ kifejteteni csak a budai pasa engedélyével lehetett. *Dausz 1913*, 23.
25. A geológiai jellemzőkről részletesen: *Szalai 1970*, 11–16.
26. *Dausz 1913*, 30, *Szalai 1970*, 34.
27. A kőfejtés során a földfelszint képező agyagot is kitermelték, amely így bőséges alapanyaggal látta el a téglavetőket (*Ziegelschlag*). *Kádár 2005*, 26.
28. *Bogdán 1973*, 320.
29. *Palasik 2000*, 35.
30. *Schams 1822*, 100.
31. *Budapest Története 1975*, 273.
32. *Dausz 1913*, 80.
33. A járványoktól való félelem miatt a Helytartótanács 1856-ban hivatalosan is elrendelte a szállások átköltöztetését. *Palasik 2000*, 21.
34. Dausz Gyula ugyan már 1913-ban a kőbányai sertéskereskedelem elmúltát vizionálta, de azért még a Horthy-korban is megmaradt belőle valami. *Fővárosi Közlöny*. 1936. november 17. 10. Mindenesetre tény, hogy a járvány, illetve a növekvő lakosság és egyéb ipar miatt ez az üzletág egyre jobban kiszorult Kőbányáról.
35. *Kenyeres – Sipos 1997*, 30.
36. BFL IV. 1202.h. 9566/1843.
37. A szakértők mindig is célszerűnek tartották, ha rendőri feladatokra katonai tapasztalatokkal rendelkező személyt alkalmaznak. *Rédey 1916*, 3–4.
38. A külföldi bevándorlók alkották Kőbánya lakosságának több mint 30%-át (és akkor még nem szóltunk a Magyarország területéről érkezett, de nem magyar anyanyelvűek csoportjáról). *Kőrösy 1871*, 19.
39. BFL IV.1202.c. 5832/1843.
40. BFL IV.1202.h. 14012/1847.
41. A városi alkalmazottaknak mind volt saját, „testre (vagyis hivatalra) szabott” eskümintája. BFL IV.1202.j. Nr. 72.
42. „(...) helyes rendőri szabályokat oly ingadozó alapon nem is lehet felállítani millyen a sz. k. városoknak, de különösen e városnak helyzete, mellynek kebelében 5 különféle hatóság létez (: névszerint a királyi táblai h. jegyzőkre nézve, a megyei nemességre, k. tudomány egyetemre a tanuló ifjuságra, katonai, a hadfiakra, és városi, a nem kiváltságos lakosokra nézve:) s mindaddig, míg e részben a' törvényhozó test v általános elveket nem alapítand meg, vagy Budapestre nézve külön rendőri törvényt nem alkotand, helyes szabályokat helyhatósági statutumok alakjában sem lehet kidolgozni.” BFL IV.1202.c. 9180/1847.
43. *Török 1938*, 21.
44. *Ernyes 2002.*, 87., 109.
45. 1850 szeptemberében Koller Ferenc pest-budai katonai kerületi biztos bekérte Walheim Ferenc, budai polgármestertől azon pandúrok és poroszlók jegyzékét, akiket alkalmasnak talál a csendőrséghez való beléptetésre (és nem melleleg, hajlandóak is erre!) BFL IV.1002.j. 3312/1850.
46. *Kollár 1995*, 162.
47. BFL IV.1313.f. 139/1861.
48. BFL IV.1303.f. I.309/1862. (különcsomó)
49. Rottenbiller Lipót (1806–1870) Pest főpolgármestere, Kőbánya egyik legnagyobb birtokosa és bortermelője.
50. Wenhardt János (1815–1871) józsefvárosi fogadó, pesti képviselő, a külvárosi bíróság esküdtje.

51. Havas Ignác (1803–1887) orvosdoktor, később a főváros egyesítésének királyi biztosa.
52. Seeger Ferenc (helyesen Frigyes, 1788–1872) kőbányai bortermelő- és kereskedő.
53. A(nton) Dreher (1810–1863) osztrák nagyiparos, a kőbányai sörgyártás egyik alapítója..
54. Barber (Ágost) és Klusemann (Károly) gyáriparosok, az egyik első kőbányai sörfőzők közé tartoztak.
55. Kajár Sándor (?)
56. Primayer János (1826–1901) ügyvéd, Lechner Ödön apósa.
57. Vimmer A(ntal György) tanácsnok, az „Aranysas” vendéglő tulajdonosa, a Pinceregylet alapítója.
58. Vestermeyer (Westermayer) József (?) pesti háztulajdonos.
59. Schuster János (?) kőbányai sertéstenyésztő, később az Első Magyar Sertéshízlaló- és Kölcsönelőlemező Társaság megalapítója.
60. Dr. ifj. Farkas Mihály (1833–1900) jogász, kertészeti szakíró. Kőbányán mintagazdaságot alapított.
61. BFL IV.1303.f. X. 776/1863.
62. *Nagy I. 1993*, 6. kötet, 220-221.
63. BFL IV.1202.f. 2. kötet, 34.
64. *Schmall 1899*, 207.
65. BFL IV.1202.c. 5832/1843.
66. BFL IV.1202.c. 5832/1843.
67. BFL IV.1202.c. 5832/1843.
68. *Czaga – Jancsó 2001*, 406.
69. *Czaga – Jancsó 1998*, 71–72. (Eredeti irat: BFL IV.1303.a. 62/1848-49.sz. tisztázat). *Közlöny*. 1848. június 22. 55.
70. *Márctius Tizenötödike*. 50. sz. 1849. június 16. 200.
71. *Czaga – Jancsó 1998*, 83. (Eredeti irat: BFL IV.1303.a. 206/1848/49. sz. tisztázat)
72. A másik jelölt egy ’48-as huszár múlttal bíró személy, Vezényi (Leitner) Lőrinc volt, akinek viszont nem volt megfelelő tapasztalata a pesti városi tisztikarban. BFL IV.1303.f. XI.15/1861.
73. BFL IV.1303.f. I. 309/1862. (különcsomó)
74. Mai nevén Vámház körút. Utcanévlexikon 2013, 415. Ez az épület ma is áll az V. kerület déli határán, a Vámház körút – Fővám tér – Só u. sarkán.
75. BFL IV.1303.f. I. 32/1864.
76. BFL IV.1303.f. I. 288/1864.
77. Ez a ház funkcióváltásokkal, és fokozatos állagromlással ugyan, de sokáig állt, ám az ezredforduló után lebontották.
78. A Csósztorony történetéről lásd: *Dausz 1913*, 49.; a műemléki védettség dokumentációja az 1970-es évekből: BFL XV.17.e.306.a. 1302. kisdoboz, illetve tanulmányként: *Komárik 1972*, 193–196.
79. Kőbánya 1993-ban rendelkezett a X. kerület önálló címerhasználatáról.
80. BFL IV.1303.f. V. 14/1856. különcsomó. *Dausz 1913*, 67–68.
81. BFL IV.1303.f. X. 61/1865.
82. A kérelmet Keresztes október 21-én írta – ez mai szemmel már javában a fűtési szezonnak számítana... BFL IV.1303.f. V. 890/1864.
83. Az ügyiratból kiderül, hogy a kapitány megrovó szavaira rögtön intézkedést „fogatosítottak”. BFL IV.1303.f. V. 687/1870.
84. BFL IV.1303.f. V. 1757/1872.
85. BFL IV.1303.f. XI. 45/1867.

86. Ez az épület a mai Szent László tér sarkán, a Körösi Csoma Sándor út mentén állt. Lebontották, helyén most társasházak vannak.
87. BFL IV.1303.f. X. 761/1863.
889. BFL IV.1303.f. X. 167/1864. Itt láthatunk példát a mezei rendőrség gyors igazságszolgáltatására, hiszen az elkövetőt különösebb eljárás helyett egyszerűen a törvény vonatkozó passzusa alapján meg lehetett bírságotolni.
89. *Hirnök*. 1841. szeptember 27.
90. BFL IV.1303.f. X. 4/1865.
91. BFL IV.1303.f. X. 4/1865.
92. BFL IV.1303.f. X. 4/1865.
93. BFL IV.1303.f. X. 32/1864.
94. BFL IV.1303.f. X. 32/1864.
95. BFL IV.1303.f. X. 4/1865.
96. Uo.
97. BFL IV.1303.f. X. 1416/1863.
98. BFL IV.1303.f. X. 434/1863.
99. BFL IV.1303.f. X. 1131/1863.
100. BFL IV.1303.f. X. 32/1864.
101. BFL IV.1303.f. X. 821/1863.
102. BFL IV.1303.f. X. 88/1865.
103. BFL IV.1303.f. X. 4/1865.
104. *Fővárosi Lapok*, 1883, július 6. 7. Érdekes, hogy az egyik tanú Kada Mihály alpolgármester volt, aki szőlőbirtokosként is sokat tett Kőbányáért.
105. Az 1863-ban készült fényképet a Darabanth Kft bocsájtotta árverésre 2014-ben. A digitális kópia felhasználhatóságáért köszönetet mondok Jakab Emesének, az aukciós ház munkatársának.
106. Már fiatalemberként is 2 Ft-ot adott a pesti Nagy Árvíz károsultjainak megsegítésére. *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1838, április 30, 227.
107. *Budapesti Viszhang*, 1852, július 24. (sz. n.)
108. Ferenc József – ekkor még koronázatlan – magyar királyként 1865-ben érkezett a Pestre összehívott országgyűlésre. *Manhercz 2017*, 105–106.
109. *Pesti Napló*, 1865, december 12. (sz. n.)
110. Hollán Ernő (1824–1900) katona, mérnök és politikus. A szabadságharc alatt Pétervárad erődítési munkálataival tüntette ki magát, később hazai vasútépítés egyik fő irányítója lett. A Főrendi Ház tagjaként is sikerrel végzett katonai és mérnöki feladatokat.
111. Ribáry József (1925–1901) jogász, író, politikus. Számos, többek között a közrendészettel kapcsolatos törvényjavaslat kidolgozója.
112. Simon Flórent (1804–1873) ügyvéd, fővárosi képviselő, egy időben a vasúti társaságok ügyeiben tevékenykedett.
113. (dánóczi) Steiger Gyula (1837–1901) ügyvéd, vasúti vállalati megbízott, később országgyűlési képviselő.
114. Csernátony Lajos (1823-1901) újságíró, politikus. Kossuth titkáráként szerzett hírnevet; az emigrációból visszatérve lett igazán aktív publicista.
115. Királyi Pál (1818–1892) országgyűlési képviselő, publicista, honvéd tábornok.
116. Tavasz Endre (1823 k.–1882) országgyűlési képviselő.

117. Jellinek Mór (1823–1883) gabonakereskedő, közgazdász. A lóvasút pesti meghonosítója, a társaság első igazgatója.
118. *Pesti Napló*, 1868, szeptember 27. (sz. n.). Egy másik beszámolóából, mely ugyanerről az ünnepről készült, további, érdekes nüanszokat lehet megtudni: „(...) *Kőbánya igyekezett kifejezni örömét afölött, hogy most már a harmadik vasút köti össze a helyet a fővárossal.*” A másik kettő a „rendes” vasúti fővonalak voltak. A mulatság színhelye, „*azelőtt Onhaiser-nyaraló*” nem volt más, mint maga az állomásépület (a mai Körösi Csoma Sándor út és az Ónodi utca sarkánál – már a 20. században lebontották). A szövegben említett „helyi” italok gyanánt pedig „*Izabella-bort*” és „*Barber-sört*” fogyaszthattak a meghívottak. *Fővárosi Lapok*, 1868, szeptember 27, 887.
119. A halotti anyakönyvi bejegyzés szerint 1871 április 3-án halt meg, tüdőgümőkórban (TBC). BFL XV. 20.2. A308-as tekercs. 35.
120. *Budapesti Közlöny*, 1870, április 4, 1791.
121. *Budapesti Közlöny*. 1870, október 23, 7516.
122. *Budapesti Közlöny*. 1870, november 6, 7746.
123. *Budapesti Közlöny*. 1873, július 25, 1398.
124. Budapest Lexikon. 1993, 86–590.
125. Még az 1868. évi 54. törvénycikk elrendelte a mezei rendőrségnek az újonnan létrehozandó bíróságok felügyelete alá vonását – ugyanakkor a jogszabály lehetőséget biztosított arra is, hogy a „*ha egyes városok czélszerűnek vagy szükségesnek találnák*”, meghagyják náluk a városi ellenőrzés jogát. Pest természetesen ezt választotta. BFL IV.1303.f. XI. 192/1870.
126. Budapesti Közgy. Jkv. 1874. 97. sz. dokumentum. Az 1874. február 18-án tartott közgyűlés 104. határozatának h) pontja. 31–32.
127. 1881. évi XXI. törvénycikk; vidéken pedig a szolgabírák helyett a csendőrség alá került át a feladatkör.
128. Az 1894. évi XII. törvénycikk egyúttal hatályon kívül is helyezte 1840-es elődjét. A plusz jogkör a letartóztatási feljogosítást jelentette a korábbi zár alá vételt („zálogolást”) kiegészítve.
129. 1997. évi CLIX. törvény. III. fejezet: a mezei őrszolgálat.
130. Budapesten továbbra is található nagyobb kiterjedésű mezőgazdasági területek, így a mai napig működik mezőőrség például a kelet-pesti határvidéken, a XVI. és a XVII. kerületben.

HIVATKOZOTT FORRÁSOK, FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

BFL	Budapest Főváros Levéltára
IV.1002.j	Budai Levéltár – Tanácsi levelezések „ <i>Correspondentiae Magistratuales</i> ” 1687–1854
IV.1002.nn	Budai Levéltár – Városi tisztviselők lajstroma „ <i>Elenchus officialium</i> ” 1686–1870
IV.1106.b	Budai Levéltár – Tanácsi iratok 1854–1873
IV.1202.a	Pesti Levéltár – Tanácsülési jegyzőkönyvek „ <i>Magistrats Protocoll</i> ” 1688–1873
IV.1202.c	Pesti Levéltár – Rendeletek és feljegyzések „ <i>Intimata, mandata et repraesentationes</i> ” 1687–1847
IV.1202.h	Pesti Levéltár – Jelentések „ <i>Relationes</i> ” 1746–1847
IV.1202.j P	esti Levéltár – Hivatali utasítások „ <i>Instructiones</i> ” 1703–1861
IV.1202.ss	Pesti Levéltár – Tanácsi mutatók 1687–1847
IV.1303.a	Pesti Levéltár – Közigazgatási iratok 1848–1874
IV.1303.f	Pesti Levéltár – Tanácsi iratok 1850–1873
IV.1407.b	Budapest Székesfőváros Tanácsa – Tanácsi ügyosztályok Központi Irattára 1873–1929

- XV.17.d.329 Gyűjtemények – Tervtár – Építési Ügyosztályok Tervtára 1873–2006
 XV.17.e.306.a Gyűjtemények – Tervtár – A Budapesti Műemlékfelügyelőség iratai 1950–1991
 XV.20.2 Gyűjtemények – Mikrofilmtár – Egyházi anyakönyvek 1687–1895

INTERNETES ADATBÁZISOK

- Budapest Közgy. Jkv. 1874 Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1874. – (hungaricana.hu)
 Net.Jogtár.Hu (Korábban: 1000 év törvényei) – digitális törvénytár a Wolters Kluwer és a ComplexJogTár felhasználásával.

SAJTÓ

- Fővárosi Közlöny*
Fővárosi Lapok
Hazai 's Külföldi Tudósítások
Hírnök
Közlöny
Márczius Tizenötödike
Pesti Napló

ÖSSZEFOGLALÓ MUNKÁK

- Budapest Lexikon 1993
 Budapest Lexikon.1–2. kötet. Szerk.: *Berza László*. Budapest, 1993.
 Budapest története 1975
 Budapest története. Főszerk.: *Gerevich László*. III. kötet: A török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk.: *Kosáry Domokos*. Budapest, 1975.
 Lev. Kézikönyv
 Levéltári Kézikönyv. Szerk.: *Körmendy Lajos*. Budapest, 2003.
 Utcanévlexikon
 Budapesti utcanévek, A–Z. Szerk.: *Ráday Mihály*, Budapest, 2013.

SZAKIRODALOM

- Bácskai – Gyáni – Kubinyi 2000*
 Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: Budapest története a kezdetektől 1945-ig. Budapest, 2000.
Bácskai 2007
Bácskai Vera: Városok és polgárok Magyarországon. I–II. kötet. Budapest, 2007.
Bogdán 1973
Bogdán István: Régi magyar mesterségek. Budapest, 1973.
Czaga – Jancsó 1998
 Közcsend és Közbatárság Budán, Pesten és Óbudán 1848–49-ben Dokumentumok Budapest Főváros Levéltárának irataiból. Vál.: *Czaga Viktória és Jancsó Éva*. Budapest, 1998.
Czaga – Jancsó 2001
 Pest-budai nemzetőrök. Dokumentumok a fővárosi nemzetőrség történetéhez. (Budapest Történetének Forrásai). Vál. és szerk.: *Czaga Viktória és Jancsó Éva*. Budapest, 2001. 404.

Dausz 1913

Dausz Gyula: Kőbánya múltja és jelene. Budapest, 1913.

Dorning 1922

Dorning Henrik: A rendőrség intézményének fejlődése, különös tekintettel a Magyar Királyi Állami Rendőrségre és a magyar rendőri szakoktatásra. (Különlenyomat *A Rend* II. évfolyama 177. és 178. számából). Budapest, 1922.

Ernyes 2002

Ernyes Mihály: A magyar rendőrség története I. Budapest, 2002.

Fabó 1996

Fabó Beáta: A budapesti vámvonalrendszer változása a XIX–XX. században. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 25. (1996). 61–84.

Hunfalvy 1859

Hunfalvy János: Budapest és környéke. Pest, 1859.

Kádár 2005

Kádár József: Kőbányai téglagyárak. Budapest, 2005.

Kállay 1996

Kállay István: Városi bíraskodás Magyarországon, 1686–1848. Budapest, 1996.

Kenyeres – Sipos 1997

Budapest Főváros Levéltára (Levéltárismerető II.). Szerk.: *Kenyeres István – Sipos András*. Budapest, 1997.

Koi 2013

Koi Gyula: Évszázadok mezsgyéjén: Négy magyar közigazgatás-tudós útkeresése és életpéldája, Budapest, 2013.

Kollár 1995

A fővárosi rendőrség története (1914-ig). Szerk.: *Kollár Nóra*. Budapest, 1995.

Komárik 1972

Komárik Dénes: Brein Ferenc és a pesti Brein-család. In: *Építés-Építészettudomány*. Szerk.: *Major Máté*. *A MTA Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei*, 4. kötet (1972) 1–2. sz. 165–222.

Konkoli Thege 1847

Konkoli Thege Pál: Az 1839–40. évi országgyűlés. I–II. Pest, 1847.

Kónyi 1882

Deák Ferencz beszédei. Összegyűjtötte: *Kónyi Manó*. I.–II. Budapest, 1882.

Kőrösy 1871

Kőrösy József: Pest, szabad királyi város az 1870. évben. A népszámlálás és népleírás eredményei (*Budapesti Statisztikai Közlemények* 4, 1871)

Kujbusné Mecsei 2003

Kujbusné Mecsei Éva: Nyíregyháza önkormányzata 1753–1848 – *A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai* II. Közlemények 28., Nyíregyháza, 2003.

László 2008

László Zsuzsanna: De politia campestri – A mezei rendőrség intézményéről. *Jogtörténeti Szemle*, 2008, 1. sz. 46–50.

Manhercz 2017

Manhercz Orsolya: Ferenc József főherceg/császár/király Magyarországon, 1843–1867. *Aetas* 4., 2017, 98–110.

Mezey 1996

Magyar jogtörténet. Szerk.: Mezey Barna. Budapest, 1996.

Nagy I. 1998

Nagy Iván: Magyarország családai. Czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal, 6. kötet. (1860) 220–221. Pest, 1857–68, Reprint: Helikon Kiadó, 1998. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Nagyivan_Magyarorsz%C3%a9gCsaladai_06/?pg=229&layout=s letöltés 2020.01.10.

Nagy 1993

Nagy Janka Teodóra: A mezei rendőrségről (Jogszabály és népi jogismeret). *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XVIII.* Szekszárd, 1993. 237–246.

Palasik 2000

Palasik Mária: Kőbánya, X. kerület. In: Budapest városrészei. Főszerk.: Kasza Sándor. Budapest, 2000.

Palugyai 1852

Palugyai Imre, ifj.: Buda-Pest szabad királyi városok leírása. Pest, 1852.

Parádi 1996

A magyar rendvédelem története. Főszerk.: Parádi József. Budapest, 1996.

Récsi 1861

Récsi Emil: Magyarország közjoga a mint 1848-ig s 1848-ban fenállott. Buda-Pest, 1861.

Rédey 1916

Rédey Miklós: A rendőri szolgálat vezérfonala. Budapest, 1916.

Ságvári 1973

Budapest. Fővárosunk története. Főszerk.: Ságvári Ágnes. Budapest, 1973.

Schams 1822

Schams, Franz: Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen und Pesth. Buda, 1822., 536–537.;

Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1868–1873. In: Források Budapest Múltjából I., Szerk.: Bácskai Vera. Budapest, 1971. 89.

Schmall 1899

Schmall Lajos: Adalékok Budapest Székesfőváros történetéhez. Budapest, 1899.

Szalai 1970

Szalai György: Kőbánya története. Budapest, 1970.

Török 1938

Török Pál: Pest-Buda 1850-ben. *Statisztikai Közlemények*, 80/4. Szerk.: Illyefalvi I. Lajos. Budapest, 1938.

Wildner 1937

Wildner Ödön: Buda és Pest közigazgatásának története az 1849—1865. évi abszolutizmus és provizórium alatt. Budapest Szfv. Házinyomdája, 1937. 1–2. kötet.

ATTILA HERÉDI

ORDER AT THE PERIPHERY

THE FIELD POLICE IN KŐBÁNYA, UNDER KÁROLY KERESZTES' CONTROL (1840-1870)

ABSTRACT

The agricultural activity and humankind is almost the same age. Consumption of nature's gifts – previously exploitive, than in more conscious way – is up to this day one of the most important human activity all over the world. Forests provided fruits, game and wood, meadows yielded fodder and grain, rivers availed the watering... Agriculture and farming granted safer living by settled lifestyle, better and better developed methods. Not surprising, that the protection of these achievements has been emerged soon. However, the saving of the agricultural goods not went for simply – neither against any cataclysm nor any human damage. The defense in a common way constituted with the field-guards, whom paid by the village, as to the contemporary jurisdiction has might against man's viciousness only on punishment – not to preserve it. In the 17-19th century's Europe, by the more differential economy, the coming-out of modern industry, the social changings of embourgeoisement, has been aimed the attendance to particular questions in correlation of agriculture. In Hungary, in the first half of 19th century, there were sincere interest for the law, which codified the setting of the field police. This act seemed to be a progressive, effective method against the much more pullulated, but mostly avertible agricultural damage – and, at the same time, it would provide a quick and appropriate compensation for the farmers.

In my study, after the review of preliminaries, and presenting the field police's law itself, I am focusing on a phenomenon, which portray this institution in a specific way: the field police's tasks in the Hungarian capital town, including the periphery of Kőbánya. Why is it so important? Well, Pest, in the 19th century, far overgrew its royal free city-role, and its population's continous and large-scale increase, just like the uninterrupted development of the industry, gave several special duties to the Town Council at the fields of public administration and police. But under the absolutist regime, the doing all of these various duties occured a lot of problems. The professional implementation of the law could attached to Károly Keresztes, the field captain's name, who has been controlled Pest's peripheries for nearly thirty years.

In this writing I demonstrate the political and administrative problems which the captain must have been getting over, because of he could be at work with his crew, at all, and I illustrate with picturesque examples their multicoloured scope of duties that they encountered day by day on the terrain. The problems here, in Kőbánya, were unlike as the problems all over in the country, as Károly Keresztes' crew at the edge of the metropolis, faced a long ago not only agricultural troubles but affaires in connection of industrial operation, too, and many times such criminal cases which would have been the police's field instead of field police...

heredia@bparchiv.hu

HISTORIZÁLÓ VÁROSKÉPI EGYÜTTES A BUDAPESTI OPERAPALOTÁNÁL

AZ ANDRÁSSY ÚT EGYIK KÜLÖNLEGES TERÉRŐL

Az Andrássy Gyula vezette, kiegyezés korabeli első kormányunk Budapestet, a világ egyik legszebb fekvésű városát nagyszerű épületekkel kívánta felékesíteni.¹ A városrendezés levezénylésére 1870-ben Andrássy megalapította a nagy sikerrel működő Fővárosi Közmunkák Tanácsát. A magyar szakirodalom sok helyen büszkén hangsúlyozza, hogy e hatóság a londoni Metropolitan Board of Works mintájára jött létre. De felhívnam a figyelmet, hogy azt magyarul még nem írták le sehol, hogy szemben a rendkívül sikeresen működő budapesti hatósággal, a brit előkép alapvetően nem volt sikeres történetű. Ugyanis az 1855-ben megalapított londoni hatóságnak bár kezdetben jeles eredményei voltak, de később hibás irányításúvá és rendszerűvé, továbbá korrupttá vált. Így 1888-ban fel kellett oszlatni, és a helyére létrehozták a London County Council-t.² Mindenesetre a budapesti Közmunkatanács a fővárosi, a központi és a kerületi politikai vezetéstől nem függő, a kormánynak alárendelt irányítási rendszere a londoni modellen alapult.³

Rendezendő, csinosítandó sugárutak (Kerepesi út, Üllői út) már voltak Budapesten, ám ekkor egy egészen új sugárút megnyitására is sor került. A Városligetbe, Pest lakosságának akkoriban szinte egyetlen nyári „mulatóhelyére” a szűk, zsúfolt, piszkos és a járdán folyó, fertőző szennyvíz által „sújtott” Király utcán keresztül lehetett csak eljutni.⁴ A Ligetbe vezető új, előkelő sugárút kezdeményezője Andrássy Gyula miniszterelnök volt, míg a kivitelezője lényegében a Közmunkák Tanácsa lett. Az 1872-ben megkezdett építkezésekre kedvezőtlen hatása volt, hogy 1873-ban a bécsi tőzsdekrach után nemzetközi gazdasági válság jelentkezett. Ám a Fővárosi Közmunkák Tanácsának alelnöke, Podmaniczky Frigyes báró makacs optimizmusával⁵ nem kívánt tudomást venni a pénzügyi válságról, és eldöntötte, hogy Budapestnek mindenképpen lesz egy reprezentatív, európai rangú sugárútja, így az 1885-re el is készült. Az eredetileg Sugárút néven emlegetett útvonalat még a nagy politikus életében, 1885-ben, róla nevezték el Andrássy útnak. A munka során az impozáns sugárúton két nagy tér alakult ki: az Oktogon és a Körönd. Rajtuk kívül azonban vannak kisebb, kevésbé prominens és feltűnő, de létező terek: a Jókai- és a vele szemben levő Liszt Ferenc tér, valamint az Operaház előtti tér. Ez utóbbiról, az Operaháznál lévő elegáns városképi együttesről szól az alábbi tanulmány.

Az Andrássy út négy szakaszra tagolható.⁶ A belvárosból a Városliget „zöldje” felé haladva szélesedik a sugárút, csökken az épületek magassága, és egyre több fa kíséri az útvonalat. Az Operaháznál levő tér a 33 méter széles⁷ legfelső szakaszon, tehát a legvárosiasabb karakterű rész közepén található. Hozzáteendő, hogy ennek a szakasznak sincs annyira nagyvárosias jellege, mint a párizsi Champs-Élysées-nek,

1. Helyszínj. Budapest belterületének és a külterület egy részének várostérképe 1903. hungaricana.hu Letöltés ideje: 2020. 04. 12. 1

vagy a bécsi rivális útvonalnak, a Ringnek. Az említett példák esetében az épületek 1–2 emelettel magasabbak, azonban így az Andrássy úton vitathatatlanul áttekinthetőbbek a homlokzatok.⁸ (1. kép)

A 19. század második fele a világ nagy operaházainak építési korszaka. A magyar „dalműszínház” építési telkéül Podmaniczky a Hermina teret választotta ki, bár e hely nem volt kifejezetten előkelő – egy ócskapiac működött rajta. Mellette szolgált azonban a telekár alacsony volta⁹ és a tér beépítetlensége,¹⁰ de legfőképpen az, hogy a kiépülő félben levő Sugárút mentén helyezkedett el. Hat építész kérték fel a tervek elkészítésére, amelyek közül a Podmaniczky elnöklétével működő zsűri

Ybl Miklós (1814–1891) pályaművét ítélte a legjobbnak.¹¹ Az Operaház, mint a legpompásabb Andrássy úti palota, Ybl tervei szerint épült fel, 1875 és 1884 között, olasz neoreneszánsz stílusban. Hozzáteendő, hogy egykor, a reneszánsz színházakban nem voltak páholyok, azok a barokk korszak sajátjai. Továbbá a homlokzat erős fény-árnyék kontrasztjai, a manzárdtető vagy például a nézőtér mozgalmas kupolafreskója, illetve általában az épület pompája szintén a barokkizálás hatásának minősíthető, és így valójában egy eklektikus architektúra valósult meg, amelyen a neoreneszánsz dominált.

A korszak nevezetes, mintának tartott színház típusát az 1838 és 1841 között épült drezdai Operaház képviselte, melyet Gottfried Semper tervezett, a nézőteret körgyűrű formájában övező előcsarnokkal.¹² Egy tűzvész miatt 1871 és 1878 között újabb operapalotát építettek a régi helyén, szintén Semper tervei alapján. A drezdai modellen két fölépcsőház található, nevezetesen az épület két oldalán. Az alaprajz négyzetes jellegű, azonban a téglalap alakú Hermina tér szűkösége miatt ez itt nem volt megvalósítható. Ybl nem is fordult Semper felé, hanem Charles Garnier híres párizsi Operaházának típusát alkalmazta, ahol egy tengelyre van felfűzve az előcsarnok, az egyetlen díszlépcsőház, majd a nézőtér (a párizsi épület hangsúlyos lépcsőházának előképe a bordeaux-i Operaház).¹³ Ybl számára a telekadottságokhoz való alkalmazkodás nem jelenthetett problémát, mivel már két korábbi színház tervével (pesti Német Színház, debreceni színház) is a francia típust alkalmazta.¹⁴ Ybl a Hermina tér féle telek mélységét és magasságát használta ki az Opera terveinek megalkotásakor.¹⁵ Gottfried Semper azt is „elvárta” a színházaktól, hogy külön lapos kupola emelkedjen a nézőtér fölé, és toronyszerűen felmagasodó tető a színpad fölé, de Ybl ettől eltérően, egyetlen hatalmas tetőzettel fedte le egyben a nézőteret és a színpadot. (2. kép)

A reneszánsz elveinek megfelelően emeletekre tagolt¹⁶ főhomlokzat hét tengelyes, amihez a két szélén még egy-egy visszaugratott szakasz kapcsolódik. A látvány meghatározó eleme az árkádos kialakítás. A kétszélső beszögellésnél is feltűnnek árkádok, de fokozatosan egyszerűsítve, szerves átmenetet biztosítva az oldalhomlokzatokhoz.¹⁷

2. Az Operaház. Fortepan/GGAABBOO. Képszám: 13252

A Sansovino velencei Loghettáját idéző háromtengelyes kocsifelhajtó két oldalán Stróbl Alajostól (1856–1926) Erkel Ferenc illetve Liszt Ferenc ülőszobrai láthatók. Kijebb az épület őrzését szimbolizáló különleges és titokzatos szfinxek tűnnek fel, ugyancsak Stróbl alkotásai. Az első emelet sarkain múzsa- a tetőpárkányon pedig zeneszerzők szobrai állnak.¹⁸ A főhomlokzat tagozatai (a téren egyedülállóan), nem habarcsból készültek, hanem kőből faragták azokat. Sokszor vetették már össze operapalotánkat a mintegy másfél évtizeddel korábban épült bécsi, romantikus stílusú udvari Operaház (K.k. Hofoper) architektúrájával. Azonban Ybl Ervin művészettörténész szerint a bécsi homlokzat vízszintes és függőleges vonalakkal teli képe a gótikára emlékeztető jellegű. Ezzel szemben a budapesti alkotáson a falak organikus erővel beszélnek.¹⁹

A tér sarokpalotáinak a főhomlokzata az Andrásy úti oldalon áll, azonban il-lő módon az Operaház felőli homlokzatuk is díszes kialakítású. A tér legkorábbi sarokpalotájának (Andrásy út 24) megtervezésére két fivér, Deutsch Sámuel és Jakab megbízásából került sor. Jakab az Izraelita Fiúárvaházi Bizottság elnökeként szerzett nagy nevet magának, Sámuel az izraelita közélet fontos szereplője volt, a Pesti Izraelita Hitközség Kultuszelőljárójaként tevékenykedett.²⁰ Tehát ismernie kellett Freund Vilmos (1846–1920) műépítész egyik legkorábbi építetőjét, a hitközségi választmányi tagot, Schönberg Ármint. A Deutsch fivérek a Lónyay utca 14. alatti egykori (azóta elpusztult) Schönberg féle ház átadása után egy évvel, 1875-ben kérték fel házuk terveinek megrajzolására Freundot. – Úgy vélem, döntésükben szerepe volt Schönberg feltételezhető ajánlásának. (3. kép) Deutsch Sámuel és Jakab Andrásy úti, Freund tervezte bérpalotájára Budapest Főváros Tanácsa 1875 áprilisában adta ki az építési

3. A Deutsch-bérpalota. Fortepan,
BFL Klösz György felvétele. Képszám: 82502

engedélyt,²¹ 1876 augusztusában, a teljesen elkészült házra pedig a használatbavételi engedélyt.²² Freund Vilmost páratlan, megtisztelő lehetőség érte itt, az Opera terénél, ugyanis a négy saroképületből hármat ő tervezhetett meg. Az új tulajdonos Lévy Henrik 1895-ben átépíttette az épület exteriőrjét a Korb Flóris (1860–1930) és Giergl Kálmán (1863–1954) építészpárossal. A sugárúti homlokzat 1+2+5+2 tengelyes, a mellékutcai 2+4+2 tagolású. Eredetileg, a piano nobile-rangú első emelet ablakai szegmensíves oromzattal záródtak, a második emeletiek pedig egyenes záródásúak. E két emeletet féloszlopok és félpillérek kapcsolták egybe. A legfelső szinten hangsúlyos zárókövű, félköríves lezárású nyílások között szoborfülkék nyíltak. Előttük vasrácsos, az övparkányon ülő, hosszú erkély húzódtott. A homlokzati kompozíciót koronázó parkányon ülő díszítetlen mellvéd zárta. A homlokzatok Korb – Giergl féle átépítése során a nyílaskiosztás megmaradt, a kolosszális tartóelemek is megmaradtak, ám az olasz neoreneszánsz díszítőtagozatokat lecserélték késő historizáló stílusúakra, és

lényegében a szoborfülkék és a hosszanti erkély is eltűnt. Az nem derült ki, Freund hogyan vélekedett munkája átépítésének megtörténtéről és az új architektúráról. Hozzáteendő, hogy a kapualjban és az udvarban Freund munkája fennmaradt. (3. kép)

Gompercz Zsigmond terménykereskedő, földbirtokos²³ az Opera melletti másik sarkon (Andrássy út 20) építtette meg palotabérházát, mint fentebb említésre került, ugyancsak Freund Vilmostal 1880–1881-ben.²⁴ Gompercznek anyai ágon egyik őse bécsi rabbi, udvari bankár és császári kegyelt volt,²⁵ őt magát a Pesti Chevra Kadisa ellenőrző bizottsági tagjává is megválasztották.²⁶ A Gompercz Fivérek terménykereskedő cég székhelye Budapesten volt.²⁷ Miután a megrendelő ekkor a korábban Freund által tervezett enteriőrű és zsinagógájú Rabbiképző Intézet (épült 1876–1877) igazgatósági tagja volt,²⁸ már biztosan ismerte Freundot, ezért kérhette fel őt a tervezésre. Hozzáteendő, hogy egy 1886-os adat szerint, egy ideig Freund a családjával ebben a házban lakott.²⁹

4. A Deutsch bérpalota sarka.
Jeney András fotója, 2020

5. A Gompercz palotabérház. Jeney András fotója, 2020

A háromemeletes homlokzatok a sugárút felől hét-, az Opera felől hat tengelyre tagolhatók. Földszintjén félköríves nyílások láthatók hangsúlyos, maszkokkal díszített zárókövekkel. A piano nobile – első emelet – ablakai balusztrádósak, golyvázódó könnyöklőpárkányosak és aediculásak. A második emeleti ablakokon is maszkok láthatók. A legfelső szinten párosan kapcsolt ablakok tűnnek fel, amely viszonylag gyakori vonás Freund épületein. Archív fényképeken látható, hogy az attika balusztrádját eredetileg horganylemezből készült díszítmények, az épület sarkait horganyszobrok díszítették, fokozva az Opera terének pompáját. Ezeket az építésszel többször együtt dolgozó Feszler Leó mintázta.³⁰ A piano nobile ablakai háromszögű oromzatának alsó oldalán rombusz- és csepp alakú motívumok tűnnek fel. Felfedeztem, hogy ez igen hasonló a genovai Bendinelli Sauli palota erkélyeinek alsó oldalához, amely palota a 16. században épült, ám jelenlegi megjelenését 1852-ben nyerte el.³¹ Miután Freund az itáliai tanulmányútján készült, máig fennmaradt rajzai alapján hosszasan időzött a szóban forgó városban, egyértelműnek látszik e stíluskapcsolat. (4. kép)

Az Operaházzal szemben lévő egyik sarkon a Fischer & Sonnenberg cég által megrendelt palotabérház áll (Andrássy út 27). Bukovics Gyula (1841–1914) tervei alapján 1880–1881-ben valósult meg.³² A megrendelő Fischer Zsigmond és Sonnenberg Imre egy bizományi- és szállítmányozási társaság tulajdonosai voltak.³³ Az 1871-ben alakult³⁴ cég az Andrássy úton több bérpalotát is építtetett: a 60-as házsza-
m alatt Feszty

6. A Fischer & Sonnenberg palotabérház. Jeney András fotója, 2020

Adolf tervei szerint³⁵ és a 102-es házszám alatt Schmahl Henrik tervei alapján.³⁶ Az olasz neoreneszánsz épület főhomlokzata hét tengelyes, a Hajós utcai hosszabb: nyolc tengelyes kiosztású. Lenn az Andrásy úton megszokott, és a tér többi épületén is látható félköríves nyílások sorakoznak. A piano nobile emeleten szegmensívű, a második emeleten háromszögű oromzatú ablakok nyílnak. E szintek rusztikázottak, a harmadik emelet puritánabb, ott szalagkeretesek az ablakok. A saroktengely toronytete három oldalról íves záródású ablakokkal van megnyitva. Az egykori toronysisak elpusztult, helyére az utókor balusztrádót épített. Az épület loggiáján némi barokkos „íz” fedezhető fel.³⁷ (5. kép)

Wahrmann Mór (1832–1892) gabonakereskedő, politikus, a negyedik sarkon (Andrásy út 23) építtette fel palotabérházát Freund Vilmosmal 1882 és 1884 között.³⁸ Az építtető a Pesti Izraelita Hitközség elnöke és az első izraelita vallású parlamenti képviselő volt, valamint a főváros egyesítésének egyik kezdeményezője volt.³⁹ Wahrmann Mór ekkor oly meghatározó alakja volt az izraelita közéletnek, hogy minden bizonnyal jól ismerte Freund Vilmos a Hitközséggel és a Hitközségi tagokkal kapcsolatos munkásságát: például az Izraelita Nőegylet Árvaháza, a Rabbiképző, az Izraelita Siketnémák Intézete valamint a hitközségi vezetők magánmegrendeléseit. Ezért felkérte palotabérházának megalkotására (1882–1884), mely Freund neoreneszánsz főműveként jelölhető meg. A kivitelezés irányítója Kauser János volt.⁴⁰ (6. kép)

7. A Wahrmann palota-
bérház portálja.
Jeney András fotója, 2020

A palota a sugárút felől hét tengelyes, a Dalszínház utca felől 6+1 tengelyes tagolású. Az első emeleten aediculás ablakok nyílnak golyvázódó könyöklőpárkányon. Felfedezhető, hogy a Gottfried Semper-féle drezdai Oppenheim-palotához hasonlóan az aediculák háromnegyed ion oszlopai kannelúrázottak, lábukat alatt meander-léc húzódik, alát-

8. A Wahrmann palotabérház. Jeney András fotója, 2016

tuk koszorú található.⁴¹ Ez a stíluskapcsolat Freund egykori zürichi tanárának hatását sugallja. (Ugyanis építészünk 1864–1867 között a zürichi műegyetemen végezte építész tanulmányait Semper diákjaként.)⁴² A második emelet nyílásai szegmensíves oromzatúak. Legfelül szalagkeretes ablakok nyílnak. A tervdokumentáció szerint az attikán még kisebb vázákat és figurákat ábrázoló szobroknak is helyet kellett volna kapniuk, de ezek nem készültek el.⁴³

A földszint középső axisában, az első emeleti erkélyt tartó, Stróbl Alajos által megmintázott kariatidák⁴⁴ között nyílik a kapu. Freund az Andrássy út egyik legtermékenyebb építészeként két figurális portálú házat emelt az útvonalon (az Andrássy út 114. alatti, 1879-ben épített villa a másik). Ezen kívül e sugárúton még az 1882-ben átadott, Kallina Mór tervezte Brüll ház (Andrássy út 9.)⁴⁵ vannak Atlasz-szobrok (Fessler Leó). Időrendben tehát az első kariatidák a Budavölgyi Greger villán találhatók, melyet a Brüll ház atlaszai követnek, ezt követi a Wahrmann ház portálja. Tehát Freund alkotott elsőként figurális portált a Sugárúton, ezzel magas színvonalat hozva az útvonal építészeti világába, de divatot igazából sajnos nem teremtett. (7. kép)

Az Operával szemben álló MÁV Nyugdíjintézeti bérházat 1882 és 1884 között emelték Lechner Ödön (1845–1914) tervei alapján. Háromemeletes, homlokzata 2+5+2

9. A MÁV Nyugdíjintézeti bérháza. Fortepan, BFL, Klösz György felvétele, képszám: 82314

tengelyes kialakítású. E hatalmas palota stílusa eltér a Sugárúton általában meghatározó olasz neoreneszánsz karaktertől, és egy lépés Lechner személyes stílusa felé. Az építész Franciaország reneszánsz, illetve kisebb mértékben gótikus formakincséből merített ihletet. A nyerstégla felületre rámetesződő vakolat-armírozás a francia reneszánsz hatása alatt „fogant,” hasonlóan a manzárdszerű tetőzethez. A francia középkorból származnak a tornyocskák, a fiálék, a földszinti pillérkötegek, a kis baldachinos fülkék, a háromszögű erkélyek.⁴⁶ A végül is eklektikus épületen a földszinti kosáríves árkádok a barokkizálás jelei, és mint ilyenek az Operaház árkádjaira is „rímelnek.” Ez a mozzanat és a két épület magas és változatos tetőzete is a tér kohézióját mozditja elő. (8. kép)

Winkler Gábor szerint „a szigorú historizmus (...) sohasem kívánta a jelentős középületeket az utcák tiszta, hálós rendszerének megzavarásával a lakótömböktől eltérő városépítészeti elhelyezésbe hozni.”⁴⁷ Ennek megfelelően az Opera előtt igazából nincs nagyszabású tér, az Opera elhelyezése a homlokzatra való rálátás szempontjából kedvezőtlen, ám Ybl zseniálisan oldotta meg e problémát: a háromtengelyes kocsi-felhajtót követően visszaugrik az alaprajz. Az előcsarnok és a fölötte lévő foyér (büfé) tömbje után újabb visszaugratás figyelhető meg. Ybl tehát visszaugratásos módszerrel teresedéseket hozott létre, hogy a dalművészinház vizuálisan ne szoruljon be a bérházak sorába.⁴⁸

Az Operaház melletti, a Deutsch Sámuel és Jakab számára Freund Vilmos által megtervezett palotának a sugárút vonalától visszaugratott saroktengelye a dalműszínház homlokzatához hasonlóan szintén teresedést idéz elő. Tehát megoldása alkalmazkodik az Opera homlokzatához, Freund úgy tűnik, láthatta Ybl éppen megkezdett Operaháza homlokzatának terveit. Az épület alaprajza, a saroktengely elrendezése máig fennmaradt, ehhez nem nyúlt hozzá a Korb-Giergl páros. Később mikor az Opera építkezési munkálatai a befejezéshez közeledtek, Lechner is igazodott Ybl és Freund koncepciójához, és épületének szélső tengelyeit ő is hátrébb húzta az utca vonalától. Mellékesen, Freund a tér két másik általa tervezett épülete esetében (Andrássy út 20. és 23. szám alatti házak) már nem ugratta vissza a sarkokat a Sugárút vonalától. Pontosabban a Wahrmann házon van egy más sugárúti Freund házak mellékutcai homlokzatán is látható egytengelyes rizalit, de az nem az említett koncepciót mutatja. Bukovics Gyula a negyedik sarkon szintén eltér e koncepciótól. A korábbi kutatás már felismerte az Operaház és a MÁV-épület alaprajzi és térbeli kapcsolatát,⁴⁹ a magam részéről ezt az említett sarokmegoldással egészítem ki.⁵⁰

Felmerül a kérdés, vajon a tér kialakítása mennyire volt előre megtervezett, vagy mennyire volt spontán folyamat. Az 1878-as kataszteri térkép⁵¹ alapján az Operával szemben kiparcellázott telket – ahová később a MÁV-bérház épült – a sugárúti beépítési vonaltól visszahúzottabbnak tervezték. E visszahúzott vonalhoz képest Lechner a középízalított előreugratta az Opera felé. Tehát bár Lechner alkalmazkodott az Ybl és Freund által kigondolt lépcsőzetességhez, a tér méreteit voltaképpen kissé csökkentette. Összegezve, az említett 1878-as helyszínrajzra alapozva, kezdettől terveztek egy nem nagyszabású, de mindenképp létesítendő teret az Opera homlokzata elé. Azonban, mivel Lechner eltért e tervtől, és mivel a sarokpaloták közül egyedül a Deutsch bérpalota alkalmazkodik az Operához, nyilván a spontaneitás is szerepet játszott a kialakításnál. Hozzáteendő, mindig is sokan panaszkodtak amiatt, hogy nincs az Operaház előtt egy nagyméretű tér. Rozinay István építész 1882-ben (tehát a MÁV-bérház felépítése előtt) párizsi mintára, külön sugárút kiépítését javasolta, amelynek végpontja a dalműszínház homlokzata lett volna.⁵²

Freund Vilmos esetleg sarokkupolát vagy saroktoronyt is elhelyezhetett volna három saroképületén, Bukovics Gyula, mint említettük, a negyedik sarkon ezt megtette (azóta elpusztult), ám ezáltal kissé több figyelmet vonzott magára, nem volt túl alkalmazkodó az Operaház architektúrájához, ami pedig a tér fő attrakciója.⁵³ Ugyanakkor gazdagította a tér képét, és a sisak nélküli, mai torony csonka hatású, ezért érdemes lenne megfontolni a visszaépítését.

Lechner Ödön a következőképp nyilatkozott a MÁV Nyugdíjintézeti bérházzal: „Becsvágyam sarkallt, de vigyáznom kellett, hogy az én épületem ne viselkedjék tolaakodóan Ybl remekével szemben, mert az udvarhölgy lehet szebb, mint a királyné, de úgy kell, hogy a királyné királyné maradjon.”⁵⁴

A Közmunkatanács főműveként létrejött Andrássy út imént bemutatott terének mindegyik építőművésze kiemelkedő, nagyhírű alkotó. Ybl Miklós a magyarországi neoreneszánsz építészet elsőszámú nagymesterének számít. Az Operaház volt Lyka Károly szerint Ybl „hattyúdala”,⁵⁵ mert ezt követően már nem épült nagyobb, befejezett épülete. Lechner Ödön fiatalkori, historizáló épületei (így az e tanulmányban bemutatott

palotája) után később, a magyaros szecesszió építészetének nagymestere lett. Az idén, 2020-ban száz éve elhunyt Freund Vilmos pedig az Andrássy út egyik legtermékenyebb mestere volt: tizenegy ottani palota fűződik a nevéhez (ugyanilyen teljesítményt az útvonalon csak Feszty Adolf mutatott fel). Bukovics Gyula is kiemelkedőt alkotott az Andrássy úton: hét ott álló palota valósult meg a tervrajzai alapján. Korb Flóris (1860–1930) és Giergl Kálmán (1863–1954) alapvetően a neobarokk és a szecesszió neves építészpárosa volt, későbbi főművük a közeli Liszt Ferenc téren álló, 1904 és 1907 között felépült Zeneakadémia. E hat műépítész közös alkotása az Operaháznál levő tér, amely bár nem túl tágas, de mint az előbbieken láttuk, épületeit óriási műgonddal tervezték és alkották meg.

JEGYZETEK

1. *VU 1870*, 12. 18. 654.
2. *Allinson (2008)*, 2009. 220.
3. *Siklóssy 1931*, 81-82.
4. *VU 1870*, uo.
5. *Siklóssy 1931*, 112.
6. A belső szakasz az Oktogonig tart, a második a Köröndig, a harmadik a Bajza utcáig, a külső a Hősök teréig.
7. *Preisich 1998*, 172.
8. *Pogány 1960*, 406.
9. *Antalné Czétényi 1991*, in: *Kemény – Farbaký 1991*, 113.
10. Pontosabban, az 1871-es térrajz szerint a Hermina tér Sugárút felőli oldalán egy ház vagy egy beépítésre váró telek volt található (a korábbi térképek beépítetlennek ábrázolták). Az 1873-as áttekintő szabályozási térképen már teljesen beépítetlennek volt ábrázolva a tér. Térképek helye: hungaricana.hu. Letöltés: 2020.04.12.
11. *VU 1875*, 22. évf. 23. szám, 358–359.
12. *Antalné Czétényi 1991*, 117.
13. *Sisa 2013*, 484.
14. *Antalné Czétényi 1991*, u.o.
15. *Ybl 1956*, 77.
16. Uo.
17. Uo. 82.
18. Utóbbiak már nem eredetiek, mivel a szobrok kőanyaga tönkrement, és 1965-ben cserélték őket, így nem ugyanazokat a komponistákat ábrázolják, mint az 1884-es átadáskor.
19. *Ybl 1956*, 82.
20. *Egyenlőség*, 1916, október 12. 12.
21. *Sisa 1977*, 13.
22. Uo. 14.
23. *Kempelen 1999*, 83.
24. *Nemes 1977*, 17. Id.: *Jeney 2018*, 13.
25. *Egyenlőség*, 1893, 06. 9, 8–9.
26. *Egyenlőség*, 1884, 04. 20. 7.
27. *Központi Értesítő 1876*, 03. 29. 14. szám

28. Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára 1877-1927. *A Rabbiképző első 50 éve.* 89.
29. BFL IV. 1407 b. III. 1886 21917. A Sváb Jakab palotabérház engedélyezési iratain szerepel Freund lakcíme.
30. *Nemes 1977*, 19. Id.: *Jeney 2018*, 13.
31. Genova, Via San Lorenzo 12.
32. *Bugár-Mészáros 2009*, in: *Budapest neoreneszánsz építésze. 2009*, 191.
33. Más szakirodalom divatárkereskedőkként jelöli meg őket, de ez feltehetőleg téves megjelölés.
34. *Budapesti Közlöny*, 5. évfolyam, 1871. 12. 14. 286. szám, 6301.
35. Szénássy 1993, 60.o
36. *Kelecsényi – Torma 2015*, in: *Építőművészek 2015.* 99.
37. *Kiss 2015.*, 29, 30.
38. BFL IV. 1407. b. III. üo. 44582/1882.
39. *Vörös 2004*, in: *Sebők 2004.* 219.
40. BFL IV. 1407. b. III. üo. 44582/1882.
41. *Jeney 2018*, in: *Építőművészek 2018*, 14.
42. Sisa József: Gottfried Semper és Magyarország. In: Művészettörténeti értesítő, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1985/1-2 szám, 3.
43. Uo., 15.
44. *Medvey 1939*, 59.
45. *Virág-Eglesz 2014*, in: *Aczélné Halász – Virág Eglesz 2014.* 64.
46. *Gerle 2003*, 98–103.
47. *Winkler 1993*, 33.
48. *Gábor 2002*, 18.
49. Uo.
50. *Jeney 2018*, 12.
51. Térkép helye: hungaricana.hu. Letöltés ideje: 2020.04.12.
52. *Rozinay 1882*, 68.
53. *Jeney 2018*, 12.
54. *Gerle 2003*, 98.
55. *Lyka 1914*, 145–152.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Allinson 2008

Kenneth Allinson: *The Architects and Architecture of London.* New York, 2008. Revised Edition 2009.

Antalné Czétényi 199

Antalné Czétényi Piroska: *Az Operaház.* In: *Kemény –Farbaky 1991.*

Bugár-Mészáros 2009

Bugár-Mészáros Károly: Bukovics Gyula és Kossuth téri minisztériumi épülete. In: *Budapest neoreneszánsz építésze. Tanulmányok.* Szerk.: *Csáky Tamás – Hidvégi Violetta – Ritoók Pál.* Budapest Főváros Levéltára, 2009.

Emlékkönyv 1927

Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára 1877–1927. I. kötet. A Rabbiképző első 50 éve. Írták: *Dr. Blau Lajos* igazgató és néhai *Dr. Klein Miksa*, jegyző. Budapest, 1927.

Építőművészek 2015

Építőművészek Ybl és Lechner korában. TERC, Budapest, 2015.

Építőművészek 2018

Építőművészek a historizmustól a modernizmusig. TERC, Budapest, 2018.

Gábor 2002

Gábor Eszter: Andrassy út. Városháza, Budapest, (2002), 2005.

Gerle 2003

Lechner Ödön. Szerk.: *Gerle János*. Holnap Kiadó, Budapest, 2003.

Jeney 2018

Jeney András: Freund Vilmos (1846–1920), az Andrassy úti neoreneszánsz mestere. In: *Építőművészek 2018*.

Kelecsényi – Torma 2015

Kelecsényi Kristóf – Torma Ágnes: Schmahl Henrik. In: *Építőművészek 2015*.

Kempelen 1999

Kempelen Béla: Magyar zsidó családok 1937–39, Új kiadás: Makkabi Kiadó, 1999.

Kemény – Farbaký 1991

Ybl Miklós építész. Szerk.: *Kemény Mária, Farbaký Péter*. Hild–Ybl Alapítvány, Budapest, 1991.

Kiss 2015

Kiss Zsuzsanna: Bukovics Gyula munkássága, különösképp a turai Schosberger kastély. Szakdolgozat. Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Művészettörténet BA szak. Budapest, 2015.

Lyka 1914

Lyka Károly: Ybl Emlékezete 1814—1891. In: *Művészet folyóirat*, 13. évfolyam, 1914. 3. szám, 145-152.

Medvey 1939

Medvey Lajos: Vezető Budapest szobrai megtekintéséhez. Mérnökök Nyomdája, Budapest, 1939.

Nemes 1977

Nemes Márta: Budapest, Népköztársaság útja 20. Tudományos dokumentáció. FIMŰV, Budapest, 1977.

Pogány 1960

Pogány Frigyes: Terek és utcák művészete. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1960.

Preisich 1998

Preisich Gábor: Budapest városépítésének története, 194–1990, 2. átdolgozott kiadás. TERC, Budapest, 1998.

Rozinay 1882

Rozinay István: A budapesti dalszínházról. In: *Építési Ipar*, 6. évfolyam, 1882. 02. 26. 9. szám, 68.

Sebők 2004

Sokszínű kapitalizmus. Szerk.: *Sebők Marcell*, HVG, 2004.

Siklóssy 1931

Siklóssy László: Hogyan épült Budapest? Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Budapest, 1931.

Sisa 1977

Sisa József: Budapest, VI. Népköztársaság útja 24. Tudományos dokumentáció. Fővárosi Ingatlankezelő Műszaki Vállalat, Budapest, 1977

Sisa 2013

Sisa József: Az Operaház. In: A magyar művészet a 19. században. *Építészet és iparművészet*. Szerk.: Sisa József. Osiris, Budapest, 2013.

Szénássy 1993

Szénássy Árpád: Feszty Adolf élete és pályája. Széphalom Könyvműhely, 1993.

Vörös 2004

Vörös Károly: Wahrmann Mór. In.: *Sebők 2004*.

Winkler 1993

Winkler Gábor: Városépítéset a historizmusban. In: A historizmus művészete Magyarországon. MTA Művészettörténeti Kutatóintézete. Budapest, 1993.

Ybl 1956

Ybl Ervin: Ybl Miklós. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1956.

ANDRÁS JENEY

*HISTORICIST BUILDING ENSEMBLE IN FRONT OF THE OPERA PALACE IN BUDAPEST
A SPECTACULAR SQUARE OF THE ANDRÁSSY AVENUE*

ABSTRACT

Count Gyula Andrassy the first Prime Minister of Hungary during the period of the Austro-Hungarian Empire, founded the Metropolitan Board of Works (in 1870) to fulfill the city planning of Budapest. The model of this authority was the similar Board in London. Andrassy initiated the realization of Andrassy Road, the most elegant avenue of Budapest, and the Board of Works executed its construction. (The Avenue was named about the former Prime Minister at the inauguration in 1885.) The avenue has 4

sections (it is widened towards the end and there are more and more trees towards the end). In theory, there are 2 big squares in the road (Oktogon and Kodály Circus), however there are further elegant, but smaller squares too. One of them is the square in front of the Opera House. This opera palace was designed by Miklós Ybl in Italian Neo-Renaissance style (1875-1884). The light-shade contrasts of the elevation, the mansard roof, the dynamism of the dome fresco and the splendour of the building are the criteria of the Baroque style though. The roof and the plan differ from the Semper type of the international opera house designing concept in several aspect. In front of the building there is not a really big square. But Ybl solved this disadvantage: behind the drive way the plan and the mass of the building steps back. Behind the next mass is another recess. When another architect Vilmos Freund designed one of the neighbouring buildings (Andrássy Road 24, 1875-1876) he adapted the corner forming to the Opera by a recessed forming. Opposite the Opera there is a palace (Andrássy Road 25, 1882-1884) by the architect Ödön Lechner who also adapted the recessing method of Ybl and Freund in the elevation. Besides, two other corner palaces (Nr 20, 1880-1881, and Nr 23, 1882-1884) were also designed by Freund. On the facade of Andrassy 23 there are cariatids which is a rare feature of this avenue. The designer of the fourth corner building was Gyula Bukovics (originally this building had a tower on the corner). The majority of these mansion-palaces were designed in Italian Neo-Renaissance style. Later, the ornamentation of one of Freund's palaces (Nr 24) was partly altered in the spirit of the late historicism by Flóris Korb and Kálmán Giergl. The building by Lechner is in French Neo-Renaissance style partly with Neo-Gothic elements. The realization of this pompous square by 6 architect was partly a designed and partly a spontaneous process.

A fotókat készítette: Jeney András

bruegelfan.bp@gmail.com

A PÁRISI NAGY ÁRUHÁZ LOTZ-TERME

1885. május elsején ünnepélyes keretek között átadták a nagyközönségnek Budapest új büszkeségét, a Sugárutat, amely ekkor kapta ismert nevét a vállalkozás kezdeményezőjéről, a kiegyezés miniszterelnökéről, Andrassy Gyula grófról (1823–1890).¹ Az ő szorgalmazására alakult 1870-ben a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, és e szervezet kötött szerződést az útvonal kiépítésére és az építési telkek értékesítésére a Sugárúti Építő Vállalat elnevezésű francia-német-magyar konzorciummal. A vállalat követendő példaként az út elején megépített egy hét épületből álló bérházcsoporthoz (ún. hétház), az Oktogonon négy bérházat és a Városligethez közel eső szakaszon négy villát. Az 1873-as tőzsdekrach azonban annyira megrendítette a társaság anyagi helyzetét, hogy a vállalt munkák kivitelezésétől visszalépett, miután kezdeményezéseit a Fővárosi Közmunkák Tanácsa folytatta.² Így elmaradt a hétházzal szemközti, már tervbe vett ötház tömbjének kivitelezése is, ezért az ott elhelyezkedő telkekre magánszemélyek és vállalatok építettek ingatlanokat. A középsőn, a Sugárút 51. és a Szerecsen utca 54. szám alatt levő telken a Terézvárosi Kaszinó épülete kapott helyet.³

A 3984-es helyrajzi számú, 350,44 négyszögöles, keskeny, szabályos téglalap alakú építési telek a Sugárút (ma Andrassy út) és a Szerecsen (ma Paulay Ede) utca között feküdt. Az ingatlant az 1884. április 22-én megalakult Fővárosi Casino-épület Részvénytársaság vásárolta meg 78 849 forintért a Fővárosi Közmunkák Tanácsától 1884. szeptember 28-án.⁴ A társaság „*a sugárúti... teleknek megszerzése, és ezen a telken bérház és casinohelység építése, berendezése és fenntartása*” céljából jött létre. Elsődleges feladatának tekintette, hogy az épület megfelelő részeit a fővárosi VI. és VII. kerületi körnek bérbe adja és azt „*mívelt és hazafias*” klubként üzemeltesse.⁵

Saját műépítész tagjai számára – akik honorárium nélkül ajánlkoztak a tervek elkészítésére – a kör a telken létrehozandó háromemeletes bérház és kaszinóépület tervezésére zártkörű pályázatot írt ki 1884 márciusában. Április 10.-éig hét pályamű érkezett, amelyek közül Petschacher Gusztávét (1844–1890) tartották a legmegfelelőbbnek, és őt bízták meg a kivitelezéssel is.⁶ Az 1884. április 22-én tartott első közgyűlésén a Fővárosi Casino-épület Részvénytársaság felállított egy építkezési bizottságot is, melynek tagjai „*az igazgatóságot az építés szakkérdéseinél tanácsaikkal támogatták*”, de fenntartották a jogot, hogy az „*építkezés hatáskörében maguk intézkedjenek*”.⁷

1884. július 11-én Mendl István (1834–1907),⁸ a Fővárosi Casino-épület Részvénytársaság elnöke építési engedélyt kért Budapest főváros tanácsától – mellékelve a mára elveszett 22 darab tervet. A hatóság ezt a bizonyítványt július 28-án megadta.⁹ Az épület első, második és harmadik emelete 1885. július 20-ára már kész lehetett, ugyanis

A Terézvárosi Kaszinó.

Kahn, Joseph: Budapesti Útmutató, Emlék a főváros látogatóinak, Budapest 1891. 51.

ekkor kérték rájuk lakhatási engedélyt, melyet ez év augusztus 7-én meg is kaptak.¹⁰ A földszint és a Lotz-terem kivitelezése azonban csak október 4-ére valósult meg, és november 3-án kapták meg rájuk a használati jogot, bár a kaszinó egyes helyiségeiben még 1886 márciusában is építési és díszítési munkálatok folytak.¹¹ Az építkezés költsége 254 825 forint volt, melynek egy részét a Budapest Főváros Gyámpénztárától felvett 90 000 forintos kölcsön fedezte.¹² Az épület átírása csak 1886. október 5-én történt meg.¹³

A Terézvárosi Kaszinó tervezője Petschacher Gusztáv (1844–1890) osztrák szár-

mazású építész, akit Ybl Miklós mellett a neoreneszánsz építészet legjelentősebb mes-tereként tartanak számon. 1873-ban ke-rült Budapestre Unger Emil (1839–1873) utódjaként a Sugárúti Építő Vállalathoz, és ennek vezető építészeként működött annak 1876-os feloszlásáig. Munkássága során nem középületek tervezésével foglalkozott, hanem inkább bérházak és villák kivitelezésére kapott megbízásokat. Elismertségének fő oka volt, hogy kiváló érzékkel választotta ki és alkalmazta az épületei jellegéhez illő formaelemeket. Így egyaránt tudott főúri, kastélyszerű palotát (*Pallavicini-palota*, Andrásy u. 96, 1883–1885), nagypolgári bérházat (*Harkányi-palota*, Andrásy út 4, 1882–1884) vagy akár polgári villát (*Weninger-villa*, Andrásy út 126, 1878) építeni.¹⁴

A Terézvárosi Kaszinó homlokzatának felépítésében is értő módon és változatosan alkalmazta Petschacher az érett reneszánsz palotáinak formakincsét. Az architektúra megjelenésében és stílusában is illeszkedett a Sugárút historizáló házsorába, de talán harmonikus arányai miatt kitűnt abból.¹⁵ Homlokzatán nyoma sem volt nagyúri pompának, világos, átlátható szerkesztése tisztes polgárház-voltát sugallta. Az első emelet nagyobb termeket sejtetett, a második, ezzel összefüggő „*mellékes helyiségeket*”, a harmadik pedig lakásokat.¹⁶

A Terézvárosi Kaszinó épületének tervei nem maradtak ránk – sem a hivatalos őrzési helyeken, sem levéltári anyagokban nem találhatóak, és egyik korabeli építészeti folyóiratban sem publikálták őket.¹⁷ Így a belső helyiségekről csupán két korabeli újság – a *Művészi Ipar* és a *Bauzeitung für Ungarn* – két cikkéből nyerhetünk információkat.¹⁸

Az épületről mindössze négy fényképet ismerünk, ezeket Hermann Oscar Rückwardt (1845–1919) porosz királyi és bajor királyi udvari fényképész készítette 1889 folyamán. A képek 1890-ben jelentek meg Berlinben

A Terézvárosi Kaszinó lépcsőházi fordulója Kahn, Joseph - Budapesti Útmutató, Emlék a főváros látogatóinak, Budapest 1891. 14.

Petschacher Gusztáv

A Terézvárosi Kaszinó homlokzata, Heinrich Rückwardt fotója, 1890

az *Architektonische Studien Blatter aus Budapest* első sorozatának 21, 22, 23. és 48. lapjaként. Ezeken az elülső és hátsó homlokzat, a díszlépcsőház és a Lotz-terem látható.

A Terézvárosi Kaszinóról azonban, minden bizonnyal már megnyitásának évében, 1885-ben készült fotó, mert ez nyomtatvány formájában az egyesület által ez évben kibocsátott

részvényen szerepel. Igen halvány a szöveg mögött elhelyezkedő kép, de kivehetőek rajta a szemből lefényképezett épület emeleti díszei, a még zárva levő Petánovics-féle étterem és az eléje ültetett fiatal fák is.¹⁹

A korabeli útikönyvek csupán rajzokat közöltek az kaszinóról, és mint a főváros legelőkelőbb bálozóhelyét és legjobb éttermet magába foglaló intézményét, illetve mint VI. és VII. kerület jómódú polgárainak talál-kozóhelyét említik.²⁰ A kiadványokban ismétlődő három ábrázolás közül a homlokzatot és a dísztermet megjelenítők nem nyújtanak több információt a fotókhoz képest, viszont a díszlépcső részletét ábrázoló

A Terézvárosi Kaszinó hátsó homlokzata, Heinrich Rückwardt fotója, 1890

A Terézvárosi Kaszinó Lotz terme, 1890. Heinrich Rückwardt fotója, 1890

képen láthatjuk, hogyan vezetett a bejárati kaputól a hátsó traktus felé a folyosó, és miként csatlakozott a díszlépcsőházhoz.²¹

A Terézvárosi Kaszinó öttengelyű homlokzatán a középső rész sehol sem volt plasztikusan megkülönböztetve, minden emeleten a teljesen megegyező módon kialakított nyílások egyenletes ritmusa uralkodott. A földszinttől a felsőbb emeletek felé haladva fokozatosan csökkenő méretű és kevésbé hangsúlyozott, a neoreneszánszra jellemző kváderezés burkolta a falfelületet.

A földszinten keret nélküli, félköríves, árkádszerű nyílássor húzódott végig, és ez ahhoz a megoldáshoz hasonlított, amelyet Petschacher a Harkányi-palota földszintje esetében is alkalmazott. A díszes, kovácsoltvas kandeláberekkel hangsúlyozott középső nyílás szolgált bejárattal az utcai front teljes hosszát elfoglaló vendéglő, Petánovics József Bor- és Sörcearnoka számára, ami miatt az ingatlant Petánovics-háznak is nevezték. Az épület kétszárnyú bejárati kapuja a jobb oldali legszélső, a többitől plasztikusan nem különböző árkádban helyezkedett el.

A homlokzat egészét vizuálisan meghatározta az első emelet teljes hosszában végigfutó, kőgyámokon nyugvó, baluszteres erkély. A félkör alakú nyílásban elhelyezett erkélyajtók erőteljes aediculás keretézéssel bírtak: timpanonokat alátámasztó oszlop-székre állított oszlopok határolták őket. Ybl Ervin szerint ez a szerkezet hasonlított a

firenzei Palazzo Pandolfini hasonló kialakítású ablakaira, valamint a bolognai Palazzo Albergati és a római Palazzo Farnese első emeletének kiképzésére is.²²

Az alacsonyabb második emeleten öt, mindenféle díszítés és keretezés nélküli négyzetalakú ablak simult a falba. Feltehetőleg az első emelet hangsúlyosabb érvényesülése érdekében lettek mindenféle plasztikus ékítménytől mentesen kialakítva. A szint nyomott, egyszerű szerkezete azonban látvány szempontjából nem közvetített megfelelő módon az első és harmadik emelet közt.²³ A nyílások felett, az épület egész hosszában végigfutó, felülről fogsorral díszített párkány által határolt fehér sávban a „Fővárosi VI. és VII. kerületi kör” felirat volt olvasható.²⁴

A harmadik emelet ismét hangsúlyos kialakítással bírt: nemes profilú félköríves ablakok tagolták a falat. A nyílásokat korinthuszi fejezetű kettős pilaszterek választották el egymástól, melyek Ybl Ervint a római Palazzo della Cancelleria hasonló kialakítású szerkezeteire emlékeztették. További egy-egy pilaszter zárta le az emelet oldalait, hang-súlyozva elválasztását a mellette elhelyezkedő épületektől. A széles képszéken vázákából kibomló gyümölcsfüzéreket és rozettákat mintázó gipszstukkósor futott végig – öt helyen téglalap alakú padlásablakokkal áttörve, amely a firenzei Strozzi-palota Cronaca-párkányának egyszerűbb változatának tűnik.²⁵ A homlokzatot konzolokkal alátámasztott fogsorral díszített koronázópárkány zárta le, a tető díszes ólom ereszcatornát kapott.

Az épület Szerecsen utca felé néző hátsó traktusa, – ez ma is eredeti állapotában tekinthető meg – gipszstukkókkal van ékítve, hasonló igényességgel. Nagyvonalúan

A Párizsi Nagy Áruház Lotz-terme 1953, Czeizig Lajos fotója, képeslap

A Terézvárosi Kaszinó diszlépcsőháza. Heinrich Rückwardt fotója, 1890

díszített reneszánsz palotahomlokzatot idéz, és ilyen módon utal a mögötte elhelyezkedő terem fontosságára. Az egységes kialakítású öttengelyes homlokzat földszinti részén csak kváderezéssel díszített. A Lotz-terem monumentalitása kívülről is jól érzékelhető, mert két emelet magasságban nyúlnak fel ablakai. A nagyméretű, félköríves nyílások alsó részén baluszteres mellvédfalak találhatóak, szemöldökrészüket a mögöttük levő helyiség mennyezeti díszéhez hasonló szakállas maszkok és gyümölcsfüzérék díszítik. A nagyobb ablakok felett négyszögletes kisebb nyílások helyezkednek el, ezeket oldalról kezükben gyümölcsfüzéréket tartó szárnyas alakok díszítik.²⁶ Az ablakokat magas oszlopszékeken álló, korinthuszi fejezetű óriáspilaszterek választják el egymástól. A plasztikai elemek díszes együttesét felülről üres képszék, golyvázattal díszített többtagú főpárkány és zömök törpepillérekkel tagolt attikafal zárja le. A hátsó homlokzat felépítése és díszítettsége ma is ugyanolyan, mint megépülésekor.

Mivel a fővárosi VI. és VII. kerületi kör palotája igen keskeny telekre épült, helyiségeinek megfelelő megvilágítása érdekében célszerűnek látszott egy udvar létrehozása, amely a kaszinót két fő traktusra osztotta, így a díszteremnek és a klubhelyiségeknek – a helyhiány miatt – külön szárnyba kellett kerülniük.²⁷ A belső helyiségek további felszabdálásának megakadályozására a bejárati kapu az épület jobb oldalára lett helyezve. Ezen belépve baloldalt a klub helyiségeibe vezetett egy széles lépcső, a hátsó traktus felé pedig egy süveges dongaboltozattal fedett, egészen a Szerecsen utcáig húzódó folyosó nyílt, ezen át a dísztermet és annak melléktereit lehetett elérni.²⁸

Az épület földszintjén helyezkedett el Petánovics József vendéglője, amely három nagyobb helyiséget, konyhát, ruhatárat és egy éléskamrát foglalt magába.²⁹ Az étterem helyiségeit vendéglépcső kötötte össze a felette levő emeletekkel, ahol a klub közösségi terei voltak. Az első emeleten a homlokzat teljes hosszában húzódó biliárdszalonnakapott helyet, az udvar felé játékszobák, a második szinten további kilenc, Thék Endre vállalata által bebútorozott játék- és olvasószoza kapott helyet.³⁰ A harmadik emeleten két, minden luxussal ellátott négyszobás bérlakás kapott helyet.³¹

Az első emelet jobb kézre eső udvari szárnyában a klub választmányi tagjai részére fenntartott tanácsterem volt található.³² Az udvarból – a mezzaninban elhelyezkedő – a pincérek és a portás számára épített lakások voltak megközelíthetők.³³ A bejárati kaputól a Szerecsen utca felé tartó folyosó az épület főtengelyében elhelyezkedő tágas, kétkarú kőlépcsőhöz vezetett, és ennek segítségével egy foyert és egy loggiaszerű galériát, majd ezen áthaladva a dísztermet lehetett elérni.³⁴

A lépcsőről és a galériáról készült korabeli fotón látható, hogy a Lotz-terem előtti előteret báboskorlát választotta el a nyitott lépcsőháztól. A boltíves és árkádos kialakítású, pompeii díszítőfestéssel ellátott mennyezetet korinthuszi fejezetű, valószínűleg fehér-arany színezésű márványoszlopok tartották, a fejezeteket kisméretű, szakállas-maszkos díszítésekkel látták el. A Lotz-terem felé eső falon szintén korinthuszi fejezetű, négyzetes pilaszterek helyezkedtek el. Ennek a helyiségnek a kialakítása hasonlóságot mutat Petschacher Gusztáv előző munkája, a Harkányi-palota díszlépcsőházával.

A Szerecsen utcai traktus földszintjén, pontosan a díszterem alatt, egy vele azonos nagyságú és belmagasságú – a klubtagok étkezőjeként funkcionáló – nagy éttermi helyiség helyezkedett el, boltozatát négy pillér tartotta. Ez a helyiség ma is látható.³⁵ A pincében a söntés (amely a Két Szerecsen utcáról külön ajtón keresztül is megközelíthető

volt), egy mosókonyha, egy éléskamra, egy borpince, két raktárhelyiség és négy fűtőkamra kapott helyet.³⁶ A Lotz-terem felett egy cukrászda és egy büfé helyezkedett el, majd az épület 1911-es átalakítása után a büfé mellé konyhát és zeneerkélyt hoztak létre itt. Ez utóbbit a második világháború után befalazták, a büfét pedig raktárként hasznosították.³⁷

A fővárosi VI. és VII. kerületi kör dísztermeként funkcionáló helyiség, amelyet legnagyobb méretű, központi mennyezetképének készítőjéről Lotz-teremnek neveznek, Petschacher Gusztáv legszebb és legnagyobbvonalúbb enteriőrje. Az építész egyetlen művében sem nyílt lehetősége ilyen hatalmas méretű terem tervezéséhez, így a teljes Paulay Ede utca felé eső frontot elfoglaló két emelet magas helyiség művészetében egyedülálló.³⁸ A tér elegáns nagyvonalúsága és tobzódó, gazdag díszítményrendszere a feltörekvő polgárság reprezentatív igényeinek kielégítését szolgálta.

A közel 250 négyzetméteres helyiség hossza 22,5 méter, szélessége 11 méter, magassága 11,4 méter.³⁹ Hosszabb oldala öttengelyes, rövidebb oldala háromtengelyes osztású. A tér sok tekintetben hasonlít az Operaház első emeleti büféjéhez, de annál jobb formájú és kellemesebb arányú.⁴⁰ A helyiség megvilágítását öt reneszánsz stílusú, nagyméretű, íves, többszörösen osztott ablak biztosítja, üvegezésüket Róth Zsigmond és műhelye végezte.⁴¹ A terem körkörös osztású ablaktábláinak legnagyobb felületét szintelen, kötésben elhelyezett, kézzel készített káliüveg anyagú koronaüveg-körök foglalják el.⁴² Ezeket az „üvegtányérokot” reneszánsz mintára ólomkeretelés rögzíti.⁴³

Az ablakokkal szemközti nagyméretű íves nyílások közül a két szélső be van falazva, és aranyszínű fésűkagylómintás sávok és világoskékre festett virág-girlandok díszítik. A három középső nyílásban eredetileg a terem kétszárnyú, táblás ajtói foglaltak helyet, ám ezeket az 1911-es átalakításkor eltávolították.⁴⁴ A terem megvilágítását két díszes, aranyozott rézcsillár szolgálja, ezek Jungfer Gyula műhelyéből származnak. Alsó végződésük Bacchusnak, a bor istenének jelképét a tobozvégű thürszosznak nevezett botot idézi, így a helyiség mulatóhely jellegére utal.

A Lotz-terem erősen tagolt, fiókos teknőboltozata különösen pompázatos módon lett kialakítva. A freskókat vastag, aranyozott stukkókeretek veszik körbe. A mennyezet íves részén az aranyozott rézből készült virágdíszes szellőzőrácsok is helyet kaptak. A kazettás mennyezet klasszikus előképei a lombardiai érett reneszánsz alkotásaiban lelhetők fel.⁴⁵ A genovai Palazzo Doria Pamphili díszterme mennyezetének felépítése az, amely minden bizonnyal elsődlegesen példaadó volt Petschacher Gusztáv számára, de hasonló kialakítású a genovai Palazzo Imperiale központi helyiségének mennyezete is.⁴⁶ Klasszikus olasz előképek nyomán több bécsi palota is alkalmazta az ilyen kialakítást, és mivel Pest mindig is példaadónak tekintette a császárvárost, nem véletlen, hogy nálunk is több helyen megjelent.⁴⁷

A Terézvárosi Kaszinó Lotz-teremének díszítményrendszere számos császárvárosi épület esetében is megjelenik. Így a Kunsthistorisches Museum lépcsőházában ugyanolyan kettős oszlopokkal van tagolva a falfelület, felső részén ugyancsak háromszög alakú mennyezeti felosztás figyelhető meg. A bécsi Opera lépcsőházának plafonja íves, lunettás rendszerű kiképzésével és a központi rész erőteljes felosztásával is igencsak hasonlít a Terézvárosi Kaszinó dísztermének mennyezetéhez. Az ugyanebben az épületben levő viszonylag alacsony és széles foyer mennyezetének kialakítása is hasonlít a Lotz tereméhez.⁴⁸

A Lotz terem mai képe

A Lotz terem mai képe

A Lotz-terem gazdag plasztikus kiképzésének részét képezi még az oldalfalakon látható, négyzet alakú, aranyalapon levő gipszstukkók sorozata. Ezek mesterét nem ismerjük, lehetséges, hogy az Operaháznál is közreműködő Fink Péter műhelyéből származnak.⁴⁹ A jelenetek nem egyediek – mindegyikből kettő lett kivitelezve, ráadásul némelyiken egyes figurák is ismétlődnek, így feltehető, hogy sablonnal készültek. A stukkók alakjai a görög-római mitológia szereplői közül lettek kiválasztva: a kentaurók és a bacchánsnők Bacchus kísérői, a borral, mámorral állnak kapcsolatban. A táncoló, zenélő, éneklő puttók ábrázolásának hangvétele szintén vidám, így a domborművek a helyiség bálteremként, mulatóhelyként betöltött szerepére utalnak.

A Lotz-terem igazi szépségét Lotz Károly, Feszty Árpád és Eichhorn Vilmos által alkotott festészeti díszítések adják. Sajnos, a kor annyi más épületéhez hasonlóan, a Terézvárosi Kaszinó esetében sem ismerjük pontosan a festészeti koncepció iniciátorait, akik feltehetően az akkori szokásoknak megfelelően a megrendelő társaság vezetői, polgári származású értelmiségi tagjai közül kerültek ki.⁵⁰ Ezt alátámasztja, hogy a nagypolgári megbízók általában ragaszkodtak az antik mitológia közhelyessé vált formakincséhez, ami a terem díszítésének nagy részén megfigyelhető.⁵¹ A program kitalálásában minden bizonyítással meghatározó szerepe lehetett a díszítőfestést is tervező Petschacher Gusztávnak, ő tervezhette a festőművészekkel együttműködve, a helyiség díszítéseit.⁵²

A mennyezet középső, sík része plasztikus keretézéssel határolt mezőinek kifestését Lotz Károlyra bízták, az oldalfalak nagy részét pedig Feszty Árpád végezhette. Ezek freskótechnikával készült, a vakolat kiszáradása miatt több helyen seccotechnikával befejezett alkotások. Kivitelezésükhöz meszes porfestéket használtak, ezek színeit

egyszerű vegyületekből nyerték (pl. vas-oxidból fekete, vörös). A terem többi – Eichhorn Vilmos által készített díszítőfestései kizárólag al secco módon készültek, amelyhez turo és mész keverékéből álló kazeines pigmentkötőt alkalmaztak. A reneszánsz mintakönyvek alapján készült díszítmények kivitelezése sablonok segítségével történt, és ezek körvonalait átkarcolásos technikával rögzítették a felületen.⁵³

A 19. századi magyar falképfestészet legnagyobb mestere, Lotz Károly közvetlenül életének főműve, a Magyar Királyi Operaházban levő „Olümposz” vagy „A zene apoteózisa” elnevezésű mennyezetképének elkészítését (1883–1884) követően festette 1885 szeptembere és októbere során a Terézvárosi Kaszinó dísztermében levő freskóegyüttest.⁵⁴ Petschacher Gusztáv munkái során gyakran vette igénybe Lotz segítségét, mivel nagy csodálattal adózott művészetének.⁵⁵ A festő gyors és könnyed munkamódszere, a megrendelők igényeihez és az épület jellegéhez való készséges szellemi alkalmazkodása szerepet játszhatott ennek a megbízásnak elnyerésében is.⁵⁶ Lotz özvegyének visszaemlékezése szerint a művész ezért a munkájáért hatezer forint tiszteletdíjat kapott.⁵⁷

A terem neoreneszánsz stílusú mennyezetének kazettáiban elhelyezkedő, Lotz Károly által kivitelezett freskók közül a legnagyobb méretű, a közepén levő „Budapest fő- és székesfőváros” apoteózisa néven ismert mű. Mellé, a két csillár körüli kisebb képmezőbe monokróm színezésű, puttócsoportokat ábrázoló alkotások kerültek, amelyeket valószínűleg a mester tanítványai és munkatársai, köztük Ujváry Ignác (1860–1927) készítettek. A mennyezet sík részét adó, téglalap alakú központi egységet kisebb kazetták sora szegélyezi, ezek díszítményei közül az oldalak középtengelyében levő négy kompozíció származik még Lotz ecsetjétől.

A Budapest fő- és székesfőváros apoteózisa elnevezésű kompozíció centrumában Budapest allegóriájaként egy méltóságteljes nőalak trónol, akinek uralkodói mivoltát hermelszegélyes, bíborvörös bársonypalást jelzi. Alakjában az országok és települések jólétéért felelős Kübelé, a városvédő termékenység-istennő jelenik meg.⁵⁸ A kötrónuson ülő, jobbában jogart, baljában a főváros címerével ékesített pajzsot tartó figura fején falkorona helyezkedik el, amely a városokat, országokat vagy az építészetet megjelenítő nőalakok – Lotz által is gyakran alkalmazott – hagyományos attribútuma. A fejedelmi főre hódolattal néz fel a tőle jobbra elhelyezkedő, kezében nagyméretű fogaskereket tartó női figura, az *Ipar* allegóriája, akinek alakjában egy új ikonográfiai típus jelenik meg. Az új allegóriák születése az intenzív technikai fejlődés velejárója volt, és jellemző tendenciaként jelentkezett a század végén felépülő középületek esetében. Igazi újdonságnak csupán a figurák attribútumai számítottak, mivel az ábrázolási technika hagyományos maradt. Fogaskerékkal, kendős fejjel ábrázolt *Ipar*-allegória tűnik fel az Új Városháza közgyűlési termének (1881–1882) és a Keleti pályaudvar várótermének falán (1884) is.

A trónus másik oldalán a *Művészet* allegóriája áll: magas, méltóságteljes, szőkehajú nőalak fehér szárnyakkal. Alakja – ruhájának világos színei és tollas szárnya miatt – a tisztasággal, az égi szférával hozható összefüggésbe. Jobb kezében lant, a művészet ősi jelképe, egyben Apollónnak, a múzsák vezetőjének, a művészetek istenének attribútuma. Bal keze egy rózsákból és egyéb virágokból font koszorút emel a Budapestet megjelenítő figura fölé. Mivel a bal kéz nyúlik előre, a nőalak elfordul a nézőtől, sőt arcának egy

része is fedett. Ezt az ábrázolási módot Lotz szívesen alkalmazza, ezzel valószínűleg életképszerű megjelenést kívánt adni a kompozícióinak.⁵⁹

Budapest trónusa mögött egy bőséget szimbolizáló meztelen nőalak áll – a római mitológiában neve *Abundantia*. Testét fehér és aranszínű drapéria fedi, hosszú vörösszőke haja lebeg a szélben. Az arcot félig eltakaró felemelt kezében lefelé fordított bőségszaru jelenik meg. A félig eltakart arc megoldásának analógiája az Opera kupolájában is feltűnik, a fentebb leírt *Művészet* mozdulatával is rokonítható, ami ugyan állandó magyarázkodásra készítette Lotzot, mégis alkalmazta.⁶⁰ Alakjában a Dalszínház kupolafreskójának Vénusza köszön vissza – ugyanaz a dereka köré csavarodó aranyló lepel, ugyanaz az alak és haj ismerhető fel mindkét figura esetében. Csak a kézmozdulat tér el, mert míg az operaházi istennő *Venus pudica* beállításban szerepel, addig a Lotz-terembeli nőalak kezeivel a bőségszarut emeli a magasba.

A Budapest apoteózisát ábrázoló képen *Abundantiát* párja, a Kereskedelmet jelképező Merkúr öleli át. A kereskedelem istenének vállán vörös lepel van átvetve, kezében a hírnökpálca, a caduceus, fején a megszokott szárnyas sisak látható. Alakját a Bőséggel a mögöttük lobogó aranybarna drapéria fogja egybe. A pár előképének az Új Városháza Kereskedelem allegóriája tekinthető, amin egy Lotz-terembelinél idősebbnek tűnő Merkúr öleli át és tart magasba egy hasonló megformálású, bőséget megjelenítő nőalakot.

Budapest alakja felett a város hírnevének allegóriája, *Fáma* istennő látható, az ég felé röppenő szárnyas nőalakként ábrázolva. A figura világosbarna hajába a dicsőséget szimbolizáló babérlevelek vannak fonva, teste elcsavarodik, egyik kezében arany pálmaágat, a másikban harsonát tart, utóbbit lelkesen fújja. *Fáma* alakja – szinte változatlan formában – gyakran tűnik fel Lotz közintézményeket – így a Kúriát, az Országházat és a Királyi palotát – díszítő freskói esetében. Mindig lobogó leplű, szárnyas nőalak, aki a központi figura felett repülve annak dicsőségét hirdeti harsonaszóval, babérkoszorúval vagy pálmaággal.

A fenti alakok egy nagy rusztikázott fal tetején helyezkednek el, ennek síkját megtöri *Budapest* alakjának bástyaszerűen előreugró trónja. Az alatta levő félköríves, baluszteres erkélyen egy ősz hajú, izmos öregember – a *Duna* allegóriája – látható fekvő pózban, felhúzott jobb lábbal. Ősz haja sáslevelekkel átszőtt, szakálla hosszú, teste meztelen. Egyik kezében evezőt tart, a másik egy nagyszájú edény peremén nyugszik, ebből víz zubog alá. Alakja az antik folyamisten-ábrázolásokat idézi, de klasszikus előképéül Michelangelo firenzei, Medici-kápolnabeli szobrai tekinthetjük. Ezeknek könyöklő-fekvő pozíciója köszön vissza Lotz számos más festményén is.⁶¹

Mögötte egy ugyancsak meztelen ifjú alakja látható, kezében leveles és fürtös szőlővesszővel (valószínűleg budai kadarkával) és ezt hódolattal nyújtja Budapest alakja felé. A kép előterében erőteljes testfelépítésű nő hátaktja tűnik fel, baljában sarlóval, jobbában búzakévével. Mellette, az erkélyről lefelé vezető lépcső előtt egy másik nőalak látható, akinek ruhája ráncai közt tökök, dinnyét és egyéb gyümölcsöket ismerhetünk fel. A három figura a *Földművelést* jeleníti meg: a férfi a Duna budai oldalán jellemző szőlészetre, a két nő a Pesti-síkságon üzött kertművességre és gabonatermesztésre utal. Mellettük, a kép elülső részében egy magyar zászló lobog, élénk színeivel ellensúlyozva Budapest akkor használatos lobogójának piros-sárga-kék trikolorját.

Az ábrázolt figurák formai és tematikai előzményének az Új Városháza Lotz-féle

Lotz Károly: Budapest apoteózisa. Falkép a Lotz terem mennyezetén, 1883

allegóriái (1881–1882) tekinthetők. Ezek közül az *Igazság* frontálisan ábrázolt, trónon ülő nőalakja mutat hasonlóságot Budapest allegóriájával. A sorozatban szerepel még az Ipar alakja fogaskerékkel és a Művészet szárnyas nőalakként megjelenített allegóriája is. A *Kereskedelem* és a *Bőség* alakjai a Városházán is ugyanúgy vannak ábrázolva – Merkúr átölelve a magasba emeli a bőségszarut lefelé fordító Abundantiát.

Ezeknek az allegóriáknak egy képbe való komponálásával hozta létre Lotz a szóban forgó terem freskójának első, teljes kompozíciót mutató vázlatát.⁶² A vázlaton még erősen eltér az alakok elrendezése a megvalósult eredménytől, mivel a kép síkjával párhuzamosan vannak ábrázolva. Középen Budapest allegóriája helyezkedik el, a nézővel frontálisan szembehelyezve, balra tőle a freskón levőhöz hasonló, a Művészetet jelképező figura, jobbra pedig a karjaiban Abundanciát tartó Merkúr látható. A festő a főalak mögött egy diadalívet ábrázolt, középen a szárnyas *Fámával*. A vázlaton látható emelvény előtti három akt háta között egy vizeskorsó látszik.

A művész ezt az elrendezést nem tekintette szerencsésnek, feltehetőleg mert a főalak tömegével a szemlélőre nehezedni látszott, valamint a háttal álló alakokat sem tudta elég hangsúlyosan megjeleníteni. Így aztán korábbi vázlatok esetében mindinkább elhagyta a gyakran alkalmazott merev szimmetriát, és a kompozíciót úgy formálta meg, hogy a figurák a képsíkhoz képest ferde állásúak. A nyugodt szimmetria hiánya ellenére az alakok forgatagában megfigyelhető egyfajta mesteri megszerkesztettség, elrendezettség, ami megakadályozza a kép diszharmonikussá válását.⁶³

A ferde síkú ábrázolás klasszikus mintájaként Ybl Ervin a velencei Dózse-palota Sala del Maggiore del Consigliojának Paolo Veronese által készített „*Velence apoteózisa*” (1585) mennyezetképet említi. Ezen szintén illuzionisztikus építészeti környezetben trónol a várost jelképező nőalak, akinek a Művészet, Ipar, Kereskedelem, Bőség és Hírnév megszemélyesítői hódolnak.⁶⁴ Ugyancsak hasonló elrendezést mutat Veronese „*Velence Justitia és Pax között*” elnevezésű képe (1575–1577, Velence, Dózse-palota, Sala del Colleggio), valamint a velencei mester – Lotz által minden bizonnyal ismert – Szépművészeti Múzeumban levő *Velence előtt hódoló Neptunuszt és Herkulest* ábrázoló mű is.⁶⁵

A Kecskeméti Képtárban egy – Nemes Marcelltól származó – akvarellvázlat a kompozíció ferde elrendezését mutatja - szinte a megvalósulttal megegyező módon – csak tükörképes elrendezésben. Egy magántulajdonban levő – egykor a Hatvanygyűjteménybe tartozó – vázlat már a megvalósult elrendezést mutatja: alulnézetből ábrázolja a kissé oldalra fordított főalakot és mellékalakokat.⁶⁶ Ybl Ervin ezt a képet Lotz egyik legkolorisztikusabb alkotásának tartja, és Paolo Veronese erőteljes hatását véli rajta felfedezni.⁶⁷ A megvalósult falkép elkészítéséhez még azt a négy vázlatot használta, amelyek ma a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményében található. Ezek az Ipar, a Hírnév, a Kereskedelem és a Duna alakja lett megfogalmazva – ruha nélkül, kezükben csak jelzésszerűen ábrázolt tárgyakkal. Közülük legérdekesebb a Fama vázlata, itt a modellt egy emelvény sarkán ülve ábrázolja, de a megvalósult képen a figura elforgatott helyzetbe kerül, hogy a repülés érzetét keltse.⁶⁸ Ebben a gyűjteményben található még a teljes kompozíciónak az elkészült művel azonos méretű vázlata (1883, papír kartonon, szén, 440 x 320 cm).

Az elkészült freskón a Lotztól megszokott mesteri kompozíciós készség érvényesül,

Lotz Károly: A Művészet allegóriája

Lotz Károly: A Szerelem allegóriája

a szereplők elhelyezkedése pontos, világos és könnyen áttekinthető módon szerkesztett. Három, egymással szorosan összekapcsolódó, festőileg elrendezett csoportot különíthetünk el. A tiszteletet parancsoló, trónoló Budapest-allegória és a mellette álló két alak adja a kép középsikben elhelyezkedő, piramidális rendezettségű bázisát. A

Lotz Károly: Az Élvezet allegóriája

Lotz Károly: A Mámor allegóriája

vaskos kőpárkány alatt levő figurák alkotják a másik csoportot, a főváros allegóriája felett lebegők pedig a harmadikat.

A freskón ábrázolt építészeti elemek két egymásra merőleges irányt határoznak meg: az egyik a kép alsó részén balról jobbra lefelé vezető baluszteres korlát vonalát követi, a másikat a trónszerű felépítménynek a háttér felé irányuló felfelé tartó ferde vonalai

szabják meg.⁶⁹ A harmonikus szerkesztésmód eredményeképp a fővonalak nem vágják át egymást.⁷⁰ A freskó alsó harmadának figurái a korlát vonalát követve piramidális módon vannak elrendezve, köztük a leghangsúlyosabb helyen a Duna allegóriája fekszik, akinek hódoló tekintete a főváros figurájára vetül, megadva ezzel a néző tekintetének irányulását.

Lotz freskófestészetének sohasem változó, és dominánsan jellemző eszköze az ideálisnak tartott szépség megjelenítése. A görög-római mitológia „*halhatatlan isteneinek fénytel és boldog köre*” az, ami – a művész számos más képéhez hasonlóan – a Terézvárosi Kaszinó mennyezetfestményein is megjelenik.⁷¹ Ezen a művén is a töle megszokott, emberfelettien gyönyörű, eszményítetten méltóságos figurák, „*ideáljai örökderűs honának bájos alakjai*” tűnnek fel.⁷²

Lotznak az 1880-as években készült freskóinál az alakok megformálásában és csoportfűzésében egyre erőteljesebben jelentkezik a historizáló akadémizmuson belül kibontakozó barokk tendenciák. Ebben a stílusirányzatban kezdeti időkben a reneszánsz, majd később a barokk tematikájához és formakészletéhez való visszanyúlás érzékelhető. Az 1880-as évek elejére egyre inkább jellemző neobarokk stílus Lotz művészetében is dominál, mind a kompozíció, mind a formakészlet esetében, bár a felhasznált témák és az ihletadó mestereket illetően továbbra is az itáliai reneszánsz a jellemző.⁷³ A mesterre nagy hatással volt a barokk művész, Domenico Tiepolo színhasználata és illuzionizmusa. A velencei festő finoman megformált alakjainak elrendezése és „ördögösen ügyes” lebegtetése is példaadóak voltak Lotz számára.⁷⁴

Az 1880-as évekbeli Lotz-freskók alakjai – így a Budapest apoteózisa elnevezésű mű esetében is – sudárabbak, izmosabbak és kevésbé testesek a művész korábban ábrázolt figuráihoz képest. Viselkedésük sem olyan nyugodt és méltóságteljes, jóval mozgékonyabbak, élénkebbek. Mozgásuk hangsúlyos, sokszor repülés közben láthatjuk őket, de még ha viszonylag megállapodott helyzetben vannak is, ruhájukat, drapériájukat akkor is lebegteti, felfújja a szél. A korábbi nyugalmat egyfajta belső feszültség, nyugtalanság váltja fel, ami az alakok megfeszített izmaiban, heves gesztusaiban vagy kicsavart testtartásában is megfigyelhető.⁷⁵ Különösen művészi, bonyolultan és látványosan vannak a drapériák ábrázolva.⁷⁶ A leplek többé nem csak a test takarására szolgálnak, hanem az alkotás színeinek és vonalainak gazdagítását szolgálják.⁷⁷

Lotz ábrázolásait egyszerű, harmonikus vonalkultúra és változatos, spontán formaalakítás jellemezte.⁷⁸ Tökéletes rajztudása és anatómiai jártassága miatt még a legrafináltabb pózok és mozdulatok esetében is megmaradt az alakok hitelessége és életszerűsége. Könnyed rajz- és komponálóképességét mestere, Karl Rahl mellett fejlesztette ki, aki a rajzot, vonalakat és a megjelenés dekoratív hatásait kiemelkedő fontosságúnak tartotta.⁷⁹

Lotz nagy erőssége még a harmonikus és kifejező színezés, ami kiválóan érvényesül a Budapest apoteózisát ábrázoló freskóján, így ez az egyik legkolorisztikusabb alkotása. Az olasz reneszánsz példaképek közül csak Veronese színgazdag képei hasonlíthatók hozzá.⁸⁰ Erős és tüzes színek vibrálnak a képen, használatuk eltér Lotz korábbi, világos, kissé fehérrel zománczott színeitől.⁸¹ Ybl Ervin szerint ebben az alkotásban az „*Olympus hangja zeng tovább, tüzebb színekben, kolorisztikusabb hatásokkal*”.⁸² Meghatározó a vörös, a sárga és az ég kékje, míg kevert tónusokat csak elvétve találni.

A perspektíva-kezelés szempontjából a kép Lotz életművében kiemelkedő fontosságú,

mivel az un. békaperspektíva technikájának kiteljesedése figyelhető meg rajta. Az alakok már nem a képsikkal párhuzamosan, frízszerű elrendezésben jelennek meg a mennyezetten, hanem alulról felfelé nézve („sotto in su”), és olyan hatást keltenek, mintha valóban felettünk lebegnének. Az alulnézetből, hátradülő távlatlalt megjelenített figurák megalkotása nagy gyakorlatot és komoly iskolázottságot igényel. A művész freskóin az illuzionisztikus nyílás fölött, a látszatarchitektúra (quadratura) gazdag környezetében jelennek meg a figurák, és szépségük megőrzése a sokféle rövidülés mellett komoly feladatnak bizonyul. Felettük az építészeti környezettel eggyé váló kék ég végtelenje és fehér felhői ragyognak.⁸³ Az Operaház mennyezetfreskójának több nézetből ábrázolt alakjaihoz képest a Budapest apoteózisának kompozíciója egyetlen nézettel bír, és mint ilyen szintén újdonságként jelentkezik Lotz művészetében.

Itt említendő meg Ybl Ervin tévedése a freskó datálásával kapcsolatban,⁸⁴ aki a mű keletkezési idejét 1883-ra tette, mivel úgy vélte, a Terézvárosi Kaszinó épülete 1882-ben készült.⁸⁵ Ezért tette azt a kijelentését is, hogy a tárgyalt freskón jelenik meg először a békaperspektíva Lotz művészetében. Azonban azt észrevette, hogy ez az általa korábbra datált mű „*haladottabb az Olymposznál*”, mivel az Operaházi mennyezetfreskó többnézetűségével ellentétben Budapest apoteózisa csak egy irányba vonatkoztatott.⁸⁶ Élénk színezésében és egy nézetre komponáltságában pedig hasonlóságot vél felfedezni a Saxlehner palota lépcsőháza mennyezetének a négy évszakot ábrázoló freskójával, amely valóban egy időben készült vele.⁸⁷

Összességében tehát megállapítható, hogy a Terézvárosi Kaszinó dísztermének központi freskója egyike Lotz Károly legkitűnőbb alkotásainak. A mesteri módon alkalmazott perspektíva, a határozott, egyéni rajz és a ragyogó, tüzes színek alkalmazása e mű kiválóságát csak az Operaház mennyezetképéhez teszik mérhetővé.⁸⁸

A helyiségben további négy Lotz-freskó található a terem oldalainak közepén elhelyezkedő téglányalakú kazettákban. A befogadásukra kialakított építészeti elemek alakja határozza meg, hogy fekvő, illetve ülő helyzetű alakok szerepelnek rajtuk. Mindegyik kisméretű mennyezetképen egy nő és egy férfi vagy egy nő és egy puttó alakja látható. A tompa aranszínű háttér előtt ábrázolt antik tárgyú jelenetek elvont fogalmakat jelenítenek meg.⁸⁹

A bejárathoz legközelebb eső képmezőben egy szandálját megoldó bacchánsnő – a *Mámor* megszemélyesítője tűnik föl.⁹⁰ Világoskék lepellel borított hosszú kőlapon, erotikus pózban elhelyezkedve láthatjuk a hosszú szőke hajú fiatal lányt, vállánál egy cintányért kínáló puttóval, lábánál tamburinnal.⁹¹ A teremnek ez a legerotikusabb kisugárzású nőalakja az Operaház mennyezetfreskója Vénuszának vonásait idézi, aki állítólag Lotz Kornéliáról, a festőművész nevelt lányáról lett mintázva.

A központi Lotz-freskótól balra elhelyezkedő képmezőben a Művészetet megjelenítő nőalakot festette meg a művész.⁹² A meanderdíszes márványlapon nyugvó, babérkoszorús, lendületesen lebbenő fehér és aranszínű leplekbe burkolt figura kezében lantot tart. Mellette egy könyökére támaszkodó, unott arcú, gömbölyded idomokkal bíró puttó látható, elrajzoltsága valószínűvé teszi, hogy nem Lotz Károlynak, hanem műhelye egyik tagjának munkája.

A terem ablaksorához legközelebbi képmezőben a szerelem istene, Ámor és kedvese, a lepkeszárnyú, a lelket jelképező Pszükhé alakjai a Szerelem allegóriájaként

szerepelnek.⁹³ Kettősük ábrázolása Lotz egyik legkedvesebb témája, amely egész pályafutását végigkíséri. Ámor testhelyzete – felhúzott térdrel ül, kissé hátradőlve – a festő egyik szívesen ábrázolt pozíciója.⁹⁴ A képen megjelenik a lefegyverzés motívuma, ami arra utalhat, hogy a szív hatalma még Ámort is legyőzi.

A bejárattól jobbra elhelyezkedő festmény Bacchust és egy nőalakot ábrázol, mint az Élvezet megszemélyesítőit.⁹⁵ Az előtérben a boristen látható tállal a kezében, mögötte, az isten thürszoszát és egy kantharoszt tartó, ittasnak tűnő nőalak tűnik fel, akiben Ariadnéra ismerhetünk. Bacchus és ezt a kedvesét Lotz szívesen ábrázolta: a fenti alakok kettőse szerepelt az Ádám Károly-házban, Lánczy Leó palotájában, a Liphay-palota szalonjában, illetve a Magyar Nemzeti Galériában őrzött Bacchanália című vázlaton is.⁹⁶

Ahogy a fenti műveken is érzékelhető, Lotz életművében az aktfestés kiemelt helyet foglal el, és a jelképes jelentéssel bíró alakok ábrázolása – mindenki előtt nyilvánvalóan – csak ürügy volt a meztelen női testek festésére.⁹⁷ A távolságtartó hűvösséggel ábrázolt erotika szinte minden mitológiai tárgyú műve esetében megjelenik. A rafinált pózok, a tettetett kacérság mind az érzéki szépség fokozásának eszköze,⁹⁸ a harmonikus vonalú és tökéletesen rajzolt idomú meztelen alakok fő célja a gyönyörködtetés.⁹⁹ Precíz anatómiai ábrázolásuk miatt Feszty Árpád nem is aktoknak, hanem egyenesen „*női testtanulmányok*”-nak titulálja őket.¹⁰⁰

A kisebb freskók további jellemzője a központi ábrázolásnál tompább színezés – ez megakadályozza, hogy elvonják a figyelmet a terem fő ábrázolásáról, Budapest fő- és székesfőváros apoteózisáról, a reneszánsz 19. századi másodvirágzásának egyik legnagyobb példájáról.¹⁰¹

A Lotz-terem falképfestészeti díszítésében Feszty Árpád is jelentős szerepet játszott. Az 1885-ben alig 30 éves festő a müncheni és bécsi művészeti akadémiai tanulmányok után, mint tájképek és vallásos tárgyú művek alkotója volt ismert. Első állami megbízatását, a Magyar Királyi Operaház büfétermében levő falképsorozat megalkotását 1883 és 1884 során mindenki meglepedésére végezte el.¹⁰² Ezen művei készítésének idején került közelebbi kapcsolatba Lotz Károllyal, aki látván Feszty munkáit, nyugodtan ajánlhatta őt munkatársként a kaszinó díszterme többi falképének elkészítésére.

Azonban Feszty az Operaház büféjében és a Terézvárosi Kaszinó dísztermében való működése közötti időben több más, hasonló feladatot is teljesített, így a Lotz-teremben való munka idejére már jelentős gyakorlatot szerzett a falképfestészet technikájában, és az allegóriák koncipiálásában is. A művész 1884 őszén a Vöröskereszt Egylet budai Erzsébet kórháza (ma Sportkórház) lépcsőházába, 1885 tavaszán pedig a városligeti Királyi Pavilonba és a Nemzeti Színház első emeleti foyerébe készített murális munkákat. Ez utóbbiak 1885 nyarának elején lettek befejezve.¹⁰³

Minden bizonnyal ezután kezdte a Terézvárosi Kaszinó dísztermének falképeit készíteni. Mivel az épület hátsó traktusára 1885 júliusában még nem kértek lakhatási engedélyt, feltehetőleg még építés alatt állt, így az itt található Lotz-terem díszítése csak ezután vehette kezdetét. Ezt valószínűsíti, hogy Feszty 1885. augusztus 20-ára készült el a tizenkét, allegorikus alakokat ábrázoló kartonnal.¹⁰⁴ Ebből kifolyólag a falfestészeti munkák valószínűleg csak szeptemberben kezdődtek. A terem dekorációjának

befejezése októberre tehető, mivel ekkor nyilvánították használhatónak a helyiséget.¹⁰⁵

A Lotz-teremben tizenkét allegória és kilenc tájkép származik Feszty ecsetjétől. Az allegorikus alakokat ábrázoló freskók a teknőboltozat íves felületein találhatóak, a hosszabb oldalakon négy-négy, a rövidebb oldalakon három-három illuzionisztikus szoborfülkében a fővároshoz kötődő polgári mesterségek, illetve művészetek lettek allegóriák formájában ábrázolva a jelentésükre utaló tárgyakkal, esetenként élőlényekkel körülvéve. A tájképek a mennyezet cse-gelyei közötti lunettákban, ablakot idéző, illuzionisztikus keretekben lettek megfestve.

Feszty allegóriáinak klasszikus elő-képei Michelangelo Sixtus-kápolnai mennyezetfreskójának próféta és szibilla alakjai lehettek, de a hasonlóság az architektúrális keret kötöttségében és a figurák testtartásában ki is merül, stílus- vagy gondolatbeli pár-huzam nem mutatható ki köztük.¹⁰⁶ Az allegóriák elhelyezését és csoportosítását tekintve bizonyos fokú rend és szerkesztettség figyelhető meg. A négy nőalak páronként egymással szemben, a terem hosszabbik oldalain helyezkedik el, köztük mindig két-két férfialak-ként megjelenített allegória látható, és a párosokból az egyik a mű-vészetet, a másik a mesterséget jelképezi. Az ábrázolt művészetek és mesterségek kiválasztása – úgy tűnik – annak alapján történhetett, hogy a megjelenített tevékenység mennyire jellemző Budapestre. A Feszty Árpád ke-zétől származó allegóriák és a központi Lotz-falképen szereplő allegóriák legtöbbje megfeleltethető egymásnak. Mindkettőn megjelenik a szőlőművesség, a kertművesség, a kereskedelem, az ipar és a művészet szim-bolikus alakja (ez utóbbi kettő a Feszty-allegóriákon több személyre bontva látható).

Nézzük meg tehát részletesen Feszty allegóriáit!

A *Kertművesség* ruhájából kibuggyanó keblű, fején rózsakoszorút viselő fiatal nő képében jelenik meg. Parasztviseletre emlékeztető piros szoknyát és kék-fehér ingvállat hord. Kezében gereblye és öntözőkanna, lábánál a Pesti-síkság jellemző zöldségei – cukorrépa (*Beta vulgaris*) és fejes káposzta (*Brassica oleracea*) került megfestésre.

A *Kovácsmesterséget* egy izmos, bajszos fiatalember jeleníti meg, akinek felsőteste meztelen, kék nadrágot látunk rajta, nyakába akasztva pedig a kovácsokra jellemző hosszú bőrkötény. Egy üllőn ül, kezében kalapács és fogaskerék, lábánál fűjtató és harapófogó.

A *Tudomány* allegóriája egy ősz hajú és szakállú idős férfi, aki sárga inget és testére csavart kék lebernyegszerű ruhát visel. Bal kezét elgondolkodva állán nyugtatja, és egy vastag könyv tanulmányozásába mélyed. Bőracsizmás lábai alatt további vaskos kötetek hevernek.

A *Szőlőművesség* csinos, kendős menyecske képében került megfestésre, aki a jobb kezében tartott borospoharat köszöntésre emeli – vélhetően a központi Lotz-freskó Budapest allegóriáját élteti. Az ölében levő ágon kék és zöld szőlőfürtök, lábánál csikóbőrös kulacs, szőlőkarók és venyigék láthatók.

A *Halászmesterség* allegóriája középkorú nagybajszú férfi, felsőteste meztelen, derekát szegényes, barna lepel borítja. Kezében egyszerű megmunkálású fa horgásbotot tart, horgán egy compóval (*Tinca tinca*). Lába egy harcsán (*Sirulus glanis*) nyugszik, mellette emelőháló függ.

A *Zeneművészetet* jelképező alak ősz hajú, bajszos férfi, csellózás közben ábrázolja.

Ruhája kissé olaszos: egy piros kendővel megkötött nyakú, rózsaszínű, bő ujjú ing és lepelszerű szürke nadrág. Drapériákkal letakart ülőalkalmatosságon foglal helyet.

A *Színész mesterség* egy fiatal, fekete hajú nő,¹⁰⁷ ujjatlan vörös felsőruhát, fehér lepelszerű szoknyát látunk rajta, ezekre rávetve egy aranyszínű kelmét láthatunk. Kezében egy kottalapot tart, így az allegória az énekművészettel is rokonítható.

A *Kereskedelmet* megszemélyesítő alak egy kopasz, ősz bajszú, kékköpenyes férfi, aki lúdtollal jegyez egy üzleti könyvbe. Térdén narancssárga-aranycsíkos nemes anyag van kiterítve, lábánál pénzeszacskók és egy mérleg áll. Ezek a kereskedelem megszokott jelképei.

A *Szobrászművészet* allegóriája egy középkorú, izmos, szakállas-bajszos férfi, akit a festő meztelen felsőtesttel és bőrkötényszerű barna lepellet borított alsótesttel ábrázolt. Kezében éket és kőfaragó kalapácsot tart, amivel éppen egy bakkkal megtámasztott korinthoszi oszlopfőt farag.

A *Festőművészet*, egy rövid barna hajú, fiatal lány, az ő félig meztelen testét fehér lepel és vörösbélésű, arany- és fehér színű szoknyák fedik. Bal lábát vörös bársonyhuzatú zsámolyon nyugtatja, ami méltóságát – a festészetnek a többi művészetnél való magasabbrendűségét – jelzi. Kezében palettát, ecsetet és festőbotot tart, lába mellett egy ecsetekkel teli váza képe.

Az *Ács mesterséget* jelképező alak fiatal, barna hajú és szakállú férfi, rajta hosszú, barna ruha figyelhető meg, amit alul kék alsóruha egészít ki. Egy ácsbakon ül, keze ácsszekercén nyugszik.

Az *Építőművészet* profilból ábrázolt, középkorú, kopaszodó, kecskeszakállas férfi, előtte egy építészeti terv, kezében körző. A kék köpenyben levő, vörösruhás, csizmás férfialak egy korinthoszi oszlopfőn ül, emellett egy összecsavart és egy kibomlott építészeti terv is látható.

Mivel a korábbiakban felsorolt allegóriák alakjai igen realiztikusak és egyénítettek, feltételezni lehet, hogy Feszty Árpád számos más festményéhez hasonlóan, ezekhez is élő modelleket használt. A korabeli újságok részletesen beszámolnak arról, hogy a Nemzeti Színház falképein, a Törvénykezési Palota pannóin és A magyarok bejövetelel című körképen látható alakok az alkotó melyik személyes ismerőséről lettek mintázva.¹⁰⁸ Feszty alkotói módszerét ismerve és a fenti tényeket figyelembe véve, valószínűsíthetjük, hogy a Lotz-terem allegorikus alakjainak arcvonásait is a festőművész barátai és családtagjai kölcsönözték.

A képeket említő források csak az ácsmester alakjának modelljét tudták azonosítani.¹⁰⁹ A jóképű, harmincas éveiben járó, barna bajszos és szakállas férfi megfestőjének arcvonásait viseli. Feszty szívesen ábrázolta magát festményein, például az egyik legkorábbi életképén cigányprímás alakjában, egyik utolsó művének vázlatán, pedig mint Wer-böczy István látható.¹¹⁰ Az egészséges művészöntudat mellett szereplési vágya (ami már gyermekkorában a családtagjaival együtt játszott színdarabokban is megmutatkozott) is valószínűsíti, hogy ácsmesterként itt ő maga tűnik fel.¹¹¹

Nemcsak a művész, hanem a Terézvárosi Kaszinó építész, Petschacher Gusztáv is megjelenik az egyik freskón – az építőművészet allegóriájának képében. Petschacher is sze-rette magát ábrázoltatni az általa tervezett házakban, erre példa az Andrássy út 88–90. szám alatti MÁV nyugdíjintézet egykori bér-házának bejárata fölötti sgraffitóképe vagy

Feszty Árpád arcképe
Vasárnapi Ujság, XXXIV. évf. 4. sz.
1887., I. 23. 53.

a Teréz körút 24. szám alatti Stern-bérházban levő mellszobra. Ezek, illetve a *Vasárnapi Ujság* egy 1890-es számában található, az építésszt ábrázoló portrérész összevetése a freskón szereplő alakkal is azt támasztja alá, hogy az allegória a terem tervezőjének arcvonásait viseli.¹¹²

Valószínűsíthető, hogy a terem létrehozásában közreműködő harmadik nagy művész sem maradhatott le a falképekről. Így feltételezésem szerint a szobrászat allegóriája Lotz Károly fiatalkori arcvonásait viseli. A festő ugyanis először szobrász akart lenni, így egy váci kőfaragómesternél, majd Bécsben Hans Gassernél (1817–1868) folytatott ilyen jellegű tanulmányokat.¹¹³ Rövid idő után azonban kiderült, hogy fizikuma ehhez nem elég erős, ezért választotta a festészetet. Az egyetlen ismert, megvalósult szobrászati műve az Egyetemi Könyvtár timpanonjának és kupolájának (egykori) díszei.¹¹⁴ A Színművészet allegóriájában a kor ünnepelt színésznőjére, Jászai Marira (1850–1926) ismerhetünk, aki a falképek készülése idején Feszty Árpád szerelme volt. A festő az 1870-es évek második felében ismerkedett meg vele, és 1888-ig tartott viharos kapcsolatuk.¹¹⁵ Jászai alakja a Nemzeti Színház egyik Feszty-féle falképén is feltűnt, és ismert róla egy aktkép

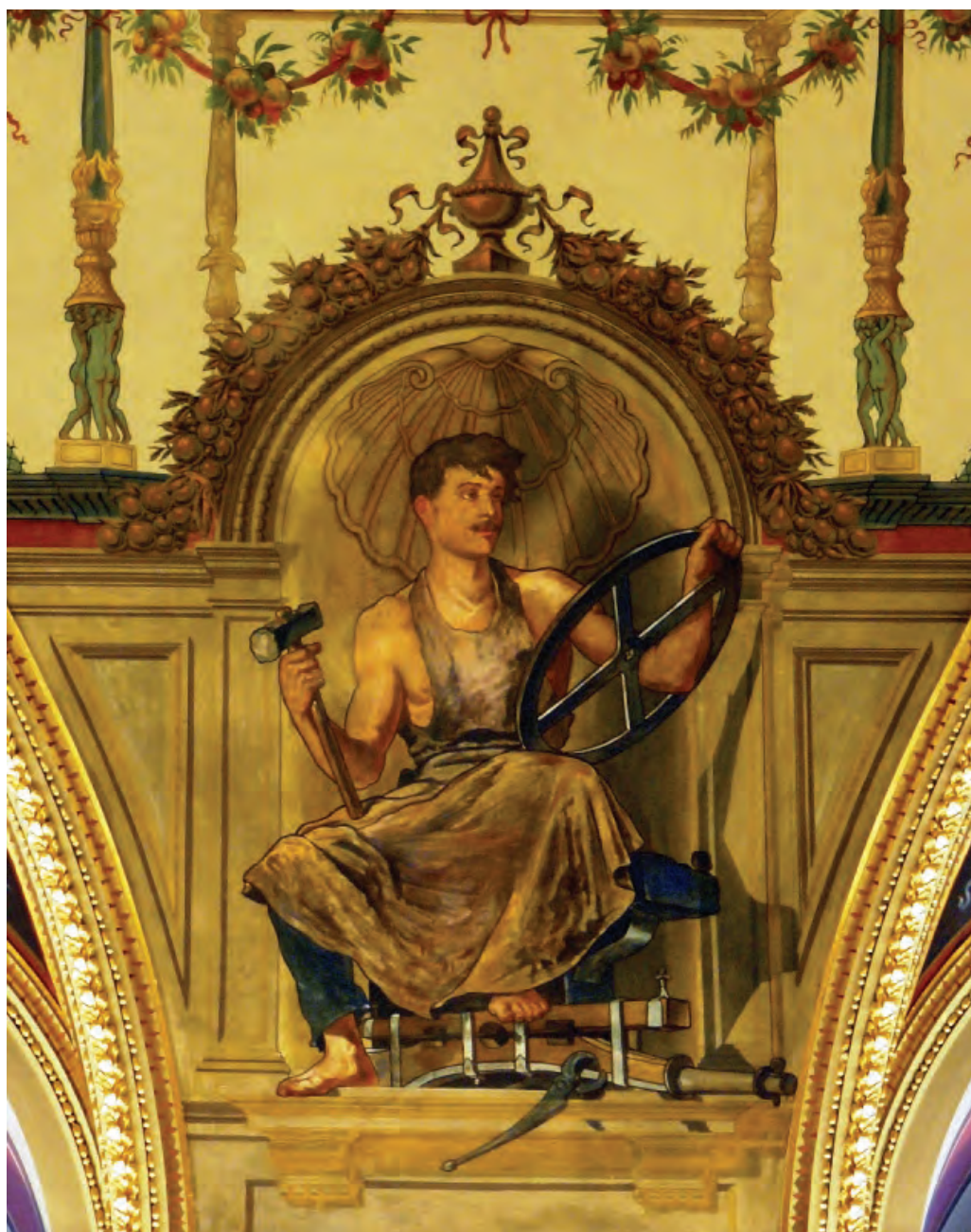
is, ezen kedvese bűnbánó Mária Magdolnaként festette meg.¹¹⁶ A Lotz-teremben látható, kibontott hajjal megjelenített nőalak talán *Madách Imre* Az ember tragédiája című művének Éva szerepében ábrázolja Jászait.¹¹⁷

A *Kereskedelmet* megszemélyesítő kopaszodó, ősz bajszos férfi alakjában báró Kochmeister Frigyesre, a Magyar Kereskedelmi Iparkamara elnökére ismerhetünk, aki egész életét a hazai ipar és kereskedelem fejlesztésének szentelte. Többek között fontos szerepet játszott a Pesti Kereskedelmi Bank, a Pesti Biztosító Intézet és a Magyar Általános Hitelbank létrehozásában és vezetésében is.¹¹⁸ Előmozdította és úttörő munkásságával meghatározta a főváros kereskedelmi és ipari fejlődését, így a 19. század végi Budapesten senki más nem kötődhetett szorosabban a kereskedelemhez, mint ő.¹¹⁹

A *Tudomány* ősz hajú, bajszos-szakállas férfija formai előképének a Michelangelo által festett Sixtus-kápolna mennyezetén szereplő Jeremiás próféta alakja tekinthető, akinek testtartását a művészek századokon át a bölcsesség fogalmának megjelenítésére használták.¹²⁰ Az alak fejről készült tanulmány a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztályán található.¹²¹ A kopaszodó, hosszú bajszú öreg-

Feszty Árpád – A Kertművesség allegóriája

Feszty Árpád – A Kovácmesterség allegóriája

Feszty Árpád – A Tudomány allegóriája

Feszty Árpád – A Szőlőművesség allegóriája

emberről szénrel rajzolt mű rendkívüli módon aprólékos és nagyon finoman árnyékol. Félig lehunytt szemei, arcának nyugodt fensége a reneszánsz festmények profétáit idézi. A kép modellje ismeretlen.

A nem azonosított öt allegória többsége nem művészeteket, hanem mesterségeket ábrázol, ezért is feltételezhető, hogy modelljeik a falusi nép köréből kerültek ki. Ugyanis Feszty előszeretettel alkalmazta modellként gyermekkorra helyszíneinek, Ógyallának és Martosnak lakóit, illetve saját családtagjait. Mivel a falképek kartonjait 1885 augusztusa előtt kivitelezte, feltehető, hogy nyáron dolgozott rajtuk, ugyanis az 1880-as években ebben az évszakban nem Budapesten, hanem rendszerint otthon tartózkodott, Ógyallán, tehát lehetősége nyílt onnan válogatni a modelleket.¹²²

A Kovácsmesterség allegóriájának izmos, jóképű fiatalemberként megjelenő modellje a korabeli fényképek és a Feszty-család leszármazottai szerint is Feszty István lehetett, Árpád testvére. István volt a legfiatalabb Feszty-fivér, az egyetlen, akinek nem volt szakálla, csak bajusza. Katonaként szolgált az osztrák-magyar hadseregben, a kép készülésének idején huszárhadnagyi rangban. Nagyon értett a lovakhoz – 1889-től a bécsi Militár Reitlehler Institut (a hadsereg lovas oktatóközpontja) tanára volt. Jóképűsége az életébe kerül: 1895-ben egy nő miatt tisztázatlan körülmények között öngyilkosságot követett el.¹²³

Feszty Árpád pályafutása kezdetén szívesen alkalmazta nővéreit, Ilkát és Gizelát modellként. Feltehetően róluk mintázta a *Kertművesség*, *Szőlőművesség* és a *Festőművészet* allegóriáit. Ők szerepelnek Feszty korai, *Hegedülő legény menyecskékkel* című képén, de Ilkát választotta modelljéül a festő a *Báméskodó lány* és a *Légyott* elnevezésű műveinek esetében is.¹²⁴ A Feszty-család őriz egy Árpád által festett nagyméretű csendéletet, amelyet a felirat szerint alkotója „Ilka nénye születése napjára” készített, és ezen, a festett állótükörben szintén kivehető a megajándékozott alakja.¹²⁵ A falképeken látható allegóriáknak a lányokról fennmaradt, nagyszámú fényképhez való hasonlósága és a fentiekben is vázolt szoros kapcsolatuk miatt valószínűsíthető, hogy a fiatal, szép leányok modelljei Feszty nővérei lehettek.¹²⁶

A *Zeneművészet* és a *Halászmesterség* allegóriájának modellje láthatóan egy személy volt. Ha megnézzük alaposan a két figurát, látható, hogy csak a bajusz és a haj színe különbözik (egyik barna, másik őszi), de maga az alak nagyon hasonlít. A festő itt modelljéül kedvenc ógyallai cigányzenészt, Czirok Lajost választhatta ki, őt már korábban is több képen megörökítette.¹²⁷ A hasonlóság, illetve a Czirok-család leszármazottainak közlése szerint is a két allegória modellje a fent nevezett férfiú lehetett.

A Lotz-terem Feszty Árpád által készített freskóinak esetében elsők között fordul elő a magyar falképfestés tör-ténetében, hogy nem a nemzetközileg használt görög-római mitológia ekkorra már sablonossá vált allegorikus figurái, hanem a magyar nép jellegzetes típusai szolgálnak elvont fogalmak megjelenítésére. Feszty a különböző foglalkozásokat, művészeteket nem a megszokott mitológiai alakokkal ábrázolta, hanem az adott munkát, tevékenységet végző népi, polgári alakot festette meg.¹²⁸

Már a 19. századi magyar falképfestés-észet első művei esetében is jelentkezett az az igény, hogy sajátosan magyar tematikájú és jellegű alkotások szülessenek, például a magyar mitológia elemeinek felhasználásával. A Vigadóban történt is erre próbálkozás Tündér Ilona és Árgyélus királyfi meséjének megfestésével (Lotz Károly és Than Mór,

Feszty Árpád – A Halászmesterség allegóriája

Feszty Árpád – A Zeneművészet allegóriája

Fesztly Árpád – A Színészmesterség allegóriája

Feszty Árpád – A Kereskedelem allegóriája

Feszty Árpád – A Szobrászúvészet allegóriája

Feszty Árpád – A Festőművészet allegóriája

Feszty Árpád – Az Ácsmesterség allegóriája

Feszty Árpád – Az Építőművészet allegóriája

*Kochmeister Frigyes képmása
(Gelléri Mór: A magyar ipar úttörői – élet- és
jellem-rajzok, Budapest 1887. 238.*

cökkenti az allegóriák érthetőségét, ami azok egyik legfontosabb ismérve. Ezért is ragaszkodtak a művészek a görög-római mitológia alakjaihoz, hiszen azok jelentésével mindenki tisztában volt.¹³² Feszty azonban megmutatta, hogy egy igazán jó alkotó néhány egy-szerű eszköz alkalmazásával képes a megszokottól eltérő, de jól érthető allegóriák megteremtésére. A jól megválasztott attribútumok és a kifejező figurák könnyen felismerhetővé tették az ábrázolni kívánt foglalkozást vagy művészeti ágat.

A freskók nemzeti jellegét egyrészt az adja, hogy a festő olyan embertípusokat ábrázolt, amelyekkel az ember nap mint nap találkozhatott – például a harcsabajszú halász, az ősz hajú nagybögös vagy az izmos kovácslegény karakteres figurájával. Egyes esetekben a jellegzetes öltözet, bőrkötény, „*gaty*a”, népviselet is fokozza az ábrázolt alakok népiességét. A figurák realizmusa nemcsak ábrázolásukon látszik, hanem jellemükben is érzékelhető, valamint abban is, hogy tevékenységükben is hitelességet mutatnak.¹³³ Az effajta valóságosságuk azonban hátrányára lett volna a falképeknek a mennyezeten való elhelyezése, mivel oda a szem mindig „*valamilyen könnyed, légi*s” alkotást kíván, így oda inkább a lebegő, fennkölt mitológiai vagy vallásos ábrázolások illenek. Ám a bolthajlásnál, amely még ugyan része a tetőnek, de az architektúra jól érzékelhető szerkezeti eleme, jobban befogadhatók a reális ábrázolások.¹³⁴

A csegelyek közötti lunettákban elhelyezkedő illuzionisztikus keretű tájképek szintén Feszty Árpád ecsetjétől származnak. Keretezésük reneszánsz stílusú ablakot idéz, így azt az érzést keltik a nézőben, mintha az azon túl elterülő tájat szemlélne. Az

1863–1864), de a témakészlet ezzel ki is merült – a magyar ősmondák viszonylagos ismeretlensége miatt.¹²⁹ A nemzeti jelleg kidomborítása a történelmi események felhasználásával érvényesült – így a Magyar Nemzeti Múzeum (1874–1875) a Ferencvárosi templom (1880–1881) és a Magyar Tudományos Akadémia (1891) esetében – de ez a témakör nem volt alkalmas minden típusú intézmény, így például egy bálozóhely díszítésére sem.¹³⁰

A 19. századi Magyarországon a nemzeti identitástudat nem az államhoz, hanem a néphez, illetve a nemességhez kapcsolódott, így a jellegzetes magyar alakokat megtettesítő allegóriák a nemzeti jelleg kifejezésére szolgáltak.¹³¹ Feszty belátta, hogy hazája mitológiájából nem sok témát meríthet, így inkább a nép realiztikus megjelenítésével tette a freskókat nemzeti jellegűvé.

Méray-Horváth Károly szerint ez az egyetlen olyan változtatás, amely nem

emberben azt az illúziót kívánja kelteni, mintha a teremből kinézve a magyar rónákat vagy éppen a Csallóköz vidékét látná. Valószínűleg a magyar népért és magyar földért rajongó Feszty ötlete volt, hogy ne a korban divatos „antik tájak”, hanem a számára kedves hazai vidékek legyenek ábrázolva a falképeken.

Feszty Árpád gyermekkori tájélményei művészete szempontjából meghatározóak voltak és ezek az emlékek végigkísérték egész életét és alkotói munkásságát.¹³⁵ A Csallóköz szépsége mély hatást gyakorolt rá: gyermekéveit Ógyallán töltötte,¹³⁶ családját Martoson és Kingyesen gazdálkodott.¹³⁷ Első – sikereket arató – művei is tájképek, ezeken a számára kedves, mocsaras kisalföldi tájat jelenítette meg.¹³⁸ Nemcsak művészeti pályájának kezdetén, hanem a legvégén is olyan hangulatú és tematikájú tájképeket készített, mint a Lotz-teremben is láthatók.¹³⁹

Az ablakok feletti lunettákat félköríves ablakok foglalják el, így ott festészeti díszítés nincsen. A nyílászáróktól jobbra eső falon látható első képen kisebb liget látható: dús koronájú fák foglalják el a festmény középső részét. A mellette levő tájképen az előtérből széles földút vezet egy ágasfás tanyaházhoz, mellette istállóval. A következő ábrázoláson is egy kis tanyaház figyelhető meg, szélmalommal. Ez feltehetően az ógyallai. falu szélén elhelyezkedő szélmalom, a mellette levő épület pedig az a kocsmá, amelyet Feszty Árpád édesapja bérelt az 1850-es években.¹⁴⁰

A terem hosszabbik oldalán elhelyezkedő, legszélső tájkép a legérdekesebb színvilágú: alkonypírban égő magányos hegyet (esetleg tűzhányót) ábrázol, az előtérben dimbes-dombos síksággal és magányos fával. A következő tájkép kompozíciója viszonylag egyszerű: lankás domboldalon felfelé vezető, nagyobb bokrokkal szegélyezett, kitaposott gyalogút látszik rajta. Az ajtó feletti ábrázoláson nagyobb facsoport figyelhető meg, középen két világosabb lombú fával. A mellette levő tájképen két vulkanikus eredetűnek látszó hegy magasodik, előttük nagyobb állóvízzel, rajta vitorlásokkal. Ezen feltehetően a Balatont ábrázolta. Elérkezve a hosszabbik oldal másik végére, ismét egy tanyaház-ábrázolással találkozunk, elől folyóvízzel, hátul fákkal:

A rövidebb fal ajtóhoz legközelebb eső lunettájában egy víztükör látható, partján földúttal és magas, magányos facsoporttal. Mellette egyívű kőhidat ábrázoló festmény az előtérből felkanyarodó földúttal. Ez minden bizonnyal az Ibolya-patakon átívelő ógyallai kőhid lehet, ez Feszty Árpád kedvelt témája, több festményén is megörökítette.¹⁴¹ Az ablakok felé legközelebb eső lunetta tájképén egy köves mederágyban zubogó patak figyelhető meg, partjai mentén nagy, különös alakú sziklákkal. Ezek, illetve a képen látható, magányos facsonk hasonlóságot mutat az operaházi elpusztult Feszty-alkotások egyikén látható tájjal. Ennek ihletője pedig Szicília sziklás tengerpartja volt, így a motívum innen eredhet.¹⁴² A tájképek összességét tekintve azonban, elmondható, hogy nagy részük minden bizonnyal hazai tájat ábrázol. Mivel egy magyar, fővárosi helyiség dekorálásáról van szó, Feszty igyekezett tradicionális hazai tájakat megjeleníteni – ágasfával, szénaboglyával, illetve szélmalommal.

Petschacher Gusztáv nemcsak a Lotz termet díszítő festőművészek kiválasztásában járt el körültekintő gondossággal, hanem nagy hangsúlyt fektetett az előcsarnokok, a lépcsőházak és a táncterem díszítőfestésére is. Ezeket az ő tervei koncepciója alapján Eichhorn Vilmos készítette, akinek egyéb művészi működéséről alig maradt fenn adat.

Feszty Árpád falképe – Az ógyallai híd

Feltételezésem szerint Petschacher pártfogását élvezhette, ugyanis ő lett megbízva a Harkányi-palota díszítőfestésével is, ezért esett rá a választás, a jóval ismertebb Scholtz Róbert és műhelye helyett. Eichhorn a hátsó traktusba vezető dongaboltozatos folyosót, a díszlépcsőházat, a foyert, az ehhez csatlakozó galériát és a tánctermet látta el díszítőfestéssel. A koncepciót azonban nem ő, hanem Petschacher Gusztáv találta ki, aki reneszánsz motívumait mintakönyvekből vette.¹⁴³

Az Eichhorn által készített ún. pompeizáló díszítőfestés a díszlépcsőházban érvénye-sült a legélénkebben, és a róla maradt fénykép alapján elmondhatjuk, hogy a dús dekoráció főként antik romokat, maszkokat, kentaurokat, baziliskuszokat keretező medalionokból, groteszkekből és füzerekből tevődött össze. A Terézvárosi Kaszinó lépcsőházában alkalmazott motívumok nagyrészt megegyeznek a szintén Petschacher Gusztáv által tervezett Harkányi-palota díszlépcsőházának nemrég feltárt pompeizáló díszítőfestésével.

A Lotz-teremben Eichhorn Vilmos alkotásai az íves oldalfalakon is láthatók, de a mennyezet síkján a freskókat befoglaló kazetták közötti sávok geometrikus mintákkal való kitöltését és a csendéletek megfestését is ő végezte. A boltozat oldalsó részein Feszty allegorikus alakjait, illetve tájképeit övező falfelület teljes dekorálását végezte delfinekkal, sárkányokkal, gorgóókkal, valamint a Bacchusra utaló szőlőleveles ágakkal. Leglátványosabb munkái a díszteremben a Feszty-féle allegorikus alakok illuzionisztikus terét alkotó, gyümölcsgirlandokkal és szalagsokrokkal, ékesített reneszánsz loggiák,

Feszty Árpád falképe – Az ógyallai malom

utóbbiakhoz mindig az alattuk elhelyezkedő alak kisméretű attribútumai vannak kötve. A jelképek, történetekre, személyekre utaló tárgyak összekötése, amely a groteszk ornamentika eszköztárának része, előfordult már a reneszánszban is, és érdekes játékot jelentett a művelt elmék számára.

A Feszty-féle allegóriák felett az aranyozott, virágdíszes szellőzőrácsok és a kisméretű Lotz-képek között vastag, aranyozott keretezésű téglalap alakú mezőkben 12 csendélet látható: használati tárgyak, szerszámok, gyümölcsök művészi elrendezésű csoportjai. A képző-, az előadó-, a zene-, a kertművészet, a kereskedelem, valamint a hadimesterség jellemző eszközeit mutatják be a halványkék alapon különböző tárgyak csoportjait bemutató alkotások. Bár a hat csendélet-téma közül öt (a hadiművészet kivételével) megjelenik allegóriaként is a terem egyéb ábrázolásain is, azokkal szorosabb összefüggésbe nem hozhatóak, inkább csak díszítő szerepet játszanak.

A Budapestre utaló falképfestészeti témák kiválasztása nem volt véletlen, ugyanis a kaszinó körül tömörültek a VI. kerület politikai életét uraló Terézvárosi Kör tagjai, akik csoportosulását ezért kaszinópártnak is nevezték.¹⁴⁴ A kör a VII. kerület politikai életét uraló Morzsányi Párttal és az e téren a fővárosban domináns szerepet játszó Józsefvárosi Körrel érdekszövetséget alkotott.¹⁴⁵ A VI., VII. és a VIII. voltak Budapest legnépesebb kerületei, és mivel a közgyűlési helyek száma a népességtől függött, ezekből a városrészekből került ki a Fővárosi Közgyűlés tagságának nagyobbik része. Ez pedig a közügyekben való igen nagy befolyással, így jelentős hatalommal járt.¹⁴⁶ Lotz Károly

tehát nem véletlenül választotta mintaként a Dózse-palotát díszítő Veronese-freskót. A klasszikus minta kiválasztása utalhatott arra, hogy miképpen a Dózse-palotában székelő velencei városatyák irányítják a köztársaságot, úgy bírnak hatalommal a Lotz-teremben ülésező kaszinótagok a főváros fölött.

A kaszinótagok éves közgyűléseit ugyanis a Lotz-teremben tartották, ahol, egyéb nagy politikai rendezvények is előfordultak – például 1893-ban az Országos Liberális Nagygyűlés helyszínéül szolgált.¹⁴⁷ Az évek során, főként farsang idején, megrendezésre került itt protestáns-bál, medikus táncestély, kereskedelmi bál, jogász táncestély vagy akár a Budapesti Első Gyermekekmenhely Egyesület kalikó-bálja. Mulatozott itt a budai izraelita nőegylet, a „Hunnia” magyar bicycle-klub, a budapesti gyógyszerészegylet, az asztalos ipartestület, az üvegessegédek önképző körének és a tornázó ifjak körének tagjai is. A Közúti Vaspálya Társaság kalauzai, rajztanárjelöltek és művésznövendékek szintén ezt a helyszínt találták megfelelőnek vigadozás céljára.¹⁴⁸ Hangversenyek helyszínéül is szolgált a terem,¹⁴⁹ például itt szervezett Liszt Ferenc tiszteletére búcsúkoncertet 1886. március 11-én Thomán István (1862–1940), a zeneszerző kedvenc magyar tanítványa.¹⁵⁰

A fent említett belvárosi pártok összefogásuk eredményeképp az 1880-as években feltétel nélkül uralták a közéletet, ám helyzetük az 1890-es évekre megrendült,¹⁵¹ majd 1907-ben olyan jelentős pénzügyi nehézségeik támadtak, hogy rákényszerültek klubépületük eladására.¹⁵² Az 1906. április 22-ei közgyűlésen a Fővárosi Casino-épület Részvénytársaság – anyagi helyzetére való tekintettel – elhatározta saját felszámolását.¹⁵³ Klubépületüket 1908. március 4-én Goldberger Sámuel Gottlieb (1874–1945) és neje, Winter Tini vásárolta meg 640 000 koronáért.¹⁵⁴ Az új tulajdonosok Sziklai Zsigmond (1864–1937) műépítést bízták meg az ingatlan áruházzá váló átalakításával.¹⁵⁵ A főváros erre a célra az építési engedélyt 1907. augusztus 8-án adta meg, de az átalakítás csak 1909 májusában kezdődött el.¹⁵⁶

Röviddel a munkálatok megkezdése után kiderült, hogy már az 1884-es építkezés folyamán széthasadtak az Andrassy út felé eső rész tartópillérei, és ekkor csupán vaspántokkal kötötték össze ezeket. Tehát csak a belső átalakítása lehetetlenné vált, így célszerűbbnek látszott a ház teljes lebontása és helyén egy másik épület emelése, és ennek kivitelezése az adómentesség miatt úgysem járt volna többletköltséggel. Így 1909 júliusában abba is hagyták az átalakító munkálatokat, és megkezdték az épület elülső kétharmadának bontását.¹⁵⁷ Mivel Goldberger Sámuel határozott kívánsága az volt, hogy áruháza impozáns benyomást keltsen, így a kaszinó legdíszesebb része – a Paulay Ede utca felé eső hátsó traktus, benne a Lotz-teremmel – szinte eredeti állapotában megmaradt. A dísztermet Sziklai Zsigmond kis szinteltolódással illesztve az új emeletbeosztáshoz, megfelelő módon integrálta az új funkciójú ingatlanba.¹⁵⁸ Az átalakításokat 1910 végén fejezték be, és 1911. március 3-án megnyílt a hatalmas méretű, a kor igényeinek megfelelően modern Párisi Nagy Áruház, mint Budapest világvárossá válásának egyik bizonyítéka, amint a korabeli sajtó emlegette.¹⁵⁹

A Sziklai-féle átalakítás során a Lotz-terem fölé egy vasbeton szintet emeltek, ez magában foglalt egy szecessziós stílusú büfét, ennek konyháját és egy zeneerkélyt. Mivel az eredeti épület alapozásával problémák voltak, ez az emelet

A Jungfer Gyula által készített csillár a Lotz-teremben

nem nehezdedhetett az alsóbb szintekre, így függesztett födémrel készült.¹⁶⁰ A Lotz-terem tetejét pedig erre a vasbeton mennyezetre rögzítették négy 110 centiméter hosszú szegecselt vastartó (acéltraverz) segítségével.¹⁶¹ Nemcsak a stukkóboltozat függ acélszerkezeten, hanem a két csillár részére is külön aknanyílásokat vágtak, és ezeken átvezetve külön lettek rögzítve.¹⁶² Mikor helyrehozták az átalakítás okozta kisebb károkat, restaurálták a freskókat is.¹⁶³ Ekkor kerülhettek Goldberger Sámuel Gottlieb „*hatalomátvételőnek*” jeleként a terem négy sarkában látható plasztikus címerekre a „G S G” monogramok.

A Lotz-terem áruházi funkcióját sohasem sikerült egészen megtalálni, mivel jóval igényesebb helyiség volt annál, minthogy egyszerű áruházi eladótérként funkcionáljon. A Párisi Nagy Áruház épülete a második világháborúban kisebb sérüléseket szenvedett, majd helyiségeit az Állami Könyvterjesztő Vállalat raktáraként használták.¹⁶⁴ Az államosított ingatlan a Centrum áruházlánc részeként 1957-ben Divatcsarnok néven újra megnyitotta kapuit.¹⁶⁵ A Lotz-terem ettől kezdve időszakos árubemutatók helye volt: az itt felállított vitrinekben konfekcionált divatcikkeket, kemping- és szabadidőtermékeket tekinthetett meg az érdeklődő, de sokszor rendeztek itt divatbemutatókat is.¹⁶⁶ Karácsony idején mindig hatalmas karácsonyfát állítottak a terem közepére, és gyermekjátékokat árusítottak a helyiségben.

A második világháború utáni első nagyobb restaurálás 1963 novemberében kezdődött Przudik József festőművész irányításával.¹⁶⁷ A munkálatok 1964 márciusára

fejeződtek be,¹⁶⁸ majd ezt követően az épület 1967-ben műemléki védeltséget kapott.¹⁶⁹ A nyolcvanas évek végétől egyre több üzlete zárt be, így az áruház lassan elnéptelenedett, végül már csak karácsony előtti ideiglenes elárúsítóhelynek használták.¹⁷⁰ Régi nevét 1996-ban kapta vissza, de ez sem mentette meg a csődtől és az 1999-ben bekövetkező bezárásától. 2001-ben elővásárlási jogával élve, a Kincstári Vagyoni Igazgatóság vette meg az ingatlant 1,5 milliárd forintért a magyar állam számára a Centrum Áruházak Részvénytársaságtól.¹⁷¹

2005-ben három milliárd forintért a luxemburgi székhelyű ORCO Property Group birtokába került az ingatlan. Az új tulajdonos a műemléki részek megőrzése mellett, a Tiba János vezette Tiba Építész Stúdió segítségével korszerű áruházzá és irodaházzá alakította.¹⁷² Ennek során 2008-ban Herling Zsuzsa festő-restaurátor és csapata hozta rendbe a mennyezet és oldalfalak aranyozását, stukkóit és falfestményeit. A termen három hónapon át folyamatosan dolgozott tizennégy restaurátor.¹⁷³ A Párisi Nagy Áruház 2009. november 9-én nyitotta meg újra kapuit.¹⁷⁴

Az épület Lotz-termét azóta – kisebb megszakításokkal – kávéházként élvezhetik a vendégek. A helyiség egyike Budapest legdíszesebb és legünnepélyesebb neoreneszánsz termeinek, melyben minden részlet a 19. század vége legkiválóbb művészeinek és iparosainak keze nyomát viseli magán. Lotz Károly művészetének csúcspontján alkotta a terem fő falképét, ahol először jelentkezik a békaperspektívából történő ábrázolásmód. A Feszty Árpádtól származó művek is a festő legjobb ilyen technikájú alkotásai közül valók és újszerű a magyaros alakok allegóriaként való szerepeltetése. A historizmus építészetének és falképfestészetének egyik legharmonikusabb alkotása ez a terem, amely – bár idegen épületbe ágyazottan – de szinte teljes épségben élte túl az elmúlt másfél évszázadot.

JEGYZETEK

1. *Gábor 2010*, 13.
2. *Gábor 2010*, 14. 1873-ban került a Terézvárosi Kaszinó telke a Fővárosi Közmunka Tanács birtokába vétel, illetve kisajátítás címén (BFL VII.12. d. 3984-es telekkönyvi betétszám)
3. *Gábor 2010*, 27.
4. BFL VII.12. d. 3984-es telekkönyvi betétszám 1.
5. BFL VII.2.e Cg.2457.okm.258 A Fővárosi Casino-épület Részvénytársaság alapszabályai, 1.
6. *Hell 1885*, 185.
7. BFL VII.2.e Cg.2457.okm.258
8. A Terézvárosi Kaszinó elnöke 1885-től 1891-ig Mendl István épületgépész, vállalkozó volt. Őt Pucher József (1866–1905) építész követte. 1905-től dr. Radocza János (1835–1926) ügyvéd, országgyűlési képviselő, udvari tanácsos, a Magyar Iparbank Jogtanácsosa, a BUR Vasút igazgatósági tagja töltötte be ezt a posztot. *Barta 1978*, 68.
9. BFL IV. 1407/b 35821/1884 1., BFL IV. 1407/b 38614/1884 1.
10. BFL IV. 1407/b 34092/1885 3.
11. BFL IV. 1407/b 41175/1885 1, 3., BFL VII.2.e Cg.2457.okm.258 – Az 1886-os évi közgyűlés jegyzőkönyve
12. *Eöry 2010*, 105.

13. BFL VII.12. d. 3984-es telekkönyvi betétszám
14. Petschacher Gusztáv építészetéről Ybl Ervin írt két tanulmányt: *P. G. építésze. Magyar Művészet*, Budapest VIII. évf. 1932. 166–193. és *P.G. építésze, Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve*, Budapest, 1955.
15. *Gábor 2010*, 27.
16. *Méray-Horváth 1885*, 96.
17. Bor Ferenc kutatásai nyomán
18. *Méray-Horváth Károly*: A fővárosi VI. és VII. kerületi kör palotája, *Bauzeitung für Ungarn*, Budapest XIV. évf. 29. sz. 1885. IX. 27. 185–186.; *dr Hell A.*: Das neue Casinogebaude des VI und VII Bezirks.
19. BFL VII.2. e Cg.2457.okm.258 – a Fővárosi Casino-építő Részvénytársaság részvénye, Lehetséges, Klösz György hogy az eredeti fényképet 1885 tavaszán készítette, mivel az 1885. május 2-án megnyílt Országos Általános Kiállításra alkotta meg az Andrássy út látványos panorámaképét. Ennek létrehozásához, az itt lévő épületekről (köztük a kaszinóról is) közel kétszáz felvételt készített, és ezek nagyítás utáni párhuzamosan egymás mellé helyezése révén, létrehozta az út illuzionisztikus képét. (*Győri 1989*, 3)
20. *Kahn 1891*, 14.
21. *Kahn 1891*, 14.
22. *Ybl 1932*, 188.
23. *Ybl 1932*, 189.
24. *Ybl 1932*, 188.
25. *Ybl 1932*, 189.
26. *Ybl 1932*, 172.
27. *Méray-Horváth 1885*, 99.; BFL IV. 1407/b 35821/1884. 1.
28. *Méray-Horváth 1885*, 99.
29. BFI IV. 1407/b 41175/1885 1.
30. *Hell 1885*, 185.; BFL IV. 1407/b 34092/1885. 1.
31. *Hell 1885*, 185.; BFL IV. 1407/b 34092/1885. 1,3.
32. *Hell 1885*, 185.
33. *Hell 1885*, 186. BFL IV. 1407/b 41175/1885 1.
34. *Ybl 1932*, 189.
35. *Eőry 2010*, 106.
36. BFL IV. 1407/b 41175/1885.
37. *Csordás 1999*, 32.
38. *Ybl 1932*, 189.
39. *Hell 1885*, 185.
40. *Gábor 2010*, 28.
41. *Hell 1885*, 186.; Róth Zsigmond és műhelye végezte a Fővámház (1873), a régi Nemzeti Színház, a Vasudvar és a Nyugati pályaudvar (1877) üvegezését is. Halála után fia, Róth Miksa vette át műhelyének vezetését.
42. A koronaüveget másnéven holdüveget vagy bucnisüveget már a román kortól alkalmazták, főként templomok nyílászárói esetében. Kőrgyűrűhöz hasonló alakjukat pörgetéssel állították elő. Készítésekor az üvegfúvópipára merített anyagból üveggömböt (bankát) készítenek, melynek fenékrészét kissé vastagítják, majd hozzá tartóvasat illesztnek. Ezután a fúvópipát lerepesztik, és az üveggömböt

- visszamelegítik, majd forgatással nyújtják mindaddig, míg ki nem hajlik és a sima, kör alakú üvegtábla létre nem jön. *Szűcs 2005*, 18.
43. A keretelő ólmozás megereszkedése miatt a 2008-as restaurálás során újrafoglalták a darabokat, és hiányosságait is pótolták. (Török Zsófia, a Lotz-terem egykori rendezvényszervezője szíves szóbeli közlése nyomán)
44. *Sziklai 1911*, 339.
45. *Méray-Horváth 1885*, 99.
46. *Ybl 1938*, 196.
47. *Szabó 1985*, 244.
48. *Kitlicska 191*. nyomán
49. *Szvoboda Dománszky 1987*. 10.
50. *Szvoboda Dománszky 1986*. 135.
51. *Szvoboda Dománszky 1986*. 153.
52. A kaszinótagok közül is bizonyára többen beleszólhattak a tervekbe, mindenekelőtt az építkezési bizottság tagjai: Kappeter Adolf, Klein H. János, Kern István, Gamnitzky Lajos, Pártos Gyula, Preiszer József, Lehr Antal és Scheinder Lajos. (BFL VII.2. e Cg.2457.okm.258.)
53. Herling Zsuzsa, a terem festőrestaurátora szíves szóbeli közlései alapján
54. *Pesti Hírlap* 1885, VII. évf. 227. sz. 1885. VIII. 20. 3., BFL IV 1407/b 41175/1885 1 és 3.
55. *Feszty 1904*, 379.
56. *Szvoboda Dománszky 1986*, 136.
57. *Ybl 1938*, 197.
58. *Hoppál 1988*, 708.
59. Svoboda Dománszky Gabriella szíves szóbeli közlése alapján.
60. *Szvoboda Dománszky 1987*. 30.
61. Így például az Egyetemi Könyvtár földszinti előcsarnokának sgraffitto alakjai (1875) vagy a Régi Műcsarnok lunettákban lévő alakjai (1877) esetében is.
62. Lotz Károly: Vázlat Budapest apoteózisához, karton, olaj, 580 x 400 mm, 1885, Szépművészeti Múzeum - Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai osztály, 1905-374/a
63. *Riedl 1899*, 10.
64. *Méray-Horváth 1885*, 98.
65. Paolo Veronese: Velence Justitia és Pax között, 1575–1577, Velence, Dózse-palota, Sala del Colleggio), Paolo Veronese: Velence Neptunusszal és Herkulesselel, 1575–1577, egykor Velence, Magistrato delle Legne, ma Szépművészeti Múzeum – ld. *Vécsey 2008*. 27–29.
66. *Ybl 1981*, 44. katalógusszámú kép – Lotz Károly: Budapest apoteózisának vázlata, olaj, vászon, 69 x 58,5 cm, j.l. j.: Lotz K, egykor báró Hatvány Ferenc tulajdonában, jelenleg is magántulajdon.
67. *Ybl 1932*, 198.
68. A Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztályán: *Tanulmány az Ipar alakjához*, 1905-701, 1885, karton, vörös és fehér kréta, 315 x 198 mm; *Tanulmány a Hír alakjához*, 1905-659, 1885, karton, vörös és fehér kréta, 270 x 310 mm; *Tanulmány a Kereskedelem alakjához*, 1905-1024, 1885, karton, vörös és fehér kréta, 354 x 246 mm; *Tanulmány a Duna alakjához*, 1905-782, 1885, karton, vörös és fehér kréta, 394 x 298 mm; Az Országos Szépművészeti Múzeum 1920-ban rendezett Lotz-kiállításán 89, 90, 91, 92, 93 sorszámokon voltak kiállítva.
69. *Ybl 1932*, 198.
70. *Riedl 1899*. 18.

71. *Ybl 1938*, 458.
72. *Riedl 1899*.
73. *Bakó 2006*, 11.
74. *Genthon 1935*, 91.; *Riedl 1899*, 11.
75. *Riedl 1899*, 9.
76. *Riedl 1899*, 10.
77. *Ybl 1938*, 453.
78. *Riedl 1899*, 9.; *Szvoboda 1986*, 161.
79. *Feszty 1904*, 371.
80. *Riedl 1899*, 11.
81. *Genthon 1935*, 90.; *Riedl 1899*, 11.
82. *Ybl 1938*, 459.
83. *Ybl 1938*, 197.; *Ybl 1981*, 35.
84. Ezt a tévedést veszik át a későbbi Terézvárosi Kaszinót említő irodalmak. Ez a dátumozás szerepel a Nemzeti Galéria kartonjain is.
85. *Ybl 1938*, 196.
86. *Ybl 1938*, 454.
87. *Ybl 1938*, 242, 460.
88. *Méray-Horváth 1885*, 98.
89. *Ybl 1938*, 196.
90. *Ybl 1938*, 201.
91. A főalakhoz készített krétavázlat a BÁV 1995. évi májusi aukcióján szerepelt. BÁV 95. művészeti aukciója 1995. május 43. 273. sz. Lotz Károly: *Allegorikus női alak*, vörös kréta, fedőfehér, papír, 190 x 400 mm, j.k.j.: „Lotz”
92. *Ybl 1938*, 201.
93. *Ybl 1938*, 201.
94. *Riedl 1899*, 23.
95. *Ybl 1938*, 201.
96. *Ybl 1938*, 135, 332. 1880 körül?, karton, olaj, 323 x 431 mm) ma a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria Grafikai osztályán található, melyen egy hanyatt fekvő női akt látható, akinek bal keze az előtte fekvő férfialakon nyugszik, ennek kezében italosedény.
97. *Ybl 1938*. 95.
98. *Genthon 1935*. 91.
99. *Ybl 1938*, 95.
100. *Feszty 1904*, 376.
101. *Ybl 1938*, 198. és 472.
102. *Görbe 2016*. 142.
103. *Vállalkozók Lapja* V. évf. 9. sz. 1883.09.10.; *Vasárnapi Ujság* XXXI. évf. 41. sz., 1884.10.12. 661; *Vasárnapi Ujság* XXXI. évf. 43. sz. 1884.10.26, 692; *Budapester Ausstellung Zeitung*, Budapest I. évf. 10. sz. 1885. 10. 78; *Vasárnapi Ujság* XXXII. évf. 12. sz. 1885.03.22., 195; *Vasárnapi Ujság* XXXII. évf. 21. sz. 1885. 5.24., 344.; *Vállalkozók Lapja* VI. évf. 2. sz. 1885.02.25. Mindegyik említett falképegyüttes elpusztult.
104. *Pesti Hírlap*. VII. évf. 1885.08.20., 3.

105. BFL IV. 1407/b 41175/1885 1, 3., *Méray-Horváth Károly* a *Művészi Iparban* 1885-ben megjelent cikkében Feszty freskóival kapcsolatban gyorsan végzett munkára tesz utalást, ami szintén az elkészítésükre rendelkezésre álló rövid időintervallumot valószínűsíti.
106. *Méray-Horváth 1895*, 101.
07. Bár az alak kottát tart a kezében, a *Pesti Hírlap* VII. évf. 277. sz. 1885.08.20., 3. oldalán olvasható attribúciója, a szalagsokrokon függő maszkok és az allegória Jászai Marira való hasonlósága is inkább a színészmesterséghez és nem az énekművészethez köti.
108. *Vasárnapi Ujság* XXXVIII. évf. 13. sz. 1891.0329./, 99., *Kovács 1997*, 35. és 65.
109. *Pakots 1965*, 8., *Herczeg 1982*, 9., *Csontó 2009*, 9. Összevethető Feszty Árpád egy későbbi önarcképével –1905.k., olaj, vászon, 54 x 44 cm, j.n., Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Modern Magyar Osztály 7576 ltsz.,
110. Feszty Árpád: *Hegedülő legényleányokkal*, olaj, fa, 36 x 43 cm, jelzés nélkül, magántulajdon, Feszty Árpád: *Werböczy István* vázlat, olaj, vászon, ismeretlen méret, j.l.j.: „Feszty Árpád», Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark, ltsz. nélkül
111. *Feszty – Ijjas 1999*, 15.
112. *Vasárnapi Ujság* XXXVII. évf. 4. sz. 1890.01.26., 57.
113. *Ybl 1938*, 22.
114. *Ybl 1938*, 21.
115. *Feszty – Ijjas 1999*, 46.
116. Feszty Árpád: *Mária Magdolna*, 1880. k., olaj, fa, 18 x 30 cm, j.l.j.: „Feszty Árpád”, magántulajdon
117. *Székely – Cenner – Szilágyi 1984*, 54.
118. *Gelléri 1887*, 240.
119. *Gelléri 1887*, 242.
120. Michelangelo Buonarotti: *Jeremiás próféta* (a Sixtus kápolna mennyezetének részlete), 1511, freskó, 390 x 380 cm.
121. Feszty Árpád: *Férdfej* (Öregemberről készült tanulmány a Lotz-terem tudomány allegóriájához), 1885 előtt, papír, szén, fedőfehér, 427 x 318 mm, j.f.b. „Feszty Árpád”, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, F.90.29. ltsz.
122. *Feszty – Ijjas 1999*, 38.
123. *Feszty 1989*, 46-52.
124. Feszty Árpád: *Báméskodó lány*, 1881. k., olaj, fa 25 x 15 cm, jelzés nélkül, magántulajdon, Feszty Árpád: *Légyott*, 1879. k., olaj, vászon, 29 x 21 cm, j.l.j. „Feszty Árpád”, magántulajdon
125. Feszty Árpád: *Reggeli után*, 1877, olaj, vászon, 76 x 159 cm, jelezve középen a borosüveg címkéjén, magántulajdon
126. Feszty Ilonáról és Gizelláról készült fényképek a Feszty-család (Komárom) birtokában.
127. Feszty Árpád: *Czirok Lajos*, 1875. k. olaj, vászon, 45 x29 cm, j.l.j. Feszty Árpád, Duna Menti Múzeum, Komárom, DM B-398, Feszty Árpád: *Pihenő muzsikus* (Czirok Lajos), 1890. k., olaj, vászon kartonra ragasztva, 68 x 53 cm, j.l.b.: „Feszty Árpád”, magántulajdon
128. *Szana 1889*, 182.
129. Bár 1854-ban megjelent *Ipolyi Arnold: Magyar Mitológia* című könyve, de ez sem segített sokat a képzőművészek helyzetén.
130. *Szvoboda Dománszky 1986*, 138.
131. *Szvoboda Dománszky 1986*, 141.
132. *Méray-Horváth 1895*, 100.

133. *Méray-Horváth 1895*, 101.
134. *Méray-Horváth 1895*, 101.
135. *Feszty – Ijjas 1999*, 28.
136. *Feszty– Ijjas 1999*, 13.
137. *Feszty – Ijjas 1999*, 17.
138. *Alkonyi táj* (1875), *Alföldi táj* (1877), *Alföldi tanya* (1877). *Feszty-Ijjas 1999*, 34.
139. *Feszty – Ijjas 1999*, 130.
140. Bagin Árpád ógyallai helytörténész szíves szóbeli közlése alapján.
141. Feszty Árpád: *Ógyallai híd*, 1875. k., 110x70 cm, j. n., Duna Menti Múzeum, Komárom ltsz. B-505, Feszty Árpád: *Gyallai híd*, 1910–1911. – reprodukálva: *Vasárnapi Ujság* LIX. évf. 3. sz. 1912.01.21.
142. *Görbe 2016*, 139.
143. *Hell 1885*, 186.
144. A Terézvárosi Kör korábban a Király utcában működött, majd több tagjának (Radocza János, ügyvéd, Pucher József, építész, Mérő János, ügyvéd, Török József, patikus, Fuchs Ignác, bankár, Schweiger Adolf, nagykereskedő) a Fővárosi „Casino” Épület Rt-hez fűződő üzleti kapcsolata tette lehetővé, hogy impozáns, új klubhelyiségekre tegyenek szert az Andrássy úton. (*Vörös 1991*, 38.)
145. *Pesti Hírlap* 1891. 09.16.02.
146. *Vörös 1991*, 38.
147. *Szigetvári 1894*, 51.
148. *Csontó 2009*, 9., *Vasárnapi Ujság*: XXXVIII. 3. sz. 1891.01.18., 45; XXXIX. 8. sz. 1892.02.21., 145; XL. 3. sz. 1893.01.15. 45; LI. 1894. 36. sz. 09.09. 594; LIV. 9. sz. 1897. 02.28., 142.
149. *Ybl 1932*, 189.
150. *Watzatka 2011*, 204.
151. *Pesti Hírlap* 1891, IX. 16. 2.
152. *Bugár-Mészáros 2005*, 48.
153. *Eőry 2010*, 106. Ezután a Terézvárosi Kaszinó az Andrássy út 24. szám alatt működött tovább.
154. BFL VII.12. d. 3984-es telekkönyvi betétszám 2–3.
155. *Sziklai 1912*, 335.
156. *Sziklai 1912*, 335.
157. *Sziklai 1912*, 335.
158. *Szilágyi 1986*, 243.
159. *Sziklai 1912*, 339.
160. *Sziklai 1912*, 337.
161. *Hell 1885*, 185.
162. *Bugár-Mészáros 2005*, 48.
163. *Sziklai 1912*, 337. o
164. *Csontó 2009*, 9.
165. *Ráday 2007*, 41; *Fazekas 2001*, 98., A Rákóczy úti Holzer-féle Divatcsarnok 1956-ben leégett, így kaphatta meg ez az áruház a nevét. *Herczeg 1982*, 77.
166. *Herczeg 1972*, 76; *Pakots 1965*, 8.
167. *Esti Hírlap* 1963. XI. 19. 6. A restaurátorok Döbrentei Gábor, Lente István, Leszkovszki György, Szentesi Róza és Szaxa József voltak. *Pakots 1965*, 8.
168. *Esti Hírlap* 1964. III. 24. 9.
169. *Magyarország műemlékjegyzéke 1976*. 60.; *Budapest műemlékjegyzéke 1976*. osz. nélkül.

170. *Magyar Hírlap* 2009. XII. 7. 15.

171. *Fazekas* 2001, 98.

172. *Magyar Hírlap* 2009. XII. 7. 15.

173. Bár a helyiség viszonylag jó állapotban volt, a munka átvételekor a falakat tíz centiméternél vastagabb por borította, így ennek eltávolítása volt az elsődleges feladat. Ezután következett a korábbi felújítás során átfestett alsóbb rétegek feltárása és a tapasztaltak alapján az eredeti részletek és színek visszaadása. Az esztétikai helyreállítás is megtörtént, a restaurátorok igyekeztek semmit sem átfesteni, a modern műemlékhelyreállítási gyakorlat szerint inkább retusáltak. Ahol az eredeti freskók rossz állapota nem tette lehetővé a feltárást, meghagyták az előző helyreállítás eredményeit. *Somogyi – Zsiray* 2009. 15.

174. *Könyvjelző Magazin* 7. évf. 4. szám 2011.04, 93.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BFL IV 1407/b 35821/1884-III. Pest város tanácsának iratai

BFL IV 1407/b 38614/1884-III. Pest város tanácsának iratai

BFL IV/1407/b 34092/1885-III. Pest város tanácsának iratai

BFL IV. 1407/b 41175/1885-III. Pest város tanácsának iratai

BFL VII. 2. e. Cg. 2457. okm. 258. számú doboz A Fővárosi Casino-építő Részvénytársaság iratai

BFL VII.12. d. A jogszolgáltatás területi szervei. A Budapesti királyi Járásbíróság iratai (pesti telekkönyvek), telekkönyvi betétszám: 3984

Bakó 1994

Bakó Zsuzsanna: Lotz Károly, Budapest 1994.

Barta 1978

Barta András: Krúdy Gyula: Szent Terézia utcái (Kézirattár, Akikre Krúdy emlékezett), Budapest 1978.

Bugár-Mészáros 2005

Bugár-Mészáros Károly: Boglyaív alatt – Az egykori Párisi Nagy Áruházról. *Szalon* IX. évf. 3. sz. 2005. 3. 48–59.

Csontó 2009

Csontó Sándor: A divat katedrálisától a luxusirodákig in: *Budapest* 32. évf. 7. sz. 2009.VII. 8–10.

Eőry 2010

Eőry Gabriella: Kaszinók, részvénytársaságok és hitelek in *Aetas* XXV. évf. 2. sz. 2010. II. 102–106.

Feszty 1904

Feszty Árpád: Lotz Károly. *Művészet*, 1904, III. évf. 11. sz. 358–381.

Feszty – Ijjas 1999

Feszty Masa, Ijjas Antal: Feszty Árpád élete és művészete. Budapest, 1999.

Feszty 1989

Feszty István: A Feszty-család története. Tatabánya, 1989.

Gábor 2010

Gábor Eszter: Az Andrássy út körül. Budapest, 2010.

Gelléri 1887

Gelléri Mór: A magyar ipar úttörői – élet- és jellem-rajzok. Budapest, 1887.

Genthon 1935

Genthon István: Az új magyar festőművészet története, Budapest, 1935.

Görbe 2016

Görbe Márk: Feszty Árpád falképei a Magyar Állami Operaház büfégalériájában. TBM, XII. évf. 2016, 139–164.

Győri 1989

Győri Lajos: Vég nélküli képek. Körkép a körképről, 1989.

Hell 1885

Dr Hell, A.: Das neue Casinogebäude des VI und VII Bezirks. Bauzeitung für Ungarn. Budapest, XIV. évf. 29. sz. 1885. IX. 27. 185–186.

Herczeg 1982

Herczeg Magda: Adalékok a Népköztársaság útja történetéhez. Budapest, 1982.

Hoppál 1988

Mitológiai Enciklopédia I., szerk. Hoppál Mihály. Budapest, 1988.

Kahn 1891

Kahn, Joseph: Budapesti Útmutató, Emlék a főváros látogatóinak. Budapest, 1891.

Kitlicska 1981

Kitlicska, Werner: Die Malerei der Wiener Ringstrasse. Wiesbaden, 1981.

Méray-Horváth 1885

Méray-Horváth Károly: A fővárosi VI. és VII. kerületi kör palotája. Művészi Ipar, I. évf. 3. sz. Budapest, 1885. XII. 94–102.

Pakots 1965

Pakots György: Vitrinek a Lotz-teremben. *Népszava* X. évf. 232. sz. 1965. X. 3. 8.

Ráday 2007

Ráday Mihály: Csak hrsz. a biztos – A budapesti Párisi Áruház 41–42. In: *Utóirat* 2007. III.

Riedl 1889

Riedl Frigyes: Lotz Károly falfestményei. Budapest, 1899.

Rückwardt 1895

Rückwardt, Heinrich: Architektonische Studien Blatter aus Budapest. Berlin, 1895.

Szabó 1985

Szabó Júlia: A XIX. század festészete Magyarországon. Budapest, 1985.

Szana 1886

Szana Tamás: Fesztai Árpád, albuma. Komárom, 1886.

Szana 1889

Szana Tamás: Magyar művészet. Budapest, 1889.

Sziklai 1912

Sziklai Zsigmond: Az első magyar áruház. *Építő Ipar* 36. évf. 35. sz. 1912. 9. 18. 335–340.

Szilágyi 1986

Szilágyi István: Régi boltok krónikája – A pest-budai kereskedelem történetéből. Budapest, 1986.

Szigetvári 1984

Szigetvári Iván: Az Országos Liberális Nagygyűlés Emlékkönyve. Budapest, 1894.

Somogyi – Zsiray 2009

Somogyi F. A. – Zsiray-Rummer Zoltán: Újjászülető épületelemek. *Magyar Hírlap* XIII. évf. 315. sz. 2009. XII. 7. 15.

Székely – Cenner – Szilágyi 1984

Székely György – Cenner Mihály – Szilágyi István: A magyar színészet nagy képeskönyve, Budapest 1984, 54.

Szűcs 2005

Szűcs Endre: A megfestett fény. Budapest, 2005.

Szvoboda Dománszky 1986

Szvoboda Dománszky Gabriella: Budapesti falképfestészet. *Művészettörténeti Értesítő*, Budapest, 1986. XXX. évf. 3–4. sz. 133–173.

Szvoboda Dománszky 1987

Szvoboda Dománszky Gabriella: Az Operaház dekorációja. In: Czétényi Piroska, Az Operaház, Budapest, 1987. 19–42.

Ybl 1932

Ybl Ervin: Petschacher Gusztáv építésze. Magyar Művészet, Budapest, 1932, VIII. évf. 166–193.

Ybl 1938

Ybl Ervin: Lotz Károly élete és művészete. Budapest, 1938.

Ybl 1981

Ybl Ervin: Lotz Károly. Budapest, 1981.

Vörös 1991

Vörös Károly: Három vázlat Budapest társadalmi történetéből a dualizmus korában. TBM, XXIV, 1991. 24–64.

Vécsey 2008

Vécsey Axel: Velence allegóriája – Paolo Veronese mennyezetképe a Szépművészeti Múzeumban. Artmagazin, 2008, VI. évf. 6. sz., 27–29.

Watzatka 2011

Watzatka Ágnes: Budapesti séták Liszt Ferencsel. Budapest, 2011.

GÖRBE MÁRK

THE LOTZ HALL OF THE PARISI DEPARTMENT STORE

ABSTRACT

The first modern department store of Hungary was the Parisi Department Store in Andrásy Avenue. It was designed by Zsigmond Sziklai in 1911. Originally, the Theresa Town Casino built in historian-style occupied this area. The building was designed by Gustav Petschacher. The Casino was built between 1884 and 1885. It was the most popular meeting point of the citizens living in the 6th and 7th district of Budapest. The building was pulled down in 1909 due to statical failure. It was only the back front that remained intact, which fortunately contained the famous Lotz Hall. This premises was used as a ball room and a board room at the end of the 19th century.

The two- storey high, 250 square meter large hall was designed in neo-renaissance style. It was decorated by Károly Lotz and Árpád Feszty, the ornamental painting was made by Vilmos Eichhorn. The colorful stained glass windows were made by Zsigmond Róth, the elegantly decorated copper chandeliers were deigned by Gyula Jungfer. The ceiling is divided into gilded cassettes similarly to the ceilings in renaissance palaces.

The frescoes in the central cassettes of the hall's ceiling were painted by Károly Lotz, the most famous Hungarian fresco painter of the 19th century. The subject of the main painting is the deification of Budapest.

In the picture we can see the allegory of Budapest presented as Kübele, the city defender goddess. Next to her can be found the allegory of Art with a lyre and the allegory of Industry with a gear. Above her we can see Merkur, the god of commerce, and the goddess of abundance and fame. In the smaller casettes Lotz painted the allegory of Art, Love, Amor, Enjoyment and Intoxication.

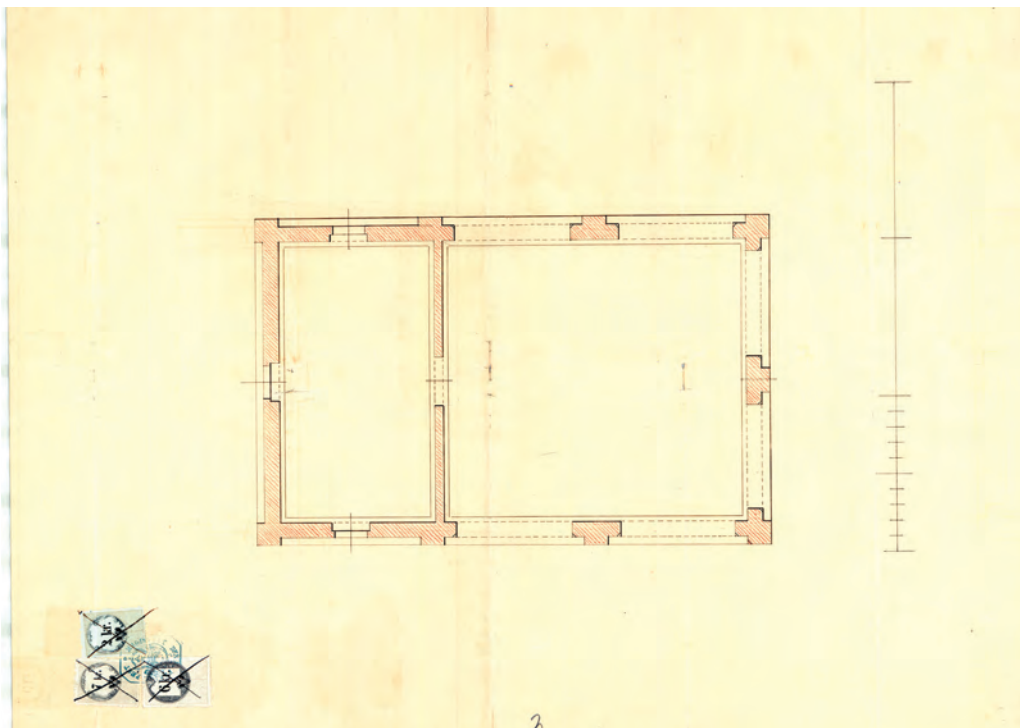
The curved surface of the hall's ceiling was decorated with 12 frescoes made by Arpad Feszty. Feszty's allegories are novelties in the art of wallpaining in Hungary. The figures are Hungarian types and not the ordinary creatures from the Greek Mytology. The 12 allegories are the following: Carpentry, Architecture, Gardening, Blacksmithing, Science, Viticulture, Fishing, Music, Singing, Commerce, Sculpture and Painting. The paintings in Lotz hall represent the golden age of the Hungarian fresco art. The premises is one of the most elegant halls of Budapest decorated by the best artist of the 19th century.

gorbemark@gmail.com

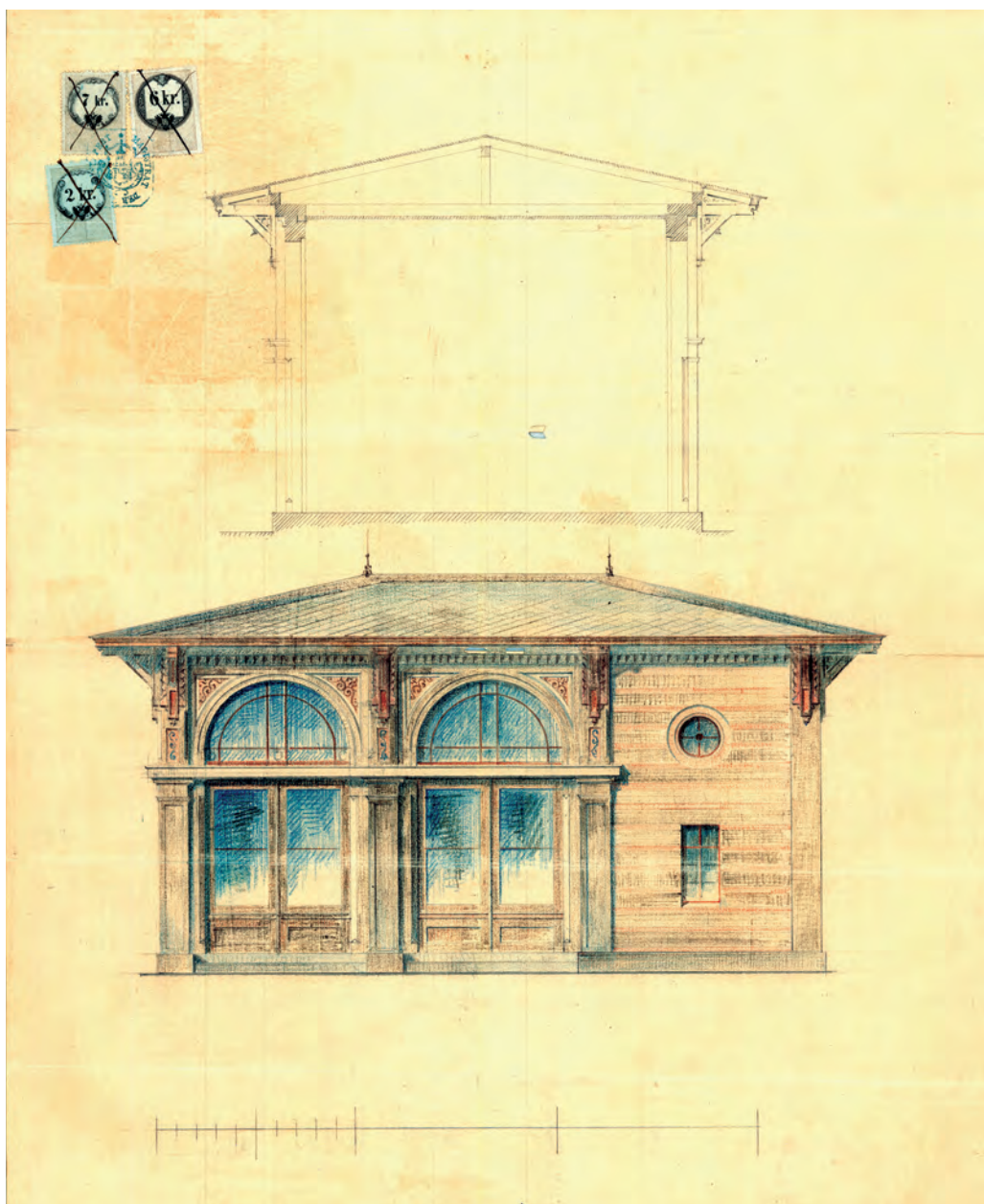
A FESZL-PAVILON. A GRUBER- ÉS A KOLEGERSZKY-KIOSZK 1860–1939

KIOSZK A SZÉCHENYI-SZIGETEN

Gruber Antal vállalkozó kedvű cukrászmester remek üzleti lehetőséget látott az egyre népszerűbbé váló Városliget festői szépségű Drót-, a mai Széchenyi-szigetében.¹ Egy kioszkot akart idetelepíteni, ahol a nyári idényben fagyalattal, kávéval és frissítőkkel üdíthette a kirándulókat, elsősorban a középosztály képviselőit,² mivel a három városi és egy magántulajdonban levő vendéglátóhely a növekvő igényeket már nem tudta kielégíteni. 1860 áprilisában folyamodott építési engedélyért Pest város Tanácsához. Építkezés azonban nem történt, mert Gruber ellen a szerződéskötés idején csődeljárás indult. Két évvel később, 1862 február végén Voigt Vilmos háztulajdonos, egykori vendéglős jelentkezett, hogy az ötletgazdához hasonló feltételekkel vállalná az épület felállítását. A Tanács március 19-én adta meg az engedélyt a kilenc nappal korábban benyújtott és a Városligeti Bizottmány által megfelelőnek ítélt tervre. A Bizottmány

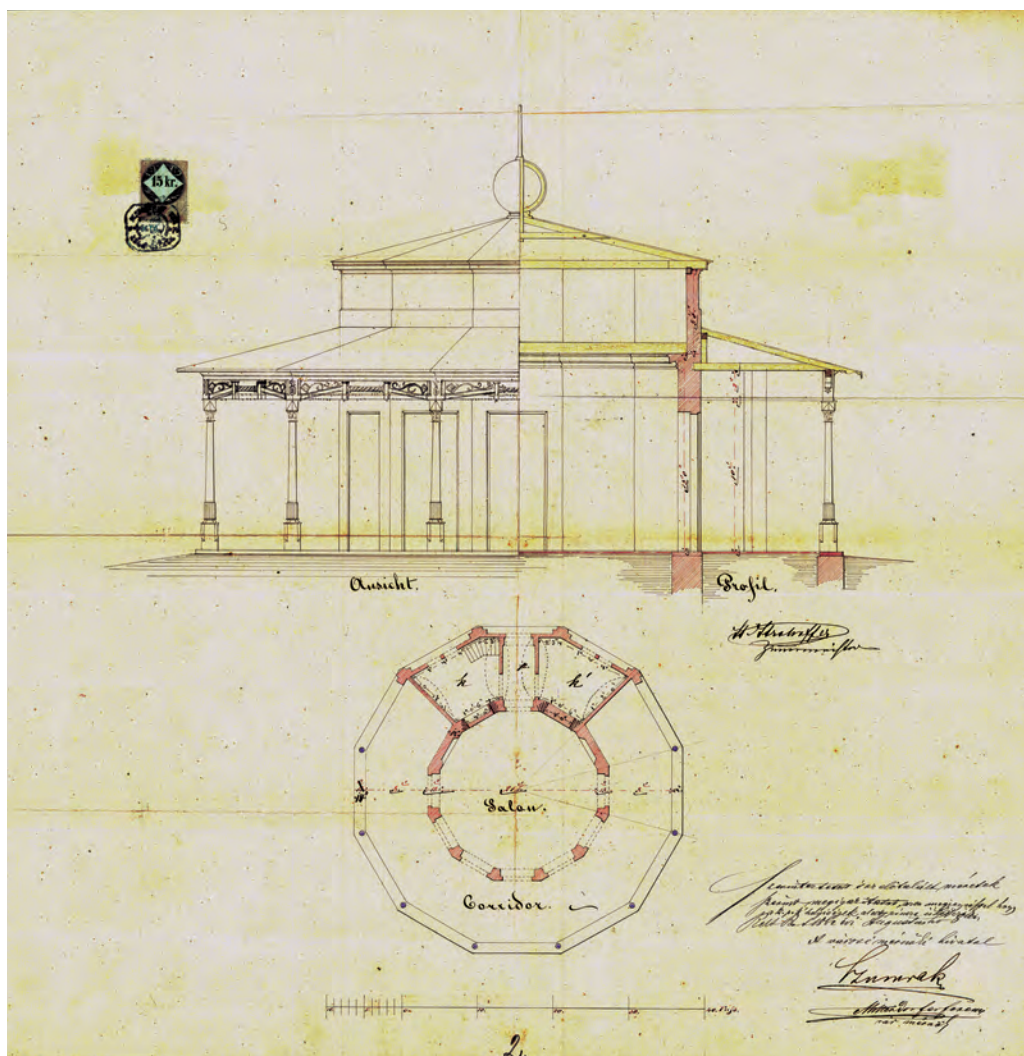

1. Az első változat alaprajza. Szerző nélkül, év nélkül, BFL XV.17.b.314 77/a

2. Az első változat metszete és homlokzata. Szerző nélkül, év nélkül. BFL XV.17.b.314 77/b

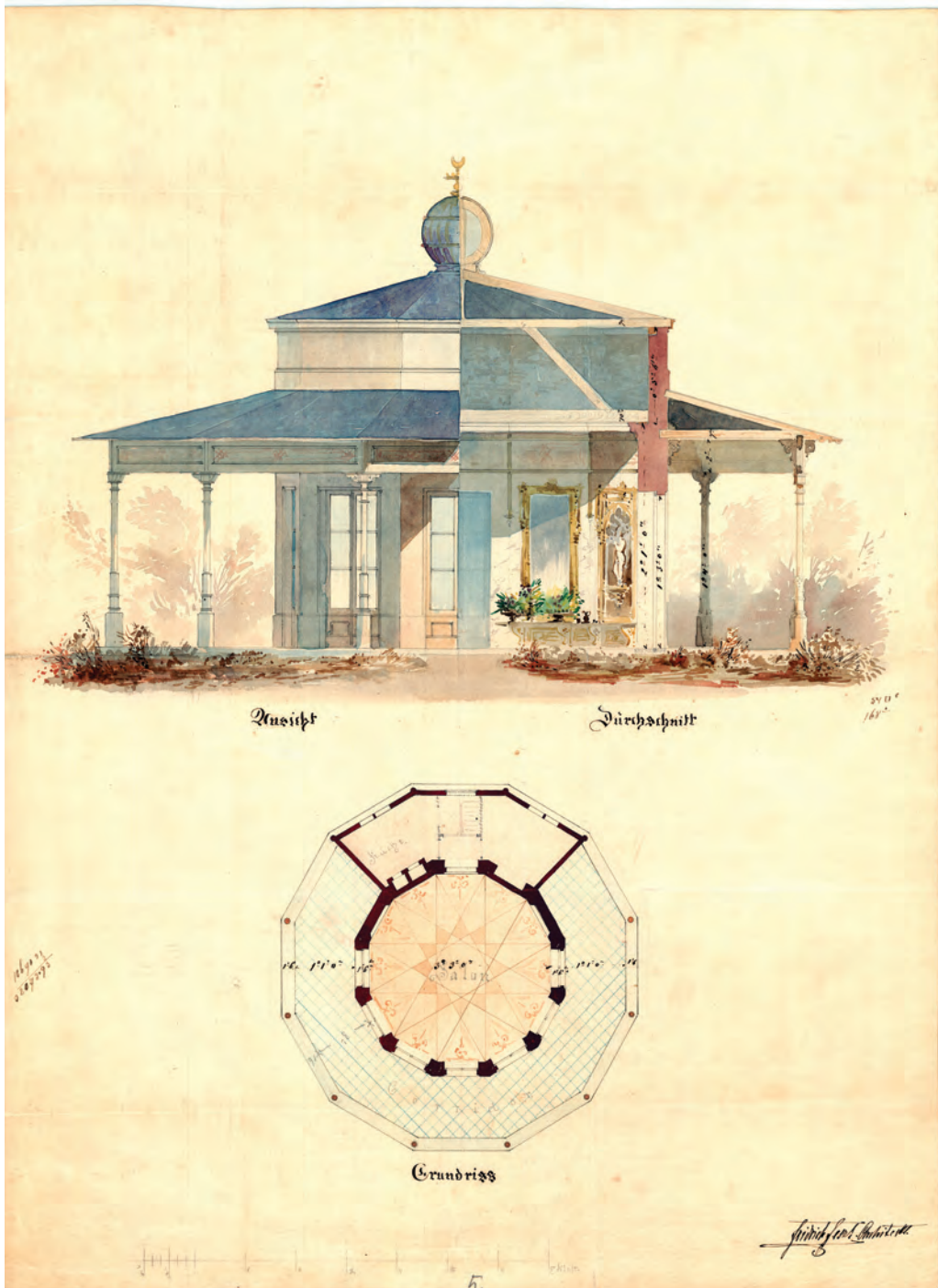
korábban figyelmeztette az új ajánlattevőt, hogy a két év előtti sem igazán csinosnak, sem tartósnak nem tekinthető vázlatot egy „...szébb és szilárdabbal” váltsa fel.³ (1, 2. kép) Feszl Frigyes (1821–1884) remek prezentációs terve azonban megfelelt az elvárásoknak.⁴ (3–5. kép) Az építész a pavilon összképét mutató akvarellt 1860-ban készítette.⁵ Az év május 24-i tanácsülési jegyzőkönyvben Feszl Ágoston (1813–1891) foglalta össze a

3. Alaprajz, metszet és nézet. Strohoffler István, 1862. BFL XV.17.b.314 77/c a terv megegyezik a BFL XV.17.b.312 ÉB 3/1863 számú lappal

napirendet, majd a továbbiakban is megtaláljuk aláírását az ügymenetben. Feszl Frigyes legidősebb testvére 1848 és 1874 között Pest város tanácsnoka volt,⁶ és valószínűleg ő hívta fel öccse figyelmét a testhezálló feladatra, amely két évvel később valósulhatott meg.⁷

Az engedélyezési eljárás során a faserkezetű épület tartósságát és szépségét egyaránt szem előtt tartották.⁸ A város 1862. március 14-én kötötte meg Voigt Vilmossal a szerződést, aki évi egy aranyat fizetett – a földesúri jog elismeréseként – a városi területen épült kioszkjáért, amelyet 1862. szeptember 29-től 1874 Szent Mihály napjáig használhatott sajátjaként, majd az a város tulajdonába ment át, a hozzátartozó melléképülettel együtt.⁹ A 25 négyszögölnyi területen épült pavilonban az építettő

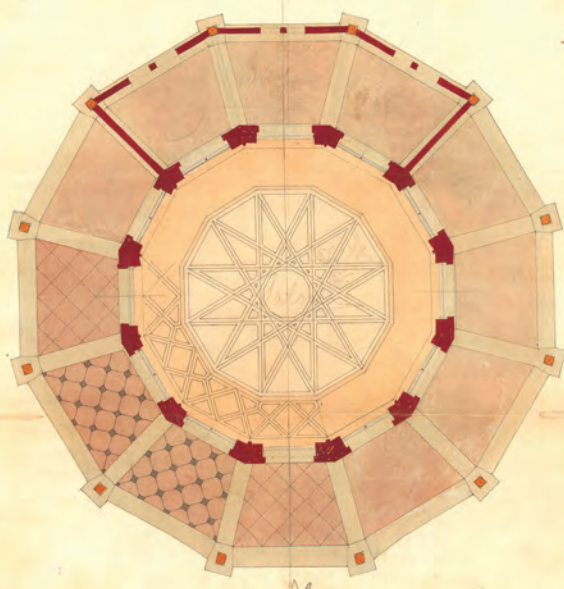

4. Alaprajz, metszet és nézet. Feszli Frigyes [1860] BFL XV.17.b.314 77/d

Friedrich Feszl Architekt
aus

KIOSCK FÜR DIE KLEINE STADTWÄLDCHEN JNSEL PROJEKTIRT.

5. A kioszk összképe és a mennyezet nézete. Feszl Frigyes, 1860. BFL XV.17.b.314 77/e

tavasztól őszi hűsítőket: kávé, csokoládé, fagyaltot, jeges kávé, ásványvizeket, tejet, savót, vaját, gyümölcsöt, mindenféle süteményt és csemegét, továbbá finom üveges borokat szolgálhatott fel vendégeinek. A bor- és sörméréstől, illetve a vendéglátói tevékenységtől eltiltották.¹⁰ A vállalkozó arra is engedélyt nyert, hogy az István út (Ajtósi Dürer sor) mentén jégvermet készítsen és a városligeti tóból az üzletéhez szükséges jeget ingyen vághassa. A kioszkhoz külön árnyékszék tartozott.¹¹ (6. kép.) A sziget szerencsés választásnak bizonyult, és a takaros csarnok egy évtized alatt elnyerte a városlakók rokonszenvét. „Egy kis kerek föld ez a ligeti tó közepén, mintegy folytatása a pávaszigetnek. Gyönyörű kilátás terül ennek déli részéről, a messze terület, fákkal szegélyezett tó felett, melyen sajkák, csolnakok, sandolinok tarka csoportja eviczkél, el egészen a távol kékes ködében úszó budai hegyekig. E kis sziget szokott lenni a legnépesebb pontja a ligetnek. Megfordul azon mindenki, a ki a városerdőbe kirándul, elegáns öltözetű uri hölgyek, szemüveges dandyk, nyalka jogászok, jókedvű mesterlegények, – egy szóval Pest népességeinek minden, de minden osztálya tarka csoportokban képviselve van azon. A sziget közepén kioszk van felállítva, melyben mindennemű hűsítők, kávéházi italok, hideg étkek várnak az üdülni váró közönségre.”¹²

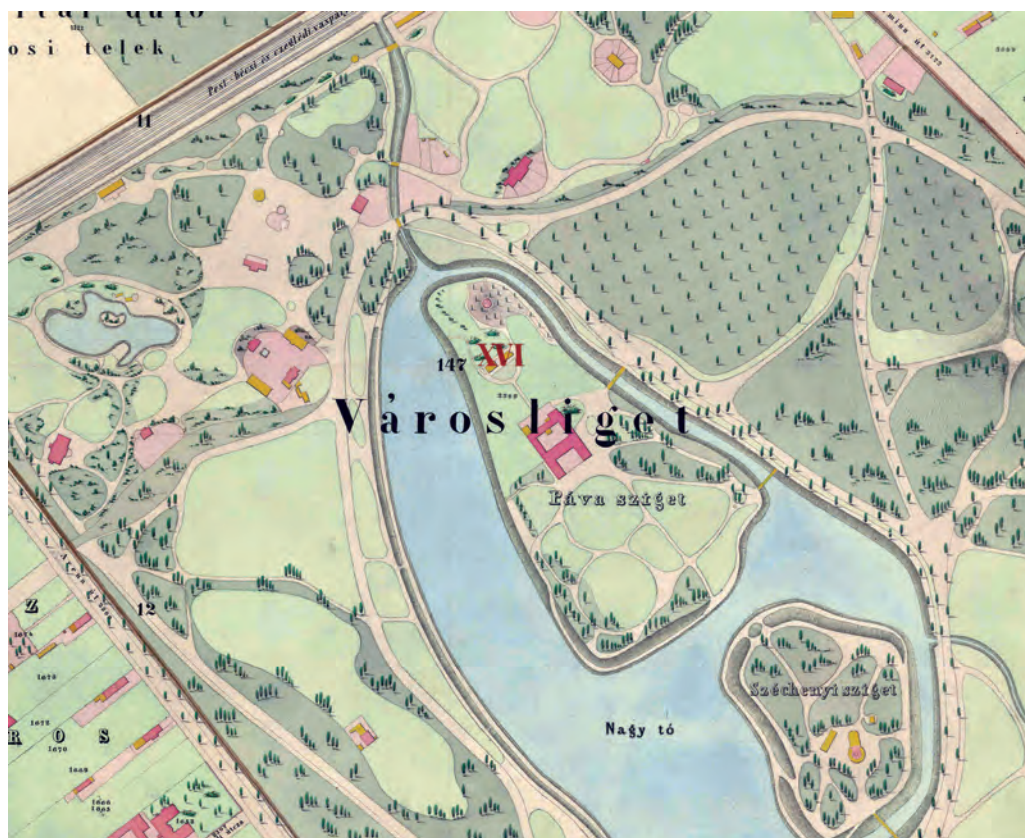
7. Pesti képek.
A Batthyány-sziget,
részlet.
Vasárnapi Ujság,
1872. május 5. 221

6. Voigt Vilmos
szerződésének
első oldala,
1862. március 4.
BFL IV.1407.b.
VII.3241/1874

GRUBER AMÁLIA A „KÖZÖNSÉG MEGELÉGEDÉSÉRE” VEZETI ÜZLETÉT

A szerződés meghosszabbítását¹³ már nem Voigt, hanem Gruber Antal felesége, Amália asszony kérvényezte három esetleg hat évre, amelyért 1800, illetve 2000 Ft bérleti díjat ajánlott.¹⁴ Beadványából kiderül, hogy „a szerződés tartama alatt a kioszkot minden felszereléssel s mellék vagy segéd épületeivel együtt nevezett Voigt Vilmostól¹⁵ – őt tökéletesen kielégítve – átvettem, mit okmányilag igazolhatok”. Kérését pontokba szedve indokolta: „Iször tudva van a Tekintetes fővárosi hatóság előtt, hogy a kioszk fölépítésétől a mai napig mint bérlőnő vittem az üzletet, s csak több évi szüntelen fáradozásomnak sikerült azt jelenlegi fokára emelhetnem; 2szor e hosszas idő alatt mindent elkövettem, hogy a T. nagyérdemű közönség meglégedésére üzzem üzletemet, s meg vagyok győződve, hogy sem a szolgálat tétel sem a kiszolgált étkek vagy italok ellen panasz nem vala; 3szor a nyári üzleteknek, ama sajátos természete van, hogy kedvezőtlen tavaszi idő végett úgyszólván egy évnek várt eredménye veszendőbe megyen, s csak ritka esetben pótolja a jövő év a mult kedvezőtlen évek vesztességét.” Utolsó érvként hat gyámoltalan gyermekére hivatkozott, akiknek ő az egyedüli támasza, a kioszk pedig megélhetésük forrása.¹⁶ (8. kép.) Gruber Amália árlejtés mellőzésével

8. A Széchenyi-sziget 1871-ben, részlet. BFL XV.16.b. 221/21-3

Székintetes Tanács!

A városligeti nádor szigeten lévő kőszik beülője lévén, mintán szerződésem f. i. szeptember hó végével lejár bátor vagyok a szerződés meghosszabbításáért tekintettel a következő indokok felsorolása mellett esedezni.

A kőszikot én építettem s ez előtt három évvel szerződésem lejárván, a főváros tulajdonába köteleességem szerint átadtam s egyuttal kértem miszerint azt további 6 évre 2000 ft évi bér mellett nekem bérbeadani mellőztassék, - kérelmem pártolásra talált, azonban ily hosszú időt árverés mellőzése el a közigyelés nem fogadott el, hanem három évre adta nekem bére 2000 ft évi bér mellett is azon kikötéssel, hogy a kőszik mellett lévő s a szerződésben nem foglalt melletti épületet is ingyen a fővárosnak engedjem át.

E feltételeket elfogadtam, az épületen többféle újításokat tettem, a bért pontosan fixtettem és a kőszik iurete emlése és a közigyelés igényeinek kielégítéseit sokat áldoztam, hogy az éven szerződés kötésénél bennem helyezett bizalomnak minden tekintetben eleget tenni képes legyek. -

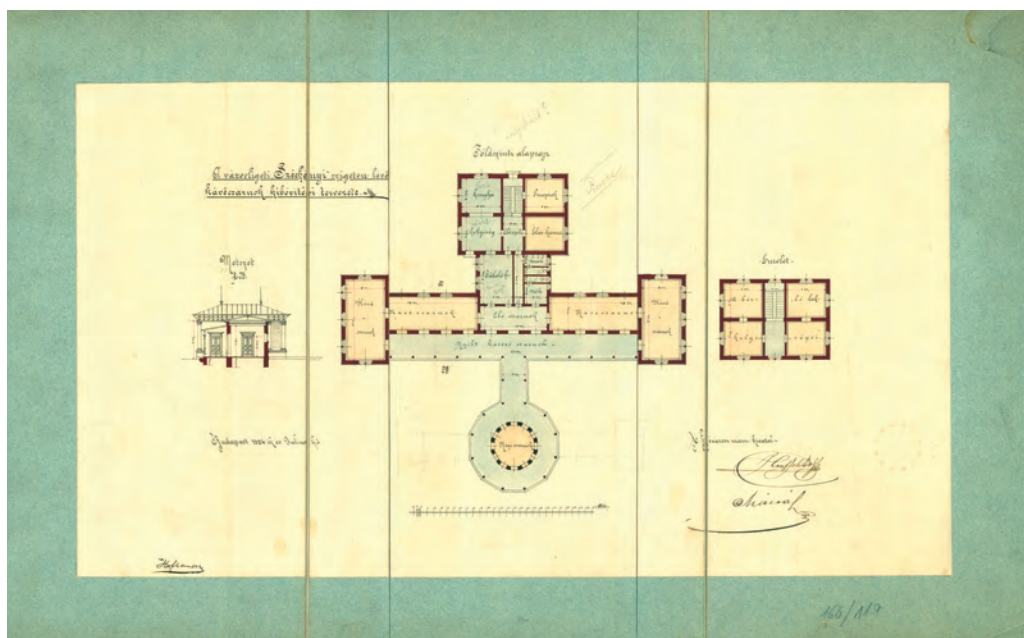
A közigyelés igényeit kielégítenem sikerült, annál is inkább most már 16 éve bírom az iuretet s így alkalalmam volt lelkiismeretes szorgalommal és erővel a finom s kitünően a női közigyelés számára a szigeten kellemes üdülést nyújtó szolgáltatást s el-

három évre kapta meg a bérletet,¹⁷ majd annak lejárta előtt¹⁸ újabb hároméves ciklust kezdeményezett. Kérelmében visszatekintett a közelmúlt mostoha időjárására, amikor a közönség a tavaszi és az őszi időszak alatt egyaránt távol maradt a Ligettől. Időközben több újítást végeztetett az épületen, a bért is mindig rendszeresen fizette. A hosszú időszak alatt „*alkalmam volt lelkiismeretes szorgalommal és eréllyel a finom s különösen a női közönség számára a szigeten kellemes üdülést nyújtó szolgálatról s élvezetről gondoskodni.*”¹⁹ (9. kép.)

A Tanács bízott jól bevált bérlőjében és versenytárgyalás nélkül újította meg szerződését 1883-ig.²⁰ Ekkor azonban a Pénzügyi és Gazdasági Bizottmány felvetette, hogy a fővárosnak „*...alaposabb igénye van nagyobb bérre*”. A Bizottmány április 23-i állásfoglalására Gruber Amália május 20-án a Városligeti Bizottság elnökéhez, Cséry Lajoshoz fordult támogatásért: „*Huszonegy év (21. év) óta vagyok bérlője a nevezett helyiségnek; az első években a kezdet nehézségeivel küzdve, csak is a jobb jövő reményével nagy nehezen tarthattam fel magam. A nehézségek leküzdése után beruházásokat létesítettem a helyiség emelésére: saját költségemen kiszélesítettem az épületet, nagyobb belső és külső berendezéseket eszközöltem, melyek csakis helyi értékkel bírnak. Az utolsó évek ismét kedvezőtlenek voltak és újabb áldozatoknak voltam alá vetve. A hidak építése,²¹ múlt nyáron vissza tartván a közönséget a poros helyiségtől – tetemes kárára volt üzletemnek. Még csak azon remény maradt fenn, hogy a kiállítás időszaka talán kárpótolhat ama áldozatokért, a melyek árán én e helyiséget úgyszólván teremtettem.*”²² Az üzletasszony sikerrel járt, igaz 15 %-os emeléssel, de ismét három évig működtethette kávéházát.²³

AZ 1885. ÉVI ORSZÁGOS ÁLTALÁNOS KIÁLLÍTÁSRA MEGÚJUL A KIOSZK

1884-ben²⁴ Gruber Amália úgy vélte, megérett az idő a bő két évtizeddel korábban emelt építmény bővítésére.²⁵ A kiosk szűkös tere nem felelt meg a századvégi igényeknek, a megnövekedett forgalomnak: „*Maga a kiosk belső része melyben üzletemhez tartozó cikkek, ételek, italok, jégszekerények, edények stb. vannak elhelyezve oly kicsiny, hogy abba a csekély időtartamú üzleti idény alatt szükséges csak nagymennyiségű törékeny edény neműeket sem vagyok képes elhelyezni*”. Jelentős kára származik a mindennapos edénytörésekből, jó idő esetén pedig nem tud hol elegendő ételt és italt tárolni. „*A bajt és hiányait még az is növeli hogy konyhám nincsen, mivel a jelenleg konyhának használt kamra területe alig egy négyszög ölnyi.*” A bérlő már hosszú ideje küzdött ezekkel a kényelmetlenségekkel, de a változtatásra a végső lökést az Országos Általános Kiállítás Ligetbe telepítése adta „*...a midőn is a mostaninál négyszerte nagyobb helyiség és terület is csakalig lesz elegendő*”, ugyanis nemcsak az ország különböző vidékeiről, de külföldről is vártak látogatókat. Szerette volna az átalakítást öszre időzíteni, nehogy a kiállítás idején végzett felújítás elriassa vendégeit. Gruber Amália óhaja találkozott a fővárosi Gazdasági Hivatal és a Városligeti Bizottmány akaratával. Már évek óta szándékukban állt a kiosk bővítése, de eddig hiányzott rá a fedezet. Az 1885. évi költségelőirányzatba való beemeléssel kívántak „*...az ott meglévő immár tarthatlan állapotnak véget kell vetni*”.²⁶ Elismerték mekkora kárt okozna az üzletmenetnek, ha a bővítés május 1-ig – a

10. A kioszk bővítésének alaprajza, 1884. július BFL XV.17.d.328 ve-14/1

kiállítás megnyitásáig – nem fejeződik be,²⁷ ugyanakkor a város igyekezett kivédeni a népszerű kávézó bezárása miatti közfelháborodást is. A munkálatok ütemezését a Mérnöki Hivatalra bízták, amely 1884. július 29-én mutatta be a Tanácsnak a tervekét és a harmincezer forintos költségvetést. Az indoklás hangsúlyozta, hogy „...a főváros méltóságának és a nagyközönség igényeinek megfelelő, 's a városliget szépitésével összhangba hozandó, s a meglevő jelenlegi kör alakú Chioszk építmény meghagyása, illetve idomítása melletti új Chioszk épület létesítése elkerülhetlen.” Az építkezésre fordított összeget jó befektetésnek tartották, ami lehetőséget adhat a 2300 forintos bér megemelésére. Arra is emlékeztettek, hogy a „Gruber Amália bérlőnő által építtetett és a fővárosnak még mindeddig semminemű költségébe sem került Chioszk 1874 óta bérletek fejében máris mintegy 22 000 frtot jövedelmezett.” A hivatal szerint „az Artézi fürdő²⁸ vendégeinek, valamint a fővárosi válogatott közönségnek kedvenc tartózkodási helyéül szolgáló városligeti Széchényi sziget valóban megérdemli, hogy arra egy a főváros méltóságának és a nagyközönség igényeinek megfelelő építkezés létesítésére szükséges 30000 frt költségösszeg áldoztassék.”²⁹ (10. kép.)

BŐVÍTÉS VAGY ÁTALAKÍTÁS

Heuffel Adolf, Máltás Hugó és Hofhauser Antal 1884 júliusában szignálták a bővítés alaprajzát. A Mérnöki Hivatal munkatársai Feszli tizenkétszögű kioszkját egy hosszú, hasonlóan tornácos nyílt csarnokba vezették, amiből két zárt kávézó nyílt. Ezt a három egymásba folyó csarnokot a széleken egy-egy álló téglalap formájú három oldalra

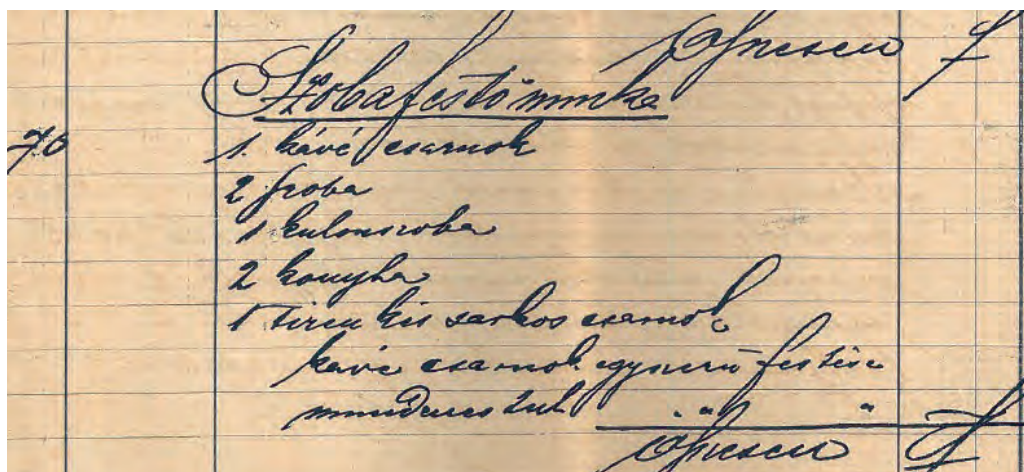
Tétel- szám	Munka mennyisége	Munka megnevezése	Egységár		Pénzösszeg	
			ftl	kr.	ftl	kr.
		<i>Ács munka</i>				
		Athozat				
26.	55.6	17 méter 12 szögű kúpoká tetejé is megrendelési fejezet a fűtő, szegő (beáramlás) is kőműves kőzet fejezet alá való párkány szegővel, alól az erőt avaros alattosa kőműves tökéletesen gyaltos munkával			11. 25.	627. 75
27	100.00	17 méter tetejé kúpoká papírfestés kőműves szegő fejezet / kőműves / papírfestés fejezet megpúrt is tökéletesen gyaltos gyanufa réteggel is gyaltos avaros borítással is párkány avaros a fűtőszegő nar alatta réteggel is anyagfejezet adással kőműves kőműves			3. 65.	667. 95

11. Az ácsmunka költségvetésének részlete.
Klein H. János, 1885. február 14. BFL IV.1407.b. II.740/1884

		<i>Ács munka</i>			2204. 40
141.	4	<i>Bádogos munka</i> 4 arasz faíves faíves alól a kőműves papírfestés kőműves kőműves kőműves kőműves kőműves, kőműves, kőműves 1.00 m. 140p.			70 - 250

12. A bádogos munka költségvetésének részlete.
Klein H. János, 1885. február 14. BFL IV.1407.b. II.740/1884

felnyitott terem fogta közre. Az építményt T alakú bővítmény zárta a kiszolgáló funkciókkal. Az átkötő részben a tálaló és a mellékhelyiségek, e mögött az egyik oldalon a hűtő és a konyha, míg a másikon az éléskamra és a pincérek szobája kapott helyet. A bérlő négy helyiségből álló lakását ezen egység feletti emeleten alakították ki.³⁰ A tervezett változtatásról a sajtó is beszámolt: „A Széchenyi-sziget kioszkját meg fogja nagyobbíttatni a város. Részint a városliget szépítése végett, részint mert nyári zivatar alkalmával nincs hova menekülni. A mérnöki hivatal már el is készítette s a tanácsnak bemutatta a terveket. E szerint a mostani kioszk hátsó oldalához ötven méter hosszú toldást emelnek, közepén emeletes lakással a bérlő részére, a mai kioszkot pedig, mely szintén közép rész marad, renaissance modorú hozzáépítés által hozzák

13. A szobafestő munka költségvetésének részlete.
Klein H. János, 1885. február 14. BFIV.1407.b. II.740/1884

összhangba az egészszel. Itt tágas kávézó csarnok s nyílt terasz lesz. Faszkeretű lesz az egész, harmincezer forintba kerül s a jövő év áprilisáig, a kiállítás megnyitása előtti hónapban készen kell lennie.”³¹

A Középítési Bizottmány 1884. augusztus 25-én véleményezte a „...külcsin tekintetében egyébként megfelelő”, de a sziget méretéhez képest túl nagynek ítélte tervet, ezért annak átdolgozását szorgalmazta.³² Közben a Mérnöki Hivatal sürgette az összeg mielőbbi engedélyezését a határnap szorítása miatt. Az idő ezalatt annyira előrehaladt,³³ hogy végül lemondtak az új kioszk megépítéséről, helyette egy négy-ötezer forintos bővítés merült fel. Erre november 16-án reflektált a hivatal. „A tervezet szerint az épület magában foglalná a kívánt helyiségeket [...] zsindefedél bejárat alkalmazása mellett 11287 frt 21 kr, a kupolának pala fedéssel való előállítására pedig 11887frt 21 krt tennének.” A kialakult helyzetre tekintettel javasolták, hogy a Városligeti Bizottmány közreműködésével egy megbízható vállalkozónak szóbeli egyezséggel adják ki a munkát,³⁴ hogy a májusi átadást tartani lehessen. Az ügy még megjárta a Középítési Bizottmányt, majd 1884. december 30-án hagyta jóvá Fővárosi Közmunkák Tanácsa alelnöke, báró Podmaniczky Frigyes.³⁵ Az átalakításra a „Városliget és nyilvános sétányok rendkívüli szükségletére” megszavazott 62 800 Ft-ból 10 ezer Ft állt rendelkezésre. Az 1885. február 19-i tanácsülésen született döntés a vállalkozó személyéről. A megbízást a 10 %-os árengedményt ígérő Klein H. János építőmester kapta, aki öt nappal korábban készítette el árajánlatát.³⁶ (11, 12, 13. kép.)

Gruber Amália az újságokból értesült a fejleményekről, a májusi átadásról. Érdekeinek védelmében azonnal tollat ragadott: „E tekintetben bátor vagyok mint az idézett kiosk bérlője mind magam úgy a nagyközönség valamint egyaránt a főváros érdekében is azon észrevételt tenni; miszerint az idő jelenleg már előhaladtával a munkába kár lenne belefogni...” Úgy vélte, az átalakítást a rendelkezésre álló két és fél hónap, valamint az időjárás kiszámíthatatlansága miatt nem lehet idejében befejezni. Családjá és személyzete egyaránt a szigeten lakik, ezért a túlhajtott munka életveszélyes állapotokat

14. A Gruber-kioszk. BTM Kiscelli Múzeum Fényképészeti Gyűjtemény F.64286

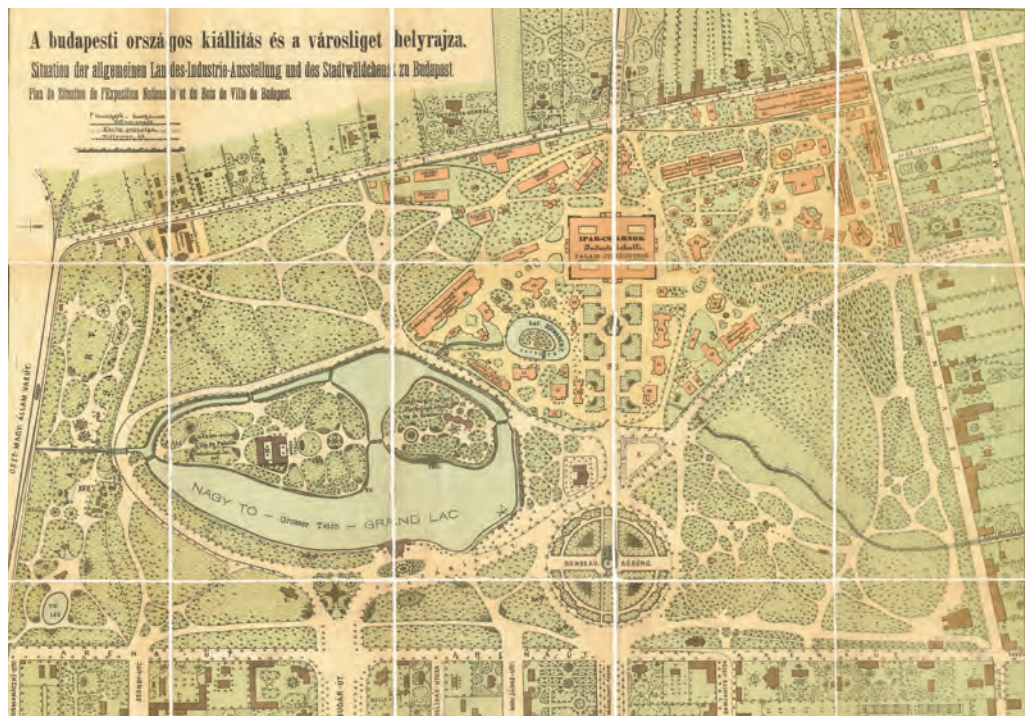
teremtene számukra. A terveket áttekintve megállapította, hogy üzlethelyisége még a jelenleginél is szűkösebb lenne. Az idény kezdetekor, március-áprilisban „...a szép tavaszi napokon a nagyközönség özönlik a városligetbe”, de az építkezés közben nem tudná vendégeit kiszolgálni. Üzlete megszakítás nélküli működésért halasztást kért, illetve csak kisebb mérvű javításokat ajánlott.³⁷ A későbbiekben sok bosszúság érte amiatt, hogy kérelme nem talált pártfogásra.

Az újabb tervek még lappangnak, de a Mérnöki Hivatal idézett szövegéből és a munkanemenkénti költségvetésből következtethetünk az építkezésre, amely átmentette a *Fővárosi Lapok*ban korábban beharangozott reneszánsz modorú elemet. A mindent átható neoreneszánsz betört a Ligetbe, arculatváltással kupola került a régi kioszkra.³⁸ A vállalkozónak április 10-ig kellett átadnia az épületet. Szerződésében kikötötték, hogy vigyázzon a Liget ültetvényeire és a látogatóknak se okozzon kellemetlenséget. A villámgyorsan megújult kioszkot az esemény megnyitásakor használatba vehették.³⁹ (14. kép.)

A kiállítás helyszínrajzán⁴⁰ jól kivető a kibővült Széchenyi-szigeti kioszk. A középső tagból kinyúló eltérő méretű téglalap alakú toldalékokat két nyolcszögű bővítmény zárja, a T alakú szárny végül nem épült meg. (15. kép.)

A KIÁLLÍTÁS SIKERE – A BÉRLŐNŐ KUDARCA

A rendezvény egyáltalán nem váltotta valóra Gruber Amália üzleti reményeit. Számos vendéglátóhely várta a közönséget a kiállítás területén, de a Széchenyi-sziget ezen kívül esett, így nem vonzotta az érdeklődőket. A bérlőnő veszteségei kárpótlásáért 1885 szeptemberében a Tanácshoz fordult. Visszatekintett az 1860-as évek elején kötött szerződésére, a kioszk 11 800 Ft-ba kerülő építésére, a nyitás megpróbáltatásaira. „Hosszú fáradozás után sikerült oly szintre emelni üzletemet, hogy azt kizárólag tisztességes és válogatott közönség látogatta és iparkodtam a legjobb minőségű ételek és italok, valamint jó felszolgálat által nemcsak a nagyérdemű közönség, hanem a fővárosi hatóság kívánalmainak is mindenképpen megfelelni; dacára annak, hogy ez nem csekély költség és fáradozásomba került. A közönség lassanként megkedvelvén a sziget látogatását, hirtelen fellépő zivatarok alkalmával kűtűnt, miszerint a látogatók a szűk fedett helyiségben elegendő menedéket nem találnak – ami engem arra indított, hogy ujabban 1800 forint költséggel egy üvegház⁴¹ készíttsek.”⁴² Összesen 13 600 Ft értékben adott át értékes épület a fővárosnak, valamint jókora bért – 22 741 Ft 44 krajcárt és 12 aranyat – fizetett az eltelt időszakban.⁴³ A bemutató erős forgalmára számítva tetemes áruszállításra kötött szerződést, emiatt súlyos károkat szenvedett. Új székeket és asztalokat szerzett be,⁴⁴ étkezészetét is bővítette, tataroztatta az üvegházat, gyarapította személyzetét, akiket május–júniusban fizetnie és étellemeznie kellett. Az átalakítás idejére 85 Ft-ért bérelt szállást. Gruber Amália úgy vélte, kioszkja már soha

15. Az 1885. évi Országos Általános Kiállítás helyszínrajza. BFL XV.16.e. 251/164

többé nem nyeri vissza korábbi jövedelmezőségét, hiszen a kiállításra létesült üzletek tekintélyes hányada továbbra is fennmarad és elszívja vendégkörét. A rendezvény alatt a társaskocsik nem közlekedhetnek a hídig, valamint a városligeti tó elposványosodása is elveszi az emberek kedvét pavilonjától. A felsorolt okok miatt szerződése hátralévő idejére – 1885. október 1-től 1886. október 1-ig – a fennmaradó 2383 Ft 76 krajcár bér elengedéséért folyamodott. A Tanács december 7-én hozott határozatával 30% engedményt adott a bérlőnek bérletéből és a járulékokból.⁴⁵

GONDOK KÖZT

Gruber Amália 1886 januárjában is árlejtés nélkül kívánta szerződését meghosszabbíttatni, hogy közelgő negyedszázados jubileumát kioszkjában megérhesse.⁴⁶ Nyáron⁴⁷ ismét a Tanácstól remélt támogatást, mert az „...1885 évben kibővített kioszknak új építményei a mult hosszú és erős tél, s a nagy havazás folytán annyira megrongálódott, hogy kijavíttatása...” elkerülhetetlen. A hiányos építkezésből fakadó károkat nem tudta fedezni, valamint kérte az udvari munkaállomás korábban beígért üvegtetővel való lefedését.⁴⁸

1887 elején Gruber Amáliára nehéz idők jártak.⁴⁹ Január 7-én hosszas betegség után meghalt férje,⁵⁰ ő pedig hat nappal később eltörte a lábát. Mivel egy másik üzletvezető alkalmazását a vállalkozás nem tudta kitermelni, elhatározta bérleti joga átruházását⁵¹ „...a mai időben köztudomású dolog ily természetű üzletek amugy is panganak, úgyhogy a legnagyobb takarékoság mellett is alig lehetséges az üzleti költséget fedezni”. A Tanács azonban nem támogatta a változtatást. Időközben helyreállt az asszony egészsége, támaszt talált nagykorú fiaiban: a 26 éves Antalban és a 25 éves Károlyban. Április 19-én bérlete megújítását kezdeményezte, mert belátta, hogy férje halála után csak vállalkozásából képes eltartani magát és családját. Gruber Antal után nem maradt más vagyon csak a kioszk berendezése. Kevés megtakarításukat elvitte az „...utóbbi évek kedvezőtlen időjárása, a többit pedig a kiállítási év emésztett fel”.⁵² A Pénzügyi és Gazdasági Bizottmány újfent az anyagi haszonra tekintve a kérelem elutasítását indítványozta, a Városligeti Bizottmány azonban továbbra is biztosította a bérlőnőt támogatásáról. A felszaporodott ligeti vendéglők miatt elfogadhatónak tartották a 2300 Ft-os összeget, úgy ítélték meg ezért a helyért magasabb éves bérletre nem számíthat a főváros. Méltányolták Amália asszony huszonöt év alatt végrehajtott beruházásait és pontos adófizetését. Emlékeztettek az Országos Kiállítás alatt ért komoly veszteségeire és arra is, hogy működése idején nem merült fel ellene panasz. December elején⁵³ Gruber Amália ismételten kérte a nyílt színnek már jóváhagyott lefedését, valamint a bérlőlakás nyolc ablakának redőnnel vagy spalettával történő ellátását, „...mivel ezen épület ugy szolván az erdőben, és egészen szabadon áll.” Télen az ablakon át könnyen be lehet jutni a csarnokba. Előző év telén ellopták ezüst kávéskanalait, majd ez év decemberében újra betörték a konyhaablakon át.⁵⁴

1890 februárjában az október 1-én lejáró szerződése újabb hároméves hosszabbítását kérelmezte a régi bérleti díjjal, az alapjaiban átformálódott ligeti helyzet miatt: „...a városligetben fenálló circus azt eredményezi, hogy az én kioszk vendégeim, a kik az

előtt esti 8–9. óráig is nállam mulattak, már esti ½ 7. órakor távoznak, hogy a 7 órai circus előadásban jelen lehessenek. És mert a circus közelében vendégfogadó is létezik, sok vendégem hozzám be sem tér, hanem a circus látogatása miatt mindjárt az ottani vendéglőben telepszik le. Kilátásba van helyezve a Nádor szigeti fürdő kibővítése; el van határozva, hogy ez esetben ott vendéglő és kávéház is nyitattatni fog.” Az Országos Kiállítás Királypavilonjára már kitzútték az árverést egy cukrászda üzemeltetésére és a tárlat több fennmaradt épülete is vendéglátóhelyként hasznosulhat a későbbiekben.⁵⁵ Az újonnan létrejött kávéházak és tejárudák igen jelentős versenyhelyzetet teremtettek.⁵⁶

Két évvel később⁵⁷ özvegy Gruberné a kioszk és melléképületei karbantartását, javítását szorgalmazta. Az üvegszalonn külső faláról lemállott a festék, a bádogtetőt megtámadta a rozsda, esőzések esetén szivárog a mennyezetről a víz, valamint bedőléssel fenyeget a nagy udvart egy évtizede bekerítő deszkapalánk.⁵⁸ A kerítést Wellisch Arnold ácsmester elkészítette, de csak a legszükségesebb javításokat végezték el, hiszen az ezredéves kiállítás alkalmával nagyobb változások várhatók a pavilon körül.⁵⁹

1893-ban⁶⁰ Amália asszony hatéves szerződést igényelt. Úgy gondolta, az 1896-os millenniumi tárlat idején is belecsúszik az 1885-ös mellőzött helyzetbe. E rendezvények során az idegenek elsősorban a kiállítás területén lévő kávéházakat, éttermeket pártolják, sőt törzsvendégei közül is sokakat elvon a friss látnivaló. Nem számít másra a soron következő nagyszabású ligeti demonstráció alkalmával sem. Felidézte, hogy a városligeti nagyvendéglő, az Erzsébet téri kioszk és még több más hely bérletét is a közelmúltban hosszabb időre adta meg a főváros. Férje halála után Károly fiával vezette a három évtizede gondozásában lévő üzletet, „...ezen idő alatt sikerült a főváros díszes közönségének nem csekély igényeit pontos és jó kiszolgálattal, tisztességes, illedelmes személyzet alkalmazása és folytonos éber körültekintés mellett akként kielégítenem, hogy üzletemet a főváros előkelőbb osztálya szerencsétlenné látogatásával...”

1892. november végén egy közjátékban Bástár János kávéháztulajdonos megpróbálta a Széchenyi-szigeti kioszk bérletét 6 vagy akár 12 évre megszerezni, a korábbi 2300 Ft helyett 3000 Ft-ért. Nemcsak 700 forinttal ígért többet, de még a női nem vállalkozói hozzáértését is kétségbe vonta. „Ajánlatom mérlegelésénél méltóztatnék azon körülményt is becses figyelemre méltatni, hogy egy nő soha sem képes egy üzletet oly eréllyel és eredménnyel vezetni, mint egy férfi, s így jelenleg is a kérdéses üzlet, ha nincs is elhanyagolva, de még sincs oly színvonalon, amelyhez egy a fő- és székváros tulajdonát képező s oly exponált helyen fekvő mulatóhelynek lennie kellene.”⁶¹ A férfi gáncsoskodása azonban eredménytelenül végződött. A Sétánybizottmány gazdasági albizottmánya Gruber Amáliával javasolta a szerződés folytatását 1893. október 1-től három évre a korábbi bérösszeggel és feltételekkel.

A SZÉCHENYI-SZIGETRŐL A STEFÁNIA ÚTRA, A MAI OLOF PALME SÉTÁNYRA

A millenniumi kiállítás történelmi csoportjának elhelyezésére az előkészítő bizottság kebelében működő albizottság négy helyszínt vizsgált: a Városligetet, a Népligetet, a Lágymányost és a Pékerdőt. A beérkezett pályázatok második fordulójában a

16. A Városliget térképe, 1895. BFL XV.16.e. 251/28-23

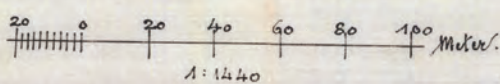
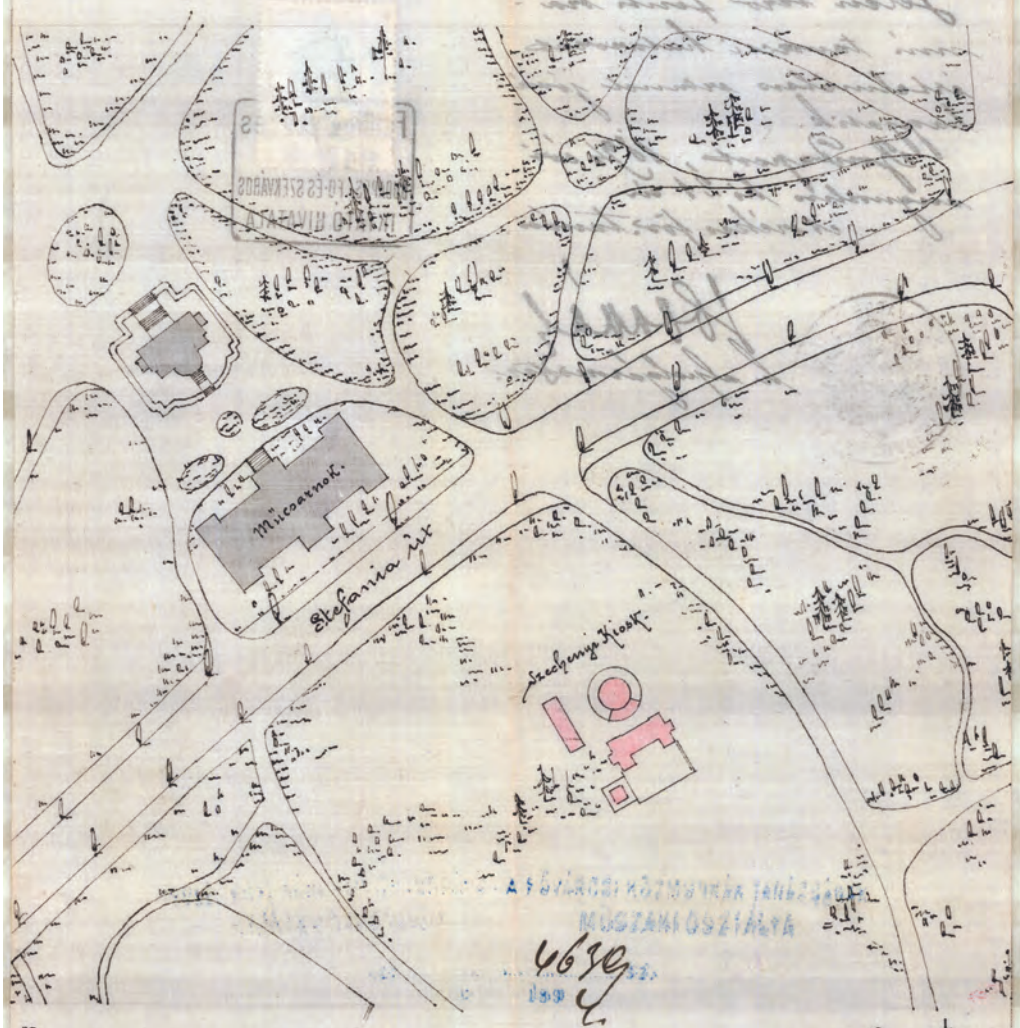
bírálbizottság a Széchenyi-szigetre szavazott,⁶² ezért a Kiállítási Országos Bizottság a főváros tulajdonában lévő kioszk elbontását kezdeményezte. A tervezett munkamenet során a kiállítási alap terhére felszámolják az épületet, de figyelembe véve a bérlő és a közönség érdekeit, áttelepítik azt a fenyves és a mesterséges jégpálya közé, a Mérnöki Hivatal által kijelölt helyre.⁶³ (16. kép.) A feladattal 1894 tavaszára el kell készülni, hogy a kávécsarnok áprilisban már kinyithassa kapuit. A bérlő és a főváros esetlegesen felmerülő kárát 1896 végéig állja a szervezőbizottság.⁶⁴ A kioszk elbontásával és felállításával egyaránt Volkmer Rajmund építőmestert bízták meg. (17. kép.)

Gruber Amália 1894. március 31-én, a millenniumi kiállítás igazgatóságának határozatára hivatkozva kérelmezte kioszkjának áthelyezését.⁶⁵ A munkák gyorsan haladtak, így másfél hónap múlva már az új helyre invitálhatta régi és új vendégeit: „Gruber-féle kioszk a Stefánia uton (Városliget). Tisztelettel van szerencsém a n. érdemű közönség becses tudomására hozni, hogy a Széchenyi szigeten 32 év óta létezett kávéházi

44 2083

44 2083
1894

Helyszínrajz a Szekényiszigeti Kiosk
áthelyezéséhez.

A: 1:1440

Volkmer Rajmund
építésvezető

17. A Stefánia útra helyezett kiosk helyszínrajza. Volkmer Rajmund, 1894 BFL XV.17.d.325 39

18. A Gruber-kioszk hirdetése.
Budapesti Hírlap, 1894. június 18. 8.

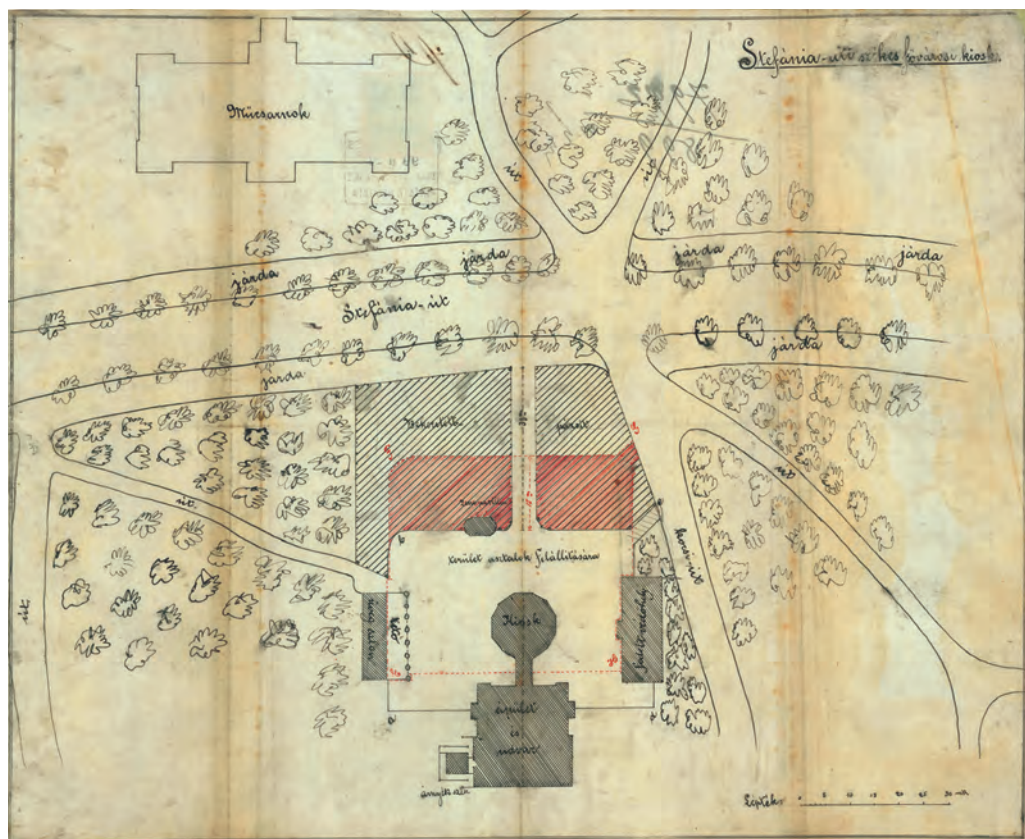
kioszkot a kiállítás igazgatósága a Stefánia-utra a Mücsarnok átellenében helyeztette át s minthogy ezen áthelyezési munkálatok befejeztettek, kérem helyiségem megtekintése végett engem becses látogatásával szerencsételni. Kiváló tisztelettel Gruber A.”⁶⁶ Egy hónappal később az újság Banda Marci és Munczy Lajos hangversenyéről tudósított, akik a hét különböző napjain egymást váltva szórakoztatták a kávéház vendégeit.⁶⁷ (18. kép.)

ÚJ HELY, ÚJ KIHÍVÁS

Amália asszony 1896 elején⁶⁸ szeptember 30-án lejáráó szerződése hatéves hosszabbítását kérte a korábbi bérleti feltételekkel, amit egy halaszthatatlan és rendkívül indokolt építkezéssel támasztott alá. „A városligetet látogató nagyszámú közönség hirtelen bekövetkező esőben a városliget egész területén nem talál elegendő védőhelyet, és a közlekedési eszközökhöz sokszor csak bőrig ázva juthat. Ez természetszerűleg készteti a közönséget arra, hogy csak némiképp borongós időben is tartózkodik a városliget látogatásától, mi üzletemet – melynek üzleti évadja amúgy is nagyon rövid – anyagilag igen érzékenyen érinti.” A Stefánia útra helyezett kioszk és melléképületeinek fedett termei egy hirtelen eső alkalmával a kerthelyiségben levő vendégek befogadására sem elegendők, miközben ilyenkor a Stefánia útról a járókelők nagy része is itt keresne menedéket, de helyhiány miatt őket már nem tudják hol leültetni. Az üzletasszony ezért úgy döntött, előre menekül és bővíti telepét. 1897 tavaszán, az új bérleti időszak első évében „...egy a helyi viszonyoknak és az igényeknek teljesen megfelelő, csinoság tekintetében kifogástalan és a felhasználandó anyag jóságánál fogva állandóan fentartható tágas földött helyiséget saját költségemen felállíttatni, azt a főváros tulajdonába minden megtérítési igény nélkül átadni...” Hat éven át használná az épületet, amelynek tűz elleni biztosítását is beígérte. Mellékelte a költözésnél már bevált Volkmer Rajmund építőmester tervét és 3316,29 Ft-os költségvetését,⁶⁹ „...mi egyenértékű azzal, mintha én a hat évre kért szerződési időtartam alatt az addig fizetett frt 2300 Ft bér és frt 78.20 járulékain fölül évente frt 552.71 kral több bért fizetnék.” Úgy vélte ilyen jelentékeny beruházás megtérülése három éven belül nem várható, ez esetben befektetése gyümölcsét utóda aratná le. Hat év alatt esetleg még hasznot is hozhat, sőt versenyképességét is növelhetné. A dolgokat mindig reálisan szemlélő üzletasszony tapasztalatai alapján számolt a bemutatót követő évek csökkenő forgalmával, emellett figyelembe vette a

GRUBER KÁROLY SZÍNRE LÉP

1897. július 18-án özv. Gruber Antalné Károly fiával közösen szignált kérvényének prologusában visszatekintett a kiosk harmincöt éves működésére. Tett egy elismerő gesztust a fővárosnak, megemlékezett elhunyt férjéről, megköszönte fia támogatását és szemügyre vette a megtett, időnként eléggé rögzös utat: „...mindent elkövettem, hogy a rohamosan fejlődő székesfővárosi művelt közönség fokozódó igényinek úgy a szükséges helyiségek felépítése és előállítása, valamint a szükséges tápszerek és élvezeti cikkeknek kitűnő jó minőségekben és pontosan leendő kiszolgáltatása által minél jobban megfelelhessenek.” Hálával gondolt a közönség ragaszkodására, felidézte a Széchenyi-szigetről a Stefánia útra település embert próbáló feladatát, ahol „...a legrövidebb idő alatt ezen új helyen is felépítettem mindazon épületeket, amelyek a főépületen kívül voltak szükségesek”. Megtörténtek a kellő csinosítások⁷³ és mindig a „művelt közönség” rendelkezésére állt „...oly módon, hogy az én általam és az én költségemen emelt épületeknek én csak haszonélvezője vagyok a tulajdonos a székesfőváros közönsége.” Ezek a fejlesztések azonban komoly anyagi terhet jelentettek, bevételeit pedig szakadatlanul visszaforgatta üzletébe. A megoldandó tennivalókban

20. A Gruber-kiosk helyszínrajza az előkerttel, 1899 BFL XV.17.d.325 40/1

21. A Gruber-kioszk hirdetése.
Budapesti Hírlap, 1899. június 4.
16.

nagy segítségére volt fia, aki fokozatosan levette idős édesanyja válláról a terheket, „... megkönnyítette öreg napjaimat azáltal, hogy fiui szeretettel és odaadással gondoskodik rólam.” A Tanács hozzájárulásával fiára ruházta az üzletet, aki képes azt szakszerűen továbbvinni, fejleszteni és egyre tökéletesíteni „...miután fiam férfi és fiatal, mert továbbá az üzlet terheit és gondjait már évek óta ő viseli és 1893. október 1. óta minden kiadásokat saját pénzéből fedezte, a nélkül, hogy megfelelő jutalmát és hasznát elnyerte volna, mert az áthelyezés, építkezés és új berendezés óriási pénzáldozatokba került”.⁷⁴ A korábbi feltételek mellett 1898. január 1-én vette át Gruber Károly édesanyjától a kioszkot.⁷⁵ (19. kép.)

Az új bérlő nyolc hónap keserű tapasztalata alapján⁷⁶ a városhoz fordult a kialakult „elviselhetlen” versenyhelyzet okozta veszteségei orvoslásáért.⁷⁷ Az 1897. „...május 1-jén megnyílt Weingruber Ignác nagyarányú kávézó pavillonja által üzletem, kedvezőtlenebb fekvése, valamint a forgalmi eszközöknek ezen a környéken majdnem teljes hiánya következtében életképességét teljesen elvesztette és ezentúl csak tengődni fog.” – vélte. A költözés nemcsak tekintélyes összeget emésztett fel, de a kioszk látogatottságát is visszavetette. Egy évvel később már szinte rendbejöttek, amikor az 1896-os millenniumi kiállításra felépített látványos mulatókomplexum, az Ős-Budavára⁷⁸ megnyitásakor a kávéház látogatottsága ismét zuhant. A helyzet kezelésére alkalmazott túlkidadások felemésztették a család tartalékait.⁷⁹ Gruber Károly a légszeszvilágítás bevezetésében bízott, amivel életet lehetne lehelni a helybe, ahogy az a közeli fővárosi nagyvendéglőnél megvalósult.⁸⁰ A Stefánia út kioszk felé eső oldala is rendezésért kiáltott; „...a kétes existenciájú közönségnek még a letelepülés is meg van engedve, holott azt a szép közönségre való tekintettel addig szigorúan megtiltották – az egész útvonal mentén a túloldal⁸¹ mintájára rendeztetnék, fris fűvel és cserjékkel beültetgetnék, és így a művelt közönséget megillető látványt nyújtana és ez osztálynak az itt tartózkodását kellemessé tenné.”⁸² (20. kép.)

1899 februárjában⁸³ Gruber Károly a látni és látszani elv szellemében kerthelyiségének Stefánia út közelébe eső részét asztalokkal és székekkel kívánta berendezni. „Már 1894 tavaszán az áthelyezést megelőző kijelöléskor voltam bátor azon aggodalmamnak kifejezést adni, hogy a közönség a Stefánia úttól oly távol lesz kénytelen elhelyezkedni, hogy még az első sorban ülők is az úton haladó magánfogatokat és sétáló előkelő közönséget szabad szemmel alig fogja láthatni. Amióta a főváros kiállítási pavilonjában kávéház létesült, és a közönség az ottani teraszon közvetlen az út mentén foglalhat helyet, azóta fájdalom ezen hiány káros hatását üzletemben fokozott mértékben észlelem.”

22. A Gruber-kioszk a Stefánia úton. Képeslap Szántó András gyűjteménye

A bérlő pár nappal később⁸⁴ a kioszk öt évvel korábbi áthelyezésekor felületesen teljesített munkák következményeire hívta fel a Tanács figyelmét. Az épületeket a Széchenyi-szigeti már erősen elhasználódott anyagból állították fel esőben, kapkodva és mindenféle ellenőrzés nélkül. Az alapvetően szükséges karbantartást már elintézte, de a nagyobb munkák véleménye szerint a tulajdonos fővárosra tartoznak.⁸⁵ A kioszk még ez évben 500 m² előkerttel gyarapodott a Stefánia út felé, amelyet 50 cm magas élő sövénykerítéssel zártak le, míg a területet 220 db cserjével beültette a főkertész, amit a bérlő fizetett.⁸⁶ Gruber a csekély forgalom miatt ugyan nem igényelte a bővítést, viszont a Stefánia út színelőadásszerű látványosságától a forgalom élénkülését remélte. (20. kép.) A közgyűlés⁸⁷ hozzájárult, hogy kitelepülhessen a nagy forgalmú út közelébe. A korábbi gyakorlatot folytatva hangversenyekkel is csalogatta a közönséget.⁸⁸ (21. kép.)

Vendégei elvárását messzemenően figyelembe véve Gruber Károly 1900. január 30-án ismét felvetette a petróleumvilágítás lecserélését. Mivel a korszerűsítést önerőből nem képes finanszírozni, azért kérte azt a Tanácstól még az év elején, hogy a szezonra elkészüljön. Mellékelte a légszeszgyár árajánlatát a kioszkra, a mellékpavilonra és a nyitott kávézóra, valamint a kert világítására a beszerelendő lámpákkal egyetemben. A kupolás kioszkba csinos bronzcsillár és falikar került volna, ha a terv megvalósul.⁸⁹

A KOLEGERSZKY-KIOSZK

Gruber Károly két és fél évi küzdelem után megvált a családi vállalkozástól,⁹⁰ és átadta azt Kolegerszky Viktor kávésnak,⁹¹ aki 1900. május 1-től⁹² európai tapasztalatait felhasználva nagy lendülettel vágott bele az üzlet megújításába. A hivatalos átvétel után két nappal a május 5-i megnyitást hirdette látogatóinak, és kellemes szórakozást ígért kioszkjában „...mely természetes fekvésénél fogva is kedves tartózkodási helyet képez”.⁹³ (23, 24. kép.)

„Kolegerszky Viktor úr, az Elite-kávéház⁹⁴ jól ismert kávésa, legközelebb átveszi a Stefánia úton lévő Gruber-féle kioszkot, amelyet egy előkelő mulatóhellyé fog átalakítani.”⁹⁵ Az új bérlő programjában első helyen szerepelt a világítás modernizálása, az épületek tatarozása, eső és napsütés ellen két nagyméretű ponyva kifeszítése. A bútorokat a kordivatnak megfelelően vasszékekre és márványasztalokra cserélné, új kínai ezüst evőeszközökkel, finom porcelán- és üvegedényekkel szervírozna. Az előkertben virágágyásokat létesítene, az egész üzemet a megváltozott igényekhez igazítaná.⁹⁶ A hangulat emelése érdekében hetente legalább háromszor katonazenét⁹⁷ ígért új zenepavilonjában. Kitűzött célja „...hogy a városligeti Stefánia útra járó finomabb és elegánsabb közönség itt is kellemes pihenő és szórakozó helyet találjon.”⁹⁸

Kolegerszky már birtokba kerülése előtt egy hónappal a kioszk világításának egy újabb tervével állt elő.⁹⁹ Seifert Henrik és fiai cég áprilisban zenepavilon szállítását ígérte, valamint 150 db carrarai márvány asztalt 30 kerek vasállvánnyal és 500 db festett kerti széket. Az első osztályú ezüst evőeszközöket Hacker Mór biztosította.¹⁰⁰ (25. kép.)

Az első év tapasztalatai alapján és a következőre készülve 1901. január 22-én Kolegerszky is megindította kérelmei özönét a Tanácshoz. Már az első szezonban „...

24. Kolegerszky Viktor hirdetése. Pesti Hírlap, 1900. május 3. 22.

23. Kolegerszky Viktor.
Képes Pesti Hírlap, 1931. január 30.

Lapsz.

Budapest,

1900
-189

SEIFERT HENRIK ÉS FIAI HEINRICH SEIFERT & SÖHNE

TELEFON

Gyárak: BUDAPEST VII., dob-utca 90
Fabriken: WIEN V., Mittersteig 28

SEIFERT HENRIK ÉS FIAI
Königliche Hof-Lieferanten
Cs. és Kir. Udvari Tekeasztal-Gyár, Kais u. Königl. Hof-Billard-Fabrik
Penna-Sohn Öfelséce Udvari Szállító

Prossnerstr. 1
Rekmt. Koleszowsky Tibor urnak
Budapest

másolat!

FIZETENDŐ BUDAPESTEN
ZALBAR IN BUDAPEST.

SEIFERT-UDVAR, BUDAPEST.

Telegram-Adressen:

		Korona érték
<i>Érdeklünk a számlájára és részleteire</i>		
<i>Mi szállítottunk önnek a helyszámon felállítva:</i>		
<i>1 db.</i>	<i>Levegőbillard a mellékelt rajz szerinti kivitelben</i>	<i>1800.-</i>
<i>150</i>	<i>Barraimorsóanyagból 30" kesek vasállványtal.</i>	<i>40.- 6000.-</i>
<i>3</i>	<i>Különféle hirtőkiszűrés válassz. tőis szerint</i>	<i>500.- 1500.-</i>
<i>500</i>	<i>hirtőkiszűrés festve</i>	<i>5.- 2500.-</i>
	<i>összesen</i>	<i>Fl. 11.800.-</i>
<i>teljes kifizetett</i>		
SEIFERT HENRIK ÉS FIAI		

25. Seifert Henrik és fiai számlája, 1900. április 4. BFL IV.1407.b.VI. 468/1885

Számla

BUDAPEST, 1902 június 15-én

CSÁSZ ÉS KIR. UDVARI SZÁLLÍTÓ
 CS. ÉS KIR. SZABADALM. VAS ÉS FÉMBUTORGYÁR
 GYÁR ÉS MINTATEREM: VI. NAGY JÁNOSUTCA 1. SZ.
 GYÁRI RAKTÁR: VI. ANDRÁSSY-ÚT 4.

BUDAPEST
 TELEFON-SZ. 15-20
 28-89

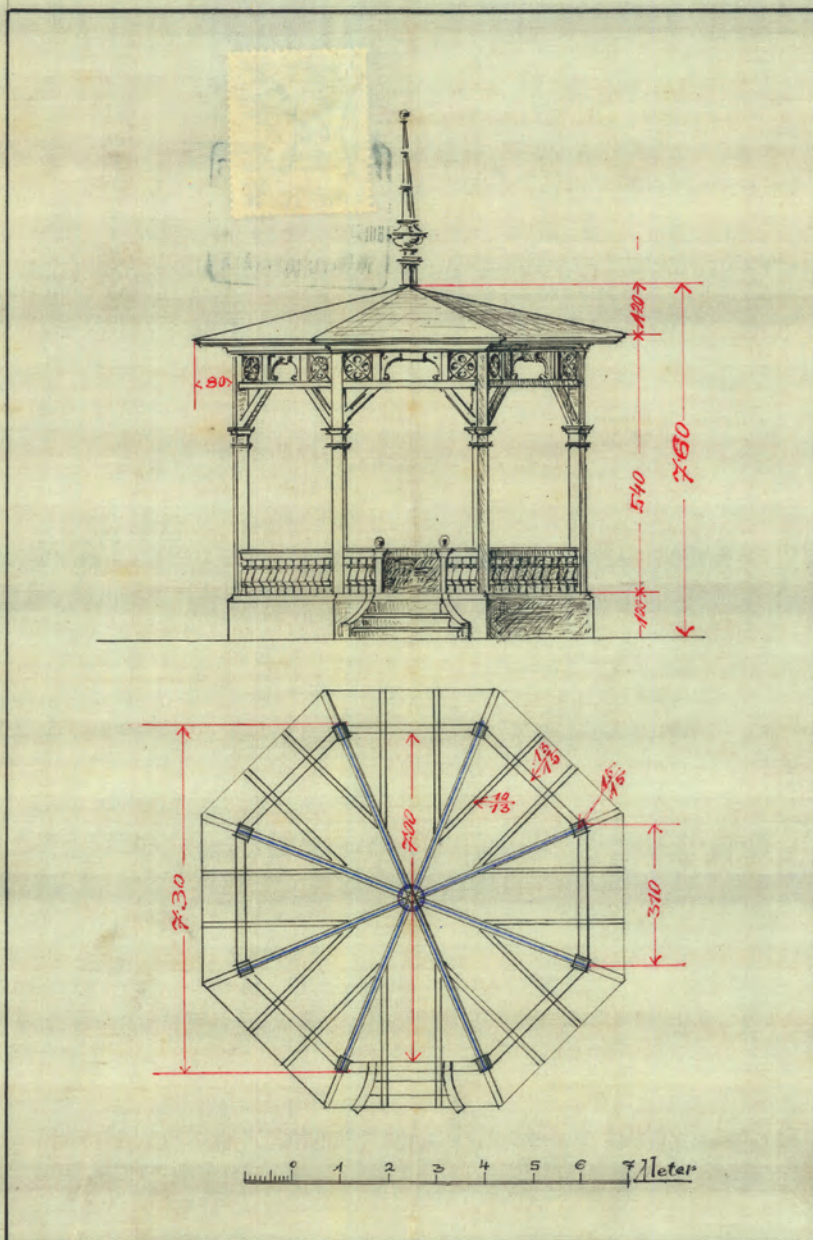
*Skinleles Kolesgeri Kyr Pinter és
 helyben*

Szíves rendelése folytán küldök lecses számlája és veszeljére:

	<p><i>Vasszerkezetű Pavillon kerorajz és Kalkulációs szerint, általános írás</i></p>	<p>34260.00 44000.-</p>
<p><i>Kiváto' lístván</i> Cs. és kir. udv. szállító BUCHWALD SÁNDOR</p>		
<p><i>Szerzői jogdíj</i></p>		
<p><i>Posta 1902 dec. 10</i></p>	<p><i>Állás gátlástól a pénzt összegre közzesítetett. A inf. mérnöki hiv:</i></p> <p><i>Matthys Lajos</i> főmérnök, h. munkatársak</p>	

26. Buchwald Sándor számlája a vasszerkezetű pavilonról, 1902. június 15. BFL IV.1407.b.VI. 468/1885

Másolat

27. A nyolcszögletű vasszerkezetű pavilon alaprajza és nézete. Szerző nélkül, év nélkül.
BFL XV.17.d.325 40/2

ezen kiosk kedvenc gyűlhelye lett a jobb polgári osztálynak”. Azonban sokan azért kerültek üzletét, mert az árnyékszékek nincsenek ellátva vízvezetékkel. A pöcegödör nemcsak idejétmúlt, de egy forró nyári napon nagyon bűdös, ezért azok közelébe senki sem szeret ülni, ha pedig kitisztítják utána napokig orrfacsaró szag terjeng. Kérte a szennyvízcsatorna nagyobbra cserélését és a vízcső keresztmetszetének bővítését, hogy a vendégeknek mindig elégséges friss ivóvízzel szolgálhasson, valamint öntözésre és mosogatásra is legyen elegendő.¹⁰¹ *„Szerződéseim értelmében köteles voltam 20 000¹⁰² korona értékű beruházásokat eszközölni, eddig azonban – mint azt ki tudom mutatni – már 44 550 koronát fektettem üzletembe, úgyhogy a fenti költségeket sajátomból semmi körülmények között nem viselhetem, mert nincs reményem, hogy a hátralevő 5 évi bértartam alatt azoknak csak egy részét is amortizáljam.*” Mivel a szezon csupán négy hónapig tart, a kávézót pedig csak délután 5-től este 7-ig látogatják méltányos bérért kiigényelte a Stefánia útig parlagon heverő részt. Sikerült is megszereznie üzlete teljes szélességében a nagy forgalmú út mentén egy háromméteres sávot. Az előkert parkosítása, gondozása a főkertész útmutatása szerint történt.¹⁰³

Fejlesztései ellentételezéseként ez év novemberében szerződését hat évvel, 1911. szeptember végéig meghosszabbították. A kiemelkedően hosszú, bő évtizedes bérlet azonban jóval több kötelezettséggel járt. A közgyűlési határozat 1902. július 1-ig előírta egy kávéházként működő villanyvilágítással ellátott vaspavilon felállítását, a világítás bővítését, a terület körbekerítését¹⁰⁴ és jégverem készítését.¹⁰⁵ A beruházás egésze, hasonlóan a már korábban teljesítettekhez a főváros tulajdonába ment át, a bérlőnek pedig jó karban kellett tartani a város értekeit. A csinos nyolcszögletes vasszerkezetű pavilont Buchwald Sándor vas- és fémbútorgyára szállította.¹⁰⁶ A kerthelyiség villanszerelését Holitscher Zsigmond és Társa végezte. A tervezett nyolc ívlámpa helyett helyszűke miatt csak hat került beépítésre, de elkészült az újonnan felállított Buchwald-pavilon világítása is.¹⁰⁷ (26, 27. kép.)

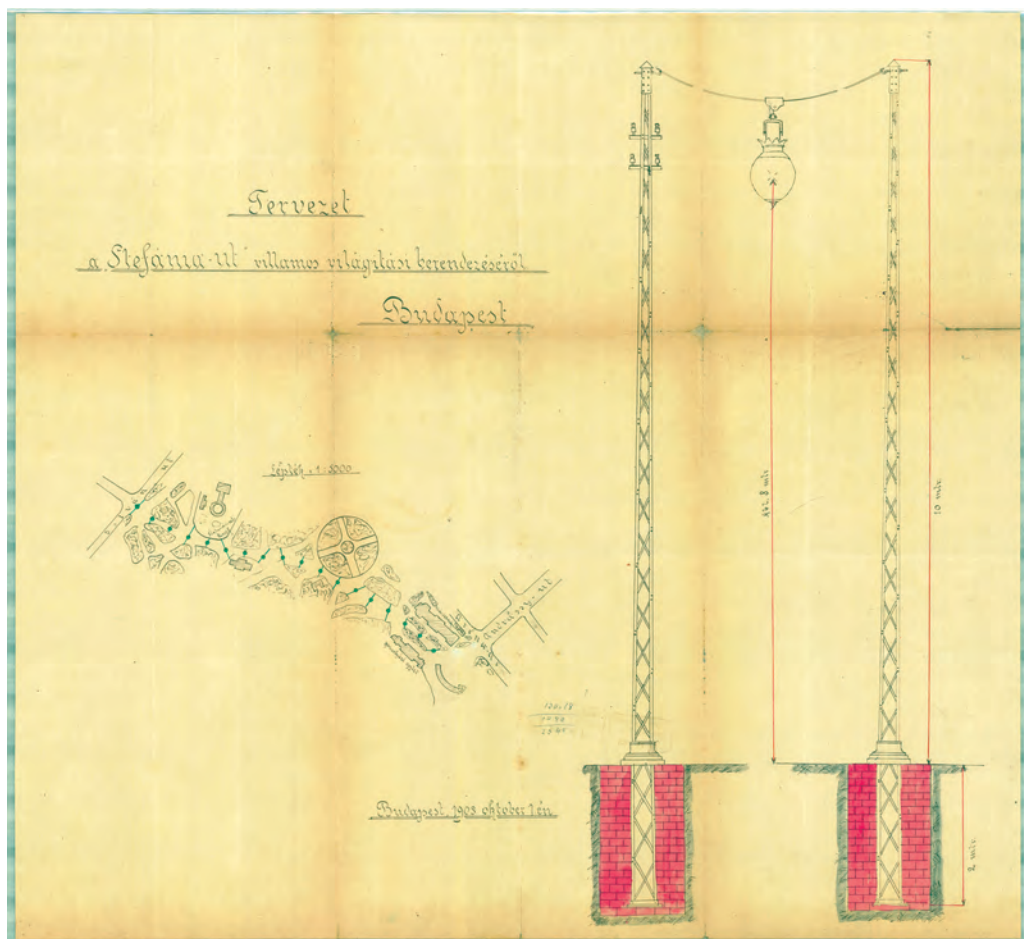
KÖZTERÜLET VILÁGÍTÁSA MAGÁNERŐBŐL

1903 novemberében Kolegerszky újból változtatni szeretne. Az eltelt három év alatt már több mint hetvenezer koronát investált üzletébe. Ezen felül nyolcvanezer koronát meghaladó összeget áldozott a felszerelés és a berendezés korszerűsítésére, miközben évente hatezer koronát igényel a bérlemény és a leltári tárgyak állandó karbantartása, *„...csak ha ezen adatokat figyelembe vesszük, alkothat bárki is fogalmat magának arról, hogy minő áldozatokat kell hoznom és mennyi nehézséget leküzdenem, hogy üzletemet kötelességszerűleg állandóan a kor színvonalán és a közönség igényeinek megfelelőleg tarthassam fenn.*” Mindezen okok miatt üzletét „Kaffé-Restauranttá” akarta fejleszteni.¹⁰⁸ Hideg ételekkel, sörrel és borral bővítené választékát, mert az uzsonnázó-kávézó társaság kiszolgálásából képtelen előteremteni vállalkozásába fektetett tőkét. Ehhez azonban elengedhetetlen a Stefánia út világításának elkészítése a Múcsarnoktól az István útig, a mai Ajtósi Dürer sorig. Beadványában ecsetelte e vidék közbiztonsági viszonyait: *„Városligetnek a Stefánia uti része oly gyarlóan van kivilágítva, hogy a közönség azon utakat 1/2 8 után még a nyári hónapokban sem meri*

felkeresni és látogatni.” Ha a költségeket nem a főváros állja, hanem ezt is ráterhelik, akkor bérletét már 1915. szeptember végéig kérte kinyújtani. A Stefánia út világítására szintén Holitscher Zsigmond és Társa tett ajánlatot¹⁰⁹ az október 1-én elkészített tervhez illeszkedve.¹¹⁰ 8 m magasságban 18 ívlámpát szántak az útvonalra, amelyek az út közepén két-két vasoszlop között acélköteleken függenek. Az egyenáramú lámpák négyesével kapcsolódnak egymáshoz, kivéve az utolsó kettőt, ezek együtt égnek. Tíz órai égési időt biztosítottak, 12 amperrel. A 12 m magas oszlopokat 2 méter mélyen földbe falazott téglalapzatba ágyazták. Végül mégsem elektromos világítás készült, hanem „*a gázlámpák Auer égőkre lettek felszerelve.*”¹¹¹ (28. kép.)

Elgondolkodtató a Tanács illetékes, II. ügyosztályának állásfoglalása a népszerű közterület kivilágításáról. „*Tekintettel arra, hogy a főváros a közvilágítás céljára elektromos lámpákat ez idő szerint általában nem alkalmaz, tekintve továbbá, hogy a szóbanforgó terv kivételére megkívánható tetemes költség a költségelőirányzatban nem áll rendelkezésre, nem járulhatunk hozzá ahhoz a kérelemhez, hogy a terv a főváros költségén hajtassék végre. Tekintve azonban másfelől, hogy a kérdéses bérlemény használhatóságának emelése a fővárosnak mint ingatlantulajdonosnak is érdekében áll, tekintve továbbá, hogy a városligetnek, mint díszes és nagy áldozatokkal fönntartott üdülő helynek és sétánynak a jelenlegi – kétségtelenül hiányos, úgyszólván szegényes világításnál intenzívebb megvilágítása ugyancsak közérdekű intézkedés volna...*”¹¹² Elfogadhatónak tartották a bérleti szerződés ismételt hosszabbítását, a berendezés pedig a bevett gyakorlat szerint ingyen a fővárosra száll. A székesfőváros hivatalos lapja a közgyűlési témákat a nyilvánosság elé tárva még lehangolóbb képet festett a városgazdálkodásról. „*A folyamodó ajánlatában felvetett eszme létesülését a magunk részéről is kívánatosnak tartjuk, mert ez a Stefánia-utat valóban világvárosi színvonalon álló sétahelyllyé tenné. De nem javasolhatjuk, hogy ezen nagy költséget igénylő befektetést a főváros létesítse, nemcsak azért mert erre most kijelölhető fedezetünk nincs, de azért sem, mert sokkal csekélyebb áldozatnak tartjuk, ha ennek a bérlő által való létesítése fejében a szerződés négy évre változatlanul meghosszabbíttatik.*”¹¹³ Világvárosi külsőt igen, de „*nagy áldozatokat*” azt már mégsem. A székesfőváros csak ígérni tud, hosszabb bérleti időt, mert az nem terheli költségvetését. A főváros közigazgatási hetilapja azonban mérlegre teszi Kolegerszky ajánlatát és a bérlet meghosszabbításának kérelmét. Kimondja: „*A Stefánia-ut megvilágítása közérdek. Ha ott villamos lámpák fognak fényt szórni, világvárosiasabb külsőt nyer az ut és az egész környéknek kedvencz esti sétahelye lesz. A közönség már eddig is követelhetne volna a fővárostól, hogy tisztességes világítással lássa el a városligetet.*” Szóhasználata is figyelemre méltó, nem kérte, hanem követelhetne volna. Elismeri a magánember erőfeszítését és egyáltalán nem tartotta túlzásnak ezért a szerződés folytatását pályázat mellőzésével. „*Nyertes csak a főváros és a közönség lesz. Annál inkább, mert a bérlő nemcsak a villamos berendezést fogja átengedni a fővárosnak, hanem az ujonnan építendő konyhát és jégvermet is, amik szintén vagy 25 000 korona értéket képviselnek.*”¹¹⁴

1904 márciusi közgyűlési határozattal a főváros természetesen Kolegerszkyre hárította a Stefánia út világításának kiépítését, cserébe bérlete 1915 szeptember végéig terjedt. Ugyanekkor megengedte a hideg ételek és különféle italok felszolgálását, viszont 1911. október 1-től 7000 koronára emelte a díjat. „*Bérlő köteles az általa*

28. A Stefánia út villanyvilágításának terve, 1903. október

bemutatott tervek szerint [...] 23.904 K 50 f előirányzott összeggel az Andrásy-uti műcsarnoktól a Stefánia-uton egész az István-utig a villamos ivlámpa-világítást saját költségén berendezni, üzemben tartani és kezeléséről gondoskodni. A munkálatok a mérnöki hivatal felügyelete és ellenőrzése mellett foganatosítandók s a befektetések összege a számlák bemutatásával igazolandó. A világítás minden évadban május hó 15-től szeptember végéig naponként és pedig az időjárásra való tekintet nélkül az utcai világítás felgyújtásától egész éjjelig üzemben tartandó. Az összes világítási berendezések azonnal a székesfőváros tulajdonába mennek át, azokról részletes leltár veendő fel, mely a szerződéshez lesz fűzendő. A szerződésnek bármi okból való megszűnése esetére a főváros semminemű kötelezettséget nem vállal a világítási berendezés üzemben tartására. Ha a bérlő világítási kötelezettségét pontosan be nem tartaná, úgy a főváros jogosítva lesz öt 100 koronáig terjedő bírsággal sújtani, ha pedig hasonló eset háromszori bírságolás után is előfordulna, úgy a bérlő az 1911–1915-ig tartó időre való meghosszabbítási jogosultságát elveszti...” A lámpákat és a felszerelési

29. A Koteleszky-kioszk. Képeslap, Szántó András gyűjteménye

tárgyakat télire a bérlő saját költségén tartozott leszerelni és őrizni, de ekkor is felelős volt a főváros értékeiért.¹¹⁵ Furcsa módon az imponáló megjelenés csak addig fontos, amíg azt más finanszírozza, ha a tulajdonos fővárosnak kell a világítást működtetni, akkor uralkodjon a sötétség, vagy jó esetben világítson a hold. (29. kép.)

MEGVÁLTOZOTT KÖRÜLMÉNYEK

Koteleszky elsősorban vendéglői tevékenységéért világíttatta ki 24 ezer koronáért a Stefánia utat, ezen felül még 42 000 koronát költött a leendő étterem berendezésére. Legnagyobb üzleti partnere, felesége 1904 tavaszától a túlzott megterheléstől elbetegesedett, „...minthogy nőmet feláldozni nem akartam, másrészt pedig, minthogy egy megfelelő másik üzlettársat nem tudtam találni, a vendéglői üzlet tervbe vett megnyitására először eltekinteni s azzal felhagyni voltam kénytelen.” Nemcsak felesége egészségi állapotának megváltozása, de a megfelelő mellékhelyiségek, a vendéglői tevékenységre alkalmas fedett termek és a hasznavehető konyha hiánya is hozzájárult döntéséhez. A megállapodás szerint éjfélig köteles világítani, de 23 óra után erre már egyáltalán nincs igény, hiszen üzletét a késő éji órákban nem látogatták. Kötelezettségét csak az igazán meleg nyári időszakban, június 1-től szeptember 15-ig kívánta teljesíteni. Kérése jóváhagyása esetén, a könnyebb kezelés érdekében, felvonó készülékkel látná el a lámpákat.¹¹⁶

Az 1905. június 28-án aláírt szerződésben azonban sem a világítás időpontja, sem

időtartama nem változott. Ebben a megállapodásban összefoglalták az öt évvel korábban megkötött egyezséggel induló ügymenetet, a bérleti idő, a terület és a díj sorozatos módosulását. A bérlők tennivalóit pontokba szedték. A 10. pont értelmében „...kötelesek üzletükben a magyar nyelvet tökéletesen bíró személyzetet alkalmazni és magyar étlapot tartani”. Természetesen a bérlőknek az épületeket, a felszerelési tárgyakat folyamatosan rendben és tisztán kell tartani, különös tekintettel az árnyékszékekre. A 15. pont szerint őket terhelik az ingatlan után fizetendő összes állami és községi adók, adópótlékok.¹¹⁷ Kolegerszky orosz származása miatt nem bírta tökéletesen a magyar nyelvet, ezért sorozatos elmaradásai keletkeztek a ki nem fizettet közterhekből, és a világitás 100 forintos büntetési tételei is egyre halmozódtak.

A Tanács 1906. augusztus 9-én hozott határozatában leszögezte, hogy Kolegerszkyt 1905. július 1-től adófizetési kötelezettség terheli. A bérlő őszi beadványában sérelmezte a rá rótt közterheket, hiszen a közgyűlési határozat nem, csak a szerződés szólt ezekről, amit átolvasás nélkül írt alá, hiszen azok sem az alapszerződésben, sem annak hosszabbításaiban nem szerepeltek. Kérte a fizetés alóli mentesítését, valamint az adók behajtása miatt elrendelt végrehajtás felfüggesztését.¹¹⁸ Kérvényét a közgyűlés elutasította. A hátralékokat a bérlőkre terheltek, mivel ezt elfogadták a szerződés aláírásával.¹¹⁹ Kolegerszky azonban nem hagyta annyiban. 1907. január 7-én a polgármesterhez folyamodott ügye kivizsgálásáért és a sérelmezett pont hatályon kívül helyezéséért.¹²⁰

ADÓK ÉS A KÖZTERHEK

A pénzügyi osztály vezetője, Bódy Tivadar tanácsnok 1907. február 14-én tett jelentést Bárczy István polgármesternek Kolegerszky adóhátralékairól. Megállapításai összhangban vannak a bérlő állításaival. A Gruber Antalné Wagner Amáliával 1874. május 7-én kötött eredeti szerződés nem intézkedett a közterhekről. Akkor ezeket még a kioszk tulajdonosa, a főváros fizette, ami nem változott az 1897. december 20-án Gruber Károllyal, majd 1900. május 2-án Kolegerszky Viktorral kötött megállapodásban sem. Az új bérlővel nagyarányú beruházásokról szerződtek, de a kikötésekben nem hozták szóba az adókat, a közgyűlési határozat „...az összes jogokkal és kötelezettségekkel együtt, azoknak változatlan fenntartása mellett ruházta át” 1905. szeptember 30-ig. 1901. november 13-án 1911. szeptember végéig hosszabbítottak, újabb befektetési kötelezettséggel, de közterhekről itt sincs említés. Az 1904. március 23-án kötött megegyezés szerint már 1915 szeptember 30-ig tolódott a bérlet. A közgyűlési határozat ekkor is változatlanul hagyta az alapszerződést, míg ezzel ellenmondásban az 1905. június 28-i szerződés 15. pontja a bérlőre nyomta át a közterheket. A tanácsnok szerint mindez Kolegerszky hibája, aki szüntelenül beadványokkal bombázta a hivatalt, ami az alapszerződés állandó módosításával járt. „Felsorolt és közgyűlésileg elintézését nyert kérelmein kívül a kioszkhoz tartozó illemhelyek átalakítása, a használatul átengedett terület méreteinek helyesbítése, a kioszk előtti padok¹²¹ áthelyezése, a kioszk előtt álló üvegpavilon áthelyezése¹²² tárgyában előterjesztett kérelmeit kellett elbírálás alá venni. Ugy hogy azon időponttól kezdve, hogy a Stefánia úti kioszk bérletét átvette,

állandóan foglalkoztatta a hatóságot oly kérelmek elbírálásával, melyeket aztán az alapszerződéshez füzendő záradékokban is írásba foglalni kellett.”¹²³ Kolegerszky függőben maradt ügyei miatt jó darabig nem írt alá szerződést. Az 1905. évi egyezséget ügyvédjével tekintette át, de nem sérelmezték az ominózus 15. pontot, majd 1906. március 20-án jegyzőkönyvben nyilatkozta, hogy az adókat nem fizeti, mert eddig sem fizette, ha aláírta azt csak tévedésből tette.

A bérlőkkel az illetékes ügyosztály tárgyalt, míg a szerződést a bevett gyakorlatot követve az ügyészség szövegezte meg. „*A Gruber féle szerződés kötése idejében a bérlemény tárgya oly csekély volt, hogy akkor az még adóval is alig volt megterhelve és így nem is volt szükséges az adók tekintetében a szerződésbe semmiféle intézkedést felvenni.*” Kolegerszkyék többször is megnagyobbították bérleményüket, amelyet természetesen követett a bérleti díj folyamatos emelése. A hatóság szerint a megnövekedett bérlemény közterhei a bérlőket terhelik, amit a szerződés megkötésekor tisztázni kellett volna. Az ügyészség 1908. február 10-i állásfoglalása szerint 1910. szeptember végéig a főváros fizesse az adókat, október 1-től pedig a bérlők.¹²⁴

A VILÁGÍTÁS VISSZATÉRŐ BOSSZÚSÁGAI

A házaspár 1908-ban többször megkereste a Tanácsot a világítás ügyében.¹²⁵ Szerződésük megkötése óta a főváros a Városligeti fasor és a Stefánia út között a kioszkjukhoz hasonló üzlet létesítését engedélyezte. A konkurencia miatt Kolegerszky vendégeinek jelentős részét elvesztette, „...*holott a Stefánia úti kioszk átvétele óta ezen üzletbe 160 000 korona tőkét fektettünk be és ezen üzletet európai színvonalra emeltük.*” A világítás kiépítését azért ajánlották, hogy vállalkozásukat este is üzemeltethessék, de a „*Stefánia-uti gyalogjáró rossz állapota és a közlekedés hiánya lehetetlenné tette az estéli üzlet folytatását, s így ezen tervről nagy veszteség árán kénytelenek voltunk lemondani, és a befektetésünk holt tőke marad és a fő és székváros tulajdonául marad.*” Az útvonalon álló tejsarnok a kedvező közlekedés miatt este is erőteljes forgalmat bonyolít, ám versenytársuk megvilágítása, úgy vélik, nem az ő feladatuk. Üzletmenetük csak kilencven napra terjed, ami nagyon függ az időjárástól, és a világítás költségét már nem bírja el.

1908-ban Fráter Gizella ágyban fekvő beteg volt, emiatt késtek a lámpák felszerelésével, amiért száz korona pénzbírságra ítélték őket. Júliusban bejelentették, hogy külföldről kellett alkatrészt behozni a tél folyamán elromlott felhúzó javításához. A korábban említett okok miatt csak éjjel 1/2 11-ig szeretnének világítani, mert éjjelre nem kapnak embert, aki a lámpákat eloltaná. Ugyanakkor méltányosnak tartanak, ha tejsarnok is hozzájárulna kiadásaihoz.¹²⁶ Mindezen kötelezettségek és egyéb vállalkozásaik kudarca miatt Kolegerszkyék anyagi zavarba kerültek,¹²⁷ ezért kezdeményezték bérletük átruházását Goldmann Simon vállalkozóra.

„A FŐVÁROSI KÖZÖNSÉG KEDVELT HELYE”

1909. január 20-án a VI. kerületi előjáróság jelentést tett a Tanácsnak a kiosk állapotáról. A Mérnöki Hivatallal egyetértésben megállapították, hogy „*Kolegerszky Viktor a szerződésben eddig elvállalt kötelezettségének mindenben megfelelt, az előirányzott költségnél még többet fektetett be s üzletét a fővárosi közönség kedvelt helyévé tette.*” A Stefánia út mentén lévő háromméteres sávot is gondozta és tisztán tartotta. A bérlő az 1905-ig, illetve 1911-ig terjedő hosszabbításokért minden vállalását teljesítette, amit számlákkal igazolt. A kávéházat jó állapotban találták, ahol mulasztás észlelhető azt a téli időjárás miatt nem lehetett orvosolni, ezek átcsúsztak a tavaszi tatarozásra. A világítótesteket az idény befejezésekor leszerelték és a hátsó udvari helyiségben tárolták. A Stefánia út közvilágítására szolgáló 18 ívlámpát, a kapcsolókat, ellenállásokat és a felhúzó készülékeket elismervény mellett Holitscher Zsigmond és társa cégnél karbantartásra letétbe helyezték. Február 24-én a Mérnöki Hivatal összevetette az aktuális állapotot az 1902 júliusában készített leltárral, de csak kisebb hiányosságokat találtak. Néhány esetben pedig értékesebb változtatás történt.¹²⁸

VÁLTAKOZÓ BÉRLŐK

Goldmann Simon 1909. január 1-től 1915. szeptember 30-ig változatlan feltételekkel kapta meg a bérletet, de okulva a korábbi tapasztalaton kikötötték, hogy a bérlő fizeti az adókat és a közterheket.¹²⁹ Goldmann azonban csak egy évig volt birtokban. 1910. január 1-től 1911. október 1-ig Lusthaus József és Gerő Jenő, majd négy éven át Lusthaus József egyedül vezette¹³⁰ az üzletet, amely még hosszú ideig őrizte a népszerű üzletvezető, Kolegerszky nevét és folytatta a katonazenekarok hagyományát.¹³¹ (30, 31. kép.)

Lusthaust is elborította az adó- és járulékfizetési kötelezettség, és ő sem mentesült a világítás gondjaitól.¹³² „*Mindezen terheken felül, hogy a versenyt az üzletem kiállhassa, igen lényeges összegre jutó befektetéseket foganatosítottam az utóbbi években. Nevezetesen a bérlemény területét feltöltöttem, csatornával, vízvezetékekkel elláttam, új ponyvákat szereltem fel és lugasokat készítettem. Mindezen befektetéseket szerződéses kötelezettség nélkül teljesítettem és a befektetések összege 40 000 koronát tett ki.*” 1912-től a rossz idő visszavetette a szabadtéri vállalkozásokat, ez évben megnyílt az állatkerti vendéglő és kávéház, amely a vendégek jelentős részét elcsábította. A bérlő két év alatt nyolcvankétezer koronát bukott, üzletét adósságokkal terhelte. Veszteségei ledolgozásához ötéves bérletet kért, amiért akár évi tízezer koronát is hajlandó kifizetni, ha a főváros átvállalja a világítást. 1914 nyarán azonban hiába adta meg a közgyűlés¹³³ a kért hosszabbítást, a háború kitörése és a kedvezőtlen időjárás miatt Lusthaus fizetéseképtelenné vált.

1915. augusztus 2-án felmondta szerződését és elhagyta a kioszkot. Az idény hátralévő másfél hónapjára Aczél Miksa vette át a kávéházat.¹³⁴

1915 őszén a bérlemény hosszú távú hasznosítására nyilvános versenytárgyalást¹³⁵ írtak ki, amelyre Aczél Miksa és Nagy József szálloda és kávéház tulajdonosok is

30. kép. Luszthaus József és Gerő Jenő kávéskók az egykori Kolegerszky-kioszkban.
Képeslap, Szántó András gyűjteménye

31. kép. Hirdetés a kiosk megnyitásáról.
Budapesti Hírlap, 1911. március 25. 55.

jelentkeztek. A rövidke bérlet alatt szerzett tapasztalatot megosztották a hatósággal. A „...bérlemény egyike a főváros legnehezebben vezethető üzleteinek, miután a közlekedés oda nagyon nehéz, kevés a fedett helyiség és a délutáni üzlet egymaga, nem fedezheti a napi kiadásokat sem.”¹³⁶ Védett helyiségek építésével, virágos kert kialakításával kívánták a vendégeket becsalogatni és a kávéház mellett vendéglőt is működtettek volna.

GOLDMANN SIMON BÉRLETE

Az 1916. március 1-től 1922. február végéig terjedő időszakra Goldmann Simon is pályázott.¹³⁷ Garanciát vállalt érte bátyja, Goldmann József tejnagykereskedő és jéggyáros, aki ígéretet tett, hogy egyrészt saját üzletéből és gazdaságából, másrészt öccse rákoscsabai birtokáról a háborús időszakban is biztosítja a kiosk áruszükségletét, mivel a tejszállítást a vasút kizárásával, kocsival oldják meg. A sajtó nem mulasztotta

el felhívni az olvasók figyelmét az összeférhetetlenségre. „*Goldmann Simon, az egyik pályázó, csak strohmann, az üzletre fivére, Goldmann József tejnagykereskedő, VII. kerületi bizottsági tag pályázik tulajdonképpen. Övé a kioszk jelenlegi berendezése és eddig mindig bérbeadta ezt a berendezést a kioszk bérlőinek.*”¹³⁸ A lap információjával szemben Goldmann Simon kérvénye záró mondataként, mintegy utolsó érvként megjegyezte, hogy a felszerelés az ő tulajdonában van. Végül nem hat évre, csupán az 1916-os és 1917-es szezonra¹³⁹ Goldmann Simon kapta meg a bérleményt, 1917-ben a háborús helyzet miatt némely napokon délutáni tejkimérési és uzsonnakává tilalommal megfejelve.

1918 elején hivatalos bejárás történt a területen, a tapasztaltakról pedig jelentés készült.¹⁴⁰ A „*...bérlemény a köteles karbantartás teljes elmulasztása folytán annyira elhanyagolt rossz karban van, hogy ott a főváros tulajdonát képező építmények és*

32. kép. Hirdetés. Népszava, 1914. július 10. 14.

felszerelések a pusztulásnak vannak kitéve, azoknak ily módon előálló értékcsökkenését a bérösszegek nem fedezik és ott rövid időn belül már, gyökeres helyreállítás nélkül, a kávéházi üzlet sem lesz folytatható.” A sommás ítélet után következett a leltárban szereplő építmények és tartozékok részletezése. A szemlélők a kioszk külső területével indítottak, majd sorra vették az egyes épületeket: vaspavilon,¹⁴¹ lakóház, hátsó udvar, üvegezett zárt deszkaépület, az árnyékszék építménye, átjáró folyosó, kupolacsarnok, a nagy kávézó nyílt fa épülete, amerikai rendszerű jégverem és zenepavilon. A mérnökök összevetették a látottakat a két és fél évvel korábban¹⁴² rögzített adatokkal. Az eltelt idő alatt a 22–23 m hosszú 2 m széles rekeszekkel tagolt fa építmény, amit még Lusthaus József építtetett, a tetőfedés elhanyagolása és a fa alkatrészek elkorhadása miatt összedől. A felsorolt fogyatékoságok teljes helyreállítását ötvenezer koronára becsülték. A korábbi összeírások pontatlanságai miatt egy újabb részletes felvételt ajánlottak, valamint folyamatos ellenőrzést az esetleges hiányok felderítésére, mindenkor leltár szerinti átadást az új bérlőnek és ehhez hasonló eljárást a visszavételkor. A március 19-i tanácsülés összegző véleménye szerint „*...a kioszk épülete mai állapotában egy modern kávéházhoz fűzött követelményeknek egyáltalán nem felel meg és feltétlenül szükséges, hogy az megfelelő, nagyobb befektetéssel egy magas színvonalú, a fővároshoz méltó helyiséggé alakíttassék át.*”¹⁴³ Ezt a változást azonban csak hosszabb bérleti idő alatt lehetne elérni, amire a fennálló háborús viszonyok nem alkalmasak. 1918-ban három évre¹⁴⁴ ismét Goldmann Simon kapta meg a kioszkot a hozzátartozó 1443 □ ölnyi területtel kávéházként vagy tejívóként, amit „*...elsőrangú üzletnek megfelelő módon*”

kellett vezetnie, míg „...a székesfővárostól semmiféle javítást, helyreállítást vagy megújítást és a leltár mellett átadandó berendezéseken és felszereléseken kívül más beruházást nem igényelhet.” Kötelezték a jegyzőkönyvben rögzített helyreállítások és javítások elvégzésére, amelyek azonnal a székesfőváros tulajdonába mentek át, kivéve az ingóságokat. A felszerelési tárgyak a bérleti idő lejárta után is Goldmann kezén maradtak. Bérleményét saját költségén tartozott „...kifogástalan csinos és tiszta állapotban” fenntartani, majd ismételt leltár mellett visszaadni. Megkövetelték a tisztaságot az alkalmazottaknál éppúgy, mint a teritéknél. Előírták azt is, hogy a felszolgált ételek és italok legyenek mindig frissek és ízletesek, egészségügyi szempontból tökéletesek. „A fákat kivágni, vagy azokat megcsonkítani a bérlőnek semmi körülmények között nem szabad.” A növényzet megóvása érdekében mindenben követnie kellett a fővárosi kertészeti igazgató utasításait.¹⁴⁵

GOLDMANN SIMON ÉS A KOMMUNIZMUS

Szegény Goldmann valószínűleg nem köt szerződést, ha jövőbelátó lett volna. Eleget tett vállalásának, elvégeztette a kívánatos munkálatokat és az „...üzletet személyesen minden igényt kielégítően” vezette. A bekövetkező történelmi idők azonban keresztül húzták számításait: „...üzememet elkommunizálták mérhetetlen anyagi kárt szenvedtem, mivel üzemi felszerelésem 70 %-át ellopták, a megmaradt részt pedig rettenetesen tönkre tették. Beszerzett élelmiszereimet kiárusították és a befolyt K 120 000¹⁴⁶ – beszállították a székesfőváros pénztárába, mely összeget részemre visszafizetni – jól tudom a székesfővárosnak nincs módjában.”¹⁴⁷ Ötéves hosszabbítást kezdeményezett, hogy kárpótolhassa magát veszteségeiért és a tervezett négyszázezer korona értékű fejlesztését – az épületek tatarozása, kertrendezés, a bútorzat rendbetétele – végigvihesse még az 1920. évi szezón előtt, „...hogy a kioszkot oly vonzóvá és kellemes üdülő helyévé tegyem Budapest székesfőváros közönségének, hogy az a fővárosnak méltó díszére szolgáljon.”¹⁴⁸ A rendbe teendő bútorok száma szemléletesen teszi a kioszk méretét, az egyszerre befogadható vendégek számát: „...saját tulajdonomat képező 4.000 darab ülőszék és 800 darab asztal restaurálása, olaj átfestése és lakkozása”. Ezekkel a beruházásokkal kívánta barátságossá tenni a kávéházat, a Stefánia út közepén fekvő kert szépítésével pedig, amit szintén magára vállalt, a környék és a város egyaránt gazdagodna. Úgy tűnik a mindenkori bérlők a főváros feladatkörébe tartozó fejlesztéseket is magukra vállalták a kioszk reménybeli megszerzéséért.¹⁴⁹ Pár héttel később¹⁵⁰ Goldmann újabb beadványban ecsetelte a kommunizmus idején őt és családját ért sérelmeket. 1919 márciusára már készen álltak az idényre. Megtörténtek a szükséges tatarozások és beszerezték a nyitáshoz nélkülözhetetlen árukat. A proletárdiktatúra kitörése után a kávéházat egy „üzem biztos” vette át, aki őt „házi szolgának” majd bevásárlónak, feleségét pedig szakácsnőként alkalmazta, míg az üzletnek szánt áruk egy részét lerakatta a saját lakásán. Goldmann ezt bejelentette a hatóságnak, állításai ugyan beigazolódtak, de azonnal elbocsátották és kiköltöztették a kioszkból.

1920 augusztusában ismét helyszíni szemle következett. Megállapították, hogy Goldmann Simon a kijelölt munkákat nem szakszerűen végeztette el, az épületek

meglehetősen elhanyagolt képet mutattak.¹⁵¹ Ennek ellenére szerződését 1921. május 1-től 1924. április 30-ig meghosszabbították, azzal a kikötéssel, hogy a tapasztalt hiányosságokat kijavítja, a kioszk területét feltölti, kavicsoztat és kertészeti rendezéseket is végrehajt.

AZ UTOLSÓ FELLENDÜLÉS

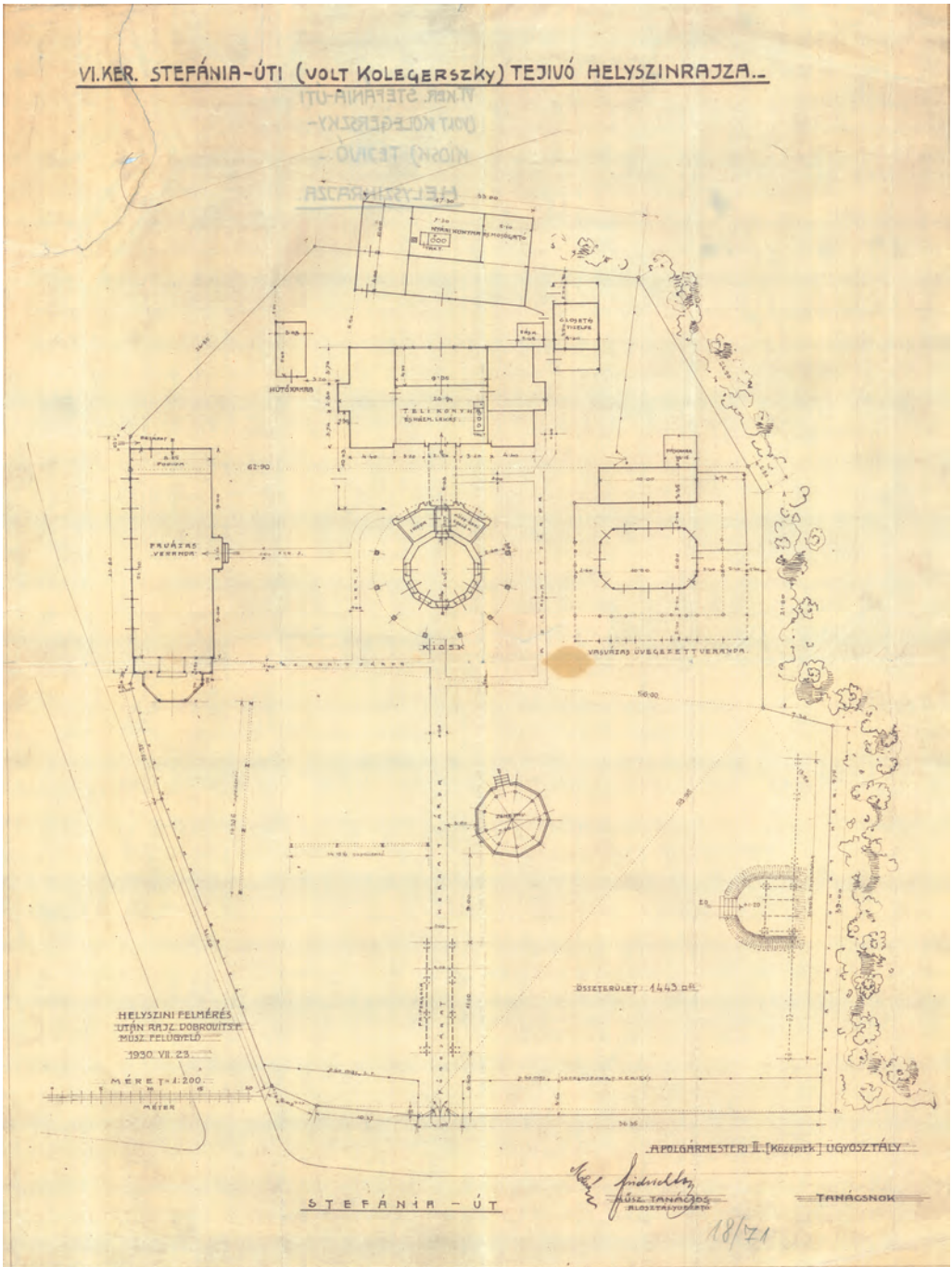
Mint azt a XX. századi bérlők alaposan megtapasztalhatták, a kioszk üzemeltetésében sok csapda rejtőzött. *„Az üzlet azonban nem tartozik, a legragyogóbbak közé és ezért Goldmann a kioszk átvételére megegyezett az Általános Tejcsarnokkal. Az Általános most beadványt intézett a főváros tanácsához, melyben, a bérlet átruházását, egyben meghosszabbítását kéri 1927-ig. Ha a bérletet megkapja, az Általános a kioszk renoválását és kibővítését ígéri, egyben duplájára emeli a bérösszeget és a bruttó bevételből is százalékot juttat a fővárosnak. A beruházás értékét egy millió koronára tervezi a részvénytársaság.”*¹⁵²

A húszas évek elején a területet kulturális célokra is igénybe vették, a Lomb-színpadon különféle műsorokkal kísérleteztek. Elsőként Nagy Endre kabaréja kiköltözött a zöldbe. A Gresham kávéház tulajdonosa, Fessl József a nyári szezonra bérbe vette a Budapesti Általános Tejcsarnoktól a kioszkot és színházzá formálta. Jó idő esetén a szabad ég alatt, míg esőben a kioszk átalakított fedett helyiségeiben tartották az előadásokat. 1923 nyarán a nyitó műsorban nagy sikerrel szerepelt többek közt Szőke Szakáll és Sólyom Janka.¹⁵³ A következő évben pedig az Operaház énekkara adott hangversenyt heti négy estén.¹⁵⁴

A Budapesti Központi Tejcsarnok Részvénytársaság 1924. május 1-től 1930. április 30-ig terjedő hat évre is megkapta az üzletet.¹⁵⁵ A bérlők nem tülekedtek a kávéházért, a meghirdetett versenytárgyalás eredménytelenül végződött.¹⁵⁶

Egy évvel később a *Színházi Élet* hasábjain lelkes tudósítás jelent meg az újjáalakítottan megnyitott egykori Kolegerszky-kioszkról. *„Ez a kedves kerthelyiség valósággal hozzátartozott a régi jó Budapest életéhez, és ha most lépjük át küszöbét, akkor is a békebeli Pest hangulatával találkozunk. [...] Igazán dicséret illeti a vezetőséget, hogy nagy anyagi áldozatok árán ilyen nagyszerű békebeli helyet teremtett a pestieknek. [...] Olyan habos kávé, fagyaltkülönlegességeket (mogyorós grillázs fagyalt) sehol sem kapni, mint a Stefánia-kioszkban. Nem csoda, ha az uriközönység, az aranyifjúság szívesen és gyakran keresi fel a városligetnek ezt a legszebb és legkedvesebb helyét. Az ifjúság részére még egy kedves újítást nyújt a Stefánia-kioszk vezetősége: a ping-pong-termet, ahol mindenki hódolhat ennek a népszerű sportnak. Társaságoknak külön terem áll rendelkezésére.”*¹⁵⁷ Ez időben már nemcsak habos kávé, de halászlét és halkülönlegességeket is kínáltak a vendégeknek. A Kolegerszky nevet még ekkor is őrizte a kioszk, és a katonazenekarok hagyományát is továbbvitte.¹⁵⁸ A húszas években a sportférfiak kedvelt zenés-táncos találkozóhelye.¹⁵⁹

1926 nyarán a VIII.–IX. kerületi nőegylet gyermeknyaralattási akciója támogatására ünnepélyt tervezett a helyre, amely rossz idő esetén nagy tömegeket tudott befogadni fedett helyiségeibe.¹⁶⁰

33. kép. A Stefánia úti tejivó helyszínrajza. Polgármesteri II. ügyosztály, 1930. július 23.
BFL XV.17.d.328 KT ve 15/duplum

A TULAJDONOS KEZELÉSÉBEN

Bérlete lejárt után újra pályázott a Tejcsarnok, de nem tudott a fővárossal megegyezni a díj és az építmények renoválása ügyében.¹⁶¹ Közben az a hír is felröppent, hogy a kioszkot magyar csárdává alakítanák, magyar ételekkel, ahol még a személyzet ruhája is a programhoz illeszkedne.¹⁶²

A polgármester átvágta a gordiuszi csomót, 1931-ben a közjótékonyági és szociálpolitikai ügyosztály kezelésébe adta a területet, mint a gyermeknyaraltatás kiegészítő részét, azzal a kikötéssel, hogy a közoktatásügyi ügyosztály is igénybe veheti napközi otthonos kirándulásra.¹⁶³ 1931-ben ezen a helyen létesült a főváros harmadik kirándulólháza.¹⁶⁴ (33. kép)

1933-tól a kioszk környékén évente rendeztek kertészeti, virág- és gyümölcskiállításokat, de figyelembe vették, hogy május közepétől szeptember végéig a helyszínt a főváros gyermeknyaraltatásra használja.¹⁶⁵ A sok gond és nehézség ellenére „A Stefánia-úton az egykori Kollegerszky-kioszk kertje volt a legszebb a szép parkok között...”¹⁶⁶ Úgy tűnik a bérlők mégis lelkiismeretes gazdáknak bizonyultak.

1937-ben a főváros úgy döntött, hogy a területen állandó kertészeti kiállítási csarnokot létesít.¹⁶⁷ A következő év tavaszán meghívásos pályázatot hirdettek Hoepfner Guido, Györgyi Dénes, Rimanóczy Gyula, Weichinger Károly és Pogány Móric építészek részvételével.¹⁶⁸ Ugyanekkor megkezdték a rossz állapotú kioszk¹⁶⁹ lebontását.¹⁷⁰ 1939-ben Weichinger Károly¹⁷¹ tervei nyomán épült fel a kertészeti kiállítási- és divatbemutató pavilon négy teremmel. A tervezőnek anyagi okok miatt több mindenről – pálmaház, cukrászda és kávéház, vasvázas szerkezet az áthelyezhetőségért – is le kellett mondania.¹⁷²

Az épület a háború alatt megsérült, 1945 után színházi raktárként használták, majd elbontották.¹⁷³ (34, 35. kép.)

A KIOSZK TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA

1857-ben Pest város 132 651 lakosa közül mind többen kirándultak a Városliget zöldjébe. Három évvel később Gruber Antal a megnövekedett kereslet kielégítésére kávéházat kívánt emeltetni a rendkívül szép fekvésű Drót-szigeten. Ötletét Voigt Vilmos valósította meg. 1862-ben 25 négyszögölnyi területen Feszl Frigyes tervei nyomán egy csinos kioszkot emeltek. Az építkezést követően Gruber felesége, Wagner Amália megvásárolta a kávéházat, amelyben különféle frissítőkkel szolgált a nyári idényben Ligetbe látogató közönségnek. Szívós munkával elnyerte a közönség szimpátiáját. Az igéző környezet, a felszolgált termékek, a minőségi kiszolgálás egyaránt hozzájárult sikeréhez.¹⁷⁴

A városi területen épült kioszk 1874-ben Budapest főváros tulajdonába került, amit ettől kezdve bérlők üzemeltettek. Gruber Amália sikeres üzletpolitikájának, női érzékenységének köszönhetően 1897-ig versenytárgyalás nélkül vezethette a kávéházat. A harmincöt év alatt sok kihívásnak kellett megfelelnie. Bár folyamatosan fejlesztett, a nyolcvanas évek elejére a kioszk favázás téglapülete (Riegelwände) már sem a

34. kép. A kertészeti csarnok, 1939. Fortepan 20431

35. kép. A kertészeti csarnok parkja, 1941. Fortepan 23606 orig: Lukács Zsolt

közegészségi, sem a tűzbiztonsági elvárásoknak nem felelt meg. Kapóra jött az 1885. évi Országos Általános Kiállítás, amikor is a kávéház megújulhatott. Feszl Frigyes tizenkétszögű kioszkját megőrzésre érdemesítették, szinte műemlékként bántak vele. Az „átidomítás” során a korstilusnak megfelelően neoreneszánsz kupolával ékesítették. A bővítés kellő előrelátással szintén faszervezettel készült, ami lehetőséget adott a könnyű helyváltoztatásra. 1886 nyarára a főváros lélekszáma már 411 917 főt számlált.¹⁷⁵

A következő nagy változást a millenniumi kiállítás hozta. A lefolyt évtized alatt a székesfőváros lakossága 617 856 főre duzzadt.¹⁷⁶ Az 1862-ben emelt kioszknak, az egyfolytában növekvő lakosságnak és a változó igényeknek egyaránt meg kellett felelnie.

A történeti főcsoport Széchenyi-szigetre helyezése miatt a kioszkot elköltöztették. 1894. május 19-én a Stefánia út – Olof Palme sétány – város felé eső részén nyitotta meg kapuit, szemben az 1885-ben emelt műcsarnokkal. A helyváltztatás nagy anyagi áldozatot követelt a Gruber családtól. A kiállítás igazgatósága és a főváros harcából a bérlő került ki vesztesen. Időközben a kioszk egyre közelebb nyújtózott a Stefánia út látványos kocsikorzójához. 1897-ben Gruber Amália a főváros jóváhagyásával fiának adta át a bérletet, Gruber Károly azonban hamar megszabadult a problémás üzlettől.

1901. május 1-től Kolegerszky Viktor adott új arcot a kioszk ekkor már 1443 négyszögöltre terebélyesedett területének. Újítt és fejlesztett, amit a tanácsi adminisztráció nehezen tudott követni. Magára vállalt közfeladatokat is: városi terület parkosítása, a Stefánia út közvilágítása. A Voigt Vilmossal kötött eredeti szerződésben még nem szerepeltek olyan közterhek, amelyeket a nagyváros kitermelt magából és kíméletlenül behajtott a bérlőkön. Kolegerszky bár csak egy szűk évtizedig vezette a kávéházat mégis meghatározó személyisége lett a ligeti világnak. Amikor 1931. január 29-én hatvankét éves korában a Városi Színház¹⁷⁷ gazdasági igazgatójaként elhunyt az újságok rendre megemlékeztek róla.¹⁷⁸ *„Halála nagy részvétet keltett, mert a szeretetreméltó egyéni tulajdonságaiért különösképpen becsült tisztviselőt nagy népszerűség övezte.”*¹⁷⁹ A magas, szikár, különleges megjelenésű hivatalnok haláláig pontosan intézte a színház gazdasági ügyeit. *„A próza mögött azonban egy olyan múlt húzódott meg, amely a pesti ember számára tele van szép emlékekkel, a boldogság enyhe sugaraival és sokak számára a boldogsággal, békével és minden egyéb jóval, amely az eltűnt ifjúságot jelenti. Ebben a kedves illatú múltban sem volt Kolegerszky poéta, mégis ő teremtette meg az első poézist a Városligetben a híres Kolegerszky-kioszkkal. Homokbuckás területen rendezte be ezt az üzletet és gondoskodott arról is, hogy a millió szép legyen, még arról sem feledkezett meg, hogy lámpasorok vezessék este a vendégeket kioszkjába. A pesti polgárok kedves találkozóhelye volt ez a kioszk s ezenfelül a szerelmespároké, nem a szónak mai lenge értelmében, mert azok a párok, akik Kolegerszky-nél találkoztak, a szerelmet becsületesen házassággal fejezték be. Nem találkahely volt a Kolegerszky-kioszk, hanem az idill berke, ahol a habos kávé mellett a tisztas íű romantika szövődött. A lóversenyek és a Stefánia-korzó látványos napjain ez a kioszk óriási sokadalmakat látott s gyakran a legmagasabb körökből való vendégei voltak. Kolegerszky, mint külföldről jött hotelszakember alapította ezt a nevezetes üzletet, amely – bárki lett később a tulajdonosa – mindmáig megőrizte a Kolegerszky nevét.”*¹⁸⁰ A kortársak Kolegerszky halálával elsiratták fiatalságuk egy szeletét és a boldog békeidőket.

A Kolegerszky utáni bérlőknek a világháború és a proletárdiktatúra megpróbáltatásaival kellett szembenézni. A húszas években¹⁸¹ még volt egy felfutás, 1930-ban pedig a tulajdonos kezelésébe került a terület. A főváros azonban nem sáfárcodott jól értékével, hagyta lepusztulni, majd 1937-ben bontásra ítélte múltjának egykor idilli darabját.

A Feszli-pavilon 2017-ben az Art1st Design Studio Kft. munkája nyomán fönix-madárként feltámadt és három példány funkció nélkül szomorkodik a XXI. századi Ligetben.

1. A városligeti tó nagyobb szigetét először Páva-, később József nádor tiszteletére Nádor-szigetként említik. A kisebbik az 1826-ban idekerült drótszerkezetű hídról Drót-sziget nevet kapott, majd 1861 után Széchenyi István emlékére lett Széchenyi-sziget. A Páva-sziget a Millenniumi Földalatti Vasút építéskor félszigetté alakult.
2. BFL IV.1303.f. Pest város Tanácsának iratai, tanácsi iratok V.262/1860. 8.
3. A tervlapokon két helyiségből álló könnyűszerkezetes, egyszerű épület alaprajza, illetve metszete és homlokzata látható. Feltehetően ezekre a szignálatlan, datálatlan lapokra utalt a Bizottmány. BFL XV.17.b.314 77/a–b.
4. BFL XV.17.b.314 77/e. Feszli egyik akvarellje a mennyezetet és homlokzatot, a másik pedig az alaprajzot és a metszetet mutatja. BFL XV.17.b.314 77/d. A két dokumentum első megjelenése: *Hidvégi Violetta*: „Pavilonépitmények” Pesten az egyesítést megelőző évtizedben. Pavilon építészet a 19–20. században a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből. Budapest, 2001. 57–66. Ebben a tanulmányban és a Liget Park Fórumon 2017. május 16-án elhangzott: Két épület, két sors. Kudarc és siker a Ligetben az 1860-as években című előadásban a kioszk 1885-ig terjedő időszakával foglalkoztam. <https://www.youtube.com/watch?v=Se0o7S7RIq4> Letöltve: 2018. január 13. Az itt közzétett információkat ebben az írásban már nem fejtem ki részletesen. Majkó Zsuzsanna Ligetkutató hívta fel figyelmemet, hogy a kioszk túlélte a millenniumi kiállítást. Itt köszönöm meg neki a további kutatásra ösztönző információt. *Ligetfalvi György – Majkó Zsuzsanna*: Városliget lexikon. Budapest, 2017.
5. A tervcsomagban szerepel még Strohoffer István (1828–1893) ácsmester rajza. BFL XV.17.b.314 77/c. Ez a lap megegyezik a városi építési hatóság, Pest város Építő Bizottmánya anyagában található kivitelinek tekinthető tervvel, amelyen Szumrák Pál és Mitterdorfer Ferenc városi mérnökök megjegyzése utólagos engedélyezésre utal. BFL XV.17.b.312 ÉB 3/1863. Megerősíti ezt az 1862. december 17-i tanácsülési jegyzőkönyv kivonata, amely a városligeti kis szigeten felépült kioszkról tájékoztat. BFL IV.1305 ÉB iratok 3/1863.
6. *Komárik Dénes*: Feszli Frigyes (1821–1884). Budapest, 1993. 6.
7. Feszli Frigyes szívesen foglalkozott pavilonok ábrázolásával. 1847-ben Kőbányára tervezett a ligetihez hasonló tornácó vendéglőt. (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnok. Ltsz. 57.107.) A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött Feszli-hagyatékban több kioszk terve és vázlata maradt fenn, ezek között tizenkétszögű változatok is találhatóak. Feszli Frigyes (1821–1884). Kiállítási katalógus. Szerk. *Komárik Dénes*. Budapest, 1984. 242–248. tétel.
8. „...az épülethez jó, erős és tartós anyag használandó, míg a' külső oszlopok öntött vasból készítettendők és kő alapzatokkal ellátandók [...] a' padlózat nagysága, az eljáró bizottmány által fog a' sziget többi talajmagasságához mérve meghatározatni, míg a padlózat rakására nézve már most elrendeltetik, hogy az nem csak egyenes deszkákkal, hanem az épület 12 szegűségéhez képest bizonyos a' szemnek is kellemes formában rakassék...” BFL IV.1303.f V.262/1860. 59.
9. „A bizottmány tárgyalásain részt vevén, ezennel kijelentem, hogy hajlandó vagyok a szóban lévő a' városligetben fel állítandó kioskot a fennebb felsorolt feltételek alatt felépíteni, s' a tizenkét év leforgása után a' városnak kizáró tulajdonába, minden kártérítési igény tartozás nélkül átengedni.” BFL IV.1303.f V.262/1860. 52.
10. BFL IV.1303.f V.262/1860. 58.
11. A bérlő az épületeket tűzkár ellen a város nevében biztosította. BFL IV.1407.b Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai, tanácsi iratok VII.3241/1874.
12. Pesti képek. A Batthyány-sziget. *Vasárnapi Ujság*, 1872. május 5. 221.
13. 1874. február közepén.

14. Hat évi haszonbérért a kioszkkal szemben felállított üvegszalont is átadná városnak.
15. Voigt ekkor már nem élt.
16. BFL IV.1407.b VII.3241/1874.
17. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1874. március 18. 156. sz. határozat.
18. 1877. március elején.
19. BFL IV.1407.b VII.3241/1874.
20. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1877. március 21. 200. sz., illetve 1880. március 31. 209. sz. határozat.
21. 1882 októberében adták át a szárazföldről a Széchenyi-szigetre vezető új hidat és ugyanekkor kötötték össze a tó két szigetét is.
22. BFL IV.1407.b VII.3241/1874.
23. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1883. május 30. 380. sz. határozat. A határozat szerint a bérlő „...a szigeten esetleg fogamatba veendő bárminemű építési munkákat minden kártérítési igény nélkül tűrni tartozik.”
24. 1884. március 30-án intézte a Tanácshoz folyamodványát.
25. A *Fővárosi Lapok* már 1883 augusztusában tudósított a Városliget következő évi „szépítési programjáról” és benne a kioszk 18 ezer forint értékű megújításáról. *Fővárosi Lapok*, 1883. augusztus 7. 1173.
26. „...a Széchenyi szigeti Chioszk jelenlegi építésrendőri, közegészségi és tűveszélyesség szempontjából tapasztalt türhelthen állapotának megszüntetése...” BFL IV.1407.b II.740/1884.
27. Az Országos Általános Kiállítást 1885. május 2-án nyitották meg és fél éven át várta a látogatókat.
28. A Páva-, a későbbi Nádor-szigetre 1839-ben kettős U alaprajzú földszintes épület került. A tó felé néző szárnyát 1845 előtt emeletesre bővítettek. Az 1870-es évek végéig az emeletes részt a főváros nyári lakként bérbé adta, míg földszintes kertészházként funkcionált. Zsigmondy Vilmos bányamérnök ligeti fűrése 1877-ben hozott eredményt. Pest város közgyűlése bizottságot állított fel az artézi víz hasznosítására, amely a Nádor-szigeti fővárosi tulajdonú épület ideiglenes fürdővé alakítása mellett döntött. A munkálatok 1881 nyarára készültek el. XIV., Városligeti körút 2. Tudományos dokumentáció. Hild-Ybl Alapítvány. Készítette *Fehérvári Zoltán Bor Ferenc* közreműködésével. Hálás vagyok Fehérvári Zoltánnak, hogy a dokumentációt rendelkezésemre bocsátotta.
29. BFL IV.1407.b II.740/1884.
30. BFL XV.17.d.328 ve–14/1. Az épület használatbavételi engedélye földszintes épületet említ. A lapon utólagos ceruzás jegyzések utalnak a későbbi redukált változatra.
31. *Fővárosi Lapok*, 1884. augusztus 15. 1243.
32. Egy-két tengely elhagyásával, a költségvetést is ehhez igazítva. BFL IV.1407.b II.740/1884.
33. A Tanács II. ügyosztálya 1884. október 16-án értékelte a tervezetet.
34. A II. ügyosztály Klein H. János, Kauser Gyula, Klenovits és Mitterdorfer cég, Strohoffér István és Amon József megbízható vállalkozóktól kért ajánlatot.
35. FKT 4289/1884.
36. Részletes költségvetés 1885. február 14. BFL IV.1407.b II.740/1884.
37. 1885. február 11-én nyújtotta be kérvényét a Tanácshoz. BFL IV.1407.b II.740/1884.
38. A Mérnöki Hivatal és a Királypavilon megvalósult kupolás terve közel egy időben keletkezett. Ybl Miklós (1814–1891) épületére 1884. június 21-én kértek építési engedélyt és szeptemberben már szerkezetkész állapotba került az uralkodói pavilon. *Vadas Ferenc: A Királypavilon. Ars Hungarica* 1992. 2. sz. 47–59. Ybl egyik változata, hasonlóan a közel negyedszázaddal korábbi Feszl-tervhez, visszanyúlt

- a pavilon ősi sátorformájához. Kétoldalt ponyva árnyékolta a kőbábos teraszt. BFL XV.17.331.b 143/8.
39. A munkálatoknál 760 Ft plusz összeg merült fel, mert a kupola fedéséhez a költségvetésben szereplő zsindefedés helyett palafedés készült, a pince nélküli falakat aszfaltréteggel szigetelték és a tornác rossz állapotú bádofedését is kicserélték, mivel azt már nem lehetett javítani. A rohammunka miatt az épület falát mesterségesen szárították. Mivel ezek a beruházások az épület tartósságát és szilárdságát biztosították a törvényhatósági bizottság elfogadta a rendkívüli kiadások terhére. A végső lakhatási engedély dátuma: 1887. február 9. BFL IV.1407.b II.299/1886.
40. BFL XV.16.e. 251/164.
41. Feltehetően még 1874 előtt készült a kioszkkal szemben lévő „*üveges szalon*”. Gruber Amália 1874. február 17-i kérelmében említette. BFL IV.1407.b VII.3241/1874.
42. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
43. Ehhez még hozzájött az adó, a biztosítás és az épületek karbantartására fordított kiadások, „...*úgyhogy kedvezőbb időkben is igen nehezen lehetett egyensúlyban tartani bevételt és kiadást.*”
44. 875 Ft 65 krajcár értékben.
45. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1885. november 25. 977. sz. határozat.
46. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
47. 1886. július 6.
48. A Mérnöki Hivatal 1887. szeptember 9-én terjesztette be a Tanácsnak a lefedés terveit és 350 Ft-os költségvetését, ugyanekkor jelentette, hogy a szükséges palafedés és a hófogók már 1887 tavaszán elkészültek. BFL IV.1407.b II.740/1884.
49. 1887. február 15-én a Tanácshoz írott kérelmében. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
50. „*Gruber Antal a városligeti Széchenyi-sziget kioszkjának bérlője.*” *Vasárnapi Ujság*, 1887. január 16.
50. halálozási rovatban.
51. Mayerhofer Károlyra és Józsefre.
52. A hivatalos ügyeket mindig Gruber Amália intézte, de néhai férjére hivatkozott, aki „...*elismerésre méltó buzgósággal vezette ezen üzletet s adóját pontosan fizetni mindenkor első kötelességének tartotta*”. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
53. 1887. december 2.
54. A munkát Schirnbrand Antal vállalkozó kifogástalanul elvégezte, jelentette a Mérnöki Hivatal 1888. június 9-én. BFL IV.1407.b II.740/1884.
55. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
56. „*A városligeti Széchenyi-szigeti kioszk bérletét meghosszabbította a közgyűlés oly föltétel alatt, hogy özv. Gruber Amália bérlőnő magyar szolgaszemélyzetet és magyar étlapokat tartozik tartani.*” *Pesti Hírlap*, 1890. március 27. 2.
57. 1892. augusztus 9.
58. A Mérnöki Hivatal 1893. május 3-i jelentése szerint a mázolás a bérlő végezte el, míg a többi feladatot a főváros. A kerítés viszont annyira korhadt, hogy azt már nem lehet javítani. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
59. A Mérnöki Hivatal a Tanácsnak 1893. november 20. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
60. 1893. január 16-án. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
61. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
62. Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Tudományos dokumentáció. *Bor Ferenc*, 1990. BFL XV.17.e.306 3379. tétel.
63. Lehetőségként felmerült, hogy a kiállítás bezárása után a főváros kívánságára a kioszkt visszahelyezik az eredeti helyére.

64. A főváros 1894. február 21-i közgyűlési határozatában csak a kioszk vagyoneleltári becsértékének, vagyis 22 800 Ft és egy félévi bérösszeg – 1150 Ft – fejében, összesen 23 950 Ft ellenében járult hozzá az akcióhoz, amit a bizottság elnöke nem tudott elfogadni. Szerinte ezzel az akcióval az épület egészét felújítják, a vendégeket sem éri családás. „...a Városliget látogató közönség is használatában marad az általa megkedvelt kávéháznak anélkül, hogy a székesfőváros, vagy a kiállítási alap felesleges kiadásokkal terhelhetnék.” A Kiállítási Országos Bizottság elnöke, Lukács Béla kereskedelemügyi miniszter leveléből. 1894. február 23. 767. sz. BFL IV.1407.b I.554/1892.
65. BFL IV.1407.b III.1634/1894. Az FKT 1894. augusztus 11-én jóváhagyta az építkezést. FKT 4768/1894.
66. *Budapesti Hírlap*, 1894. május 19. 13.
67. *Budapesti Hírlap*, 1894. június 18. 8. 1899 nyarán Babári Józsi és Csóka Józsi naponta koncerteztek a Gruber-kioszkban. *Budapesti Hírlap*, 1899. június 4. 16.
68. 1896. január 27. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
69. Két nyílt veranda fenyőfából, 1895. december 16.
70. Az Artézi fürdő előtt létesült pavilonban 1897-ben Weingruber Ignác nyitotta meg vendéglőjét.
71. Többek közt az udvar kövezése, csatornaakna készítése és feltöltési munkálatok 863.51 Ft. A húsz méter hosszú üvegezett csarnok előtt teljes hosszban széles tető létesítése 265,26 Ft-ért, a zenepavilon áthelyezése és új anyaggal fedése 216.24 Ft. A főbejárat két oldalán elterülő pázsit körül sodronyerítés készítése 435.85 Ft. A vendégek kiszolgálására fenntartott szabad terület beültetésére szükséges fák beszerzése és telepítése 172.17 Ft, valamint 48 Ft értékben kisebb kiadások, összesen 2000 Ft. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
72. Kötelezték az építmény tűzkár elleni biztosítására, és a megszokott módon előírták, hogy folyamatosan jó állapotban tartsa a város épületét. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1896. április 15. 472. sz. határozat.
73. Többek között az üvegezett csarnok teljes hosszában előtető készítése, a zenepavilon áthelyezése és új anyaggal fedése, a vendégeknek fenntartott szabad terület befásítása. Ezeket mind ő finanszírozta, mert sem a kiállítás igazgatósága, sem a főváros nem vállalta magára. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
74. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
75. Gruber Antalnélval 1897. december 31-én szűnt meg a szerződés.
76. 1898. szeptember 3. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
77. Mivel a 2300 Ft-os bérleti díjat nem tudta kitermelni, ezért kérte annak 1300 Ft-ra mérséklését, amit 1898. október 1-től egy évre megkapott. Néhány törvényhatósági bizottsági tag a belügyminiszterhez fellebbezett a döntés ellen, mert a főváros nehéz anyagi helyzetében indokolatlannak tartották a Gruber Károlynak juttatott engedményt. Szerintük a forgalom csökkenése nem a versenyhelyzetben, hanem a helytelen üzletvezetésben keresendő. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
78. Az Állatkert eredeti területének északi részén.
79. Több mint ötezer forintot, amihez hozzájött 1897 tavaszán az eső elleni fedett védőhely felállítására fordított 3323 Ft 23 krajcár.
80. A Körönd tó felőli oldalán az 1790-es évek közepén létesült városi tulajdonban lévő vendéglő 1811-ben Pollack Mihály tervei nyomán kibővült. 1903-ig működött.
81. Az Országos Általános Kiállításra emelt Múcsarnok és a Királypavilon környéke.
82. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
83. 1899. február 23. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
84. 1899. március 4. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
85. Tavasszal indokoltnak tartotta a kioszknak, kupolájának, az árnyékszékeknek és az azt körülvevő

- palánknak, a hosszú üvegezett szalonnak és a nyílt szín bádoggal tetejének mázolását. A saját otthona 37 m² területű két szobája elkorhadt puhafa padlójának parkettára cserélését is megemlítette. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
86. A bérleti díj ezért 1900. június 1-től 100 Ft-tal emelkedett. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
87. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1899. június 7. 861. sz. határozat.
88. *Budapesti Hírlap*, 1899. június 4. 16.
89. Az illetékes ügyosztály a Mérnöki Hivatalra támaszkodva pártolta az átállást. A főváros előlegezze meg a 7036 korona 90 fillér értékű beruházást, amit a bérlő kamatokkal együtt tíz évi részletben törlesztene. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
90. 1902. szeptember 30-ig volt érvényes szerződése. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
91. 1898. május 21-én jegyezték be Kolegerszky Viktor kávéház üzlettulajdonos budapesti lakos cégét. *Központi Értesítő*, 1898. 06. 05. 45. sz. 787.
92. 1900. május 1-től 1905. szeptember 30-ig évi 4600 koronáért. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1900. május 2. 592. sz. határozat. A bérlethez még hozzájött 200 korona területfoglalási díj. *Fővárosi Közlöny*, 1904. március 18. 23. sz. 357.
93. A fővárosi kioszkot a megszokott Gruber névvel említette. *Pesti Hírlap*, 1900. május 3. 22.
94. VII., Rákóczi út 22.
95. *Vendéglősök Lapja*, 1900. május 5. 5.
96. Kötelezték, hogy terveit egy éven belül valósítsa meg, és az elvégzett munkákat számlákkal igazolja. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1900. május 2. 592. sz. határozat.
97. 1903 márciusában, az idény kezdetekor az időjárástól függően hirdette a hangversenyt. *Budapesti Hírlap*, 1903. március 22. 20. 1905-ben is katonahangversennyel nyitotta az évadot. *Budapesti Hírlap*, 1905. március 25. 20.
98. BFL IV.1407.b VI.468/1885
99. Budapesti Általános Villamos Rt. költségvetése a kioszkban létesítendő villamos világítási berendezésekről. 1900. április 4. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
100. 1900. április 4. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
101. A vízvezetéki igazgatóság és a Mérnöki Hivatal is javasolta az átalakítást, de ekkor nem valósult meg. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
102. A szerződés szerint 22 913 korona 29 fillér. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
103. A kioszk eredeti területe a szerződő felek közös megegyezésével 1900. május 1-től kb. 500 m² területtel nőtt, míg az éves bér 4800 koronára emelkedett. 1902. január 1-től újabb 800 m² jött hozzá, így 1443 négyszögöltre gyarapodott, a bér pedig 5200 korona lett. A Stefánia út menti három méter széles előkertként nyilvántartott sáv már nem tartozott a bérletbe. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
104. Haidekker Sándor sodronyszövet, fonat- és kerítés gyára 160.15 m hosszú kovácsoltvas és sodronyfonat kerítést szállított 4 db kétszárnyú kapuval és 2 db egyszárnyú ajtóval. 1902. április 19. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
105. A költségeket 48 848 korona 46 fillérre becsülték, amit a Mérnöki Hivatal felügyelt és ellenőrzött a bemutatott számlák alapján. Ugyanekkor hozzájárultak, hogy Kolegerszky felesége, Fráter Gizella bérlőtársként beszálljon a vállalkozásba. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1901. november 13. 1319. sz. határozat.
106. 1902. június 15. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
107. A terület egészének rossz állapotú vezetékét kicserélték, a régi lámpákat megtisztították és

- beszabályozták, ahol kellett új vezetékeket építettek. A középső kőpavilon, a vas- és üvegpavilon is megfelelő világítást kapott. 1902. július 15. A számlát a Mérnöki Hivatal 1902. december 10-én átvizsgálta és elfogadta. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
108. Ehhez vendéglői iparigazolvány kiadását kérte. 1903. november 17. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
109. Költségvetés 1903. november 14. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
110. A Mérnöki Hivatal 1903. december 3-án véleményezte a tervet. Jó minőségű huzalok alkalmazását ajánlották, amelyek a vihart is állják és kikötötték, hogy az oszlopok elhelyezésénél a fákat nem szabad megcsonkítani. BFL IV.1407.b VI.468/1885. Az FKT 1904. január 19-én a bemutatott terv és költségvetés alapján hozzájárult a világítás elkészítéséhez. FKT 90/1904. sz.
111. 1908. BFL IV.1407.b VI.468/1885, *Fővárosi Közlöny*, 1905. május 19. 715.
112. 1904. január 28. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
113. *Fővárosi Közlöny*, 1904. március 18. 358.
114. *Magyar Székesfőváros*, 1904. március 24. 5–6.
115. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1904. márc. 23. 369. sz. határozat.
116. 1905. március 2. Mivel a Tanács ezt elutasította, ezért áprilisban ismét kérte a világítási szerződés módosítását. Érkeztetve 1905. április 6. Még ebben az évben 1800 koronáért elkészült a 18 db felvonó. IV.1407.b VI.468/1885.
117. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
118. Érkeztetve 1906. október 24. A BFL IV.1407.b VI.468/1885.
119. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1906. november 21. 1710. sz. határozat.
120. 1905 októberében figyelmeztette a számvevőség az adók megfizetésére, amit ő azonnal sérelmezett. Kolegerszky értelmezésében az 1905. június 28-án aláírt szerződés szerint csak 1911. október 1-től 1915. szeptember 30-ig terheli ez a kötelezettség. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
121. Kolegerszky 1902-ben a kioszk Stefánia útra eső részén lévő 11 fapad eltávolítását kérte, hogy az ott étkező és szemetelő közönségtől megszabadulhasson, akik vendégei elől a kilátást is elzárták. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
122. 1902-ben a 21301 sz. tanácsi határozattal engedélyezték Kolegerszkynek, hogy a kioszk nyugati oldalán az üvegpavilon helyére új vaspavilont helyezzen, míg a 86 m² üvegpavilon felváltsa a kioszk hátsó részén a régi 51 m² faalkotmányt. A Mérnöki Hivatal 1902. november 19-én javasolta a 35 m² többlet kiterjedésre a területfoglalási engedély utólagos megadását. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
123. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
124. 1908. december 22-én azonban a tanácsülés határozatban kötelezte a bérlőket a több mint három évi adóhátralék, összesen 5334 korona 58 fillér és 5 %-os késedelmi kamat, valamint 89 korona 54 fillér végrehajtási díj megfizetésére. A dolog szépséghibája, hogy „*az ingatlanokat terhelő adókért a fennálló adótörvényeink szerint a tulajdonos felelős, bérlők pedig szerződésileg átvállalt fizetési kötelezettségük teljesítésére csak bírói eljárás alapján kényszeríthetők...*” BFL IV.1407.b VI. 468/1885.
125. Május 11-én, június 25-én és augusztus 31-én érkeztek kéréseiket. BFL IV.1407.b VI. 468/1885.
126. 1908. július 3-án érkeztek kéréseiket. BFL IV.1407.b VI. 468/1885.
127. *Fővárosi Hírlap*, 1914. március 11. 2.
128. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
129. 1909. január 1-től 1911. szeptember 30-ig 5200 korona, míg 1911. október 1-től 1915. szeptember 30-ig 7000 korona bérösszegért. 1909. március 4-i tanácsülés. BFL IV.1407.b VI. 468/1885.
130. 1911. október 1-től 1915. szeptember 30-ig. Hétezer korona évi bérért, adóval- és járulékokkal, valamint mintegy kétezer korona világítási költséggel.

131. Naponta újra katonazene szólt a volt Kolegerszky-kioszkban. (*Budapesti Hírlap*, 1911. március 25. 55.) 1914 nyarán a baloldali napilap a székesfővárosi kioszkot „...legalkalmasabb délelőtti tanácskozhelyként” ajánlotta. (*Népszava*, 1914. július 10. 14.) Három évvel később pedig arról adott hírt, hogy itt lesz a május elsejei felvonulás délutáni gyülekezőhelye. *Népszava*, 1917. április 29. 1.
132. 1914. január 8-án érkezették kérelmét. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
133. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1914. július 8. 1441. sz. határozat.
134. 1915. augusztus 2-től szeptember 15-ig. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
135. A kortárs sajtó már 1914 nyarán sürgette a nyilvános árlejtést. (*Pesti Napló*, 1914. július 7. 17. és július 10. 15.) „... versenytárgyalás útján kell bérbeadni a Kolegerszky-kioszkot is, amelyre, miután a legjobb és legnépszerűbb nyári üzletek közé tartozik, bőven akad pályázó. Azzal a megokolással, hogy Lusthaus és Gerő, bukott bérlők szintén versenytárgyalás útján jutottak bele a bérletbe, nem lehet a versenytárgyalás szükségességét elvitatni. Lusthaus és Gerő tényleg adóssai maradtak a fővárosnak a haszonbérrel, ez azonban csak amellet lehet érv, hogy magasabb biztosítékot kell követelni. Egyébként is nyári üzletről van szó, az egyik nyár nem jövedelmez megfelelően és a vállalkozót esetleg csak a következő évek kárpótolják. [...] De mindez nem zárja ki a versenytárgyalást, amely egyedüli liberális módja a fővárosi üzletek bérbeadásának.” *Fővárosi Hírlap*, 1915. november 17. 3.
136. Az ajánlattevők 1916. február 25-én nyújtották be kérelmüket. BFL IV.1407.b VI.468/1885. Pályázott még Surányi József, a Simplon kávéház egykori tulajdonosa, aki világítással tízezer koronát, míg anélkül tizenegyezer koronát kínált, Aczélék pedig 8500 illetve 9500 koronát. *Pesti Napló*, 1916. február 27. 17.
137. Nyolcezer korona világítással vagy tízezer korona világítás nélkül és felvállalta az összes állami és községi adókat. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
138. *Pesti Napló*, 1916. február 27. 17.
139. Április 15-től szeptember 15-ig.
140. 1918. február 28-án Bánlaky Géza és Koós Gábor főmérnök jártak a helyszínen. 1918. március 2-án számoltak be a Tanácsnak.
141. A helyiséget csirkeólnak használták.
142. 1915. szeptember 25.
143. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
144. 1918. május 1-től 1921. április 30-ig.
145. A bérlet az első évben öt, a másodikban hat, a harmadikban hétezer korona, amihez még hozzájött a víz- és kéményseprő díj, a tűzkár elleni biztosítás és a bérleti szerződés összes járulékos költsége. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1918. április 30. 438. sz. határozat.
146. Ennyiert árusították ki 86 ezer koronás raktárkészletét. Állítását természetesen nyugtákkal tudta igazolni.
147. 1920. február 23-i beadványa a Tanácshoz. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
148. Az új bérletet 18.000 koronával indítaná, majd évenként ezer koronával emelné az összeget.
149. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
150. 1920. március 15.
151. A VI. kerületi előjáróság jelentése 1920. augusztus 23-án. BFL IV.1407.b VI.468/1885.
152. *Új Budapest*, 1921. november 23. 4.
153. *Pesti Napló*, 1923. június 5. 6.
154. *Az Est*, 1924. augusztus 10. 12.
155. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924. június 25. 891. sz. határozat.

156. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924. április 9. 399. sz. határozat.
157. Régi jó Budapest a Stefánia-uton. *Színházi Élet* 1925/24. 89.
158. „Singhoffer Ágoston volt udvari halászmester a Stefánia kioszkban Stefánia út (v. Kolegerszky) naponta kiűnő halászlét és halkülönlegességeket készít. Ízletes magyar és francia konyha. Urasági fajborok, sörök. Katonazene ifj. Fricsay Richárd karnagy vezetésével.” *Magyarország*, 1925. május 19. 12. Hirdetés.
159. *Sporthírlap*, 1925. június 4. 7., július 30. 6.
160. *Esti Kurír*, 1926. június 9. 9.
161. *Magyar Országos Tudósító*, 1930. március 21.
162. Toronyi Gyula operaénekes és Járossy Jenő dalköltő ötlete nyomán: „A műsor vacsorával indulna, egy magyar színész lenne a gazda, aki felköszönti a vendégeket, aztán felszolgálják a nemzeti ételeket, de nem kiporciózva, hanem nagy tálakon. Természetesen a Kolegerszky-csárdában csak cigányzenekar volna.” (*Az Est*, 1930. április 6. 3.) A *Pesti Napló* cikkírója óva intett a terv megvalósulásától. A pesti csárda. *Pesti Napló*, 1930. április 6. 6.
163. *Fővárosi Közlöny*, 1931. május 19. 575. Korábban a VII. közoktatásügyi ügyosztály felügyelte működését.
164. *Budapesti Statisztikai Közlemények*, 89/1. 1939. 10.
165. Schuler Dezső: A székesfőváros gyermeküdültető tevékenysége. 1939. *Budapesti Statisztikai Közlemények*, 89/1.
166. *Budai Napló*, 1936. május 21. 2.
167. Az építkezést a Földművelési-, az Iparügyi minisztérium és a főváros is támogatta. Az elkészült csarnok a főváros tulajdonába került, amit egy évtizedre bérbe adott az Országos Magyar Kertészeti Egyesületnek. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1937. december 17. 682. tétel.
168. *Magyar Országos Tudósító*. Kézirat. Budapest, 1938. március 21. 81.
169. A kioszk épülete „...elavult, nagyon rossz karban van” kiállítási célokra nem igazán alkalmas. *Fővárosi Közlöny*, 1937. április 16. V. melléklet
170. „A Kollegerszky-kioszk lebontásával kapcsolatos munkálatokat Havas Sándor kapta 1400 pengőért.” *Fővárosi Hírlap*, 1938. szeptember 14. 8.
171. *Magyar Országos Tudósító*. Kézirat. Budapest, 1938. május 20.
172. *Tér és Forma*, 1939. 6. 99–103.
173. Szántó András: A Városliget, amilyen volt, és amilyen lehetne. Budapest, 2014. augusztus 4–6.
174. 1870-ben már 200 476 főre emelkedett a város lakosainak létszáma. Előleges jelentés az 1870. évi január elsején történt pesti népszámlálás eredményeiről. Szerk. Kőrösi József. *Szab. kir. Pest városa statisztikai hivatalának közleményei*. III., Pest 1871.
175. Az 1886. évi július hó 1-én tartott népszézeiras eredményei. *Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei XXI*. Budapest, 1887. 3.
176. Az 1896. évi november hó 15-én tartott népszézeírás eredményei. *Budapest Székes Főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei XXVII*. Budapest, 1898. 3.
177. A mai Erkel Színház.
178. *Az Est*, 1931. január 30. 9.; *8 Órai Újság*, 1931. január 30. 8.; *Magyarország*, 1931. január 30. 6.; *Pesti Hírlap*, 1931. január 30. 10.
179. *Pesti Hírlap*, 1931. január 30.

180. Budapesti Hírlap, 1931. január 30. 7.

181. 1920-ban a főváros lakossága 930.247 fő. Az 1920. évi népszámlálás előzetes eredményei. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei 52. Budapest, 1921. 8.

VIOLETTA HIDVÉGI

THE FESZL-PAVILION, THE GRUBER– AND KOLEGERSZKY-KIOSK, 1860–1939

ABSTRACT

To meet the increased demand, Antal Gruber was going to build a café on the Drót Island - now Széchenyi Island in the City Park in 1860. His idea was finally realized by Vilmos Voigt. The pretty kiosk was built on 90 square metres according to the plans of Frigyes Feszl in 1862. After the construction, Gruber's wife Amália Wagner bought the café providing various refreshments to the audience visiting the City Park during the summer season. Through hard work, he won the sympathy of the audience. According to the contract, the building erected in the urban area became the property of the Municipality in 1874 and from that point on, was operated by tenants. Thanks to Amália Gruber's successful business policy and female sensitivity, she was able to run her business without competition until 1897.

The wooden-structure café got a renewed Neo-Renaissance dome for the National General Exhibition in 1885. The next big change was brought by the Millennium Presentation. Due to the location of the historical main group, the kiosk had to move. In May 1894, it opened its doors next to Stefánia street, opposite the Art Gallery built in 1885. The relocation required a great deal of financial sacrifice from the Gruber family. The loser of the battle between the exhibition board and the capital was the tenant. Over time, the area of the kiosk was growing steadily, getting closer and closer to the spectacular carriage promenade on Stefánia street. In 1897, Amália Gruber handed over the lease to her son with the consent of the Municipality. Károly Gruber however soon got rid of the problematic business.

From May 1, 1901, Viktor Kolegerszky was giving a new face to the 1440 square feet area of the kiosk. He was constantly renewing and improving the place, also taking on public tasks. The original contract with Vilmos Voigt did not yet include any public charges that the big city had extracted from itself and ruthlessly collected from the tenants. Although Kolegerszky only ran the café for a narrow decade, he became a dominant figure in the City Park world.

The tenants after Kolegerszky had to face the ordeals of World War I and the proletarian dictatorship. There was another prospering period in the 1920s, and then in 1930 the area came under the management of the owner. However, the Municipality was not a good-enough steward of its property and destroyed the once idyllic piece of the past.

hidvegiv@bparchiv.hu

A ZACHÁR CSALÁD MINDENNAPJAI¹

ÉLETKÉPEK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI CSEPELRŐL

A középosztály helyzetének kérdésköre már régóta sok fejtörést okoz a történészeknek, mivel a középosztályt meghatározó kritériumok állandóan változtak az éppen aktuális politika függvényében, úgy tűnik nem olyan egyszerű határvonalat húzni a középosztály alatti, illetve a föllette álló rétegektől. Azonban, ha e társadalmi osztályt mélyrehatóan vizsgáljuk, megfigyelhető, hogy az I. világháború előtt kifejezetten befogadó jellegűnek mondható. Ahhoz, hogy valaki belépőt kapjon az „úri társaságba”, megfelelő műveltségre, az úri élethez elegendő vagyonra, vagy ennek megfelelő állásra volt szüksége. Természetesen a kellő viselkedési szabályok ismerete is hozzátartozott a beta-gozódáshoz. A magyar anyanyelvűség és a keresztény vallás pedig megkönnyítette a beilleszkedést.² Sok ilyen kutatásra van még szükségünk ahhoz, hogy levonhassuk a megfelelő következtetéseket és általánosságokat az adott korszak társadalmi struktúrájának megértéséhez. Ebben segítik a történelmet a mikroszintű kutatások, amelyek segítségével egyre pontosabb képet alkothatunk a fenti kérdéstről.

A jelen kutatás fókuszában álló Zachár család (apai dédnagyszüleim) – akik hagyatékán keresztül tüzetesebben tanulmányozhattam az egyes generációk közötti átfedéseket és különbségeket –, kitűnő példái annak, ahogyan egy iparos háttérrel rendelkező familia a társadalmi ranglétrán feljebb lépdelve hová küzdhetette fel magát. Éppen ezért maga a dolgozat egésze esettanulmánynak tekinthető, hiszen konkrét dokumentumok segítségével ismerhettem meg a munkás-kispolgári réteg és az úri középosztály közötti átmeneteket.

Nagyon szerencsésnek mondható, hogy a nagyszülőknél végzett kutatás során több esztendeje lappangó iratok kerültek elő a legkülönfélébb helyekről. A dokumentumokat olyan ügyesen elrejtették, hogy azok nem kompromittálhatták tulajdonosaikat, hiszen a számos olyan irat található köztük, ami a háborút követő évtizedekben bizony alapos okot adhatott volna a gyanúsításokra. (Például levante oktatókönyv, revizionista naptár, és más hasonló dokumentumok.)

Az alábbi dolgozat két kulcsszereplője: az 1881-ben Breznón született, foglalkozását tekintve lakatos apa, Zachár János, valamint fia, a már értelmiségi pályára lépő, 1912-ben Páván született Zachár László. Életpályájuk részletes ismertetése nem tárgya az írásnak, de fontosnak tartom bemutatni röviden azt a folyamatot, ahogyan a család kiépítette egzisztenciáját. Ehhez szorosan hozzákapcsolható az a környezet, ahol mindez végbement. A főváros peremvidékén elterülő Csepel-sziget társadalma éppen ebben az időben jelentős átalakuláson ment keresztül, a sváb etnikumú agrárvidékből a főváros egyik meghatározó ipari kerülete lett. A gombamód növekvő gyárak számos munkalehetőséggel kecsegtették az idetelepülőket. Éppen ezért a téma jócskán érinti a

szuburbanizáció kérdéskörét, ami által bepillantást kaphatunk egy rohamos iramban fejlődő település mindennapjaiba.

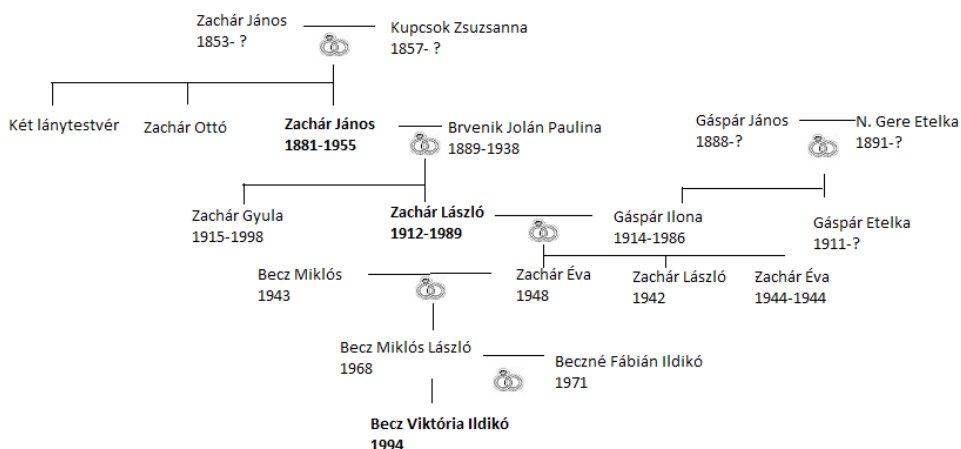
Az ősi, felvidéki családból jövő Zachár család 1919-ben hagyta el otthonát, hogy új életet kezdjen az akkor már Csepelen működő Weiss Manfréd Műveknél. E mozzanat azért is érdekes a vizsgált személyekre nézve, mert János Trianont megelőzően is Csepelen kapott munkát. Saját kezűleg írt önéletrajzából megtudhattam, hogy a nagy világegés első esztendejében Budapest több kisebb gyárában is dolgozott, igaz azt nem említette melyekben. A Nagy Háború alatt katonai szolgálatra kötelezték, de mint fegyver nélküli harcost, bevezényelték a csepeli Weiss Manfréd gyárba. Itt dolgozott élete végéig, és az üzemben betöltött szerepe hozzájárult a társadalomban való felemelkedéshez.³

Az átalakulóban lévő társadalom viszonyainak vizsgálata közben, az apa-fiú generáció közötti mobilitási lehetőségeket is számba kell veyük, mert amint kiderült, a családfő két fia már egyértelműen az úri osztályba kívánt emelkedni. Lászlót a továbbtanulási lehetőségek az iparos létből való kilépéssel kecsegtette, testvére, Gyula szándékai között még egyértelműbben körvonalazódott a fenti cél: tisztviselői pályára járt, s később a huszárfőhadnagyi rangot is elnyerte.

Az úri élet kritériumai a lakáshelyzet alakulását is befolyásolták. Az otthonban történő változások kitűnően bizonyítják azt a folyamatot, ahogyan a család fokról-fokra emelkedett a társadalmi hierarchián.

Vizsgáljuk meg, hogyan és miben nyilvánult meg az átalakulóban lévő társadalom hagyományos és modernizációs kettőssége? Mennyire befolyásolta céljuk elérését a környezet, ahol éltek? E témakörhöz szorosan hozzátartozik a fogyasztási szokások vizsgálata, amelyből leszűrhető, milyen életmódbeli sajátosságokkal rendelkezett a család, amelynek életvitelében a városias és a vidéki jelleg egyaránt képviselve volt. A kikapcsolódás és szabadidő kapcsán célszerű szemügyre venni a helyi lehetőségeket,

Zachár- és Gáspár családfa

így például érdemes hangsúlyozni a Duna fontosságát a térségben. (Üdülési lehetőség, önálló strand megléte, csónakbérlés, stb. mindezekkel a Zachár család is élt.)

A témám legérdekesebb kérdése nem az, hogy hová jutott a család, hanem az, hogy honnan kezdte meg pályafutását és milyen gyorsasággal ívelt fel, hogy azután a háborút követve utat adjon egy másfajta életmódnak.

A ZACHÁR CSALÁD. CSALÁDTÖRTÉNET AZ ÉDESAPA, ZACHÁR JÁNOS (1881–1955)

Zachár János 1881. október 28-án látta meg a napvilágot Breznóbányán, (Brezno, SK) az ősi bányászvárosban, ahol a négy testvér közül ő volt a legidősebb, rajta kívül még egy fia⁴ volt a családnak, Ottó. A férfiszabó édesapa – akit szintén Zachár Jánosnak hívtak – nagyon korán, mindössze 39 évesen meghalt, éppen ezért az özvegyen maradt édesanya⁵ nagyobbik fiát, a biztos egzisztencia kiépítésének reményében, az elemi iskola elvégzését követően lakatosinasnak adta. János egy ideig a város melletti Bikáson⁶ dolgozott, mint fiatal lakatosinas, majd innen került el a budapesti Danubius Hajógyárba, ahol katonai szolgálatának megkezdéséig tevékenykedett. Időközben feleségül vette a besztercebányai születésű Brvenik Jolán Paulinát, akinek a családjában szép számmal találkozhatunk lakatos mesterséget művelő felmenőkkel, anyai részről pedig tímárokkal. Férjéhez hasonlóan Jolán is ágostai evangélikus hitben nevelkedett. Házasságukból két fiú született, az idősebb László 1912-ben, öccse, Gyula 1915-ben.

János még a Nagy Háború kitörése előtt több kisebb gyárban dolgozott Budapesten, itt érte a háború kitörése, ami miatt be kellett vonulnia. Őt azonban, mint fegyver nélküli személyt, katonai szolgálatra vezényelték a csepeli Weiss Manfréd Gyárba. Itt előbb, mint órabéres lakatos tevékenykedett, majd amikor véglegesen Csepelre költözött a család,⁷ lakatos tanműhelyvezetőként⁸ kereste a kenyerét. Innen följebb lépve egészen a második világháború végéig az edényüzem művezetője lett. Nem csoda, hogy a család számos háztartási eszközét és komfortot biztosító készülékét innen kapta. A második világháborút követően, továbbra is a gyárban dolgozott, ekkor azonban államosították az egész ipartelepét. Immár Rákosi Mátyás Vas-és Fémművek lett az új neve a hatalmas ipari létesítménynek. 1950-ben kiállított munkakönyve alapján, 1947-től egészen nyugdíjazásáig üzemgondnoki tisztséget töltötte be a vállalatnál. 1954-ben pedig 40 éves jubileumi jutalomban részesült, a tiszteletdíj összegéről azonban nem kapunk felvilágosítást.⁹

Csepelen több ingatlannal rendelkezett, ezek közül háromról van tudomás. (Rákóczi utca 85, Baross utca 34 és Kossuth Lajos utca 24) A család ezek közül a Kossuth utcai ingatlanban lakott, a többit kiadták bérlők számára. A családfő az 1950-es években tovább próbálkozott azzal, hogy kiadja ingatlanait bérlők számára, de hiába.

A FIÚ, ZACHÁR LÁSZLÓ (1912–1989)

János legidősebb fia László a Háromszék megyében található Páván¹⁰ született. Mivel édesapja ekkor a falubeli fafeldolgozó üzemben főgépészként tevékenykedett, így a fiú életének első két évét, az erdélyi kis faluban töltötte. Ezt követően János Csepelen kapott munkát, és amíg az édesapa itt tartózkodott, a család többi tagja Breznóbányán élt. Ekkoriban született meg másik fia, Gyula, 1915-ben. 1918-tól kezdve az iskoláskorú Lászlót a városi szlovák iskolába járatták.

A tiszolci ütközet után¹¹ azonban a család arra kényszerült, hogy minden ingó és ingatlan vagyonát hátrahagyva Magyarországon keressen új lakhelyet, ugyanis a szlovákok internálni akarták őket. János két fia ettől kezdve Csepelen végezte el az elemi és a polgári iskolát. László később a Miskolci Evangélikus Tanítóképző tanulója lett, majd a reálgimnáziumi tanulmányokat is elvégezte. Az itt szerzett érettségi be-lépést biztosított számára a Miskolci Jogakadémiára, majd a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karára. Ekkor csatlakozott a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Turul Szövetségéhez. Hamarosan katonai szolgálatra hívták, ahol a Mária Terézia gyalogezrednél szolgált, és a hegyivadász-géppuskás tartalékos tanfolyamot is elvégezte, mégpedig zászlós rendfokozattal. A háború után rövid ideig édesapja mellett dolgozott a Weiss Manfréd gyárban, segéd- és gépmunkásként, majd 1938-ban műszaki tisztviselő lett belőle. Még ugyanebben az esztendőben a Magyar Királyi Zselizi Járási Katonai Parancsnokságon¹² szlovákul tudó tolmácsként alkalmazták, karpaszományos őrmesteri rendfokozattal. Ekkoriban kezdett el udvarolni Gáspár Ilonának, akit 1940-ben feleségül vett.

Ilona és szülei Szigetszentmiklóson laktak a falu egyik főutcájának számító Rákóczi utcában. Az ősi református családból származó Gáspár János felmenői között többen a molnár mesterséget űzték. Felesége N. Gere Etelka családja szintén református és földműves-család volt. Házasságukból két leány született, az idősebb Etelka, és húga Ilona. Úgy tűnik a Gáspár szülők arra ösztönözték lányaikat, hogy tovább tanuljanak, és az iskolában kapott végzettséggel a való életben is megállják a helyüket. Etelka bár hiába nyújtotta be jelentkezését az óvónőképzőbe, testi fogyatékosága miatt (gerince elferdült) nem nyerhetett felvételt a képezdébe, így be kellett érnie a könyvelői hivatással. Húga a Páván működő Református Nőnevelő Intézet tanulója lett, bár az iskola elvégzését követően csupán néhány hónapig tanított a szigetszentmiklósi Petőfi Iskolában, miután férjhez ment, és inkább a háziasszonyi feladatokat választotta az iskolai oktatás helyett.

Vele ellentétben férje, László egész élete az iskola körül forgott. A háború előtt Rimaszombaton, majd Nyíregyházán nyert elhelyezést, mint tanfelügyelőségi fogalmazó, és az utóbbi településen született meg fia, ifj. László 1942-ben. Az apa 1945 után több csepeli iskolában az igazgatói és igazgatóhelyettesi posztot töltötte be, majd 1951-ben leváltották a háború előtti múltja miatt. Ekkor kezdett el a Budapesti Tanárképző Főiskolára járni, ahol fizika-matematika tanári vizsgáit abszolválva immáron tanárként taníthatott. Amatőr régészként többek között az ő javaslata volt, hogy Csepelen hozzanak létre egy helytörténeti múzeumot, ahol összegyűjthették a település és környéke múltjának kézzel fogható, tárgyi dokumentumait. Helytörténeti kutatásai mellett könyvtárnyi irodalmat gyűjtött össze, melyek jócskán érintették a történelem,

A Zachár család 1935-ben. Balról jobbra haladva: Zachár Gyula, Brvenik Jolán Paulina, Zachár László, és a családfő, Zachár János

építészet és kertészkedés kérdéskörét. Könyveit ex librissel látta el, ebből tudható, eredetileg mely kötetek tartoztak az ő könyvtárába.¹³

Gyermekei tovább folytatták a családi hagyományt. Fia, ifj. Zachár László a Bánki Donát Műszaki Főiskolában végezte el a gépész szakot, míg lánya, Éva apai nagyanyám a Budapesti Műszaki Egyetem Könnyűipari Főiskoláján tanult, később az ELTE Tanárképző Főiskolájának lett a hallgatója.¹⁴

CSEPEL SZEREPE A VIZSGÁLÓDÁSBAN. URBANIZÁCIÓS FOLYAMATOK VIZSGÁLATA

„[...] az amerikai tempóban fejlődő és rendkívül jómódú Csepel község sorsa újra forduloponthoz érkezett. Nem történt más, mint felvetődött ismét a község jövő sorsának kérdése. A főváros változatlan jó étvággal sandít a község bekebelezésére, miszerint Budapest egyik újabb kerülete lenne Csepel. Az önálló várossá alakulásnak hatalmas táborra van. [...] Hogy Csepel már sokáig nem maradhat község, azt több mint 41 000 lakosa, hatalmas kiterjedése és óriási közigazgatása vindikálja. A megye is szívesen veszi, ha megyei várossá alakul Csepel, mert ott is nagyon nagy tehertétel a község rendkívül nagy közigazgatásának felügyelete.”¹⁵

A Budavidéki Hírlap tudósítása bizonyítja, hogy Budapesten és annak agglomerációs gyűrűjében az iparosodás milyen serkentő szereppel bírt. A dualizmus kori urbanizációt

egyrészt a Budapest-központúság jellemezte, míg másik jellemzője a kisvárosok rohamos növekedése volt. Elég egy pillantást vetni a regionális léptékű vizsgálatokra, és egyértelműen kirajzolódik, hogy a főváros közvetlen környezetében elterülő településeknél robbanásszerű népesesgnövekedés jelentkezett. Az ország más területeit vizsgálva csupán a dunántúli régióban lehet ilyen mértékű urbanizációval számolni. A városi népesség hirtelen megugrása többnyire a települések extenzív terjeszkedéséből vagy más exogén források kiaknázásából fakadt. Az előbbin a közigazgatási határok folyamatos kiterjesztését kell érteni, amikor a város bekebelezi a körülötte elterülő falvakat, míg a városnövekedés döntő exogén forrásául a bevándorlás szolgált. Csepel esetében mindkét jelenség nagyban hozzájárult a városiasodáshoz. A 20. század első felére a város pusztá lélekszámával felülkerekedett a falvak világán, s nélkülözhetetlen kelleke a kereskedelem, a szolgáltatások és az ipar, valamint a szellemi élet jelenléte lett. Ahhoz azonban, hogy egy település városi rangra emelkedjen, úgy is kellett kinéznie, mint egy városnak.¹⁶

BEVÁNDORLÁS, MINT A TELEPÜLÉS „MOTORJA”

Zachár János üknagyapám 1914-től kezdve a csepeli Weiss Manfréd gyárban órabéres lakatosként tevékenykedett.¹⁷ Döntő pillanatban került Csepelre, hiszen ekkor a gyár teljes gőzerővel a nagy háborúra készülődött. A Monarchia ausztriai Munitionsfabrik Wöllersdorf lőszergyárán kívül a Weiss Manfréd gyártelepe bizonyult a legjobban felszerelt lőszerüzemnek. Korszerű technológiája kiváló minőségű acéllövedékek gyártását tette lehetővé, emellett a vállalat egyik legsikeresebb terméke az osztrák-magyar hadsereg 1901 M tábori sütőkemencéje lett.¹⁸ Azonban a gyárnak hamarosan jelentős emberhiánnyal kellett megküzdenie, hiszen számos munkást frontszolgálatra küldtek. Hiányukat többnyire képzetlen, illetve női munkaerővel pótolták.¹⁹

Nagyobb gyárakban 50–80% körül mozgott a segédlevéllel rendelkező munkások száma, de Csepelen csupán minden negyedik munkás rendelkezett szakmunkás képzettséggel. Mivel üknagyapám birtokolta e képesítést, jelentősen hozzásegítette őt, hogy a ranglétrán gyorsabban emelkedhessen.

Amint a fentiekből is kitűnik, a munkásság rétegeinek státusza és pozíciója a gyár belső hierarchiájában nagymértékben különbözött egymástól. Nem volt mindegy, ki rendelkezett képesítéssel és ki volt az, akit helyben tanítottak be.

A ranglétra csúcsán, a szakmunkások foglaltak helyet, de azon belül az egyes szakmák között is különbséget tettek. Kiemelkedő pozíciót az esztergályosok, szerszámlakatosok, géplakatosok, rézművesek, kőművesek, mintaasztalosok és vasöntők kaphattak, majd őket követték a villanszerelők és egyéb lakatosok valamint kovácsok, hengerlők, hegesztők és bádogosok. A szakmunkások legalsó csoportját a hengerműben dolgozó egyéb szakmunkások alkották, akiket már alig különböztettek meg a segédmunkásoktól.

Természetesen az egyes szakmák presztízsértéke a kereseti viszonyokban is megmutatkozott. Meghatározó lehetett az adott munkaerő-piaci helyzet, amelyben munkaerőhiány esetén magasabb fizetéssel kecsegtették az itt dolgozókat, akiket

ezért elitmunkásoknak neveztek.²⁰ Gál Benő felmérése szerint 1914. július 31. és 1918. december 31. között a tisztviselők heti átlagbére 46,58 K-ról 157,74 K-ra nőtt.²¹ Zachár János 1918 július 23.-i kereseti kimutatása szerint évi 2400 K-t fizettek, ami megfelelt egy átlagos tisztviselői bérezésnek, jelentősebb béremelésre két év elteltével került sor, itt a törzsfizetését 3150 K-ban állapították meg. (a Nagylövedék Osztályból ekkorra átkerült a Tanonc Osztályra)²²

„RÉGI ÓHAJ, HOGY EZT AZ UTCÁT RENDEZNI KELL”²³

A község egyre inkább városias arculatához hozzájárult az utak, üzletek, parkok és kertes házak kiépülésének folyamata. Igaz a peremtérségek építkezései között leginkább a magánérs családok domináltak.²⁴ A nagy háborút követő hatalmas munkanélküliség kiaknázására Csepel község számos középítkezésbe kezdett, ahol napirendre került az útépités, parkosítás, piacok építése, valamint a közműhálózat fejlesztése is. A letelepülőket a gyarapodó munkalehetőségek, a fővárosnál jóval olcsóbb megélhetés a kedvező természeti adottságok, a családi ház vagy nyaraló építésére alkalmas telkek alacsony árai vonzották. A nagyarányú betelepülés azt eredményezte, hogy az eddig német etnikumú település lakói folyamatosan kisebbségbe kerültek. Számuk tíz esztendő alatt a lakosság egynegyedéről egytizedére csökkent. A község növekedése nem csupán nemzetiségi összetételében változott meg, hanem hatással volt annak felekezetiére is. A római katolikusok mellett már számolni kellett evangélikus, református és izraelita hívőkkel, akik számára templomokat is építettek.²⁵

Utak építésére a gyár kivitelezésével párhuzamosan került sor, hiszen a kereskedelem jó minőségű utat és közlekedési eszközöket követelt. A Weiss Manfréd gyár a községgel karöltve közös költségen látott neki az utak keramit burkolattal való kiépítéséhez. 1909-ben elsőként a nagyüzemet övező Gyár utcát és a szállítási szempontokból kulcsszereppel bíró Fő utcát kövezték le.²⁶ A helyiérdekű villamosvasutat (HÉV) 1912. május 1-én indították útjára. A tömegközlekedés egyrésztől megkönnyítette a fővárosba ingázó munkások életét, másrésztől szállítmányozói szerepet is betöltött.²⁷ A sáros utakon se kocsival se gyalog, se kerékpárral nem lehetett közlekedni, éppen ezért a harmincas évek közepétől újabb útépitési hullám vette kezdetét, amire a kölcsönt a község tanácsa a Hollandi Banktól kapta meg. Az útépitési lázat kitűnően konstatálja az alábbi Csepeli Hírlapból származó részlet: „A templom utcát tölteni kell, azonban az utca magasabb lesz, mint a telkek. Utca helyzete pedig csakis a többség helyzetéhez alakulhat, hiszen a házak újraépülnek, de az utca örök. A Király utcát szintén magasra kell tölteni, szerencsére itt sok telek gazdasági udvar, így a töltés nem jár sok hátránnyal. Az Alsó János utca esetében kemény makadám burkolatra van szükség. Előbb-utóbb a Duna utcát is rendezni kell. A Tamássy József utca Község ház és Vágóhid utca közötti részén van egy fakereskedő, aki nem tud tüzelőt szállítani a Micsinai Péknek, pedig a másik utca sarkán lerakják a lisztet, mert ezen a részen még a Steiner doktor úr luxus kocsija sem tudna elmenni.”²⁸

Az utak kiépítése mellett sor került a különböző közművek telepítésére, így 1912-re vízellátást és csatornázást is biztosította a település. A kereskedelem egy része a

piacon folyt, ahol a szomszédos településről érkező, vagy helyi termelőktől lehetett friss zöldséget, gyümölcsöt vagy egyéb termékeket vásárolni. A kertvárosiak (Királyerdő) külön piacot igényeltek, ahol mutatványosok szórakoztatták az ide érkező vásárlókat. A piacon bódékat létesítettek, amit 144 pengő évi bérért adtak ki a kereskedőknek.²⁹ Az 1950-es és 1960-as évektől kezdve a dédszüleim is ide jártak, hogy a kertjükben termesztett gyümölcsök egy részét eladják.

A korabeli lapok reklámanyagát böngészve kiderül, hogy a település két központi helyének egyike a piacnak és a templomnak helyet adó Szent Imre tér, míg a másik az ezzel szemben elhúzódó II. Rákóczi Ferenc út, ami számos üzlethelységgel kecsegtette az ideérkezőket, akik csak leszálltak a vonatról és csupán egy köhajtásnyit kellett sétálniuk az üzletekig. Érdeemes megjegyezni, hogy a Zachár-család ingatlanainak túlnyomó része ebben az övezetben helyezkedett el. (Kossuth Lajos úti, Baross utcai, és egy későbbi ingatlan a II. Rákóczi Ferenc úton levő ház is)

SZOLGÁLATI LAKÁSBÓL A KERTES HÁZBA

A WM gondoskodott a művezetők, szakmunkások és előmunkások lakhatásáról.³⁰ A gyár területén több klinkertéglás munkáslakás épült fel, amihez kórház és kisdudó is tartozott. Kezdetben az itteni lakások egyikében élt a Zachár család. (szülők és két fiuk) Pár év elteltével azonban (feltehetően az 1930-as években), a félretett pénzből és a Breznón eladott két ingatlan árából Csepelen vásároltak két, összesen kb. 200 négyzetméteres ingatlant a Kossuth utca és a Völgy utca sarkán. A kisebbik épületet a biztos jövedelemforrás reményében kiadták egy gyermektelen házaspárnak. A másik, szomszédos épületet a Zachár család lakta.

A dokumentumok vizsgálata és az ezt kiegészítő, nagyanyámmal, Zachár Évával készített interjú során kiderült a számomra, hogy a család, különösen Zachár János üknagyapám egyik stratégiája az életszínvonal biztosítására a házvásárlás. A korszakban, amikor a lakáshiány általános társadalmi problémaként jelentkezett, ami a szocializmus éveiben sem csökkent jelentősen, kiváltság lehetett a több ingatlan birtoklása. Ráadásul ekkoriban a népesség döntő többsége nem a saját lakásban élt, értelmiségiek és agrárfoglalkozásúak között volt csupán számottevő a saját ház birtoklása.³¹ A nagyszülőknél fellelt dokumentumok alapján (itt elsősorban háztervekre gondolok) feltételezhetően a „Kossuth Lajos utca 24. szám alatti Családház terve” annak az épületnek a helyszíni rajzát tartalmazza, amit a család kiadott bérlők számára. Míg a szomszédos kertes házat maguk lakták. Utóbbiról csupán nagyanyám emlékeire támaszkodva kaphattam képet, aki kislánként maga is járt ott.

Ekkoriban a gyári szakmunkás kispolgári réteg kétszobás otthonaiban a polgári otthonkultúra egyik másik elemét is felfedezhetjük. A kétszobás lakásban elkülönült a háló és a „szalon”, utóbbi esetében nem lehetett betartani a helyiség egyfunkciós enteriőrjét s ilyenformán egyszerre szolgált nappaliként, ebédlőként és szalonként.³² Ennek oka a természetes takarékoskodásban keresendő. A nagy világégés drámai változást eredményezett a család, a hivatás, a női foglalkozások és életviszonyok terén, amely újfajta építészeti és térfogalmat eredményezett. Míg korábban a lakberendezés

A Gáspár család 1940-ben. Balról jobbra haladva: Gáspár János, N. Gere Etelka, Gáspár Ilona, Gáspár Etelka fiával Gáborral, Zachár László

eszményképe a komplett szoba, a húszas-harmincas évekre ez az ideál csak álmoké maradt. Az építészeti viszonyoknak és a romló jövedelmi forrásoknak tudható be, hogy az otthon-„egység” frontja hatalmas léket kapott. Ugyanakkor a modern ipari tömegtársadalom eszménye és gondolkodásmódja is hozzájárulhatott ahhoz, hogy elszakadtak a korábbi társadalmi státusz és a szobaszám viszonyán alapuló normarendszertől.³³ Az új típusú, modern egy-két szobás, hallal és néha cselédszobával kiegészített lakások a nálunk jobb gazdasági helyzetben lévő országokban is divatosnak bizonyultak. Éppen ezért a lakáskérdés olyannyira foglalkoztatta az embereket, hogy a korabeli lapok szinte mindegyike írt a témával kapcsolatban, sőt a kormány egyenesen nemzetvédelmi kérdéssé emelte a lakásügyet. Az érdeklődés olyan mértékeket öltött, hogy az Uj Idők egyik cikkében a bálók hanyatlásának okaként a lakásínséget jelölte meg, hiszen a fiatalok nem juthattak megfelelő pozícióba, amelyből lakást is fenn tudtak volna tartani. Ez az oka, hogy az ifjú férfiak ódzkodnak az elköteleződéstől és a férjfogó báli események immáron „lomtárba való ócskavasnak” bizonyultak. Ha valaki mégis hajlandó volt megkockáztatni az „ugrást a sötétbe”, akkor nem lehetett más választásuk, minthogy alapítsanak lakást egy hotelben vagy hónapos szobában, esetleg hasíttassanak ki egy pótlakást a szülői házból. – Teszi hozzá cinikusan a cikkíró.³⁴

A támadások kereszttüzeiben az egyszobás lakások álltak, amelyeket kezdetben munkáslakásnak tituláltak, és csupán az 1930-as években kezdett megbarátkozni az

építész szakma a kislakásépítés gondolatával. Persze az aggódó vélemények továbbra sem csitulnak. Itt különösen a családra gyakorolt negatív hatását emelték ki, miszerint a kicsi szobák egyszerűen alkalmatlanok a gyermeknevelésre, egyáltalában a nagycsaládi életvitelt is kizárják.³⁵

Mindezek mellett az egészségügyi szempontok is egyre inkább előtérbe kerültek,³⁶ mert úgy vélték, hogy a sötét és levegőtlen lakásokban „elpusztul a szervezet” és „aki így lakik, gyorsabban és korábban érik meg a halálra.”³⁷ Aki megtehetette, inkább kertes házat vásárolt magának. A kertváros-mozgalom több európai országban jelentékeny épületegyüttest hozott létre. A Ruhr-vidéki kertvárosok gyártelepek közelében épültek fel, de hasonló telepek jöttek létre Franciaországban is. Ez az elgondolás visszanyúlik a 19. század második feléig, amikor is az angliai szövőgyárak, azért, hogy biztosítsák a lakhatást a gyári dolgozók számára, illetve maguk mellett tartásuk a munkásarisztokráciát, kertvárosi munkástelepeket kezdtek építeni a számukra. Mindegyikre jellemző volt, hogy szervesen kapcsolódtak a környező városrészekhez, mégis önálló életet élő rész alakult ki belőlük. Nálunk a kertváros építészet egyik legegységesebb, legnagyobb megvalósult példája a Wekerle-telep. Amiért ilyen volumenű beruházásokra sor kerülhetett azt a külső kényszerítő tényezők nagyban befolyásolták, ugyanis a századfordulón gazdasági viszonyai olyan mértékű fejlődést mutattak, hogy ennek következtében megnövekedtek a bérek, csak hogy ezt a növekedést korántsem követte a lakáskínálat. Kezdetben a vidékről városba érkező munkások kényszerhelyzetét próbálták kihasználni az által, hogy rendkívül drágán adták ki a háztulajdonosok a lakásaikat, ezt követően lassan már szabad lakás sem volt. Nem volt más választásuk, mint az ágyra járás, vagy a túlszűfolttság keserűsége. Erre a problémára jelentett gyógyírt a Wekerle Sándor miniszterelnöksége alatt hozott döntés, mely 1908-ban 10 000 munkáslakás építtetéséről határozott. A kertes, közművesített lakások körül a szükséges közintézmény-hálózatot is kiépítették. Kórház, templom, posta, kocsiszín, fás parkok stb. létesítésével egy önálló „várost” hoztak létre. A telep számos egyedi, és több mint negyven típusterv felhasználásával valósult meg. Presztízsnek számított kertvárosban lakni, hiszen a sűrűn lakott belvárosi körülményekhez képest kedvezőbb életkörülmények alakultak ki ezeken a helyeken. Lassan kialakult a kertvárosi életforma, amely magával hozta a sajátos társadalmi szokásokat is.³⁸

A legtöbb városban lakónak azonban be kellett érnie a kicsiny lakótérrel. A *Tér és Forma* egyik rovatában egy pesti asszony panaszkodott a lakások szűkösségéről, melyeknek amellet, hogy kicsi az alapterületük, nélkülözik a szabadságot adó kertet. Nem elég, – mondja az asszony – hogy annak idején ő maga is csupán a lakáshoz tartozó gangon élhette mozgás iránti szeretetét, esetleg a Ludovika-kertben, most még a gyermekének sem jut több szabadság, mint neki. Példának fölhozza az európai nagyvárosok lakóinak helyzetét, akik, amint teheték, kiköltöztek a város körül kiépült tágabb villanegyedekbe. Nálunk ez lassan és nehezen megy, hiszen „Nincs hova, nem jó a közlekedés, de különösen nincs bérelhető villa, építeni pedig nehéz. Ha kiadók volnának is, bámulatosan csúnyák és alkalmatlanok ezek az épületek. Nagyképmű stílusvillácskák, vagy nagyok, vagy skatulyaházak. Kis lovagvárak, cukros dobozok cifra ízléstelensége.”³⁹

Elképzeltető, hogy a Zachár család Tagban⁴⁰ megálmodott kúria-jellegű épületéről

is hasonló lenne a pesti asszony véleménye, mégis elmondható, hogy a főváros vonzáskörében elterülő néhány település, így például Csepel, Szigetszentmiklós vagy akár Dunaharaszti alkalmas üdülőhelyül szolgáltak a nagyvárosi lakosság számára.⁴¹ Ezt elősegítette a helyi érdekű vasút vonalának kiépülése, Csepel felértékelődő szerepe és a szigeten rejlő számos, kikapcsolódásra alkalmas lehetőség kihasználása.

A *Párisi Divat* havilap *Ízlés és Otthon* rovatában egy igazi vidéki álmotthon tervrajzát közölte, amihez hatalmas gyümölcsös és virágoskert is társult. Akár a fent említett települések valamelyikén is állhatna ez a családi ház. Hosszú tornácos folyosón és a belső enteriőrnél látható modernség és a „paraszi” jelleg egyaránt meghatározta a ház jellegét. Cserépkályha és a díszes szöttesek mellett jól megfér a praktikus, nappalibá tervezett kihúzható, többfunkciós heverő.⁴² Elrendezésében sok hasonlóságot fedezhetünk fel a Kossuth Lajos utcában álló családi házzal, kert tekintetében pedig elmondható, hogy a család összes ingatlana rendelkezett gazdálkodásra alkalmas, a házhoz tartozó földterülettel.

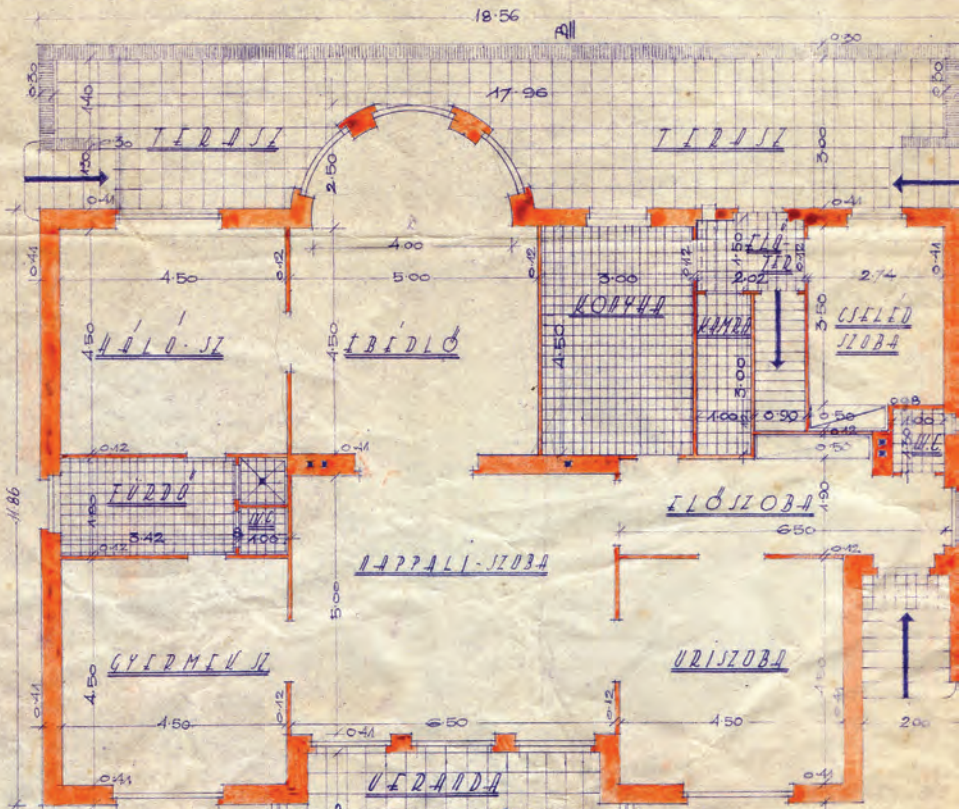
MODERNIZMUS ÉS A KLASSZIKUS POLGÁRI ENTERIŐR KETTŐSE

A család Kossuth utcára néző hálósobájának berendezését két külön, a falnál levő egyszemélyes ágy, éjjeliszekrény és ruhásszekrény adta. Innen pár lépcsőfokon lesétálva az ebédlőbe lehetett jutni, a szoba középpontjában az ovális faasztal és a körülötte elhelyezett székek kaptak helyet, szemközt tálalószekrény és egy szecessziós stílusú mosdóállvány állt. Mint a klasszikus polgári otthonok esetében, itt is a „szalonból” nyílt minden szoba.⁴³ A ház egyik különlegessége a fürdőszoba,⁴⁴ amit úgyszólván az 1960-as évekig kifejezetten a polgári-középosztályi és a városi otthonok tartozékaként tartottak számon, munkáslakásokban csak elvétve fordult elő.⁴⁵ Ott, ahol nem biztosították a közművek a vízellátást, bizony a tisztálkodás, de még a konyhai mosogatás is nagy kihívást jelentett. Ezt jól példázza Polcz Elaine fürdésről szóló visszaemlékezése: „A fürdés nem volt nagyon egyszerű. Vízet kellett hordani a mosófazékba, tüzet kellett gyújtani a kályhába, elég hosszú ideig tüzelni, közben felhoztuk a teknőt a pincéből, hetente egyszer, abba öntöttünk a forró vízből, hideg vízzel felengedtük (megint kellett behozni vizet), aztán beült az ember a teknőbe, és megfürdött.

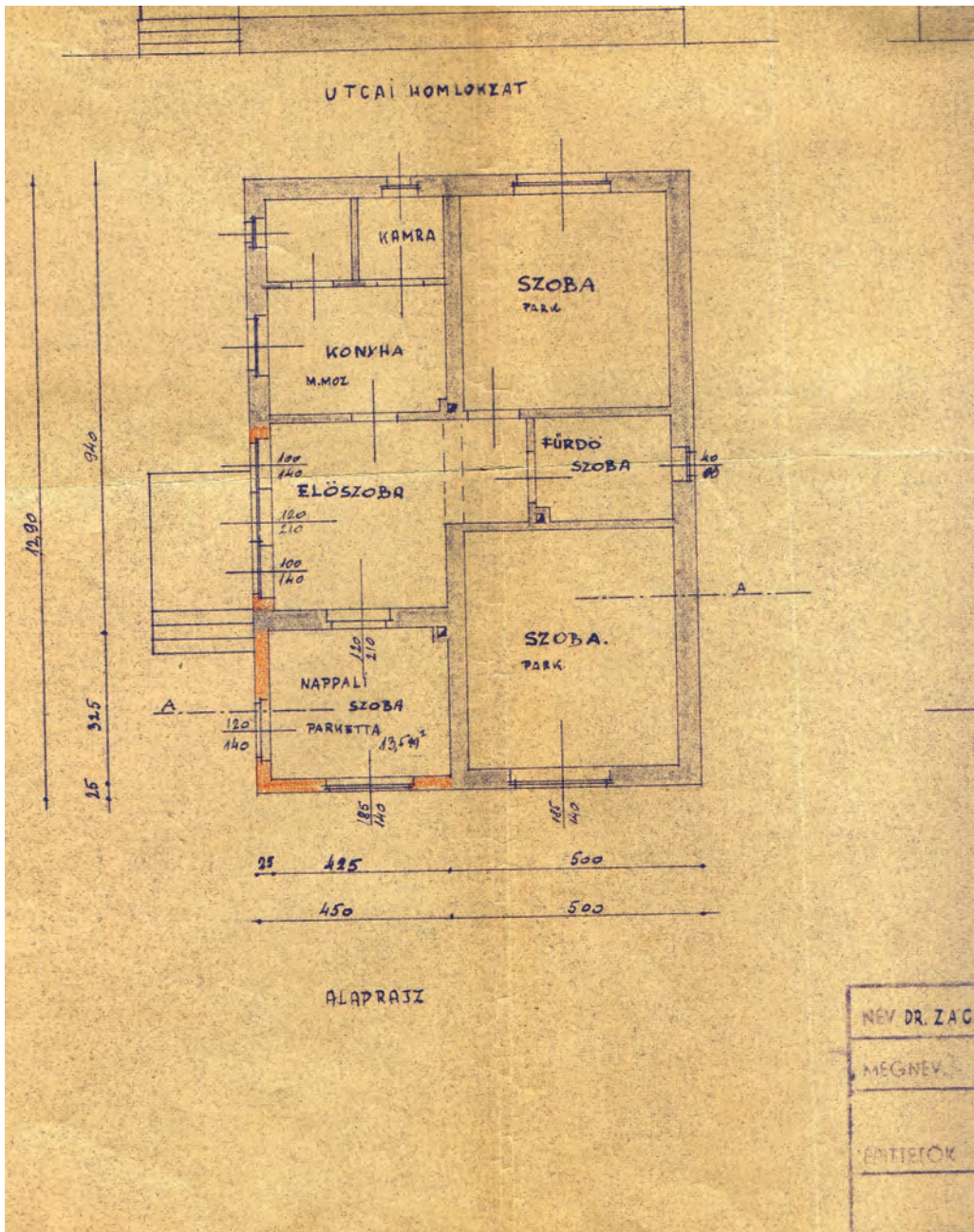
*Utána természetesen kihordani a piszkos vizet. Nem volt egyszerű: két székre kellett rátenni a teknőt, mivel alul volt egy kis fadugó, amit ki kellett húzni, alátenni a vödörrel, és úgy kiengedni a vizet. Ha tele lett a vödör, az ember visszadugta a dugót, és fordult a vödörrel.*⁴⁶”

A fürdőszobát vízmelegítővel, WC-vel is ellátták, és középen kapott helyet a zománcozott kád.⁴⁷ Annak ellenére, hogy a házban a közművek biztosították a vízellátást, mégis a lakberendezés részét képezte a mosdóállvány, amely mellett kancsót helyeztek el.⁴⁸ A fürdő és az előszoba melletti helyiséget először a Zachár testvérek foglalták el, később cselédszobaként funkcionált. Zachár János minden bizonnyal egy háztartási alkalmazottat fogadott fel, aki főzött rá és takarított. A cselédtartásra nem csupán azért volt szüksége, mert egy bizonyos életnívó ezt megkövetelte, hiszen a vagyon felhalmozásával egyre nagyobb igény mutatkozott annak elköltésére. Ezt minél láthatóbb formában, lehetőleg az egyéni kényelmet biztosító funkciókat

HOMLÓKFEJZET

Tagi „álmotthon” – álom...

- és valóság

kihasználva, mutatni illett.⁴⁹ Közrejátszódhatott az a tény is, hogy János hamar elveszítette feleségét,⁵⁰ így nem volt, aki igazgassa a háztartást. Két fia közül az egyik ekkoriban végezte katonai szolgálatát, a másik pedig elkezdte főiskolai tanulmányait, és ritkábban fordultak meg Csepelen, így az édesapa gyakran lakott egyedül, elkélt a segítség. A cselédszoba mellett kapott helyet a konyha is, és ezen kívül a házhoz tartozó szoba-konyhás lakrészről van tudomásunk, amelyet az 1950-es évektől kezdve bérlők laktak. Ide járt nagyanyám beszédni a bérelti díjat, azonban a lakrész pontos kinézetét dokumentum és emlékek híján nem lehetséges rekonstruálni.

Érdemes viszont a szomszédos épületet jobban górcső alá venni. Az előbbtől eltérően itt nem a parasztházakra jellemző hosszanti gangos megoldás figyelhető meg, hanem négyzetformájú elrendezés. Kis utcafrontra néző terasza a hálósobából nyílt, a konyha mögötti részt verandával is kiegészítették. Konyha mellett kapott helyet a cselédszoba, átellenben a kamra, ezek alapján a ház hátsó része személyzeti funkciót töltött be. Arról sajnos nincsen tudomásunk, hogy az itt lakó család mely társadalmi rétegből származott, vagy tartott-e ennek megfelelően házcselédet. Viszont itt is szembetűnő tény az illemhelyiség és fürdőszoba megléte, ami bizonyos értelemben presztízsértékkel bírt.⁵¹

A vidéki élet különös módon keveredett a városias jelleggel, ugyanis a kertben disznóól is állt. Szerencsére a háború viszontagságai nem tettek különösebb kárt a család ingatlanáiban, pedig Csepelt több bombatámadás is érte. Egy-egy bombázást a ház pincéjébe bújva vészeltek át a lakók. A *Tér és Forma* valamint a *Csepeli Őrszem* lapjaiból tudhatjuk, hogy a főváros és Csepel, már Magyarország háborúba lépését megelőzően készült a légitámadásokra. Légitámadás esetén el kellett sötétíteni a közvilágítás lámpáit, épületek, lakások, üzletek szabadba kiszűrődő fényeit. Elrendelték a lakosság részére a szükségóvóhelyeket építését, húsznál nagyobb lakószámú épületekben szabályos óvóhelyek kiépítését tették kötelezővé. Az építési anyagokat a hatóságok biztosították.⁵²

ÁLOM ÉS VALÓSÁG

Zachár János nagyobbik fia, László 1936-tól a Miskolci Jogakadémián, majd a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem hallgatott jogot, ezzel párhuzamosan a Weiss Manfréd gyárban segéd- és gépmunkásként, majd két évvel később műszaki tisztviselőként dolgozott. Ő apjával ellentétben már értelmiségi pályára tudott lépni.⁵³

Karrierje kezdetét jelentette amikor kinevezték a rimaszombati tanfelügyelőség fogalmazójának, és még ebben az esztendőben feleségül vette dédnagyanyámat, Gáspár Ilonát. Ez a munka számtalan költözéssel járt együtt, Rimaszombaton majd Nyíregyházán biztosított a tanfelügyelőség számukra szolgálati lakást. A háború is itt érte őket, dédnagyapámat Nyíregyházáról sorozták be katonának a 13. hegyivadászászlóaljhoz.

A két éven át tartó katonaságot és hadifogságot követően a család előbb a feleség szüleinél lakott Szigetszentmiklóson, majd Csepelen béreltek egy kis lakást a Tigris utcában. A lakás közel esett László munkahelyéhez a Petőfi Iskolához, ahová busszal vagy gyalog könnyűszerrel eljuthatott. Nem tudni, hogy pontosan mikor keletkezett a

kúria-jellegű családi ház terve, de egyértelműen a feleség családjának Szigetszentmiklós felsőtagi telkén épült volna fel.⁵⁴ Az impozáns épület azt sejteti, hogy építtetői az iparosi létből a polgári közegbe kívántak lépni, ezzel szert téve társadalmi állásukhoz megfelelő kulturális habitusra. Az „illő” viselkedés az otthon és életvitel mind-mind olyan körülményként fogalmazódott meg e társadalmi réteg számára, amire eredetileg nem lehettek felkészülve, de ennek elsajátítása belső igényükké vált.⁵⁵ Elég egy pillantást vetni az épület homlokzatára, amely dór oszlopaival, timpanonos és családi címerével nyomban kiemelkedik a környezetéből, és magas színvonalról, presztízsről árulkodik. A házba lépcsős veranda vezet, amely egy tágas nappali szobába nyílik. A két szoba (szülői és gyermek) mellett külön úriszoba jelezte, hogy a családfő külön igényt tartott egy dolgozószobára, munkája miatt.

A társadalmi státusz hierarchiája a szobaszámokban is megmutatkozott. Ez az elképzelés a háborút átvészelve a Horthy korban is megmaradt. A társadalom tagjainak a társadalmi helyzetüknek megfelelő lakásban, házban kellett lakniuk. E normative rendszer lényege abban rejlett, hogy a társadalmi státuszhoz társított tekintély segítette a fennálló társadalmi rend fönntartásában. A térből való túlzott részesülés, vagyis, ha valaki nem a társadalmi állásához passzoló lakásra tett szert, társadalmi ítélet tárgyává vált. A „...közönség nagyzást lát abban, ha a házfelügyelőnek vagy munkásnak kétszobás lakása van.”⁵⁶

Ezek alapján egy értelmiségi megengedhette magának, hogy kiszolgáló személyzetet is tartson, akinek külön szoba és illemhelyiség is rendelkezésére állt. A ház elhelyezkedése is különleges, hiszen Csepel és Szigetszentmiklós határának vonalába tervezték. Csepel községhez tartozó részen ekkor kezdték el a parcellázást, amely Királyerdő néven vált ismertté. Korábban a terület a királyi család uradalmi erdejét képezte, amit a család vagyonkezelőse átengedett a Magyar-Holland Banknak, így a 360 kat. hold kiterjedésű területet 1935-ben a községhez csatolták.⁵⁷ Az ún. Felsőtagot a legjobb minőségű földek közt tartották számon a miklósi parasztok. Számos bolgárkertészet is működött itt a föld adottságaiból kifolyólag, ahol zöldséget, gyümölcsöt termesztettek. A mintegy 25 holdnyi szántót a Gere család öt gyermeke között osztották fel, így került édesanyja révén 6 hold Gáspár Ilona tulajdonába, aki férjével itt építette föl családi házukat.

Az 1952-re felépülő családi ház jóval szerényebb külsőt és belső elrendezést kapott, mint a legelső tervezett épület. Ehhez számos tényező hozzájárult. A kiépülő rendszer nem vette jó néven, ha valaki társadalmi szerepet vállalt a Horthy érában, és mivel dédnagyapám leventeoktatóként tevékenykedett, illetve a háborúban is részt vett (ráadásul munkaszolgálatra is beosztották) eltávolították igazgatói pozíciójából.

A család felhagyott az úri életmóddal és maga is önellátó gazdálkodói életet kezdett folytatni. Disznót és baromfiakat is tartottak, a hosszú szántó hátsó részén pedig szőlőt termesztettek. A megtermelt bort eladták a házukban nyitott bögrecsárdában. A gyümölcsösben termelt cseresznyét, almát pedig kivitték a közeli csepeli piacra. Az területen lakók között állandó szociológiai ellentét feszült, hiszen az utca egyik oldalát a miklósi parasztok lakták, kiegészülve a feltörekvő kispolgári rétegekkel, míg a másik oldalt munkások. Egy ízben az egyik munkásasszony odakiáltott nagyanyámnak, „...ha megint lesz valami, akkor mi költözünk oda”.⁵⁸

*A FOGYASZTÁS, MINT TÁRSADALOMSZERVEZŐ ELEM
AUTÓ, ZONGORA ÉS SZÉP RUHA*

Akár polgárokról, akár középosztályról beszélünk, egyik esetben sem a pusztán vagyoni vagy osztályhelyzet volt a döntő típusmeghatározó, hanem a csoportba tartozó emberek közösségét meghatározó életmódbeli és viselkedési sajátosságok. Ahhoz, hogy mindezeket biztosítani tudják szükségesnek bizonyult a megfelelő anyagi kereset, amivel megfelelhetek a polgárság kritériumainak. Így például megengedhették maguknak a három szobás lakás fenntartását vagy éppen a cselédtartást. Mindezeket kiegészítette a megfelelő iskolai végzettség, ami 1914 előtt a középosztályba jutás küszöbének számított.

A két világháború közötti években a korábbi polgári jellegű középosztály jelentős átalakuláson esett át, ami jórészt a társadalomban és gazdaságban bekövetkező változásoknak tudható be. Számolni kellett olyan új csoportokkal, akiknek középosztályi léte korábban kérdéses volt, de immáron bátran nevezhették magukat a középosztály tagjainak.⁵⁹ Egy 1928-as Községi bizonyítvány alapján Zachár János művezetői havi fizetése 240 pengőt tett ki, de feltehetően az évek folyamán ez az összeg folyamatosan nőtt, ráadásul a befolyó összegekhez kell számolnunk a család bérbe adott lakásaiból érkező bevételeket és a lakáspénzt is.⁶⁰

Idősebbik fia egy 1939-es Ilonkának írott levélben havi 400 pengő fix fizetésről tesz említést, miszerint nagyon csodálkozik szerelmesének tétovázásán, „...hogy nem ragad meg olyan alkalmat, mikor férjhez mehetne oly férfihoz, akinek havi 400 fixe van.”⁶¹ Ilyen bevételi források mellett nem csoda, hogy nagy hangsúlyt fektettek az úri életmód elsajátítására. Például nemegyszer vásároltak olyan tárgyakat, amik egyértelműen magukon viselték a luxuscikk jelzőt. Akkoriban kevés ember dicsekedhetett azzal, hogy egy autó büszke tulajdonosa s még a *Pesti Hírlap* gépkocsikról szóló cikkében is arról írt, hogy ez „...a haza többszörösen lefaragott jövedelmű polgárainak vágyálomsztisztikájában...” szerepelhetett csupán.

Egy-egy modern kisautót 3000 pengőért lehetett kapni, de használtan még olcsóbban is, kecsegtetőnek bizonyulhatott a részletfizetés lehetősége is. A lap írója arra bízta olvasóit, hogy korántsem kell elcsüggedni, hiszen akár félíg-meddig megalapozott anyagi jövedelmű polgárnak sem kell okvetlenül szívfájdalmat éreznie, ha elsuhan mellette az utcán egy elegáns „kecses jószág”.⁶² Mindezek ellenére még a harmincas években sem haladta meg a személygépkocsik száma a tizenötezret. Igaz, hogy 1934-től bővült valamelyest a boldog autótulajdonosok köre, ám birtoklása továbbra is státuszszimbólumnak bizonyult. Tulajdonosaik jó része politikus körökből, a felső középosztály tagjai közül kerültek ki, de jelentős volt azoknak a száma, akiknek munkájukból adódóan a presztízs mellett hasznos munkaeszközül is szolgált az autó, gondoljunk például az orvosokra. Egyesek éppen ebből kifolyólag a státuszserősítés eszközét látták benne, hiszen az autótulajdonos intenzívebben tudott részt venni a társadalmi életben, kapcsolatait könnyebben ápolhatta, nem kellett taxival vagy tömegközlekedéssel bíbelődni, gyorsan roboghatott előre az érvényesülés útján. Ekkoriban a forgalom is „családias” volt, az utcán sétáló járókelők személyesen ismerték ezeket a kocsikat, amelyekről tudták kik a tulajdonosaik, ez pedig növelte az autótulajdonos társadalmi tekintélyét.⁶³

A Zachár család valamikor a harmincas években vásárolta meg zöld színű Ford Eifel típusú autóját, amely a korabeli reklám szerint „...34 lóerős szuper teljesítményű, megbízható, gyors, olcsó” kisautónak bizonyult.⁶⁴ Saját autójuk mobilabbá tette őket, így távolabbi helyekre is eljuthattak. Weekendek alkalmával elég volt bepakolni a piknikkosarat a csomagtartóba, már indulhatott is a család. Legtöbbször a Dunaharaszti levő üdülőjükben pihenték ki a heti fáradozásokat. Persze egy autó birtoklása költségekkel is jár, mindezek mellett pedig számolni kellett az esetleges „benzin-leszállítással” is, ami megnehezítette a közlekedést. Ilonka éppen egy ilyen korlátozásról ír apósának 1941 októberében, amikor a háborúba való belépés miatt megszigorították a benzinfogyasztást.⁶⁵

Érdemes megjegyezni, hogy vezetői engedéllyel csakis az édesapa, Zachár János rendelkezett, idősebbik fia, László csak idős korában sajátította el az autóvezetés tudományát. A család autóját végül a beérkező oroszok rekvirálták el hadizsákmány, és szállításhoz szükséges eszköz gyanánt. János még a háborút követően is reménykedett abban, hogy visszakapja ellopottnak tulajdonított gépjárműjét, éppen ezért ismeretlen elkövető ellen feljelentést indítványozott, ám próbálkozásai nem jártak sikerrel. A határozatból kiderült, hogy az 1944 októberében „ismeretlen tettes által ellopott” gépkocsit eredetileg Varju Viktor autószerelőnek az orosz parancsnokság munkabér fejében kiszolgáltatta, majd ő tovább adta Odeschalchi Pálnak, aki mit sem sejtve az előzményekről eladta a kocsit egy harmadik személynek, Parotczy Ferencnek. A nyakatekert ügy azt bizonyítja, hogy bármennyire is nyilvánvaló volt a „tettes” (az oroszok) a kérdést el kellett túsolni.⁶⁶

A gépjárművön kívül a család egy másik értékes tárgyat is birtokolt. Nem lehet tudni, hogy az 1937-ben vásárolt zongorát János és László kinek szánta, mert László nem tudott hangszeren játszani, az édesapa zenei tudásáról pedig egyáltalán nincs információnk. Elképzelhető, hogy az apa feleségét akarta fiával együtt meglepni a különleges darabbal. Később a zongora az édesapa házából Lászlóék Tagban található otthonába került, ahol Ilonka gyakorolhatta rajta zenei tudását, amit még a nőnevelő intézetben sajátított el. Az Opera Zongoraterem által kínált 1718-as opusz számú A. Pokorny in Wien használt zongorát részletekbe⁶⁷ vásárolták meg, amelynek havi díja az első fél évben 25 pengőre rúgott, majd a következő esztendő májusától 30 pengőre emelkedett. A 650 aranypengőt kóstáló hangszerért ezen kívül szállítási díjat (12 pengő) és fényüzési adót is felszámoltak.⁶⁸

A fényüzési adó, mint ahogyan neve is mutatja, a fényüzési tárgyakat adóztatta jellemzően bizonyos értékhatár felett. Az 1920-ban kiadott XVI-os számot viselő törvényrendelet szerint ebbe beletartoztak az ékszereken és műtárgyakon kívül a 4000 korona feletti értékes hangszerek is, mely után a vételár 10%-t továbbították a területi adóhivatal fényüzési adó osztályára.⁶⁹

A saját tulajdonú kertes házak és értékes vagyontárgyakon kívül a ruházatkodás is a társadalmi státusz kifejezőjéül szolgált, amire éppen ezért nagy gondot fordítottak. A kispolgári vagy éppen munkás öltözet mind formájában, mind pedig színében nagyon hasonlított a középosztály által hordott ruházatra, de a szabása, anyagminősége árulkodhatott viselőjének társadalmi állásáról. Az ő esetükben az öltözködés célja az erkölcsös és illedelmes megjelenés volt, amelyre csak annyit kellett költeni, ami a

tiszta és rendezett külsőt biztosította. Jobbmódúak egy-egy arany vagy ezüst ékszert is megengedtek maguknak, de ruházkodásra csupán a jövedelmük 5–10%-t szánták. Más volt a helyzet a középosztály körében, ahol egy férfi minimum ruházata jóval színesebb képet mutatott, mint kispolgári vagy éppen munkás hasonmása. Itt olyan darabokkal találkozunk, amelyek előbbieik szekrényében aligha szerepeltek. Ilyen az esti kimenőre szánt operakabát vagy akár a frakk, nők esetében a bunda, és ennek legalább közepes minőségűnek kellett lennie. A kalap, különösen nők esetében elengedhetetlennek bizonyult, de ruhával harmonizáló kesztyűkre is szükség volt, mert ezek nélkül tisztességes úrinő ki sem tehetette a lábát az utcára.⁷⁰

Dédnagyanyám hagyatékában legalább fél tucat kalap maradt fenn, ezen kívül a polgári és a templomi szertartáson viselt ruháit is megőrizte a család. A fényképek alapján nagy gondot fordított külső megjelenésére. Egy 1940-es években készült felvétel bundában és kicsiny necc kalappal ábrázolja őt, amint álmodozón réved a kamera lencséjébe. László hétköznapi vaszonöltönyt viselt, puha gallérú inggel és nyakkendővel, míg ünnepi alkalmakkor elegáns frakkját öltötte magára, de egy, a Vigadóban tartott táncestély alkalmából, ahol – palotást táncoltak öccsével a nagyérdemű előtt – a díszmagyart sem mellőzhették. Egy-egy ruhát biztosan megrendelésre készítették a szabónál, és a nagyobb beavatkozást igénylő ruhajavításokat szintén a szakemberre bízták.

Etelka leveléből tudjuk, hogy a Gáspár család Katica nevű varrónőjéhez hordta a javításra szánt ruháit, aki Ilonka egyik tavaszi ruhájába „izzlapot fércelt bele.”⁷¹ A háború kitörésével a „gazdaságos, takarékos és célszerű” jelszavak lettek a mérvadóak. Egészen a háború utolsó két esztendejéig az ügyes divattervezők kreativitásuknak köszönhetően ötletekkel tudtak pótolni minden fellépő hiányt. Így fonalhiány esetén flitterrel és gyöngyhímzéssel rukkoltak elő. 1944-re azonban kénytelenek voltak beismerni, hogy az anyaghiány miatt nem maradt más választás, mint a régi és megunt ruhák átalakítása.⁷² László naplójeljegyzéséből kiderült, hogy a fogságból hazaérve családját épségben találta, de a szekrényből az összes ruháját elvitték az oroszok.⁷³

WEEKENDEZÉS A DUNA-PARTON

A két világháború közötti időszakban kezdet kialakulni a kikapcsolódás és nyaralás egy újabb formája, amely költségbarát módon hozzájárult a kiszélesülő társadalmi rétegek üdüléséhez. Elterjed az a felfogás, hogy a lazítást és pihenést nem feltétlenül szükséges a nyári hónapokban megejteni, hanem az év bármely szakaszában akár pár hónapra vagy hétre is el lehet utazni, kimenni a környékre és változatosan tölteni az időt.

A városi forgatag zajától távol eső, csöndes vidék ideális választás lehetett a munkából kiszakadni vágyó modern ember számára.⁷⁴ Csepel-sziget szépsége, érinthetlensége és romantikus atmoszférája méltán felkeltette a pihenni vágyó emberek érdeklődését. Ezt Csepel község képviselő testülete is érzékelhette, akik 1930-ban elhatározták, hogy a Háros dülőben valamint a Dunaparton fákkal beültetett kirándulóhelyet és ligetet létesítenek.⁷⁵ A szigetet körbeölelő Duna mentén nem csak a kiépített sétányok szaporodtak meg, hanem a hétvégi víkendezést nyújtó üdülőtelepek is. Ide tartozott Dunaharaszti hétvégi telepe, ahol a Zachár család számos víkendet töltött. Amint az a

Színházi Életben olvasható, a telep megfelelt a legmodernebb kívánalmaknak. A kőből épült házakat vízzel és villanyvilágítással látták el, külső és belső verandájára pedig kiülhettek a nyaralók. Csupán karnyújtásnyira volt a Duna és a strandfürdő, ahol nem csupán csobbanni lehetett a hűs folyóban, hanem csónakba ülve felderíthették a Dunán rejtélyes mozgó úszólápot.⁷⁶ Egy víkend-pályázat alapján a dunaharaszti üdülőtelep elnyerte a három legérdekesebb víkendező-telep közül a harmadik helyezést. Sikerének záloga az alkalmas fürdőzési lehetőségeken túl, az egzisztenciális elhelyezkedése volt, hiszen közvetlenül a vasút tözsomszédságában építették föl, így az ideérkező utas rögvést a szállására siethetett. „A soroksári Duna ágat kevesen látogatják, pedig sokkal alkalmasabb a fürdésre, mert kisebb, barátságosabb, melegebb és nincs sodra. Fél óránként jár a helyi érdekű vasút, állomástól pár percre található a strandfürdő, csónakot bérelhetünk. 2 pengőből futja a villamos és a strandfürdő bőségesen.”⁷⁷

A vízisportok népszerűsödésével a lakosok és látogatók, bérelt vagy saját csónakjukkal birtokukba vehették a Dunát. Számos csónakház és sporttelep kecsgettette a sportolni vagy pusztán vízen andalogni vágyókat. Zachár János előbb a Somody Ödön-féle sporttelep csónakjait kölcsönözte ki, majd 1942-től saját csónakján evezhetett a Kis-Dunán, melynek a „Vígözvegy” nevet adta. A névválasztás igencsak árulkodó, hiszen ekkor már négy esztendeje özvegyként élt, és mindenki tudta a korosodó művezetőről, hogy bizony nem veti meg a szebbik nem kegyeit. A csónaknyilvántartó igazolvány alapján valóságos motorcsónak lehetett a König típusú kétütemű, fából készült vízi jármű.⁷⁸ Nagyobbik fia László egyenesen csónakkal járt ki Szentmiklósról Ilonának udvarolni, kettőjük találkozását elősegítették a Gáspár-család ismerősei, akik tudták, hogy Csepelen lakik egy jóvágású tanügyi fogalmazó, akihez korban és végzettség szerint hozzáillik a család nagyobbik lánya.⁷⁹

Egy-két fennmaradt kép és levelezőlap beszámol a család néhány más fürdőhelyen vagy hegyvidéken tett kirándulásáról. László és családja szívesen látogatott el a Tátrába vagy egyéb hegyvidéki túrahelyre, ebben közrejátszhatott a családfő természet iránti vonzalma, és hegyivadász múltja. Zachár János egymaga is szívesen megfordult a határon túleső gyógyvizéről híres Karlsbadban, olykor pedig a vulkanikus iszapról híres Hévízen kezelte bajait. Fürdőzés utáni vágya a háborút követően sem csökkent, egyetlen esztendő leforgása alatt járt a Balatonon, de Hajdúszoboszlón szintén eltöltött egy-két hetet. A tervosztály „brigádja” az irodai melegből küldte üdvözlését Zachár bácsinak, akik remélték, hogy főnöküknek „[...] a Balaton meleg vize a lánysimogató kis kacsoinak és ősszel káposztát is tipró parányi apró kis erezett lábainak is jót fog tenni.”⁸⁰

Vizsgálódásom során meggyőződhettem arról, hogy bizony korántsem lehet tiszta társadalmi rétegekről beszélni. Számomra rendkívül izgalmasnak bizonyult, ahogyan egymás mellett párhuzamosan élt a kispolgári-iparos milió a középosztályéval. Amellett, hogy a család fontosnak tartotta a külső tényezők, így például a fogyasztói cikkek révén reprezentálni, mely társadalmi rétegbe kíván bejutni, nem feledkezett meg arról sem, honnét jött. Erről leginkább László levelei tanúskodtak, aki mindig hangsúlyozta származását. Érdeemesnek tartom itt kiemelni azt a tényt, hogy ő csöppet sem riadt vissza attól a gondolattól, hogy „egyszerű” gazdálkodók lányát vegye feleségül. Sőt úgy tűnik, inkább Ilona érezhette kellemetlennek, hogy kérője jobb társadalmi állásnak

örvend, mint szülei és jómaga. Új otthonuk, a rohamléptékben fejlődő Csepel olyan környezetet biztosított a család számára, ahol módjukban állt karriert építeni, ezáltal pedig fellépkedhettek a társadalmi hierarchia lépcsőjén. Ezt a folyamatot a lakáshelyzet is jól konstatálta, ahol a Csepelre kerülő édesapa és családja előbb a tisztviselő-telepen lakott szolgálati lakásban, majd lassan nemhogy saját otthon birtokolt, de még bérlőket is tartott, ami hozzájárulhatott a családi kassza bővítéséhez.

A család Kossuth utcai otthonának vizsgálata során meggyőződhettem arról, hogy a gyár által könnyen hozzáférhető háztartási cikkek hozzásegítették őket ahhoz, hogy házukat a legmodernebb kényelmi eszközökkel is felszereljék. Az épület és lakásbelső sok hasonlóságot mutatott a századforduló során felépült híres Wekerle-telepével. Földszintes szoba-konyhás, és kertből álló udvara rendkívüli módon egyezett a fent említett munkástelepével, és beleilleszkedett a korszak kertés házakról vallott eszményébe. Fia László házterve a cselédszobájával és úriszobájával már valóságos úri otthonnak bizonyult, azonban hamar le kellett mondani a klasszicista, kúria-jellegű álomotthonról, mert a költségvetések túlságosan magasnak bizonyultak, később pedig már nem volt kívánatos úriszobával és cselédszobával rendelkező házat építeni.

Maradt tehát az „egyszerűbb” otthon terve, amihez azonban hatalmas kert is társult, így a Zachár házaspárnak lehetősége adódott zöldséget és virágot termesztani az udvarban. Életmódjuk ez által sok hasonlóságot mutatott Ilona szüleivel, akik egész életükben ezzel keresték meg a mindennapi betevőt. Igaz, Lászlóék számára ez kiegészítő jövedelemmel járt, hiszen a családfő a háborút követően egyértelműen az értelmiségi pályára lépett, nyugdíjbavonulásáig tanárként dolgozott több csepeli iskolában. Míg korábban a továbbtanulás egyértelműen a mobilitást szolgálta, később a tanári pálya mentőövil szolgált, ami által László biztosíthatta családja megélhetését, amiért számos plusz-órát, szakkörvezetést vállalt el.

A család számára 1945 egy korszak végét jelentette. Míg paradox módon Trianon katasztrófájából ők nyertesként jöttek ki, a második világháború viszont óhatatlanul lesöpörte mindazt, amit a család huszonöt esztendő alatt felépített. Ez jelentette számukra a vihar kezdetét.

JEGYZETEK

1. Részletek *Becz Viktória Ildikó*: Egy életút a 20. század viharában. Dr. Zachár László és családjának mindennapjai című mesterszakos diplomamunkájából. K. i.
2. *Szécsi – Géra 2015*, 15–17.
3. Z.Cs.L. *Zachár János*: Önéletrajz 1955. (kézirat) (Z. Cs. L. Zachár Család Levéltára)
4. A család ágostai evangélikus felekezethez tartozott. A két lánytestvérről nem tudunk sokat. A családi visszaemlékezések alapján őket, testvérük János patronálta és házasította ki. Ottó Trianont követően letelepedett Salgótarjánban, ahol pékmester lett. Levelezések alapján János inkább csak az öccsével tartotta a kapcsolatot, lánytestvéreivel való levelezésről alig-alig van emlék. Ők nem telepedtek meg Magyarországon, de egyikükről tudható, hogy Radványban (Radvaň, SK) lakott.
5. Kupcsok Zsuzsanna, Breznóbánya (Brezno, SK) (1857–?)
6. Egykor önálló község volt, mára Breznóbánya városrésze.

7. Főgépészi pozícióban egy darabig a Háromszéken található Páván dolgozott az ottani fafeldolgozó üzemben. Itt született fia, László 1912-ben.
8. 1918-ban még az Országos Művezetők Szövetségébe is belépett. A szövetségnek céljai között szerepelt a tagok szak-és általános ismereteinek bővítése, ami a feljebbjutást garantálta. Emellett állásközvetítést vállaltak, a munkanélküli tagok számára segílyt nyújtottak, de a keresetképtelenné váló (betegség, öregség következtében) tagjainak családjáról is gondoskodtak, számukra segílyt folyósítottak.
9. Zachár János Munkakönyve (1950. VII. 31) Z.Cs.L.
10. A kicsiny falu 1968-ban elveszítette önállóságát és beolvadt a szomszédos településbe, most Páva-Zábala. (RO.)
11. A Magyar Tanácsköztársaság hadserege 1919. június 7-én visszafoglalta Tiszolcot (Tisovec, SK) és környékét a megalakuló Csehszlovák államtól.
12. Felvidék részbeni visszacsatolásának szemtanúja volt. 1938. október 6-tól 1939 január 1-ig a Járási Katonai parancsnokságon dolgozott.
13. Az ex librisen (Z.CS.L.) egy bő ingben és gatyában álló figura látható. Hosszúszárú csizmát és kalapot visel. Jobb kezében faragott kopjafát visz, míg bal kezében egy fejszét tart. A kép alatt a könyv tulajdonosának a neve szerepel: dr. Zachár László. Talán ezzel azt kívánta üzenni, hogy nem tagadja meg származását? Hiszen amikor ő született édesapja egy fafeldolgozóban dolgozott. Talán ezt szimbolizálja a balta?
14. *Dr. Zachár László, Önéletrajz* (1951.III.21) illetve ifj. Zachár László. Édesapám: dr. Zachár László életrajza alapján. (kézirat) Z.Cs.L.
15. *Budavidéki Hírlap*, 1939. XII. 30.
16. *Gyáni 2012*, 19–30.
17. Zachár János munkakönyve (Rákosi Mátyás Vas-és Fémművek 1950. július 31.) Z. Cs. L.
18. Lőszergyártáson kívül mezőgazdasági eszközök, háztartási edények, szerelési anyagok, záruk, lakatok, vaskályhák előállításával is foglalkoztak. (*Kovács Vilmos: A konzervgyártól a hadiipraig. A Weiss Manfréd Művek 1914-ig. Nagy Magyarország IV. évf. 2. sz. 2012. nyár*)
19. Kovács Vilmos: Út a csúcra. A WM az első világháború alatt. Nagy Magyarország. IV. évf. 2. sz. 2012. nyár, 22–25.
20. *Varga 2016*, 245–265.
21. *Botos 2018*.
22. Z.Cs.L. Zachár János törzsfizetései 1918. július 23 és 1920. március 5.
23. *Csepeli Hírlap* 1935. március 9. 1 évf. 1. sz. 1.
24. Az 1920-as években a főváros számos családi házas és kislakásos bérházat épített, amit jórészt magánberuházók álltak. Ezek a lakások főképpen a külterületeken, mint például Kőbányán vagy Zuglón épültek fel. A zömmel sűrű beépítésű, egyszoba-konyhás szükséglakásokkal a hátrányos helyzetű népeiséget célozták meg. Állami beruházású lakásépítésekre csak 1936 után nyílt lehetőség, ahol szociális céllal, vidéken építették fel az ún. ONCSA (Országos Nép-és Családvédelmi Alap) házakat. Az ONCSA ekkor kizárólag a város határain kívül hozott létre telepeket, de az akkori agglomerációban is létesültek ilyen házak, mint például Pestszenterzsébeten, Újpesten. Ám a korabeli szociális telepépítés sohasem jutott el olyan szintre, mint az akkori Bécsben. A peremterületeken létesülő lakóépületek tervezése pedig időben túl későn kezdődött meg, ezért a kevésbé szigorú előírások kikapart jelentettek a tervezők számára, így gyakran alacsonyabb színvonalú lakóépületek épültek fel ezeken a részeken. Lásd: Kocsis János Balázs: Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten 1930–1985, 57–75p.
25. *Bolla 2010*, 83–88.

26. *Perényi 1934*, 98–99.
27. *Dr. Zachár László: Csepel 1945–1965*. Budapest, 1965. 28.p.
28. *Csepeli Hírlap*, I. évf., 1935, 1. sz. 2–3.
29. *Perényi 1934*, Piaci árusítás. 90–93.
30. A nagy magánvállalatok mellett, mint a Weiss Manfréd és a Ganz, számos állami tulajdonú vállalat, így például a MÁV is építtetett telepeket a dolgozók részére. Bővebben lásd: *Kocsis 2009*, Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten 1930–1985. 57–75.
31. *Gyáni – Kövér 2006*, 79–83.
32. Munkáslakásban. In: *Gyáni 2006*, 24–25.
33. *Nagy 2014*, 69–93.
34. *Uj Idők* 32. évf., 1926, 1. sz.
35. *Valló 2010*, 84–113.
36. Higiéniai szempontok közül érdemes megvizsgálni a fürdőszobák létét. A *Tér és Forma* szerint 1935-ben. 268 000 budapesti lakás közül mindössze 107 000 rendelkezett külön fürdőszobával. A 143 000 egyszobás lakásból pedig csupán 7600-nak volt tartozéka a fürdőszoba.
37. Nemzetvédelem és építészet. *Tér és Forma*, XIII. évf., 1940. 1. sz. 77–78.
38. *Nagy Gergely: A Wekerle-telep, avagy a századforduló ideális városa, a kertváros. 75–86*. In: XX. századi műemlékek és védelmük. A 26. Egri Nyári Egyetem előadásai 1996, Eger, Egri Nyári Egyetem Intéző Bizottsága 1996, ill. *Erdei 1937* munkája.
39. *Bierbauer Virgil: Milyen házat kíván magának a magyar asszony? 30. Tér és Forma*. XIII. évf., 1940. 1. sz.
40. Szigetszentmiklós és Csepel között elterülő „határterület”, egyik része Miklóshoz tartozott, míg a másik Csepelhez. Ma kertvárosi rész és üdülőövezet.
41. Ráadásul az itt elterülő ingatlanok a városiak ízlésének is megfeleltek. Erdei idézett művében a főváros mellett elterülő vidéket egyforma civilizáltságú tájként jeleníti meg, ahol a kispolgárok egykarakterű képe fogadja az ide betérőket. Azonban az itt élők szerint a polgárság illúziójában élve utánozzák a pesti házak stílusát s lenéznek minden olyant, „ami paraszti, és ázsiai szagot éreznek ott is, ahol az övéknél sokkal különb kultúra illatozik.”
42. *Csabáné Farkas Apollónia: Ízlés és otthon*. In: *Párisi Divat X.*: évf., 1944, 5. sz. 20–21.
43. A városi kispolgári lakások társadalmi státuszjelző eleme a nappaliként használt lakószoba volt, ahol étkezett a család, de a társalgó és dolgozószoba funkciókat is betöltötte. A sok esetben mellette elhelyezkedő szobát pedig hálószobának használták. Csakúgy, mint a Kossuth Lajos utcában álló ház esetében, a konyhával egyetemben a vendégek fogadására alkalmas előszoba, gardróbbal szintén a kispolgári lakások jellemzője volt. Sőt a világháborút követően sem változott döntően. A városi kispolgári lakás. *Valuch 2011*, 24–25.
44. A két világháború közötti munkáslakások, amelyek rendszerint szobakonyhás, ritkábban pedig két szobából és konyhából álltak, egyetlen komfortja a konyhai falikút vagy ritkábban a villanyvilágítás volt. Fürdőszoba és illemhelyiség gondolata ekkor még fel sem merült. Berendezési tárgyai között a kettőságy, vaságy, sötét színű ruhásszekrény a jellemző, vitrines bútorok ritkán fordultak elő. A városi munkáslakások. *Valuch 2011*, 21–23.
45. *Gyáni 1998*, 114–115.
46. *Polcz 2018*, 214.
47. A WM gyárban számos háztartási eszközt is gyártottak. Többek között varrógépet, edényeket, zománcozott kádat és vízmelegítőt is. Ez a kád, illetve a hozzátartozó melegítő berendezés ma a csepeli Helytörténeti Múzeumban látható, amelyet dédnagyapám ajándékozott a múzeum részére.

48. Interjú nagyanyámmal Zachár Évával 2018. június.
49. *Gyáni 1984*, 31–32.
50. Brvenik Jolán Paulina (1889–1938)
51. Sok szempontból hasonlóságot mutat a Kossuth Lajos úti kertes ház a Wekerle-telepen épült munkáslakásokkal. Az utóbbinál a változatos külső ellenére a lakások belső elrendezését egységes elvek alapján alakították ki. Mindegyikhez 8 m²-es konyha és 12–16 m²-es szobák tartoztak. Ezen kívül egy kisebb kamrát és WC-t is beépítettek. A földszintes házakat egy, két- és háromszobás lakásként építették fel. Mindegyikhez tartozott kert. Bővebben lásd: *Nagy Gergely*: A Wekerle-telep, avagy a századforduló ideális városa, a kertváros. 75–86. In: XX. századi műemlékek és védelmük. A 26. Egri Nyári Egyetem előadásai 1996, Eger, Egri Nyári Egyetem Intéző Bizottsága 1996
52. Tér és Forma. XIII. évf. 1. sz. (1940) Nemzetvédelem és építészet. 77–78., ill. Csepeli Örszem I. évf. 7. sz. 1943, 1.
53. Z.Cs.L. *Ifj. Zachár László*: Édesapám, dr. Zachár László életrajza. (kézirat)
54. Alaprajzok, Családi lakóház építkezés Szigetszentmiklós Felsőtag HRSZ: 4154/3 Z. Cs. L.
55. Gyáni Gábor :Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten,1870-1940. Új Mandátum Bp., 1998.128–129.
56. *Nagy 2014*, 69–93.
57. *Bolla 2010*, 85–86.
58. Interjú Zachár Évával, 2018 nyara.
59. *Bódy 2013*, 69–80.
60. Községi bizonyítvány 9108/1928.sz. Csepel 1928. VI.23. Z.Cs.L.
61. Zachár László levele (Csepel) Nagys. Gáspár Ilonka úrleánynak okl. tanítónő (Szigetszentmiklós) 1939. VI. 20. Z.Cs.L.
62. Vennék egy kisautót. Pesti Hírlap Naptára, 1937, 350–356.
63. *Majtényi 2000*. 101–118.
64. Vennék egy kisautót. Pesti Hírlap Naptára, 1937 350–356.
65. Zachárné Gáspár Ilona levele (Rimaszombat) Zachár Jánosnak (Csepel) 1941. X. 5. Z. Cs. L.
66. Határozat. A pestvidéki államügyészségtől .34.527/1. 1947. XII. Z.Cs.L.
67. A hitelbe vagy részletekben való vásárlásra az ún. OKÁ (Országos Központi Hiteliroda Nemzeti Vállalat) könyvecske és vásárlási utalvány jogosított fel. Minden OKÁ tagsággal rendelkező állami és magánkereskedőnél be lehetett nyújtani a kis igazolványt, így a vásárló hitel segítségével új termékhez juthatott. Ilyen OKÁ könyvecskével és utalvánnyal rendelkezett a Zachár család is. Z. Cs. L.
68. Opera Zongoraterem adás-vételi nyilatkozata. (1937. IX. 21.) ill. Jótállási nyilatkozat az A. Pokorny in Wien feliratú használt zongora hangtartósságáért. (1937. IX. 21.) Z. Cs. L.
69. 1920. évi XVI. tc. a fényüzési forgalmi adóról.
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000016.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (letöltve: 2019.03.29.)
70. *F. Dózsa 1989*. 292–314; 315–317.
71. Gáspár Etelka levele hűgának, Gáspár Ilonának, Szigetszentmiklós (1934. V. 17.) Z. Cs. L.
72. *F. Dózsa 1989*. 32–34.
73. Zachár László harctéri naplója 1944–1945. 1945. XII. 24. Z. Cs. L.
74. *Ablonczy Balázs*: Rejtelmes sziget. A Lupa-szigeti nyaralótelep első másfél évtizede, 1934–1950. In: A város és a társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. (Szerk. *H.Németh István,Szívós Erika, Tóth Árpád*) Hajnal István Kör- Társadalomtörténeti Egyesület Budapest, 2011. 404–416.

75. *Perényi 1934.* 109.
76. *Színházi Élet* 1930, 21. sz. 92–93.
77. *Színházi Élet* 1931, 27. sz. 5.
78. A M. kir. rendőrség csepeli révkirendeltségének csónak nyilvántartása (Csepel) 1942. IV. 13. Z. Cs. L.
79. Interjú nagyanyámmal Zachár Évával.
80. Rákosi Mátyás Művek Tervosztályának, brigádjának levele Zachár Jánosnak 1954. IX. 9. IX. 8.; ill. Bereczky Endréné levele (Pesterzsébet) Zachár Jánosnak (Siófok) 1954. IX. 11. Z. Cs. L.

FELHASZNÁLT IRODALOM

KÉZIRATOS FORRÁSOK

Z.Cs.L. Zachár Család Levéltára (magántulajdon)

Felhasznált sajtótermékek

Budavidéki Hírlap; Csepeli Hírlap; Csepeli Őrszem; Nagy Magyarország; Párisi Divat; Pesti Hírlap Nagy Naptára az 1932. szökő évre; Pesti Hírlap Naptára; Színházi Élet; Tér és Forma; Uj Idők

KIADOTT FORRÁSOK

A magyar úriasszony otthona. Az otthon kultúrája. Szerk. *Szegedy-Maszák Aladárné*, Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Budapest, 1934.

Dr. Hevesi Sándorné: Az ideális háztartás. A szép otthon és jó konyha. Színházi Élet Kiadása, Budapest, 1934.

Erdei 1937

Erdei Ferenc: Futóhomok. A Duna-Tisza köz földje és népe. Athenaeum, Budapest, 1937.

Erdei 1987

Erdei Ferenc: A magyar társadalom. Magvető Kiadó, Budapest, 1987.

Nádai Pál: A lakberendezés művészete. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1929.

Perényi 1934

Perényi József: Magyar városok monográfiája. Csepel sziget községei. Magyar Városok Monografiája Kiadóhivatala, Budapest, 1934.

Polcz 2018

Polcz Alaine: Gyerekkorom. Jelenkor, Budapest, 2018.

Bódy 2010

Bódy Zsombor: Közelítések Budapest két világháború közötti társadalmához a fogyasztás történetén keresztül. Fons XVII. évf., 2010, 4. sz. 411–460.

Bódy 2013

Bódy Zsombor: Magyarország története a két világháború között. (Egyetemi jegyzet) Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész-és Társadalomtudományi Kar, Budapest, 2013.

https://btk.ppke.hu/uploads/articles/4090/file/body_zsombor-magyarország_tarsadalomtortenete_a_ket_vilaghaboru_kozott.pdf (letöltve: 2019.03.25.)

Bolla 2010

Bolla Dezső: Csepel története. Helytörténeti vázlat az őskortól a XX. század utolsó évtizedéig. Budapest-Csepel Önkormányzata-Csepeli Helytörténeti és Városszépítő Egyesület, Csepel, 2010.

Botos 2015

Botos János: A fizetőeszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914–1924.

http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/botosj_15_3.pdf (letöltés: 2018.06.14)

Dr. Zachár László: Csepel 1945–1965. Radnóti Miklós Művelődési Ház, Budapest, 1965.

F. Dózsa 1989

F. Dózsa Katalin: Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945. Gondolat, Budapest, 1989.

Géra – Szécsi 2017

Géra Eleonóra–Szécsi Noémi: A modern budapesti úrinő (1914–1939) Európa Könyvkiadó, Budapest, 2017.

Gyáni 1984

Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség. Magvető Kiadó, Budapest, 1984.

Gyáni 1998

Gyáni Gábor: Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940. Új Mandátum, Budapest, 1998.

Gyáni 2006

Gyáni Gábor. Magánélet Horthy Miklós korában. Corvina, Budapest, 2006.

Gyáni – Kövér 2006

Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris, Budapest, 2006.

Gyáni 2012

Gyáni Gábor: Az urbanizáció társadalomtörténete. Tanulmányok. Korunk, Kolozsvár, 2012.

H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád: A város és a társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. Hajnal István Kör, Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2011.

Hudi József (szerk.) A fogyasztás társadalomtörténete. Hajnal István Kör-Pápai Református Gyűjtemény, Budapest – Pápa 2007.

Kocsis 2009

Kocsis János Balázs: Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten 1930–1985. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009.

Lőrinc 2016

Lőrinc László: Életmódtörténet. Anyagi kultúra 1500-tól napjainkig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2016.

Majtényi 2000

Majtényi György: Életstílus és szubkultúra. Az autózás története (1920–1960) Korall I. évf., 2000, 101–118.

Nagy 2014

Nagy Ágnes: A népesség megfelelő elosztása a térben. A lakóter elosztásának képzetkörei a 20. század első felének magyar társadalmában. Korall 15. évf., 2014, 58. sz. 69–93.

Valló 2010

Valló Judit: Nemzetgyilkos lakástípusok vagy a modern nagyvárosi élet szimbólumai? Középosztályi kislakások a harmincas évek Budapestjén. Korall 11. évf., 2010, 40. sz. 84–113.

Valuch 2011

Valuch Tibor: Magánélet Kádár János korában. Corvina, Budapest, 2011.

Varga 2016

Varga László: A csepeli csoda. Weiss Manfréd és vállalata a Monarchiában. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2016.

XX. századi műemlékek és védelmük. A 26. Egri Nyári Egyetem előadásai 1996, Egri Nyári Egyetem Intéző Bizottsága Eger, 1996.

VIKTORIA BECZ

*LIFE IN CSEPEL DURING THE SECOND WORLD WAR
THE ZACHÁR FAMILY'S EVERYDAYLIFE*

ABSTRACT

This monography focuses on the Zachár family who lived in Csepel. At this time Csepel was growing apace and shortly it became a part of Budapest. The two protagonists, Zachár János the father and Zachár László his son were members of different generations and they had different possibilities. János came from an ancient industrial family, living in Hungarian Highland. He was rapidly advancing on the social ladder between the two World Wars. He worked for the Steel and Metal Works called Weiss Manfréd as a foreman. This factory gave a jobs opportunity for many people who had settled in Csepel. Once upon a time it was a little swabian village, but by the 20 th century it turned into the social customs melting pot. The petty-bourgeois family soon became a member of the gentleman's middle class. János could afford to buy several luxury goods, for example an automobile (green Ford Eifel) and a piano (pokorny am Wien). He had many houses in different parts of Csepel wich were rented from him by families. In addition to the urban character, Csepel also wore the characteristic rural habitus. These was also a pigsty in the garden of the Zachár family. After the Second World War János older son, László grew various crops and other garden plants. He and his wife sold them at the Csepel market. During this period, anyone who lived in a house with a garden could call himself lucky. At this time in Csepel macadam roads were built and the part of the city was connected to Budapest by a local railway.

Living in a house with garden was much favorable than the city centre. It meant prestige because they could represent their gentlemanly way of life. The Zachár family lived close to nature, because Csepel is located Csepel-island near the Danube so could travel several times to their weekend house in Dunaharaszti.

János's older son, László designed a beautiful house on his wife's family estate, but after the World War, they had no money to realise their dream. On the other hand nor did the new political system support those who played a role in the Horthy era. László fought in the war and he worked as a teacher in the Hungarian paramilitary association. (Levente) In the 1950's he was a school teacher in many schools in Csepel, he took a lot of work to get enough money for the family. Among other things he tutored students, gave lectures and held courses about the history of Csepel. He loved history and archeology very much. László collected books about gardening, architecture and history.

This monography is a casestudy in wich I was able to get to know the transition between the working petty bourgeois class and the gentleman's middle class with the help of specific documents.

Becz.viki@gmail.com

„BUDAPEST A ROSSZ BÉRHÁZAK ÉS ROSSZ LAKÁSOK VÁROSA.”¹

A LAKÁSALAPRAJZI REFORM KÍSÉRLETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI BUDAPESTEN

A háború alatt és az azt követő években megtapasztalt lakáshiány és kötött lakás-gazdálkodás, majd az ezek nyomán jelentkező lakhatási anomáliák eluralkodása után az 1920-as évek közepétől változások kezdtek mutatkozni a fővárosi lakhatásban. A kötött lakás-gazdálkodás lépésenkénti felszámolásával a magántőke tevékenységéként 1927-ben újraindultak a bérházépítkezések,² 1925-től pedig maga a főváros is többciklusos bérlakásépítésbe kezdett.³ Az évtized végén a nemzetközi folyamatokkal lépést tartva a lakhatás kérdése újfajta szakmai diskurzusok és tenni akarás keresztüzébe került. Nemcsak egészen új célokat kitűző és újfajta tematikával jelentkező szaklapok, és a nagyközönséget is megcélzó kiadványok jelentek meg, nemcsak az építészek kezdtek egy új, nemzetközi trendekbe illeszkedő diskurzust megteremteni és népszerűsíteni, hanem újfajta építési vállalkozások is, új célokkal és szlogenekkel tűntek fel a lakáspiacon, új irányokat szabva a nagyközönség lakhatással kapcsolatos igényeinek. Az egymással párhuzamosan testet öltő új elméleti és piaci törekvések az életforma, az ízlés, a vágyak és az igények radikális újraírásának szándékával léptek fel. Az építészet terén a kortársak által határozottan érzékelt új korszak új típusú emberének megteremtendő modern lakás gondolata és igénye vált a szakmai és a nagyközönségnek szánt ismeretterjesztő, illetve nevelő célú megnyilatkozások központi problémájává, egy egészen új társadalom- és emberképbe ágyazódva.

Eközben a lakhatást meghatározó, I. világháború előtt kialakult normarendszer tovább élt, s változatlanul a szobaszám és a társadalmi státus közötti megfeleltetésen alapult a lakásról, lakhatásról való középosztályi gondolkodás. A budapesti bérlakásépítésben a 19. század utolsó évtizedeitől rögzült alaprajzi rendszer a körülépített udvaros, gangos házzal együttjáróan a közel egyforma, nagyméretű s méretükben funkciójuk szerint nem differenciálódó szobák sorát tartalmazta. Az utcai fronton egy kéttraktusos alaprajzi rendszer alakult ki, amelyben a szobák egy sort alkotva, középen kétszárnyú ajtókkal összekötve helyezkedtek el, a másik traktusban pedig a konyha és a cselédszoba volt található: „...a tipikus polgári lakás szobasorból áll (ebédlő, úriszoba, szalon, hálószoba, stb.) az utcán végig egysorban, egymással szárnyas palotaajtókkal összenyitva, a többi rész és a mellékhelyiségek az udvarra szorulnak.”⁴ Ehhez képest „...a sablonos udvari lakás, az, amely előtt függő folyosó vonul el, amelynek egyik szobája csak a másikon keresztül hozzáférhető, melynek fürdőszobája az előszobából nyílik s nem a hálószoba mellett van”.⁵ Ez az alaprajzi rendszer egy olyan normarendszerrel társult, amelyben a társadalmi státushierarchiának a lakások szobaszámában mért nagyságát feleltették meg. A szobák száma a lakásban lakók társadalmi státushierarchiában elfoglalt helyét

tükrözte még az 1930-as évek végén is: „a publikum [...] egy pillanatra sem tudná elviselni, hogy látogatója azonnal ne szerezzen tudomást szobáinak számáról.”⁶ Úgy gondolkodtak, hogy a társadalmi rend akkor áll fenn, ha a társadalom tagjai a társadalmi helyzetük szerint őket megillető nagyságú, illetve típusú lakásban laknak.

Ez a normatív gondolkodás a diskurzus mellett jelen volt a lakóházak és lakások fizikai kereteinek formájában is, amelyekhez a köznapi és szakmai képzetek, értelmezések kapcsolódtak. Jelen tanulmány ezekből az épített keretektől indul ki: milyen módon hatottak egymásra a lakhatást érintő normatív – vagy éppen azt megkérdőjelező – képzetek és az épített formák, a lakások és a lakásalaprajzok fizikai kialakítása? Milyen módon öltöttek testet a lakhatási normák a lakásalaprajzot ebben az időszakban alapvetően érintő építészeti folyamatokban, illetve miként hatott vissza a lakótér térbeli megteremtése a normákra és képzetekre?

KÖZÉPPONTBAN AZ ALAPRAJZ

Az alaprajzból kiindulva megalkotott lakótérnek, az alaprajz tudatosításának az új építészet által hirdetett elve az alaprajz kialakítását elméleti szinten is az építészeti gondolkodás középpontjába helyezte.⁷ A fővárosi soklakásos házak alaprajzi beosztását illető azon vélemény, miszerint a meglévő budapesti bérlakás-alaprajzok rosszak és használhatatlanok, az 1920-as évek végétől széles körű konszenzus tárgyát képezte az építészek körében: „Budapest a rossz bérházak és rossz lakások városa. [...] Akinek csak kissé fejlettebb igényei vannak a lakás minősége iránt, az képtelen elviselni ásatag bércaszárnyák szörnyű lakásait.”⁸ A gondolat, miszerint szükségessé vált a lakás radikális megújítása, az életmód háború utáni gyökeres átalakulásának tudatával fonódott egybe. A fennálló lakásformákat, mint a társadalom szerveződése által meghatározott kereteket a háború után kialakult, a jelent képező társadalmi szerveződéshez, életformához képest elmaradtak, elavultnak érzékelték. Az új formák szükségessége mellett a kialakult új társadalom- és emberképpel érveltek, s a modern építészet szinte valamennyi híve tett olyan kijelentést, hogy „...az új körülmények és a technikai lehetőségek diktálta változott életmód szükségszerű következménye az új lakás – a modern lakás – kialakulása”;⁹ vagy „...a tegnap lakása általában nem jó, mert hibás az életforma, az elv benne”;¹⁰ „A mai emberek nagyobb része már nem illik bele az ilyen lakásokba és nem is akar ilyenekben lakni.”¹¹

A budapesti bérház- és bérlakás-állomány elavultsága, modern életformára való alkalmatlansága állandó elemévé vált az építészeti megnyilatkozásoknak.¹² A városeyesítés utáni gyors városfejlődésben és bérházépítésben rögzült, évtizedekre általánossá vált körfolyosós bérlakástípussal szembeni kritika egyik fő célpontját kimondottan e lakástípus alaprajzi rendszere, azaz a helyiségek mérete, egymáshoz való kapcsolata és használatuk normatív módja jelentette. Az egyformán túl nagy alapterületű, egy sorra felfűzött és így egymásból megközelíthető szobák; az előszobák és közlekedők térpazarló rendszere; a túl nagy konyhák; vagy a fürdőszobák rossz térkapcsolata egyaránt célpontjai voltak a támadásnak, amely ezt az alaprajzi rendszert az ahhoz kapcsolódó hierarchikus társadalomszemlélettel együtt – „...szobákkal és

méterekkel lehetett mérni a polgári élet rangfokozatait” –,¹³ utasította el. A modern építészet hívei e lakástípus térszervezését, térhasználatát a maga egészében ítélték elvetendőnek, mert a háború előtti lakás „...csupa kialakult és meghatározott rendeltetésű szobatípus”, mely akadály a „...az egyéni életformáknak, életbeosztásnak, munkának és pihenésnek”, míg „...a mai lakásberendezés elvetette a megkötött szobatípusokat”.¹⁴

E gyakori megállapítások ellenére azonban nem igazán jelentek meg konkrét alaprajzi javaslatok a korszerű lakás térfelosztását illetően. Kotsis Iván volt az egyetlen építész, aki rendszeresen publikált alaprajzi ábrákkal bemutatott megoldásokat soklakásos házakra vonatkozóan. Alaprajzi ábrák nélkül jelent meg Tímár Márton írása a *Tér és Formában*, ahol alapterület-számításokkal együtt közölt lakástípus-javaslatokat 1936-ban.¹⁵ A soklakásos ház modern alaprajzi megoldása az időszak egyetlen kiállításának állt a középpontjában: a CIRPAC magyar szekciójának kollektív-ház kiállításán, az 1931. évi Őszi Háztartási és Lakberendezési Vásáron.¹⁶ S bár itt ténylegesen életnagyságú lakóhelyiségeket mutattak be, a keretet azonban egy merőben újszerűen elképzelt, a bevett lakhatási formákkal radikálisan szakító kollektív nagyvárosi életforma – a „közös háztartású társas lakóház” – jelentette. A családi házak terén ugyanekkor határozott építészeti célkitűzés volt konkrét alaprajzi minták közlése, hozzáférhetővé tétele, akár a sajtó, akár az új típusú építészeti kiállítások útján.¹⁷ Ehhez a burjánzáshoz képest a soklakásos házak terén mintha elmaradtak volna az alaprajzi megújulást szolgáló propaganda-akciók, eszmecserék és viták, miközben a lakhatást érintő építészeti megnyilatkozások minden lehetséges fórumon képviselték a „rossz bérlakás” gondolatát. Mivel konkrét mintát nem adtak a lakosok számára ahhoz, hogy milyen alaprajzi beosztású bér- vagy öröklakásra tartsanak igényt, a soklakásos házak terén a mintát, illetve a divatot nem az építészeti diskurzus irányította, hanem az építési vállalkozók és a háztulajdonosok diktálták azt. Hirdetéseik, reklámkiadványaik alakították a „modern lakás” képzetét, miközben a lakótér korszerű elvek szerinti kialakításáról való gondolkodás terepe sokkal inkább a családi ház lett.

Igaz, a soklakásos házak alaprajzi kialakítását illető viták hiányának voltak szakmailag megalapozott magyarázatai. Egyrészt az építészek már az 1920-as évek vége óta hangsúlyozták, hogy a budapesti alaprajzi megújulás alapfeltétele az építésügyi szabályzat által előírt beépítési mód megváltoztatása lenne. A telekkörülépítés ellen irányuló kritikájukban előbb a tömbkörülépítés, másképpen a keretes beépítés mellett foglaltak állást,¹⁸ majd alig néhány év elteltével ugyanazok az építészek már a keretes beépítést sem tartották megfelelőnek. Túlhaladottnak ítélve azt az 1930-as évek elejétől a sávós beépítésre való áttérést sürgették, majd az 1940-es évek elején már a pontszerű beépítést szorgalmazták.¹⁹ S mindeközben változatlanul úgy látták, hogy a meglévő fővárosi telekszerkezet és az előírt beépítési módok, az időközben végbemenő hatósági változtatások mellett is, alkalmatlanok a modern építészeti elvek szerinti alaprajzi kialakításra: „Annak, hogy ez a korszerűbb és minden tekintetben tökéletesebb lakástípus a bérházakban is megvalósuljon, nagy akadály a 14 méteres előírt traktusmélység is [...]”.²⁰

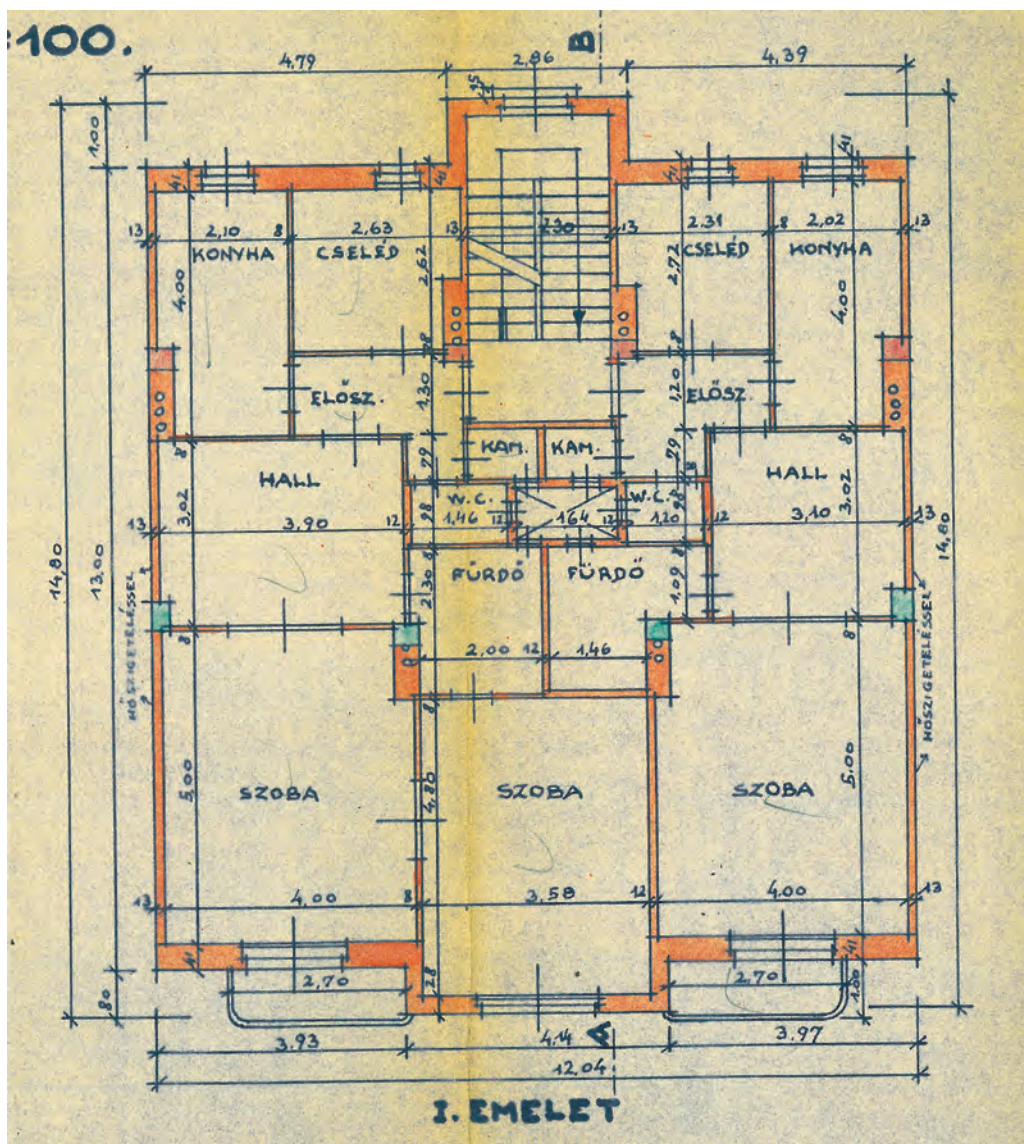
Másfelől az építészek tudatosan vállalták is a soklakásos ház alaprajzi kérdésének mellőzését a családi házhoz képest, arra hivatkozva, hogy „...az összes lakófajta közt a családi háznál biztat legtöbb eredménnyel a közönség építészeti nevelése, mert az

a saját otthon megalkotásánál a legfogékonyabb”.²¹ Az alaprajzi viták kibontakozása, s következésképp a lakhatási reform véghezvitele szempontjából alapvető problémát jelentett Budapesten a magántulajdonú bérlakásrendszer dominanciája: a vállalati és a magánszemélyi tulajdonban álló bérházak uralták továbbra is a budapesti lakáskínálatot. Ez a körülmény sem az egyidőben való tömeges, ezért gazdaságosabb építkezés, sem pedig az alaprajzi kísérletezés és a típustervek kidolgozásának kereteit nem biztosította. S noha az új építészet hívei a lakótelepek építésére tekintettek úgy, mint a korszerű lakás megteremtésének eszközére – „...a bérlakás egészséges alaprajzi megoldása csakis szakszerűen megtervezett lakótelepek során fog előállni” –,²² a modern elvek szerinti kísérletezésen alapuló lakótelep-építés azonban Budapesten nem bontakozott ki, a bérháztulajdonosok neveléséről pedig az építészek már eleve lemondtak.

Az alaprajzi kísérletezés lehetősége nélkül a többlakásos házak alaprajzi megoldásainak kérdése elméleti szinten maradt. A „rég, elavult lakás versus korszerű lakás” szembeállítás két irányban formálódott ki. Egyrészt egy új, külföldi mintát követő alaprajzi rendszer elvi propagálásának, másrészt egy, az építészek véleményétől függetlenül ténylegesen lezajlott alaprajzi váltást kísérő diskurzus keretei között. Ez a két irány sajátos viszonyban állt egymással. A népszerűsíteni szándékozott új alaprajzi rendszer anélkül töltötte be a „rossz budapesti lakás” ellenpólusának szerepét az építészeti írásokban, hogy megvalósulására sor került volna.” A második viszont éppen ellentétesen működött. Az új építészeti diskurzus intézményesülésével és kibontakozásával párhuzamosan ugyanis a budapesti újépítésű lakások piacán új lakástípus volt kialakulóban, megszületése azonban függetlenül zajlott le az alaprajzi elveket érintő gondolkodástól, és nem reagált az alternatív alaprajzi rendszer építészeti propagálására sem. Ily módon tulajdonképpen két ellentétes jelleggel bíró folyamat zajlott egymás mellett. Az egyik esetben az építészeti koncepció és törekvés volt meg, s a megvalósulás volt az, ami elmaradt, a másik esetben viszont éppen egy megfontolt építészeti elgondolást nélkülöző alaprajzi típus született meg, igaz, az építészek közreműködésével.

A MEGVALÓSULT ALAPRAJZI ÚJÍTÁS: A HALLOS LAKÁSTÍPUS

A hallos lakástípus megjelenése az 1920–1930-as évek fordulóján és elterjedése az 1930-as évek első felében nem az alaprajzi gondolkodás tudatosítására és megújítására irányuló építészeti törekvés eredménye volt.²³ Az új háromtraktusos forma megjelenése egy ideig nem váltott ki építészeti reakciót, igaz, ekkortájt a hazai modern építészeti gondolkodás kibontakozása éppen, hogy csak elkezdődött. A reakciók hiánya az új típus lakáspiacei érzékelhetetlenségével is összefügghetett. A fővárosi lakásstatistika nemhogy 1930-ban, de még 1935-ben sem vette fel külön kategóriaként a hallos lakást, az majd csak az 1941. évi statisztikai adatokban jelenik meg első ízben, miközben a lakástípust érintő viták az 1930-as évek közepén már nagyon is észrevehetően zajlottak.²⁴ Az 1930-as évek első felében hatóságilag nyitott lehetőségek nyomán zajló, egészen új városrészeket – például az Újlipótvárost – létrehozó tömeges lakóházépítés

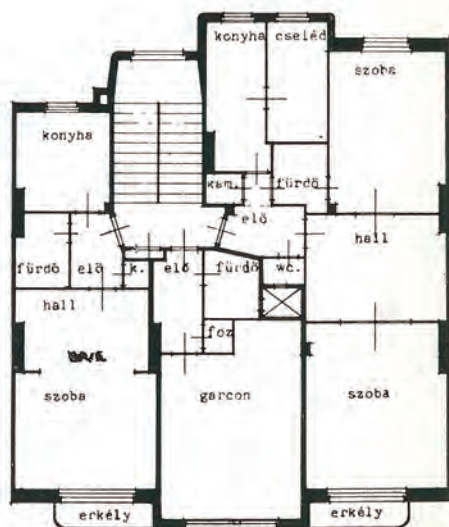
1. A hallos lakástípus példája: XI. Eszék u. 4/a (4389/1. hrsz.) (1939)

léphette át azt a küszöböt, ahol az új lakástípus meghatározó jelenléte és általa kiváltott lakhatási problémák érzékelhetővé váltak az építészek számára. Ilyenformán a hallos lakás divatos középosztályi lakástípusként való kikristályosodását az 1930-as években nem előzték meg szakmai viták és publikációk, elterjedése egyáltalán nem módszeres szakmai gondolkodásnak és tervezésnek volt köszönhető. Ellenkezőleg: jól azonosítható típusként történő elterjedésével kezdődött csak meg körülötte a vita az 1930-as évek közepén, mégpedig döntően az ezen alaprajzi megoldást érintő heves kritikák megfogalmazásával és a lakástípus elutasításával.

Bérház Budapest a Visegrádi-utca 58/b alatt

Tervező és statikus: Vámos Imre

Felvételek: Seidner Zoltán

2. A hallos lakástípus garzonokkal
kombinált példája:

XIII. Ipoly u. 20/a (Visegrádi u.
58/b) (25485/1. hrsz.) (1941).

3. A ház homlokzata.

Tér és Forma, 1943, 3, 50

Az 1920–1930-as évek fordulóján felbukkanó háromtraktusos hallos lakás a beépítési mód megváltoztatása előtt hatóságilag megnyitott úttal formálódott tovább. 1934-ben kezdődött meg azoknak az ideiglenes rendkívüli házadómentességi rendeleteknek a kiadása, amelyek a telekbeépítési mód megreformálásának egyik eszközeként működtek.²⁵ E rendeletek révén a főváros egyes kijelölt területein a hatóság az érvényben levő fővárosi építésügyi szabályzattól eltérően, a telkek keretes beépítése előtt nyitott utat.²⁶ A keretes vagy másként telekszegély-beépítés a telkek zártudvaros körülépítésével – azaz a zártudvaros, gangos bérházak építésével – való szakítást jelentette az egészségesebb telekbeépítés jegyében. Az újonnan kiadott rendeletek az utcától számítva legfeljebb 14 méteres mélységben engedélyezték a telek beépítését. A legfeljebb 14 méteres beépítési mélységre adott építészeti válasz a háromtraktusos alaprajzi rendszer volt, amely az utcai és udvari traktus közé beillesztett harmadik traktus révén tette lehetővé a legnagyobb lakóterület kihasználását. A telek keretes beépítésével ily módon együttjáró három traktusból a középsőbe a hall, illetve a mellékhelyiségek kerültek, az utcai frontra a lakószobák, míg az udvari oldalra a cselédszoba és a konyha, vagy további lakószoba. (1. kép) A lakások megközelítését zárt lépcsőház biztosította, a függőfolyosó ezekből a házakból eltűnt. Ugyanakkor a lépcsőház beillesztése folytán a ház utcától udvarig át nem nyúló részeit szintén új típusú lakásokkal, az úgynevezett garzonokkal töltötték ki, amelyeknek megkülönböztető jegye a konyha és a cselédszoba hiánya volt.²⁷ (2. és 3. kép) Akár egy-, akár kétszobás (olykor hallos) változatban készültek, a modern komfortot jelentő fürdőszobával minden esetben el voltak látva, az önálló háztartás vezetéséhez szükséges helyiségeket azonban vagy mellőzték belőlük, vagy teakonyha, főzőfülke formájában redukálták.

Bár az új lakástípus lényegesen átalakította a lakások mélységét és térélményét, lényegi változást viszont nem hozott az addigi alaprajzi rendszerhez képest. A lakhatással kapcsolatos gondolkodás alapstruktúráját, a szemléletet nem alakította át. Miután ugyanis a házadómentességi rendeletek előírták, hogy a hallt is beleértve a szobák átlagos alapterületének 15 m²-nek kell lennie, továbbra is megmaradt a viszonylag nagyméretű, egyforma szobák rendszere. Ez az építésügyi szabályozástól eltérő előírás gyakorlatilag lezárta az utat a korabeli nemzetközi áramlatokhoz illeszkedő alaprajzi kísérletezés előtt, amelynek egyik kulcsát éppen a szobaméretnek csökkentése, illetve variálása jelentette, a lakás térfelosztását a háztartásszerkezetnek, a családtagok számának függvényeként kezelő gondolkodásmód alapján.

Az új építészet hívei a garzonban és a hallos lakástípusban kimondottan az alaprajzi megújulás hiányát és a lakhatási formák káros, rossz irányú alakulását látták. A két új lakástípus sok esetben egyazon kritika tárgyaként jelent meg. Kotsis Iván az 1940-es évek elején így összegezte ezzel kapcsolatos álláspontját: „Összefoglalva a mondottakat, megállapítható, hogy a már az első világháború után eleve helytelen alapon megindított budapesti bér lakás-típus a jelenlegi egészségtelen viszonyok között oly mértékben leromlott, hogy az nemcsak, hogy fejlődésképesnek nem tekinthető, de az sem kívánatos, hogy jelen alakjában folytatódjék, illetve megmaradjon; elérkezett az ideje tehát, hogy foglalkozunk annak megjavításával.”²⁸ A hallos lakástípus megjelenésében és elterjedésében kifejezetten a korszerű alaprajzi megoldások kialakításának gátját látták: „További súlyos hiba hordozója volt a beépítési módból szükségszerűen alakuló

háromtraktusos lakások kikényszerítése. A szabályozás révén hatóságilag lett rögzítve egy mindenképpen antiszociális rendszer, mert a rentabilitási követelmények már eleve kizárják a lakásviszonyok szempontjából rendkívül fontos, tagolt, sokszobás kislakások típusok alkalmazásának még a lehetőségét is.²⁹

A legfőbb, minden kritikában visszaköszönő érv az volt, hogy a hallos lakás teljesen alkalmatlan gyermekes családok számára, mert a modern elvekkel ellentétben nem teszi lehetővé a felnőttek és a gyermekek, illetve ez utóbbiak esetében a lányok és fiúk egymástól elkülönített alvását. A hallos lakás alaprajzi rendszerében megjelenő egyforma, túl nagyra ítélt szobákról úgy vélték, hogy azok nem használhatók hálósobák gyanánt. Végső esetben a kétszoba-hallt is csak gyermektelen pár számára vélték alkalmasnak, amennyiben az egyik szobát lakószobának, a másikat hálósobának, a hallt pedig ebédlőnek használják.³⁰ A hall elleni építészeti támadás érvkészletének további állandó elemét a hall sötét, szellőztelen és átjáró jellegénél fogva bútorozhatatlan volta képezte.³¹ Súlyos problémának látták, hogy bár a hall messze nem használható teljes értékű szobaként, mégis egy egész szobányi területet foglal el a lakásban.³² A hallos lakást Kotsis Iván ezen az alapon „eltorzult lakáshasználatnak” minősítette.³³ Meglátása szerint az addig háromszobás középosztályi lakás a kétszoba-hallos típus elterjedésével már lényegében csak egy kétszobás lakásnak tekinthető – miközben a korábbi kétszobás lakásból az egyszoba-hall formájában gyakorlatilag egyszobás lakás maradt –, noha az átlagos középosztályi lakás helyes típusa, háromgyerekes családdal számolva, egy közös nappali-étkező szoba mellett három kisebb méretű hálóhelyiség lenne, 120–130 m²-en megoldva.

A hallos lakástípussal ellentétben, – ami a lakás és a háztartásszerkezet megfeleltetésére épülő alaprajzi gondolkodástól függetlenül alakult ki, és azzal minden tekintetben összeegyeztethetetlen volt –, a garzon, mint modern lakástípus, az új lakhatási elveknek megfelelően kimondottan egy élet-, illetve háztartásszerkezeti forma, az egyszemélyes háztartás számára jelent meg a lakáskínálatban. A budapesti lakás piac keretei között azonban ez a lakástípus is sajátos ellentmondásos helyzetbe került. A fővárosi lakásviszonyok miatt ugyanis mint a legolcsóbb sávba eső újjépítésű, korszerű lakást nemcsak az egyszemélyes háztartások kezdték használni, hanem a nagyobbak is.³⁴ Vagyis hiába illeszkedett ez az új, modernnek számító lakástípus a lakhatás újfajta, a társadalmi státus helyett a háztartás összetételén alapuló rendszerébe, használatában nem felelt meg ezen elveknek.

Bár az a modern építészet által megfogalmazott kívánalom, miszerint a beépítési mód reformja révén kell lehetővé válnia az alaprajzi megújulásnak és az új lakástípusok megteremtésének, a hallos lakástípus esetében megvalósult, ez azonban éppen a hazai modern építészet által nagyon gyorsan meghaladott állapot, a keretes beépítés rögzítésével történt. Építészeti szaklapokban 1932–1933 körül sűrűsödtek azok a cikkek, amelyek a keretes beépítést túlhaladottnak ítélve már a sávos beépítésre való áttérést sürgették, így mire egy régóta sürgetett modernizálási igénynek eleget téve, a keretes beépítés lehetővé vált, addigra az építészek egy része már elavultként tekintett rá, és az újfajta, 13–14 méteres traktusmélységben kifejezetten a korszerű kislakások gátját látta.

A hall nem szűnő kritikája mellett több építész is kívánatosnak tartott egy olyan,

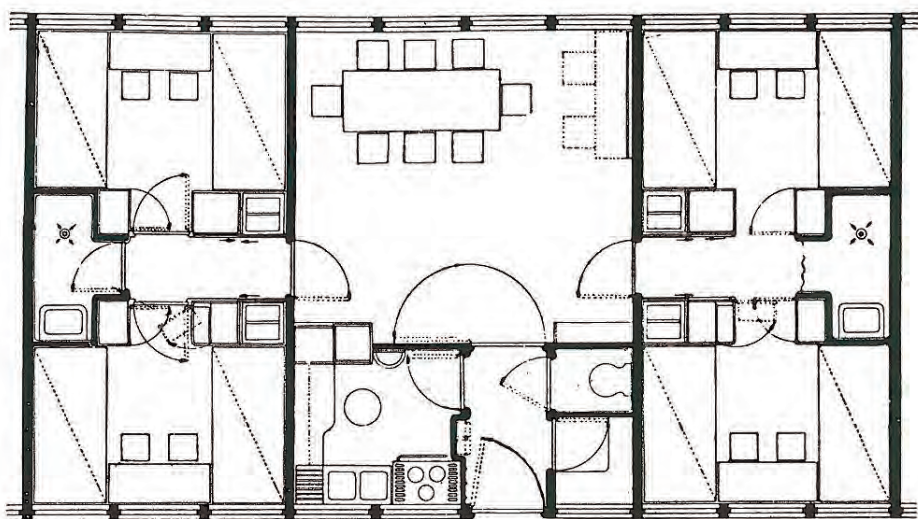
a hallos lakástípus keretei között is lehetséges megoldási módot, amely a lakószobák és a mellékhelyiségek utcai és udvari front szerinti elhelyezésének megfordításával a lakószobákat nyitná az udvar zöldje és csendje felé – „Nem lehetne-e meggondolás tárgyává tenni azt, hogy az eddigi szokástól eltérőleg a lakóhelyiségek forduljanak az udvar felé?”,³⁵ s a konyhát helyezné az utcai zajos, poros oldalra. Am még ha volt is olyan lakóház, amely ezt az elvet megvalósította,³⁶ ez a megoldás egyedi kísérlet maradt, s egy évtized elteltével a modern építészet hívei azt állapították meg, hogy a keretes beépítéssel kialakuló (zöld) udvarok nem nyertek értelmet, mert oda csak a lépcsőház és a mellékhelyiségek néznek, míg a szobák ablakai változatlanul a zajos, poros, szűk utcai frontra nyílnak.³⁷ A keretes beépítés a korábbi várakozások ellenére csalódást okozott, és a háromtraktusos (hallos) lakástípus rendszeréből nem adódott lehetőség a továbblépésre.

A hall elleni támadások mindemellett egy további sajátossággal is bírtak: kivétel nélkül egy alternatív alaprajzi rendszer melletti állásfoglalással kapcsolódtak össze. Kotsis Endre a hallal szemben megfogalmazott kritikájában egy más logikát követő alaprajzi rendszerre utalt, amikor a fennálló budapesti lakáskínálatban nem létező félszobákról beszélt: „Ma megoldatlannak kell tartanunk az egy és fél-, illetve két és félszobás lakások hazai igények szerint való megoldását, holott éppen ezek iránt a legnagyobb a kereslet.”³⁸ Timár Lajos ennél egyértelműbben beszélt arról, hogy bár Budapesten a beépítési mód szabályozásának köszönhetően a garzonlakás, valamint a kétszoba-hallos lakás képviseli az új kislakást, az igazi kislakás azonban a lakókonyhás vagy nappali szobás és hálófülkés lakás alaprajzi rendszere kellene, hogy legyen.³⁹ A hallal szembeállított minta mögött egy több európai országban – mint például Németországban – megszokott alaprajzi megoldás, a hálófülkés rendszer állt, amelyben a közös családi tevékenységre alkalmas nagyobb méretű nappali mellett a kisméretű, 6–8 m²-es hálófülkék biztosították a családtagok számára az elkülönített alvóhelyiségeket.

A GYÖKERES VÁLTOZTATÁS KÍSÉRLETE: A HÁLÓFÜLKÉS RENDSZER

A hálófülkés lakás, mint követendő ideál, az 1920-as évek végétől a II. világháborús évekig újból és újból megjelenő témája volt a lakással foglalkozó építészeti írásoknak. A „minden családtag számára külön hálókamra” elvére épülő alaprajzi rendszer, mint a budapesti többlakásos házak építési gyakorlatában addig teljesen ismeretlen minta, több építész által is propagált, külföldi példa alapján meghonosítani szándékozott gyökeres alaprajzi váltás kísérlete volt.⁴⁰ Olyannyira, hogy az egyformán nagyméretű, funkciójukat méretükben nem tükröző szobák sorának megszokott budapesti rendszeréhez képest ez az alternatív alaprajzi minta a bevett lakhatási normarendszerrel való szakítást is magában hordozta, mert ahhoz képest egészen más logika szerint szerveződött.

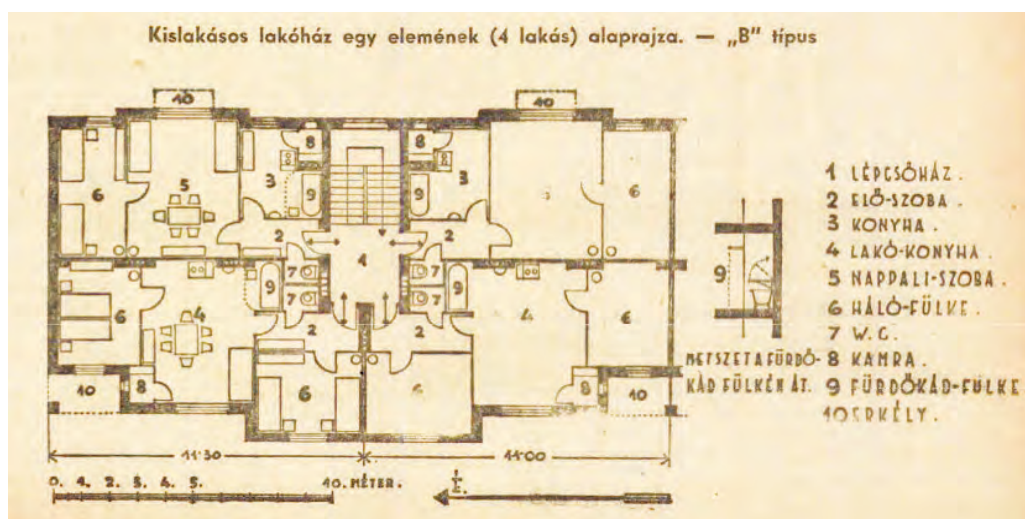
Lényegét az egy nagyobb közös tartózkodásra szolgáló nappali helyiség és mellette a kisebb méretű, az egyes családtagok elkülönült alvását biztosító hálósobák avagy hálófülkék jelentették. A lakáson belüli tér felosztásának ezen rendszere mellett felsorakoztatott érvek részben a „lakásnyomor” 19. század utolsó évtizedeitől kezdve folyamatosan létező toposzaira támaszkodtak: a higiénia és az erkölcs érveire. Pro-

4. kép: Molnár Farkas terve: 70 m²-es lakás 8 ágygal. *Tér és Forma*, 1930, 1, 11

pagalói a túlszűfolt lakások, mint a testi és erkölcsi betegségek – járványok, tüdőbaj és nemi züllés – fészkei ellenében a szülők és gyerekek hálójának elválasztását, a gyerekek nemek szerinti elkülönítését, illetve a nappali tartózkodási hely és a hálóhely elválasztását sürgették a nagyobb nappali szoba és a kisméretű hálószobák, illetve hálófülkék rendszere révén.

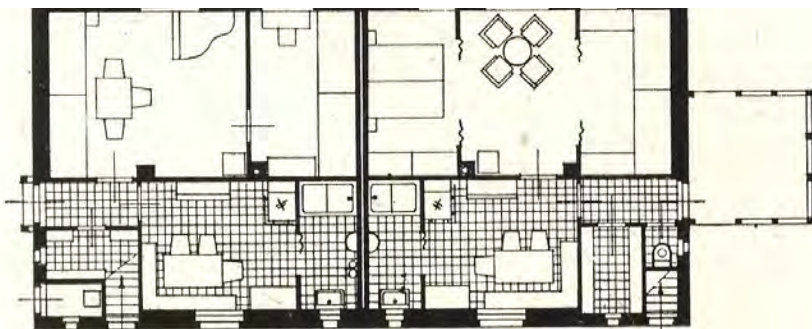
A hálófülkés lakás ugyanakkor ezen az érvkészleten túlmenően egy határozott ember- és társadalomképpel is társult. Nevezetesen az autonóm ember eszményével, illetve a „modern” avagy „dolgozó” emberekből álló tömegtársadalom elgondolásával, ahol az egyén számára biztosítani kell a családon és a lakáson belüli elkülönült tevékenység és pihenés lehetőségét: „Az igazi jó alaprajz, amire törekedni kell, minden egyes felnőtt személynek külön szobát, visszavonulási lehetőséget nyújt, ha egyedül akar lenni, és ha vendége jön, ha akarja, tudja külön is fogadni és nem kell az egész házat mozgósítani. Egy ilyen rendeltetésű szobához 8–10 m² elegendő.”⁴¹ Hazai hívei normaként fogalmazták meg, hogy „...egyetlen nagy közös lakószoba mellett inkább sok külön kis háló, illetve egyúttal dolgozószobára törekedjünk, hogy mindenki számára, nemcsak a felnőttek, hanem a fiú- és leánygyermek számára is megadassék az *elkülönülés* lehetősége. Mert ez a legegyszerűbb életfeltétele a jól működő családi organizmusnak. A *személyiségérzés*, amit minden családtag átvihet a saját szobájába, annak bútorozásába.”⁴² Immáron nem a család jelentette az építész számára az elkülönített, autonóm térben elhelyezendő legkisebb társadalmi egységet, hanem az egyén,⁴³ ami a családon belüli érintkezés, kommunikáció átalakulását is magában hordozta: „A polgári lakás, a régimódi beosztásával, melynél minden szoba átjáró ház, ahol állandóan zavarják és nyugtalanítják egymást a családtagok és a személyzet, szintén nem alkalmas a csendes visszavonulás számára.”⁴⁴ Ehhez a háztartási tanácsadó könyvekben és a napilapok nevelő célú cikkeiben is propagált elvhez képest az erkölcsi és egészségügyi megfontolások másodlagos szempontként jelentek csak meg.

5. kép: Ifj. Gyenes Lajos kislakásos lakóház-terve, 1943. Népszava, 1943. július 18., 7.)

A hálófülkés lakás hazai gyakorlatban ismeretlen térszerkezési módja radikálisan megkérdőjelezte a lakhatás fennálló normarendszerét, és ezáltal a megszokott alaprajzi logika mögött álló társadalomképpel is szakítást jelentett. A társadalom azon hierarchikus felfogásában, amely a státusok hierarchiájához rendelte hozzá a lakásnagyság szobaszám szerint felállított hierarchiáját, a nappali szoba és hálófülkék rendszere nem volt értelmezhető. A hálófülkés alaprajzi rendszer a lakásnagyságot a hierarchikus logika helyett a társadalmi státustól független tényezővel, a háztartásszerkezettel állította kapcsolatba, s propagálói kifejezetten kritizálták azt a gondolkodásmódot, amely a lakás szobaszámát a társadalmi státus függvényeként kezelte.⁴⁵ Ehelyett a lakás „megfelelő nagyságát” a hálószobák, illetve hálófülkék és a családtagok számának és nem szerinti megoszlásának összefüggésében értelmezték.⁴⁶ A két rendszer inkompatibilitása a lakások tipológiájának megalkotásában is megmutatkozott. Mivel a lakáson belül az egy egyénhez tartozó elkülönített egység nem a szobát, hanem az annál kisebb, szokatlan méretű hálószobát, hálófülkét jelentette, így a lakást nem is szobaszám alapján mérték, hanem az egyénre jutó helyek száma alapján definiálták: az ágyak, vagy a hálófülkék száma szerint. (4. kép) Az „...elv az legyen, hogy a helyiségek száma, a lakás nagysága az ágyak számából adódjék”,⁴⁷ mondták a hálófülkés lakás hívei, s nem egy-, két- vagy háromszobás lakástípusokról beszéltek, hanem kétágyas vagy ötágyas lakástípusról, illetve lakókonyhás és két vagy három hálófülkés lakásról.⁴⁸ Ebben a szemléletben, ahol a lakhatást a háztartásszerkezet határozta meg, és ennek megfelelően a lakást az ágyak számával definiálták, a lakások bevett kategorizálása értelmét veszítette, így „a többszobás lakást sem mint luxuslakást, hanem mint nagyobb lélekszámú család lakását fogtuk fel”.⁴⁹ Ez a gondolkodás teljes szakítás volt a lakhatás fennálló normarendszerével, hiszen a lakástípusok kérdését nem státushierarchiába helyezve szemlélték, hanem különböző háztartástípusokhoz rendelt lakásigények problémájaként.

Hiába propagálta azonban az építészek egy része, és hiába jutott el ez a szemlélet

Hálófülkés munkáslakás.

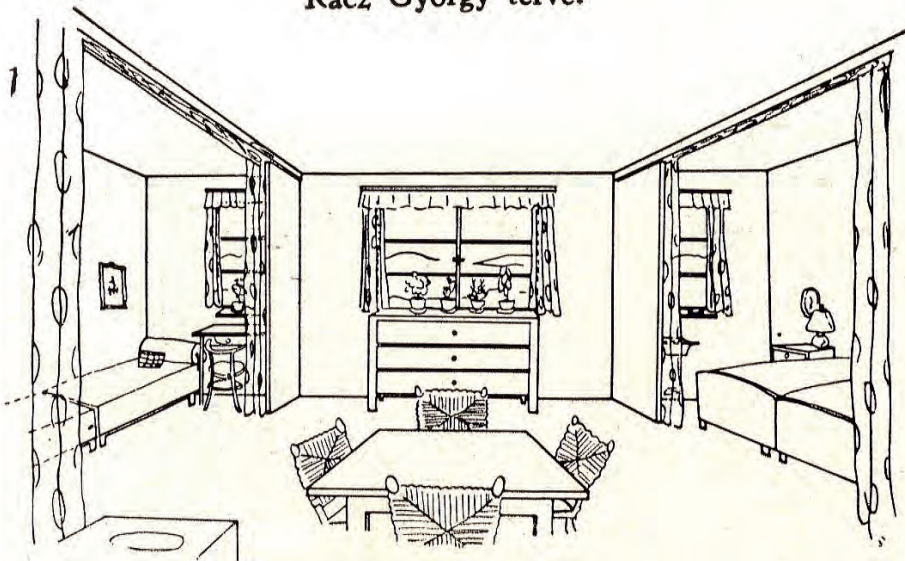
A szoba-konyha, mellékhelyiségekből álló munkásház takarékosági okokból ikerformában készül.

Az egységes térhatású szobából éjjelre függönnyel három fülkét lehet alakítani; így külön hálóhelye van a szülőknek és külön a gyerekeknek és köztük még szigetelő semleges tér is marad. A szoba ilyen kialakítása kiküszöböli a térhatás nélküli szűk lukakból álló lakást és mégis három-szoba kényelmét adja.

A konyha ebédlő-sarkával egyuttal étkező-hely. A konyhából nyílik a vizesfülke, ahol mosdani, mosogatni és fürdeni lehet. A melegvizet a tűzhelybe beépített tűzhelypalack, illetve lampart üst szolgáltatja.

A W. C. szükséghez képest kívülről a tornácról nyílnak.

Ráczy György terve.

6, 7. kép: Ráczy György munkáslakás-terve, 1942. Építészet, 1942, 2, 44

az életvezetési tanácsadók műfajába is, a hálófülkés lakás nem tudott bevett alaprajzi megoldássá válni a budapesti lakásépítésben. Annak ellenére sem, hogy a fővárosi építésügyi szabályzat 1932 végén elfogadott pótléka alapján lehetővé vált a lakások egy szobájára érvényes 15 m²-es alapterület-minimum előírása mellett a többi szoba 8 m²-es – bár annál nem kisebb – kialakítása is.⁵⁰ Az 1940-es új építésügyi szabályzat pedig a lakás egy szobájára előírt 15 és a többi szobára érvényes 8 m²-es minimum mellett két szoba felett lehetővé tette a 6 m²-es alapterületű szobát is.⁵¹

A hálófülkés lakás értelmezését és az abban testet öltő szemléletet ráadásul bizonytalanság vette körül. A hálófülkés lakás a budapesti lakhatás-diskurzusban nem egy koherens jelentésmezőbe illeszkedett be, hanem többféle, egymást kizáró jelentést öltött fel, illetve egymást tagadó eszmekörökbe integrálódott. A fővárosi városrendezési ügyosztály mérnöke „kislakásként”, „legkisebb lakásként” beszélt róla, az „új építészeti” társadalmi kategorizációtól független, az „átlagembert”, a „tömegembert” tételező diskurzusának keretei között, anélkül, hogy bármilyen társadalmi csoporthoz kötötte volna azt.⁵² Paulheim Ferenc építész ugyancsak társadalmi státust jelölő kategorizáció nélkül használta, mint a szoba-konyhás, a garzon vagy a hallos lakás többgyerekes családok számára teljesen alkalmatlan alaprajzi rendszere helyett kívánatos, családi életre megfelelő térfelosztást.⁵³ Az alaprajzi reformot kimondottan sürgető Kotsis Iván viszont kétféle értelemben beszélt róla. 1936-ban a hálófülkés lakás bevezetését általában a budapesti lakásépítés megújítási módjának tekintette,⁵⁴ néhány évvel később viszont a társadalmi hierarchiába helyezve említette azt, s a „középpolgári családokat” a megszokotthoz képest több szobából álló lakásokba képzelte el, míg a lakókonyhás, illetve hálófülkés rendszert a „középpolgári” státustól megkülönböztetett „kiskeresetű családokhoz” kapcsolta.⁵⁵

A jelentésbeli skála egyik oldalán szélső értéként egyenesen a „munkáslakással” történő azonosítás állt. Az 1940-ben rendezett *Új magyar otthon* kiállításon bemutatott lakásbelsőik között a lakókonyha és a hálószoa egysége a „munkáslakás” kategóriájához kapcsolódott.⁵⁶ Freund Dezső építész a *Népszava* 1937 karácsonyi számában a munkások számára építendő olcsó, korszerű kislakás megoldását szintén hálófülkékre alapozta.⁵⁷ Ugyanígyen értelemben bukkant fel a *Népszavában* 1943-ban kezdeményezett munkáslakás-vitában, mint ifj. Gyenes Lajos építész által javasolt alaprajzi típus, miközben ugyanő a hálófülkés lakás külföldi mintáit „polgári lakásként” definiálta.⁵⁸ (5. kép) Rácz György egy 1942-es „hálófülkés munkáslakás”-tervében megint csak magától értetődően azonosítódott a „munkáslakás”-kategóriával.⁵⁹ (6. és 7. kép) S a hálófülkés lakás a „munkáslakás” szinonimája volt a fővárosi bérlakásépítésben is. 1939–1940-es építkezései során a főváros az „alacsonyabb keresetű, egyszerűbb néposztály” részére tett kísérletet az egyszoba-konyhás lakások, azaz a kimondott „munkáslakások” helyett lakókonyhás plusz két hálófülkés lakások építésére, amely lakástípust a szoba-konyhás „munkáslakás” megreformálásaként képelték el.⁶⁰

„AZ ÚJ LAKÁSOKBAN KIALAKULÓ, VÁLTOZOTT ÉLETERZÉS.”⁶¹
AZ ÉPÍTETT TÉR ÉS A TÁRSADALMI NORMÁK VISZONYA

Az új építészet hazai hívei a két világháború közötti budapesti lakhatást az alaprajzi megújulás hiányaként és a hallos lakástípus formájában egyfajta káros, rossz irányú alakulásként élték meg. A helyzetet a maga egészében az alaprajz megreformálásának és a modern tömeglakás, a korszerű kislakás megteremtésének lázában égő nemzetközi lakásépítés haladó irányától való elmaradásként értékelték. Az új építészet nemzetközi alaprajzi gondolkodásának és kísérletezésének esszenciájaként Frankfurtban kiadott *Die Wohnung für das Existenzminimum*-ről még a publikálás évében, 1930-ban megjelent egy hazai ismertetés, amelynek szerzője azt állította, hogy Magyarországon ezen a téren még az első tapogatózó lépésekre sem került sor.⁶² Több, mint két évtizeden keresztül állandó kritikaként tért vissza az értékelés, miszerint „...a városépítés, az egyes objektumok elrendezésének, alaprajzának kérdései sehol sem érintetnek, kísérlet, kipróbálás tárgyává nem tételnek, a közérdekű és magánérdekű építőtevékenység részéről egyforma elhanyagolásban részesülnek”.⁶³ Az 1940-es évek elején Kotsis Iván úgy írta le a hazai helyzetet, hogy „nálunk a lakásalaprajzi kérdések nincsenek kellőleg kimunkálva, vagyis nincsenek meg azok a tervszerűen kialakított lakástípusok, amelyek a nagytömegek igényeinek megfelelően”.⁶⁴ S mintegy az eltelt legalább két évtized törekvéseinek összegzéseként is az hangzott el 1944-ben, hogy „az építészek meggyőzték egymást arról, hogy jobb lakásokra van szükség, csak éppen az építetőköt és a lakókat nem tudták mindeddig meggyőzni”.⁶⁵

Az a számos építész által szorgalmazott alaprajzi váltás, amely a lakhatásról való gondolkodást a társadalmi státushierarchia normatív rendszeréből a háztartásszerkezet modernnek tekintett képzetrendszerébe helyezte volna át, a maga egészében nem ment végbe. A szobaszám helyett a háztartás összetételén alapuló gyakorlatok Budapesten nem alakultak ki. Egyes elemei, mint például a garzon, megjelentek ugyan, azonban egy más logikát követő rendszerbe ékelődtek be, s használatuk mikéntje elszakadt a propagált elvektől. Bár a soklakásos budapesti házak lakáskínálatában ténylegesen végbement egy átalakulás, a hallos lakástípus kifermálódása és elterjedése a bevett normatív gondolkodást azonban nem kezdte ki. Megválaszolásra vár a kérdés, hogy vajon a lakosok, azaz az építészek számára a laikus nagyközönség milyen jelentésmezőbe illesztve gondolkodott a ténylegesen kialakult új lakástípusról, a hallos lakásról, s vajon milyen képzeteket társított hozzá: valóban integrálta-e azt a megszokott normarendszerébe, vagy ahhoz kapcsolódóan esetleg a lakásról való gondolkodás elmozdult valamilyen irányba?

1. *Kaesz Gyula*: Jók-e az új bérházak? *Építőmunka*, 1933, 8–9, 137.
2. *Szádeczky-Kardoss Tibor*: A lakbérviszonyok alakulása Budapesten. (*Statisztikai Közlemények* 54. 4.) Budapest, [1933.] 20–21.; *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve XX*. Budapest, 1932. 12.
3. *Umbrai Laura*: A szociális kislakásépítés története Budapesten. Budapest, 2008.
4. *Kaesz Gyula*: A lakáskultúra alakulása. In: Asszonyok Aranykönyve. A női tudnivalók enciklopédiája. Budapest, [1944.] 28.
5. *Ligeti Pál*: A belső Erzsébetváros újjáépítése. *Tér és Forma*, 1928, 1, 25.
6. *Molnár Farkas*: Ablakok és ajtók szerepe az utolsó tíz évben. *Tér és Forma*, 1938, 5, 152.
7. *Forgó Pál*: Sorház, bérház, családi ház? (II.) *Tér és Forma*, 1929, 8, 324.; *Kozma Lajos*: A ház, mint használati tárgy. *Tér és Forma*, 1933, 369–381. és 395–396.; *Botha József*: A korszerű családiház-építésről mit kell tudnia az építetőknek és az építőnek? Budapest, 1932; *Kaesz Gyula*: A kislakás belső berendezéséről. In: *Szegedy-Maszák Aladárné/Stumpf Károlyné* (szerk.): A magyar úriasszony otthona. Az otthon kultúrája. Budapest, 1934. 22–41.
8. *Kaesz 1933*, 137.
9. *Vasvári László*: A korszerű kislakás építészeti szempontból. In: *Szegedy-Maszák/Stumpf 1934*, 13–21.
10. *Kaesz Gyula*: A mai lakás problémáiról. Kézirat, 1929. Iparművészeti Múzeum Adattára, KLT 3141. 2. és 3. oldal.
11. *Kaesz 1934*, 27.
12. A bérház-, illetve bérlakás-kritika már az 1870-es évek óta kiterjedt diskurzusként létezett, azonban az I. világháborúig ennek elsősorban szociálpolitikai irányultsága volt, és nem építészeti.
13. *Kaesz Gyula*: Avult bérházak-bérlakások átalakítása. Kézirat, é. n. Iparművészeti Múzeum Adattára, KLT 2813.
14. *Pán Imre*: Az Építőmunka „Polgári lakás 1914–1934” kiállítása az Őszi Lakberendezési és Háztartási Vásáron. *Építőmunka*, 1934, 4–5, 96. és 97.
15. *Timár Márton*: Gondolatok az utolsó évek fővárosi lakásépítkezéséről. *Tér és Forma*, 1936, 5–6, 178–180.
16. *Stern Károly*: A CIRPAC magyar szekció kollektív-ház kiállítása. *Tér és Forma*, 1931, 10, 331–334.
17. A középosztály családi háza. *Építőmunka*, 1934, 2, 37.; *Kiss Tibor*: Városépítési gondolatok kiállítása a Gellért-szállóban. *Építőmunka*, 1933, 8–9, 147.; „Hogyan építsünk? Az első magyar építési propagandakiállítás miértje és hogyanja. *Tér és Forma*, 1932, 4, 97–103.; *Nyiri László*: Beszámoló a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet „Hogyan építsünk?” építési propagandamozgalmának első ciklusáról. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1932. július 31., 169–179. A családi ház elötrébe kerülésének további összefüggéseiről: *Bódy Zsombor*: Kislakás, társasház, családi ház. Lakásépítkezés és az otthon ideáljának változása Budapesten az első világháború körül. *Századvég*, 2004, 4, 27–57.
18. *Ligeti Pál*: A belső Erzsébetváros újjáépítése. *Tér és Forma*, 1928, 1, 19–31.; *Bierbauer Virgil*: Kislakásépítés a háború utáni Európában. *Tér és Forma*, 1928, 2, 62.
19. *Bierbauer Virgil*: Budapest lakásügye a statisztika és az építési szabályrendelet tükrében. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1932, 39–40, 225–230.; *Bierbauer Virgil*: Az építési szabályzat reformjához. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1932, 49–50, 293–304.; *Kende Ferenc*: A körönd-környék új beépítése. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1933, 17–18, 111–112.; *Bierbauer Virgil*: Új bérházak. *Tér és Forma*, 1934, 10, 286–291.; *Bierbauer Virgil*: A Tér és Forma köszönti új budapesti építésügyi szabályzatot. *Tér és Forma*, 1940, 3, 35–36.; *ifj. Molnár Dezső*: Szabad területek és nagyvárosrendezés. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1942, 33–34, 129–134.;

- Rácz György: Tervszerű Budapest. In: *Gallus Sándor* (szerk.): Új magyarság és az új Európa. (Bartha Miklós Társaság kiadványai VI.) Budapest, 1942. 65–80.; *Bierbauer Virgil*: A fővárosi telepedési és házforma kérdésekhez. *Budapest*, [1943]; *Kaffka Péter*: A Víziváros szabályozási terve. *Magyar Építőművészet*, 1943, 11, 228.; *Schäffer József*: Budapest parkházas rendezése. *Magyar Építőművészet*, 1943, 2, 26–29.; *Münnich Aladár*: A főtömbök jelentősége a városrendezésben. *Tér és Forma*, 1944, 4, 57–60.
20. *Hofstätter Béla/Domány Ferenc*: A modern lakás. *Tér és Forma*, 1937, 5, 132.; B. V.: A budapesti Árpád-híd körüli terület okszerű beépítése. *Tér és Forma*, 1941, 7, 115–118.; *Kotsis Iván*: Közép- és kislakások alaprajzi megoldásai bérházakban. A Mérnöki Továbbképző Intézet 1941. évi tanfolyamainak anyaga. 2. füzet. (*A Mérnöki Továbbképző Intézet Kiadványai* V. kötet 2. füzet) Budapest, 1942a.
21. *Orbán Ferenc*: Kertes házak. *Tér és Forma*, 1932, 11, 349.
22. *Kotsis Iván*: A közeljövő lakásépítési programja. *Magyar Építőművészet*, 1942b, 8, 178.
23. A kutatás mindeddig nem tárta fel a hallos lakástípus kialakulásának folyamatát: *Ferkai András* (szerk.): Pest építésze a két világháború között. Budapest, 2001, 19–20.; *Körner Zsuzsa*: Városias beépítési formák, bérház- és lakástípusok. Budapest, 2010, 191.
24. *Illyefalvi I. Lajos* (szerk.): *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* XX. Budapest, 1932.; Budapest épület- és lakásviszonyai az 1935. évben. I–II. *Budapest*, 1940; *Illyefalvy Lajos* (szerk.): *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* XXXII. Budapest, 1944. 15.
25. *Dr. Bierbauer Virgil*: Telekkörülépítés, vagy keretes építkezés. *Tér és Forma*, 1936, 5–6, 166–169.
26. Ezeket a rendeleteket megelőzte az újlipótvárosi Szent István park kialakítására vonatkozóan 1933 elején megállapított rendezési terv, amely a parkot övező tömbökre a keretes, illetve csatlakozóudvaros beépítést írta elő: *Harrer Ferenc*: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1930–1940. Budapest, 1941, 136.; *Ferkai 2001*, 18.
27. A garzonról, mint lakástípusról: *Valló Judit*: Nemzetgyilkos lakástípusok vagy a modern nagyvárosi élet szimbólumai? Középosztályi kislakások a harmincas évek Budapestjén. *Korall*, 40 (2010), 84–113.; *Valló Judit*: Legénylakás – modern lakósejt: fővárosi garzonlakások és bérlőik a 19–20. század fordulójától az 1940-es évekig. *Urbs*, VI (2011), 77–101.
28. *Kotsis 1942b*, 177.
29. *Fischer József*: Budapest városépítés-politikájához. *Tér és Forma*, 1936, 1, 4.
30. Kétszobás-hallos lakás berendezése. Tervezte: Remete Anni. *Tér és Forma*, 1939, 3, 69–70.; Két kétszoba-hallos lakás berendezése. *Tér és Forma*, 1939, 7, 144–146.
31. (*h. e.*): Budán nincs nagy öröm, Pesten sincs sok remény. *Magyarország*, 1931. január 31. 8.; *Kotsis 1942b*, aal176–178.
32. *Bierbauer Virgil*: Szociális felfogás az építészetben. *Építőmunka*, 1933, 4, 68–70.
33. *Kotsis 1942*, 178.
34. Sz.: Válasz Hoch Istvánnak. *Tér és Forma*, 1941, 8, 142–143.; *Timár 1936*, 178. A garzonok körüli vitákhoz: *Valló 2010*.
35. *Bierbauer 1934*, 291.
36. *Kismarty-Lechner Jenő/Móricz Miklós* (szerk.): Architects Olgyay & Olgyay építészek. Budapest, [1946.] 12–16.
37. *Bierbauer 1943*; *Kaffka 1943*, 228.
38. *Kotsis Endre*: A modern bérházépítés kérdései. *Magyar Építőművészet*, 1941, 8, 230.
39. *Timár L.* Adómentességgel kell előmozdítani a kislakásépítkezést. *Tér és Forma*, 1936, 12, 350–352.

40. *Gropius, Walter*: Die soziologischen Grundlagen der Minimalwohnung für die städtische Bevölkerung. In: Die Wohnung für das Existenzminimum. Frankfurt a. M., 1930, 17–19.; *Stern 1931*, 333.; *Schuler Dezső*: A berlini nemzetközi lakás- és építésügyi kongresszusok. *Városi Szemle*, 1931, 5, 773.; *Kotsis Iván*: Javaslat a középpolgári és a kiskeresetű családok lakásainak alaprajzi megjavítására. *Építészet*, 1941, 1 (I. kötet 1. füzet), 16.; *Uő*: Lakáskultúra és gazdasági válság. *Magyar Szemle*, 1934, 1–4 (20. kötet), 355.; *Kozma Lajos*: A komplett szoba tündöklése és bukása. *A Bútor*, 1936, 2, 17–20. 30.
41. *Vándor Miklós*: Kis családiházakról. *Tér és Forma*, 1937, 11, 330.
42. *Barátosi-Szabó Ferenc*: Családiház és kislakásproblémák. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1933, 17–18. (1933. május 6.), 102. (Kiemelés – N. Á.)
43. *Fischer József*: Lakást emberi méretre. *Tér és Forma*, 1944, 2, 30.
44. *Stern 1931*, 333.
45. *Paulheim Ferenc*: Lakáskérdés Magyarországon. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1941, 35–36, 163.; *Kotsis 1941*, 16.
46. *Botha 1932*, 259–260.; *Preisich Gábor*: A „Cirpac” és a modern építészet. *Magyar Szemle*, 1931. szeptember (XIII. kötet), 49.; *Kaesz 1934*, 31.
47. *Forgó 1929*, 325.
48. *Varga József*: Az új munkáslakások építése. *Építészet*, 1942, 2 (II. kötet, 2. füzet), 33–44.
49. *U. a.*: Városi telektömbök újjáépítése. *Oblath György és Preisich Gábor pályadíjnyertes terve. Tér és Forma*, 1933, 4–5, 123.
50. II. pótlék a budapesti építésügyi szabályzathoz. Budapest, 1933.
51. Építésügyi szabályzat Budapest székesfőváros területére. Budapest, 1940. 91. §.
52. *Heim Ernő*: Korszerű lakásépítés. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1933, 17–18, 103–105.
53. *Paulheim 1941*.
54. *Kotsis Iván*: A magyar lakásépítés a háború után. *Búvár*, 1936, 12, 817–821.
55. *Kotsis 1942*.
56. Új magyar otthon kiállítás 1940. *Tér és Forma*, 1940, 2, 27–34.
57. *Freund Dezső*: 28 pengő havi bérért modern fürdőszobás lakás építhető. *Népszava*, 1937. december 25., 22.
58. *Ifj. Gyenes Lajos*, *Népszava*, 1943. augusztus 1., 8.
59. *Varga József*: Az új munkáslakások építése. *Építészet*, 1942, 2 (II. kötet, 2. füzet), 44.
60. A főváros szociális lakáspolitikája 1940; *Tér és Forma*, 1942, 11, 169–173.
61. *Kaesz 1933*, 137.
62. *Müller Pál*: Die Wohnung für das Existenzminimum. (Könyvismertetés.) *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1930, 19–20, 160–161.
63. *Forgó Pál*: Sorház, bérház, családi ház? (1.) *Tér és Forma*, 1929, 6, 250.
64. *Kotsis 1942a*, 1.
65. *V. I.*: Kislakásos bérház Budapesten. *Tér és Forma*, 1944, 4, 68.

ÁGNES NAGY

*„BUDAPEST IS THE CITY OF THE DEFICIENT APARTMENT BUILDINGS AND FLATS.”
AN ATTEMPT AT THE REFORM OF THE GROUND PLANS BETWEEN THE TWO WORLD WARS IN
BUDAPEST.*

ABSTRACT

Due to international trends the shaping of the flats' ground plans became the main question among the Hungarian architects between the two World Wars. The statement that Budapest tenements have a deficient planning in the first place has become a basic opinion among architects after decades of socio-political discussions. However, the change in the practice of the layout desining was limited. While the actual appearance of the novelty, the flat with hall which became fashionable, did not come about based on professional discussion, the ground plan of the flat with several bedrooms which some architects recommended did not spread in general practice. While the former has been criticized in virtue of the modern architectural principles, the latter, which was based on it, did not become a norm.

The present study analyses interactions between the built forms and social norms based on new layout solutions and practices of room use between the two World Wars.

nagyagnes@bparchiv.hu